
UDC 93/99 (058)

ISSN 2744-1172 (Online)

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

Prilozi 53, Sarajevo, 2024.

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

53

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK/EDITOR-IN-CHIEF

Sedad Bešlija

sedad.beslija@iis.unsa.ba

SEKRETAR/SECRETARY

Amir Džinić

amir.dzinic@iis.unsa.ba

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD

Adis Zilić, Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru – Fakultet humanističkih nauka, Bosna i Hercegovina

Adnan Busuladžić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)

Hana Younis, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Jasmin Medić, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Muhamed Nametak, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Safet Bandžović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Sanja Gladanac – Petrović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Ali Erken, Marmara Üniversitesi - Institut za istraživanje Srednjeg istoka i islamskih zemalja (Republika Turska)

Carl Bethke, Univeritet Leipzig (Njemačka)

Danijel Vojak, Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” (Hrvatska)

Giorgio Ennas, Franklin Univeritet (Švicarska)

Sevba Abdula, Balkan Studies Foundation (Sjeverna Makedonija)

Vera Constantini, Università Ca' Foscari Venezia (Italija)

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora, a ne nužno i Redakcije časopisa.

SADRŽAJ

Uvodna riječ.....	11
-------------------	----

ČLANCI I RASPRAVE

Almir Marić	
Pomoćne kohorte iz provincije Dalmacije u Mauretaniji	17

Almir Peco	
Kada je knez Petar Pavlović postao vojvoda?	49

Muamer Hodžić	
Vrhovne pokrajinske kadije u Bosni (prva polovina 17. stoljeća).....	67

Faruk Taslidža	
Grad janjičara – Društvena previranja i nemiri u Mostaru tokom 18. stoljeća ...	95

Amir Krpić	
Baron Stjepan Jovanović, vojskovođa i državnik u Bosni i Hercegovini (1878-1882)	123

Muhamed Nametak	
Pojava Ali-bega Firdusa u javnom životu Bosne i Hercegovine i prvi podaci o njegovoj djelatnosti	161

Minela Radušić	
Vezirski grad zaslužuje jednu modernu bolnicu! – <i>Pitanje izgradnje nove travničke bolnice 1899. i rad zavoda u prvim godinama nakon otvaranja</i>	181

Badran bin Abdul Rahman Al-Honaihen	
Prilog proučavanju saudijsko-jugoslovenskih odnosa s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu od 1932. do 1992. godine.....	221

Rory Yeomans

Narodni ratnici u Božjim vinogradima: Političko katoličanstvo i problem militantnog klera u fašističkoj Hrvatskoj 241

Max Bergholz

Šutnja u kamenu *Memorijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva* 289

Dženita Sarač Rujanac

Elektrifikacija kao preduvjet *općeg blagostanja naroda i zemlje*. Prvi planovi elektrifikacije DFJ / FNRJ..... 339

Melisa Forić Plasto

Prilog istraživanju ratne škole u Bosni i Hercegovini 1992-1995. 373

HISTORIJSKA GRAĐA

Almir Peco, Esad Kurtović

Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Debita notariae pro comuni I-IV, 1449-1573 (Prvi dio)..... 429

PRIKAZI

Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS, godina VII, broj 7, Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2023, 273. (Edin Huseinović) 461

Marija Koprivica, *Vlastelinstva i ekonomija manastira srednjovekovne Srbije*. Beograd – Niš: Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu – Centar za crkvene studije Niš, 2022, 391., (ćir.), (Enes Dedić) 465

Aida Mujezin – Čolo, *Čajniče i okolina 15. i 16. stoljeće*, El-Kalem, Sarajevo 2023, 253. (Enes Pelidija)..... 471

Abdulah Polimac i Azra Gadžo Kasumović, *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-1803. godine.*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Edicija: Sidžil, Knjiga I – Sidžil br. 42, 2023, 478. (Amir Džinić) 475

Adnan Kadrić i Alma Omanović-Veladžić, *Bužim u osmanskim dokumentima: popis stanovništva 1851. godine.* Bužim: BZK “Preporod” Bužim, 2024, 510. (Hana Younis) 480

Ксения В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, Издательство “Индрик”, Москва, 2019, 432. (Safet Bandžović)
(Ksenia Melčakova, *Bosna i Hercegovina u društveno-političkom životu Rusije 1856-1875.*, Indrik, Moskva, 2019, 432.) 483

Лидия Ю. Пахомова, *Балканский лактус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*, Издательство “Индрик”, Москва, 2021, 288. (Safet Bandžović)
(Lidia Pahomova, *Balkanski laktus. Austro-ugraska politika u Bosni i Hercegovini i ruska diplomatija (1878-1908)*, Indrik, Moskva, 2021, 288.) 489

OSVRT

Adis Zilić
Errare humanum est
Diskusija povodom osvrta kategoriziranog kao izvorni naučni rad..... 499

IN MEMORIAM

Zijad Šehić
Akademik Dževad Juzbašić (2. septembar 1929–27. juni 2024)..... 521

INDEKS AUTORA 525

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA 527

CONTENTS

Editor's Foreword	11
-------------------------	----

ARTICLES AND TREATISES

Almir Marić	
Auxiliary Dalmatian Cohorts of the Roman army in Mauretania	17
Almir Peco	
Acquisition of the Ducal Title of Count Petar Pavlović	49
Muamer Hodžić	
Supreme Provincial Qadis (Mullahs) in Bosnia in the first half of the 17 th Century	67
Faruk Taslidža	
The City of Janissaries: Social Turmoil and Rebellions in Mostar in the 18 th Century	95
Amir Krpić	
Baron Stjepan Jovanović, Military and Political Leader in Bosnia and Herzegovina (1878-1882)	123
Muhamed Nametak	
Ali Bey Firdus in Public Life of Bosnia and Herzegovina and his Activities.....	161
Minela Radušić	
The Modern Hospital in The City of Viziers: Question of the New Hospital in Travnik Built in 1899 and Work of the Medical Institute in its first Years	181
Badran bin Abdul Rahman Al-Honaihen	
Contribution to Research of Saudi-Yugoslav Relations with Special Reference to Bosnia and Herzegovina from 1932 to 1992	221

Rory Yeomans

People's Warriors in God's Vineyards: Political Catholicism and Issue of Militant Priests in the Fascist Croatia 241

Max Bergholz

Silence Enshrined: *Memorializing Intercommunal Violence Between Communities in the Land of Brotherhood and Unity* 289

Dženita Sarač Rujanac

Electrification as Prerequisite for *Progress of People and Country*. The First Electrification Plans of Democratic Federal Yugoslavia / Federal People's Republic of Yugoslavia 339

Melisa Forić Plasto

Contribution to the Research of Wartime Education in Bosnia and Herzegovina 1992-1995 373

HISTORICAL SOURCES

Almir Peco, Esad Kurtović

Sources for the history of medieval Bosnia: *Debita notariae pro comuni I-IV, 1449-1573 (Part 1)* 429

BOOK REVIEWS

Acta Illyrica – Yearbook of the BATHINVS association, year VII, number 7, Sarajevo: Association for the Study and Promotion of Illyrian Heritage and Ancient and Classical Civilizations BATHINVS, 2023, 273 p. (Edin Huseinović)..... 461

Marija Koprivica, *Estates and Economy of Monasteries in Medieval Serbia*. Belgrade – Niš: Center for Historical Geography and Historical Demography, Faculty of Philosophy, University of Belgrade – Centre for Church Studies Niš, 2022, 391 p. (Cyrillic), (Enes Dedić)..... 465

Aida Mujezin – Čolo, <i>Čajniče and its Surroundings in the 15th and 16th Centuries</i> , El-Kalem, Sarajevo 2023, 253 p. (Enes Pelidija)	471
Abdulah Polimac and Azra Gadžo Kasumović, <i>Sijjil of the Sarajevo Sharia Court from 1217/1802-1803</i> , Sarajevo: Gazi Husrev Bey's library in Sarajevo, Edition: Sijjil, Book I – Sijjil no. 42, 2023, 478 p. (Amir Džinić)	473
Adnan Kadrić and Alma Omanović-Veladžić, <i>Bužim in Ottoman documents: census of 1851</i> . Bužim: BZK "Preporod" Bužim, 2024, 510 p. (Hana Younis) ...	480
Ksenia Melchakova, <i>Bosnia and Herzegovina in Russian Social and Political life 1856-1875</i> , Publisher Indrig, Moscow, 2019, 432 p. (Safet Bandžović).....	483
Lidia Pakhomova, <i>Balkan Litmus. Austro-Hungarian policy in Bosnia and Herzegovina and Russian Diplomacy (1878-1908)</i> , Publisher Indrig, Moscow, 2021, 288 p. (Safet Bandžović).....	489

REVIEW

Adis Zilić <i>Errare humanum est</i> Discussion regarding a review categorized as an original scientific work.....	499
Zijad Šehić Akademic Dževad Juzbašić (September 2 1929 – June 27 2024).....	521
LIST OF CONTRIBUTORS.....	525
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	527

Uvodna riječ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu 2024. godinu je obilježio uspješnim promocijama edicije *Historija Bosne i Hercegovine*. Ovo je godina u kojoj smo se oprostili od istaknutog bosanskohercegovačkog historičara, nekadašnjeg uposlenika Instituta za historiju, akademika Dževada Juzbašića kojem u ovom broju časopisa posvećujemo *In memoriam*. Također, u tekućoj godini naš časopis je prihvaćen u naučnu citatnu bazu podataka *Scopus* čime je još jednom potvrdio svoj dugogodišnji kvalitet na međunarodnoj naučnoj sceni nastojeći održati i pratiti naučne standarde u historiografiji.

Na zadovoljstvo redakcionog tima te stručne i šire čitalačke javnosti, pred vama je novi, 53. broj *Priloga* koji donosi dvanaest članaka, jedan rad koji je uvršten u rubriku historijska građa, sedam prikaza i jedan osvrt. Prvi rad pod naslovom *Pomoćne kohorte iz provincije Dalmacije u Mauretaniji* potpisuje Almir Marić koji na osnovu pisanih izvora, nadgrobnih spomenika i vojničkih diploma obrađuje tri dalmatinske pomoćne kohorte *cohors V Delmatarum*, *cohors VI Delmatarum equitata* i *cohors VII Delmatarum equitata* koje su bile stacionirane na sjeveru Afrike. Iz oblasti srednjovjekovlja, u ovom broju je predstavljen rad Almira Pece pod nazivom *Kada je knez Petar Pavlović postao vojvoda?* Peco je analizirao okolnosti i vrijeme stjecanja vojvodske titule Petra Pavlovića kroz prizmu kompleksnih unutarjopolitičkih sukoba nakon smrti njegovog oca kneza Pavla Radinovića. Ovaj broj časopisa obogaćan je i radovima iz oblasti historije osmanskog perioda. Muamer Hodžić u članku *Vrhovne pokrajinske kadije u Bosni (prva polovina 17. stoljeća)*, predstavlja funkcioniranje sudstva u Bosanskom ejaletu u prvoj polovini 17. stoljeća. *Grad janjičara – Društvena previranja i nemiri u Mostaru tokom 18. stoljeća* je naziv sljedećeg rada kojeg potpisuje Faruk Taslidža. U radu se sagledavaju političke promjene u gradu

Mostaru u 18. stoljeću, te se propituje funkcionalnost mostarske kape-tanije, legalitet i autoritet njenog komandanta. Nadalje, austrougarska epoha bosanskohercegovačke prošlosti predstavljena je kroz tri rada. Prvi članak *Baron Stjepan Jovanović, vojskovođa i državnik u Bosni i Hercegovini (1878–1882)* napisao je Amir Krpić tematizirajući barona Stjepana Jovanovića i njegovu ulogu u vojno-političkim dešavanjima u Bosni i Hercegovini u vremenu austrougarske okupacije i ustanka iz 1882. godine. Drugi rad, također, tretira istaknutu historijsku ličnost, a riječ je o Ali-begu Firdusu. Muhamed Nametak u članku pod nazivom *Pojava Ali-bega Firdusa u javnom životu Bosne i Hercegovine i prvi podaci o njegovoj djelatnosti*, predstavlja Ali-bega Firdusa kao člana jedne od najistaknutijih begovskih porodica zapadne Bosne koji je bio primjer uspješnog prilagođavanja novom sistemu. Treći rad pod naslovom *Ve-zirski grad zaslužuje jednu modernu bolnicu! – Pitanje izgradnje nove travničke bolnice 1899. i rad zavoda u prvim godinama nakon otvara-nja*, potpisuje Minela Radušić koja ovim radom, između ostalog, ima za cilj na izoliranom primjeru propitati i valorizirati odnos austrougarske vlasti prema pitanju izgradnje novih zdravstvenih zavoda u Bosni i Hercegovini. Narednih pet radova, od kojih tri potpisuju strani autori, odnose se na historiju Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Badran bin Abdul Rahman Al-Honaihen je napisao rad pod naslovom *Prilog prou-čavanju saudijsko-jugoslovenskih odnosa s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu od 1932. do 1992. godine*. Autor povezuje i analizira neko-liko ključnih događaja kroz koje oslikava specifičan odnos Kraljevine Saudijske Arabije s muslimanskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini tokom različitih historijskih perioda i političkih sistema. Rory Yeomans u svom članku *Narodni ratnici u Božjim vinogradima: Političko katoli-čanstvo i problem militantnog klera u fašističkoj Hrvatskoj*, daje uvid u odnos između katoličanstva i ustaškog režima, te sintezu između vjere i fašističke ideologije kroz analizu “svećenika-ratnika” tokom Drugog svjetskog rata. Max Bergholz je autor članka *Šutnja u kamenu: Memo-rijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva*.

Bergholz donosi dvije priče o spomenicima izgrađenim u sjeverozapadnoj Bosni nakon Drugog svjetskog rata i o radikalnim promjenama koje su na njima učinjene nakon rata 1992–1995. U radu pod nazivom *Elektrifikacija kao preduvjet općeg blagostanja naroda i zemlje. Prvi planovi elektrifikacije DFJ / FNRJ* Dženita Sarač-Rujanac, između ostalog, piše o pitanju poslijeratne obnove Jugoslavije koje je podrazumijevalo obnovu i sanaciju važnih privrednih objekata, posebno centrala za proizvodnju električne energije. Posljednji članak u ovom broju časopisa nosi naslov *Prilog istraživanju ratne škole u Bosni i Hercegovini 1992–1995*. U njemu je Melisa Forić-Plasto nastojala predstaviti sliku preobrazbe školskog sistema tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine uključujući lična iskustva nastavnog kadra.

U rubrici Historijska građa predstavljen je rad pod nazivom *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Debita Notariae pro Comuni I–IV, 1449–1573 (prvi dio)* kojeg potpisuju Esad Kurtović i Almir Peco. U radu je predočena arhivska građa (72 dokumenta za vremenski period 1449–1573) iz Državnog arhiva u Dubrovniku koja se odnosi na historiju srednjovjekovne Bosne iz serije *Debita Notariae pro Comuni*.

Pored sedam prikaza knjiga koji pružaju priliku stručnoj i široj čitačkoj javnosti da se upozna s novijim naslovima domaće i strane historiografije, na samom kraju ovog broja časopisa donosimo i jedan osvrt uz nadu da će sadržaj i 53. broja *Priloga* biti dovoljan motiv za ljubitelje historiografije da dio svoga dragocjenog vremena posvete novim saznanjima iz bosanskohercegovačke prošlosti.

Glavni i odgovorni urednik, dr. Sedad Bešlija

U Sarajevu, 26.11.2024.

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 726.8+355.2 (497.5 Dalmacija + 6-011) “ 00/01 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.17

Primljen: 6.5.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Almir Marić

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

Mostar, Bosna i Hercegovina

almir.marić@unmo.ba

Pomoćne kohorte iz provincije Dalmacije u Mauretaniji

Sažetak: U radu se na osnovu pisanih izvora, nadgrobnih spomenika i vojničkih diploma obrađuju tri dalmatinske pomoćne kohorte *cohors V Delmatarum*, *cohors VI Delmatarum equitata* i *cohors VII Delmatarum equitata* koje su bile stacionirane na sjeveru Afrike, odnosno u dvije manje provincije – *Mauretania Caesariensis* i *Mauretania Tingitana*. U skladu s dostupnom izvornom građom prikazan je njihov put od regrutacije, dolaska i boravka na sjeveru Afrike. Vojnici ovih kohorti koji se spominju na epigrafskim spomenicima uglavnom su bili porijeklom iz unutrašnjosti Dalmacije, odnosno s prostora sjeverozapadne Bosne i istočne Hercegovine. Pored tri dalmatinske kohorte, obrađen je i slučaj *cohors I Bracaraugustanorum equitata*, koja je, prema nekim autorima, također, boravila u Mauretaniji nakon što je jedno vrijeme bila smještena u logoru na Humcu kod Ljubuškog. Analizom dostupne izvorne građe nesporno je utvrđeno da ova kohorta nije boravila u Mauretaniji Tingitani, nego se radi o potpuno drugoj kohorti – *cohors I Bracarorum*.

Ključne riječi: Dalmacija, *Mauretania Caesariensis*, *Mauretania Tingitana*, dalmatinske kohorte, *cohors I Bracaraugustanorum equitata*.

Abstract: On the basis of written sources, tombstones and military diplomas, this paper deals with three Dalmatian auxiliary cohorts, *cohors V Delmatarum*, *cohors VI Delmatarum equitata* and *cohors VII Delmatarum equitata*, which were stationed in the north of Africa, i.e. in two small provinces of *Mauretania Caesariensis* and *Mauretania Tingitana*. In accordance with the available original material, their journey from recruitment to arrival and stay in North Africa is shown. The soldiers of these cohorts who are mentioned on tombstones were mostly from the interior of Dalmatia, i.e. from the area of northwestern Bosnia and eastern Herzegovina. In addition to the three Dalmatian cohorts, the case of *Cohors I Bracaraugustanorum equitata*, which, according to some authors, also resided in Mauretania after being stationed for a time in the camp on Humac near Ljubuški, was also dealt with. The analysis of the available source material has undisputedly established that this cohort did not reside in Mauretania Tingitana, but rather it was a completely different cohort – *Cohors I Bracarorum*.

Key words: Dalmatia, *Mauretania Caesariensis*, *Mauretania Tingitana*, Dalmatian Cohorts, *cohors I Bracaraugustanorum equitata*.

Mauretania Caesariensis i Mauretania Tingitana

Rimljani su područje Mauretanije konačno anektirali tek nakon pogubljenja kralja Ptolomeja 40. godine koje je naredio Kaligula (37–41. g.).¹ To je izazvalo ustanak koji se najvećim dijelom odvijao u gradovima zapadne Mauretanije, ali su ga rimske vojskovođe uspjele ugušiti za nekoliko godina. Car Klaudije (41–54. g.) je nekadašnju rimsku klijentsku kraljevinu podijelio na dvije provincije: *Mauretania Caesariensis* na istoku i *Mauretania Tingitana* na zapadu čiji su namjesnici bili prokurator iz viteškog staleža zaduženi za vojnu i civilnu upravu. Ovo područje je na razini Carstva imalo perifernu ulogu, odnosno

¹Cass. Dio 59. 25.

prema strateškom značaju za rimsku državu bilo je pozicionirano daleko iza Rajne, Dunava, Istoka i Britanije.²

Glavni grad provincije *Mauretania Caesariensis* bila je Cezareja sa statusom kolonije (*Colonia Claudia Caesarea*), današnji Cherchell u Alžiru, koja se vremenom razvila u veliki urbani centar na prostoru sjeverne Afrike.³ Već u vrijeme kralja Jube II, Cezareja je imala odlike klasičnog antičkog grada s brojnim sadržajima kao u grčkim i rimskim gradovima. U 1. stoljeću većina rimske vojske u provinciji bila je koncentrisana upravo u ovom gradu, dok je možda nekoliko jedinica bilo smješteno u drugim obalnim gradovima.⁴ U Cezareji su bile stacionirane razne vrste rimskih vojnih jedinica i ljudi povezanih s vojskom. Pored namjesnikove straže, postojalo je osoblje angažovano unutar njegovog oficija koji su mu pomagali da provincija normalno funkcioniše. Pomoćne kohorte su, također, bile stacionirane u Cezareji i njenoj okolini, dok se u velikoj gradskoj luci nalazila vojna flota. Cezareja je očito bila važan vojni i politički centar u ovom dijelu rimskog svijeta što se kasnije nije značajnije mijenjalo u ostatku perioda principata iako se rimski defanzivni aparat vremenom širio prema jugu.⁵

Cezarejska Mauretaniya je na početku rimske vladavine bila samo mali pojas koji se pružao paralelno s mediteranskom obalom. To se u narednom periodu značajno promijenilo. Za vrijeme Trajana i Hadrijana formirana je nova granica 40–60 kilometara južnije od obale, dok je u doba Septimija Severa granica pomaknuta još južnije, na nekih 100–120 kilometara od obale. Uporedo s teritorijalnim povećanjem prema jugu na novoosvojenom području podizani su brojni vojni logori.⁶ Do

² Patrice Faure. "The Army", u: *A Companion to North Africa in Antiquity*, ur. R. Bruce Hitchner (Hoboken: Wiley-Blackwell 2022), 161.

³ Opširnije o antičkoj Cezareji i njenoj okolini vidjeti kod: Philippe Leveau, *Caesarea de Maurétanie: une ville romaine et ses campagnes* (Rim: École Française de Rome, 1984).

⁴ David Mattingly i dr., *Frontiers of the Roman Empire: the African Frontiers* (Edinburgh: Archaeopress, 2013), 64.

⁵ Faure, "The Army", 160-161.

⁶ Yann Le Bohec, "Mauretania", u: *Encyclopedia of the Roman Army*, ur. Yann Le Bohec, Giovanni Brizzi, (Chichester: Wiley-Blackwell, 2015), 640.

ranog drugog stoljeća većina vojske bila je raspoređena duž jedne rute istok-zapad koja se praktično protezala cijelom dužinom provincije. Kulminacija raspoređivanja rimskih trupa desila se u Hadrijanovo doba podizanjem utvrda poput Rapiduma.⁷

Mauretania Tingitana nalazila se u sjeverozapadnom dijelu današnjeg Maroka. Obuhvatala je široka prostranstva, relativno plodne obalne ravnice okružene nizom planinskih lanaca – Visoki Atlas i Srednji Atlas, te Rif nešto sjevernije.⁸ U teritorijalnom smislu spadala je među manje rimske provincije. S druge strane, u odnosu na površinu, radilo se o jednoj od provincija koja je imala najviše vojnika.⁹ Glavni grad provincije bio je Tingis (današnji Tanger) na sjeveru, dok je najveći urbani centar bio Volubilis koji je u stvarnosti najčešće predstavljao glavni grad Mauretanije Tingitane. Vojne utvrde bile su napravljene duž dvije glavne ceste, od kojih je jedna išla južno od Tingisa paralelno s atlantskom obalom kroz stari grad Lixus, zatim preko kolonije Banasu do Sale. Druga cesta išla je nešto dalje u unutrašnjost i vodila je do Volubilisa koji je bio okružen mrežom utvrda i stražarnica.¹⁰

Dalmatinske kohorte u Mauretaniji

Rimljani su na teritoriji provincije Dalmacije formirali značajan broj kohorti dalmatinskog imena. Prema Spaulu, ukupno je bilo deset dalmatinskih kohorti, koje je on podijelio u tri serije. Prva serija od pet jedinica služila je na sjevernoj granici Carstva; druga od tri jedinice u sjevernoj Africi; druge dvije su bile rezervne jedinice u Dalmaciji.¹¹ Međutim, u nauci postoje nedoumice oko vremena u kojem je došlo do

⁷ Mattingly i dr., *Frontiers of the Roman Empire*, 64-66.

⁸ Mattingly i dr., *Frontiers of the Roman Empire*, 60-62.

⁹ Brent D. Shaw, "Autonomy and tribute: mountain and plain in Mauretania Tingitana", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 41-42 (1986): 68.

¹⁰ Mattingly i dr., *Frontiers of the Roman Empire*, 60-62.

¹¹ John Spaul, *Cohors2. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army* (Oxford: BAR International series 841, 2000), 299.

regrutacije tih pomoćnih jedinica što je uzrokovano, prvenstveno, nedostatkom relevantne izvorne građe. U starijoj literaturi često se tvrdilo da je odmah nakon gušenja Velikog ilirskog ustanka došlo do formiranja pomoćnih dalmatinskih kohorti sa teritorije nekadašnjeg Ilirika.¹² Međutim, prema Radmanu-Livaji, ne postoje pisani ni epigrafski dokazi koji svjedoče da je došlo do masovne regrutacije pomoćnih trupa panonskog i dalmatinskog porijekla nakon gušenja ustanka. Naravno, to ne znači da nije bilo regrutacije mladića iz Dalmacije u periodu nakon gušenja ustanka ili u prvim godinama Tiberijeve vladavine, ali o tome zasad nemamo sačuvane izvorne građe. Uzimajući u obzir epigrafski materijal, čini se da dalmatinske kohorte nisu bile podignute prije Klaudijeve vladavine, a Kaligulino regrutovanje oko 39. godine čini se najranijim mogućim datumom za formiranje tih jedinica.¹³

Naime, Kaligula je za svoju vojnu kampanju u Germaniji prikupio ogroman broj vojnika. Prema Kasiju Dionu prikupio je 200 ili čak 250 hiljada vojnika do povratka u Lugdunum, što je pretjeran broj, ali zasigurno govori da se radilo o ozbiljnim vojnim snagama.¹⁴ U svakom slučaju tada se na Rajni nalazio veliki broj različitih vrsta pomoćnih jedinica. Roxan u doktorskoj disertaciji navodi da je Kaligula formirao grupu od pet ala i tri kohorte s Pirinejskog poluostrva za kampanju u Germaniji: *alae I-II Hispanorum Aravacorum, I Hispanorum Asturum, I Hispanorum Vettonum* i *I Hispanorum Campagonum*; kohorte *I-II Hispanorum Vasconum* i *I Lucensium Hispanorum*.¹⁵ Prema Knightu, ove pomoćne jedinice čine posebnu grupu zbog dvostrukih etničkih naziva i nepostojanja dokaza koji bi upućivali na njihovo formiranje prije

¹² Vidjeti: Marin Zaninović, "Ilirsko pleme Delmati, II dio", Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak V, CBI 3, (1967): 70.

¹³ Ivan Radman-Livaja, "The Roman Army in Dalmatia. An Updated Overview", *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, Vol. 134(1) (2022): 16-17.

¹⁴ Cass. Dio 59.22; O Kaligulinim pripremama pisao je i Svetonije: "Odmah bez odlaganja sakupi sa svih strana legije i pomoćne čete, provede svuda najstrože novačenje i spremi svakovrsnu ratnu zalihu kakva se dotada nikada nije vidjela" (Svetonije, Gaj Kaligula, 43).

¹⁵ Margaret Roxan, "The Auxilia of Mauretania Tingitana", *Latomus*, T. 32, Fasc. 4 (1973): 838-855.

Kaliguline vladavine. Ovaj autor smatra da bi kohorte *I-VII Delmatarum*, također mogle ući u ovu kategoriju jer njihovi rani natpisi datiraju nakon 40. godine i bilježe izvorne regrute s malim brojem stipendija.¹⁶ Ako uzmemo da je u svakoj novoformiranoj kohorti bilo otprilike 500 ljudi, onda je ovom prilikom iz Dalmacije bilo regrutovano oko 3.500 mladića.¹⁷ Radilo se o auxilijarima koji su bili porijeklom iz različitih zajednica s prostora cijele Dalmacije, od onih koji su bili nešto manji po broju pripadnika poput Melkumana, do Mezeja koji su spadali među najbrojnije zajednice na području ove provincije. Teško je sigurno utvrditi da li je ovaj broj ljudi, koji je vjerovatno regrutovan u razdoblju 39–40. godine, predstavljao veliko opterećenje za Dalmaciju i njeno stanovništvo i koji su ustvari bili tadašnji demografski i društveni potencijali ovog područja. Plinije Stariji je sredinom 1. stoljeća naveo broj dekurija za naronitanski i salonitanski konvent,¹⁸ ali nije za skardonitanski gdje su živjeli Liburni i Japodi koji su zasigurno spadali među najvažnije autohtone zajednice na istočnojadranskoj obali, kao ni za određeni broj zajednica na istoku Dalmacije što znatno otežava da dobijemo zaokruženu sliku po ovom pitanju.¹⁹

¹⁶ D.J. Knight, “The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 85 (1991): 189.

¹⁷ Benoit Rossignol, “Note sur le recrutement auxiliaire en Dalmatie”, *Revue internationale d’Histoire Militaire Ancienne*, 6 (2017): 100; Po obimu i vremenu regrutacije dosta sličan primjer predstavljaju breučke kohorte podignute do 39-40. godine. Do tog perioda formirano je sedam kohorti sa njihovim imenom. Radman-Livaja smatra, uz pretpostavku da su breučke kohorte podignute u jednom valu, da je moguće da su nastale u svrhu Kaligulinih vojnih operacija u Germaniji 39. godine kao i za njegovu invaziju na Britaniju. Detaljnije vidjeti: Ivan Radman-Livaja, “The Roman army”, u: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ur. Branka Migotti (Oxford: Archaeopress, 2012), 168. U tom slučaju broj breučkih i dalmatinskih kohorti bi bio isti, što može ukazivati na postojanje određenih kvota za regrutaciju koje je trebalo ispuniti.

¹⁸ Plin. NH 3., 142-143.

¹⁹ Prema Gabričeviću pretpostavljeni broj epihorskog stanovništva u ova dva konventa iznosio je od 220.050 – 293.400, dok je prema Mesihoviću taj broj iznosio oko 366.500. Opširnije u: Salmedin Mesihović, “Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 104 No. 1 (2011): 68.

Značajan broj vojnika u legijama i pomoćnim kohortama koje je angažovao Kaligula u Germaniji nešto kasnije je iskoristio Klaudije da učvrsti svoju vlast, ali i da osvoji novi teritorij. Veliki broj ovih trupa s Rajne, kao i iz Španije, su korištene da se završi aneksija Mauretani-je.²⁰ Rimski vojni garnizon prilikom osvajanja Mauretanijske 40-ih godina 1. stoljeća sastojao se od 5.000 vojnika pomoćnih trupa u zapadnom i 4.500 u istočnom dijelu. U doba Flavijevaca pa do početka drugog stoljeća broj vojnika u Cezarejskoj Mauretaniji se značajno povećao dok je u Tingitani ostao otprilike na istoj razini kao u vrijeme aneksije.²¹ U provinciji *Mauretania Caesariensis* nije bilo legija nego su se rimske vlasti oslanjale samo na pomoćne trupe.²² Kohorte koje su bile smještene u ovoj provinciji dolazile su, kao što je bilo i uobičajeno, iz raznih dijelova rimske države: Dalmacije, Panonije, Korzike, Sardinije, Belgije, Španije itd.²³ Naravno, uvijek postoji dilema da li se u sastavu tih jedinica bili vojnici porijeklom iz dijela Carstva u kojem je kohorta prvi put popunjena ili se radi o lokalnom regrutovanju, odnosno ulasku mladića

²⁰ Paul Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan* (Oxford: BAR International Series 70, 1980), 141.

²¹ Gwladys Bernard i Michel Christol, "Solidarité ou diversité des provinces africaines à l'avènement de Vespasien: les Histoires de Tacite et les relations militaires entre la Maurétanie césarienne, l'Afrique proconsulaire et l'Hispanie dans la seconde moitié du Ier s. p. C.," *L'Africa romana*, 18 (2010): 2213; *Mauretania Tingitana i Mauretania Caesariensis* su imale nešto drugačiji strateški položaj i razvoj te su potrebe za novim vojnim jedinicama bile također drugačije. Zapadni dio nekadašnjeg mauretanskog kraljevstva je već 40-ih godina 1. stoljeća najvećim dijelom bio osvojen i stabilan. Istočni dio je, kao što smo vidjeli, na početku obuhvatao samo manji priobalni pojas. Zbog potreba da se *Mauretania Caesariensis* širi prema jugu bila su neophodna vojna pojačanja iz različitih dijelova Carstva čime se ustvari objašnjava nešto veće prisustvo vojske u ovoj provinciji nego u Tingitani. Opširnije vidjeti u: Gwladys Bernard, *Nec Plus Ultra. L'Extrême Occident méditerranéen dans l'espace politique romain (218 av. J.-C. – 305 apr. J.-C.)* (Madrid: Bibliothèque de la Casa de Velázquez 72, 2018), 263.

²² Više o rimskim pomoćnim trupama u ovoj provinciji vidjeti: Nacéra Benseddik, *Les Tropes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire* (Alger: Société Nationale d'Édition et de Diffusion, 1982); Pomoćne jedinice su u kriznim situacijama pojačavane sa legijama iz drugih provincija kao što je to bio slučaj u razdoblju 140–150. godine. Opširnije o tome: Mattingly i dr., *Frontiers of the Roman Empire*, 58.

²³ Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army* (London-New York: Routledge, 2000), 13-14; Bernard i Christol, *Solidarité ou diversité*, 2212.

iz sjeverne Afrike u pomoćne kohorte. Prema Haynesu, dokazi koji postoje u ovom slučaju naglašavaju važnost vanjskih izvora regruta, pa tako on navodi podatak da samo trojica od 26 pojedinačno potvrđenih augzilijara, čije porijeklo je poznato, dolaze iz sjeverne Afrike.²⁴ O značaju augzilijara iz drugih dijelova Carstva za ovaj prostor govori podatak da je u doba dinastije Severa stiglo hiljadu regrutovanih Besa iz Trakije o čemu svjedoči natpis tribuna *numerus Syrorum Malvensium* koji je umro u Cezareji dok je vodio Tračane u susjednu provinciju *Mauretania Tingitana*.²⁵

U provinciji *Mauretania Caesariensis* bile su stacionirane dvije pomoćne kohorte prvobitno regrutovane u provinciji Dalmaciji, *cohors VI Delmatarum equitata* i *cohors VII Delmatarum equitata*. Vjerovatno se radilo o kohortama koje su prebačene iz Germanije zbog aneksije i pacifikacije Mauretanijske.²⁶ Svi nadgrobni spomenici pripadnika ovih kohorti

²⁴ Ian Haynes, *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 125.

²⁵ Ovaj primjer je poslužio M. P. Speidelu da rekonstruiše na koji način su rimske vlasti vodile proces regrutacije i transferirale regrutovane mladiće iz jednog u drugi dio Carstva. Regrutovanje je poduzimano na razini cijele provincije pod nadzorom oficira koji je posebno imenovan za takav zadatak. Nakon odabira namjesnik provincije ih je raspoređivao u jedinice. Spomenik iz Cezareje pokazuje na koji način su zatim regruti prebacivani u druge provincije: o državnom trošku putovali su u neku drugu provinciju gdje ih je potom namjesnik raspoređivao u njihove jedinice. Prema Speidelu u Rimu je očito postojala agencija za planiranje regrutovanja na razini cijelog Carstva kojoj su provincijski namjesnici komunicirali svoje potrebe u hitnim slučajevima kada lokalno regrutovanje nije bilo dovoljno. Opširnije vidjeti: Michael P. Speidel, "A thousand Thracian Recruits for Mauretania Tingitana", *Antiquités africaines*, 11 (1977): 169.

²⁶ Knight, *The Movements*, 191-192; Nesselhauf je bio zagovornik ideje da je car Klaudije formirao bar sedam kohorti u Dalmaciji i smjestio ih u mauretanske provincije koje su tek bile inkorporirane u Carstvo. On smatra da je to bila druga serija regrutovanja dalmatinskih kohorti. Prva se desila nakon gušenja Velikog ilirskog ustanka. Te kohorte, su, prema njegovom mišljenju, poslana na Rajnu, od kojih su kasnije I, II i IV završile u Britaniji, a V je ostala u Germaniji, dok mu tada nije bilo poznato šta se desilo sa trećom dalmatinskom kohortom. Opširnije vidjeti: Herbert Nesselhauf, "Zur Militärgeschichte der Provinz Mauretania Tingitana", *Epigraphica* 12 (1950): 45. Teoriju o dvije serije od pet i sedam kohorti kasnije spominje i Holder. On piše da nije poznato koje su kohorte prve regrutovane, ali da su kohorte iz obje serije bile aktivne u doba Klaudija. Opširnije, Holder, *Studies in the Auxilia*, 112. Od novijih autora ovu tezu zastupa Rossignol. Vidjeti: Rossignol, *Note sur le recrutement*, 98-100. Naravno, nije nemoguće da su zaista bile

pronađeni su na području nekadašnje Cezareje, glavnog grada provincije. Treba naglasiti da se ne radi o vojnicima koji su regrutovani jedino iz redova Delmata, velike autohtone zajednice koja je Rimljanima dugo vremena zadavala mnogo problema.²⁷ Onomastički elementi s natpisa na njihovim nadgrobnim spomenicima pokazuju da se radi o vojnicima koji su bili porijeklom iz različitih dijelova provincije Dalmacije.

U Šestoj dalmatinskoj kohorti služio je *Balaterus*²⁸ porijeklom iz redova Melkumana, zajednice koja je, vjerovatno, zauzimala područje današnjeg Gatačkog polja u istočnoj Hercegovini.²⁹ Natpis na njegovom spomeniku glasi: *Balaterus Meli(?) f(ilius) Civilis / Melqumenorum mil(es) co(ho)rtis VI -----Delmatarum / a(nnorum) XXVIII aeru(m) VIII h(ic) s(itus) e(st) t(ibi) / t(erra) l(evis)*.³⁰ Podaci s natpisnog polja očito ne pružaju dovoljan broj biografskih podataka. S druge strane, reljef na spomeniku može nam pružiti određene informacije o njegovom položaju unutar vojne hijerarhije. M. P. Speidel primijetio je da nekoliko vojnika na nadgrobnim spomenicima iz Cezeraje drži *fustis*, odnosno neku vrstu palice koju su inače koristile interventne policijske snage, ali i beneficijari. Prema Speidelu to je dokaz da je garnizon smješten u glavnom gradu Mauretanijske provincije djelovao kao policija za razbijanje nereda.³¹ Među takve spomenike spada i Balaterova nadgrobna stela. Kao i na drugim spomenicima preminuli vojnik prikazan je u okrugloj niši, u jednoj ruci drži koplje, a u drugoj *fustis*. Za razliku od drugih vojnika iz

dvije serije regrutovanja dalmatinskih kohorti, ali ih je na ovoj razini spoznaje teško smjestiti u određeni historijski kontekst.

²⁷ O ratovima Rimljana sa Delmatima postoje brojni izvori i literatura. O tome detaljnije vidjeti u: Marin Zaninović, *Ilirski ratovi* (Školska knjiga: Zagreb): 319-365.

²⁸ Duje Rendić-Miočević je bio bliži drugoj verziji njegovog imena – *Balaierius*, koja ima potvrde u toponimiji ilirskog područja poput npr. toponima *Baloie*. Opširnije: Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet* (Split: Književni krug, 1989), 884-885.

²⁹ O teritoriji na kojoj su živjeli Melkumani vidjeti: Dragana Grbić, Plemenske zajednice u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek) ((Beograd: Balkanološki institut, 2014):158-160.

³⁰ AE 1921, 0031= AE 1952, p. 71 s. n. 214 = EDH 027664 = EDCS-15900135.

³¹ Michael P. Speidel, "The fustis as a soldier's weapon", *Antiquités africaines*, 29 (1993): 143-144.

Cezareje koji drže fustis, njegova odjeća i naoružanje mnogo više su u skladu s rimskim standardima. Činjenica da su štapovi/palice spadali u naoružanje cezarejskog garnizona, sugeriraju da su u ovom gradu postojale neposlušne kategorije stanovništva koje je trebalo kontrolirati i da gradska kohorta nije služila samo za parade, nego je zaista bila potrebna kao interventna policija.³² To ne znači da je Cezareja bila nesiguran grad, nego se radilo o glavnom gradu provincije, vojnom i političkom centru gdje se sigurnosnim pitanjima trebala posvetiti nešto veća pažnja.³³

Konjanik u Šestoj dalmatinskoj kohorti bio je Dazas, sin Skena, koji je bio porijeklom iz redova Mezeja, zajednice koja je živjela u sjeverozapadnoj Bosni.³⁴ Natpis na njegovom spomeniku koji je pronađen u Cezareji glasi: *Dazas Sceni f(ilius) Ma[eze]/ius eques coh(ortis) VI Delmatarum turma Licconis / annorum XXVII stipendiorum X.*³⁵ Dazas je prikazan sa ljuskastim oklopom (*lorica squamata*) i tunikom koja se spušta do sredine bedara; u lijevoj ruci se nalazi štit (*scutum*), a u desnoj veliko koplje kojim probada neprijatelja koji je pao na zemlju.³⁶ Preminuo je u dvadeset sedmoj godini života, nakon deset godina službe u *cohors VI Delmatarum equitata*. Imena poput Dazas, Dasas, Dasius i slične varijante bila su vrlo popularna na panonsko-dalmatinskom prostoru.³⁷

³² Speidel, *The fustis*, 144; Rimske vlasti su u mirnodopsko vrijeme raspoređivale pomoćne trupe na različitim sigurnosnim i policijskim zadacima. Prema Daviesu, svi dokazi sugeriraju da su *equites cohortales* bile angažovane u nadzoru gradova, kontroli sela, održavanju komunikacija i drugim sličnim dužnostima. Detaljnije vidjeti u: Roy W. Davies, "Cohortes equitatae", *Historia*, 20 (1971): 760.

³³ Nije poznato da li su vojnici bili posebno obučeni za održavanje reda ili im je priprema za vojsku bila dovoljna, što je vjerovatnije. Opširnije vidjeti: Patrick Le Roux, *La Toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan* (Rennes: PUR, 2011), 217-238.

³⁴ Opširnije o prostoru na kojem su živjeli Mezeji vidjeti: Грбић, Племенске заједнице у Илирику, 120-121.

³⁵ CIL 08, 09377 (p 1983) = EDCS-23702058.

³⁶ Benseddik, *Les Troupes auxiliaires*, 54; Amel Boudier, "Les stèles de militaires à cheval en Maurétanie césarienne", u: *Les mille visages de l'honneur, Actes des IIIes Rencontres autour de la sculpture romaine*, ur. Guillaume Biard i Vassiliki Gaggadis-Robin i Nicolas de Larquier (Bordeaux: Ausonius éditions, 2023), 260.

³⁷ OPEL II, 93; Geza Alföldy, *Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1969), 185-186.

Pripadnici Sedme dalmatinske kohorte zabilježeni su na dva spomenika iz provincije *Mauretania Caesariensis*. Radi se o spomenicima koji su prema reljefnim prikazima vrlo slični, odnosno i jedan i drugi prikazuju konjanike koji kopljem ubijaju neprijatelja. Prvi natpis na kojem se spominju pripadnici ove pomoćne jedinice glasi: *Liccaius Carvi f(ilius) natione Ma/ezeius eques coh(ortis) VII Delma/tarum vixit annis XXX* (Sl. 1.),³⁸ a drugi: *Licaus Iauletis f(ilius) miles c(ohortis) VII / -----Delmatarum(!) turma Anni / annorum XXVII stipendior(um) / XI h(ic) s(itus) e(st) heres ex testamento fecit.*³⁹ Konjanici na ova dva nadgrobna spomenika predstavljeni su s istom vojničkom opremom. Obojica imaju ljuskasti oklop (*lorica squamata*), štit (*scutum*), pojas (*cingulum*), mač (*spatha*) i koplje.⁴⁰ Ime Likaj u različitim varijantama je bilo rasprostranjeno kako u Dalmaciji, tako i Panoniji, te se ubraja u korpus panonsko-dalmatinskih imena.⁴¹

³⁸ CIL 08, 09384 = EDCS-23702065; Prema sačuvanim nadgrobnim spomenicima iz različitih dijelova Carstva vidljivo je da su Mezeji bili važan izvor novih vojnika za rimske pomoćne jedinice u prvom i drugom stoljeću. Pored augzilijara iz Šeste i Sedme dalmatinske kohorte, u provinciji *Germania Superior* kao vojnik *cohors V Delmatarum* služio je Dasije, sin Detora (CIL 13, 07581 (4, p 128)). U Prvoj kohorti Belga koja je bila stacionirana u logoru na Humcu kod Ljubuškog na funkciji signifera bio je Dasije, sin Bastarnov (ILJug 03, 01927). Njegov nadgrobni spomenik datira se u prvu polovinu 2. stoljeća. Bez obzira na veliki broj vojnika koji su regrutovani sa mezejskog područja za različite pomoćne kohorte u dužem vremenskom razdoblju, prema dosadašnjim podacima Mezeji nisu imali vlastite jedinice, odnosno kohorte nazvane prema imenu njihove autohtone zajednice što je bio čest slučaj sa zajednicama koje su davale veliki broj augzilijara. Opširnije vidjeti kod: Alka Domić Kunić, "Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale)", *Arheološki radovi i rasprave*, 11 (1989): 104.

³⁹ CIL 08, 21040 = ILS 2577 = EDH 057146 = EDCS-26500107.

⁴⁰ Bouder, *Les stèles*, 260.

⁴¹ Detaljnije o imenu *Liccaius* i njegovoj rasprostranjenosti u provincijama Dalmaciji i Panoniji vidjeti: Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije/ Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia* (Sarajevo: Bathinvs, 2022), 402, 476-478.

Sl.1. Spomenik na kojem se navodi *Liccaius Carvi*, prema Daremberg-Saglio

Ova tri spomenika sadrže još jednu zajedničku komponentu koju treba istaknuti, a to je upotreba koplja.⁴² Upravo su nadgrobnni spomenici jedan od glavnih izvora za proučavanje tehnika korištenja ovog oružja od strane konjanika u rimsko doba. Kopljanici su na prostoru sjeverne Afrike u rimskoj vojsci uvijek imali važnu ulogu, od vremena rimskog osvajanja pa do kasne antike. Dalmatinski augzilijari na području Mauretanijske su već sredinom prvog stoljeća percipirani kao neustrašivi kopljanici prije svega u borbama protiv Berbera, kao što je prikazano na njihovim nadgrobnim spomenicima.⁴³ Koplje je u širem smislu riječi

⁴²Nije postojao jedinstven naziv za ovo oružje, tako da vlada neka vrsta terminološke zbrke po ovom pitanju. Za koplje su korišteni termini poput: *hasta*, *lancea*, *verutum*, *spiculum* itd. Detaljnije vidjeti: Mike Bishop i Jon Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome* (Oxford: Oxbow Books, 2006), 67.

⁴³Michael P. Speidel, "Hadrian's Lancers", *Antiquités africaines*, 42 (2006): 122.

imalo dvije funkcije: moglo je služiti kao oružje za probijanje, korišteno u borbi prsa u prsa ili je moglo poslužiti kao projektil, bačen na neprijatelja sa distance.⁴⁴ Konjanici koji su prikazani na spomenicima vojnika iz Dalmacije, vjerovatno, spadaju u prvu kategoriju. Tako je *Licaus Iauletis* prikazan na konju s kopljem dugim skoro dva metra kako napada neprijatelja na zemlji,⁴⁵ kao što je, također, slučaj sa spomenicima na kojima se navode *Dazas Sceni* i *Liccaus Carvi*. Schleiermacher je njihove nadgrobne stele svrstala u kategoriju spomenika sa šemom trijumfalnog jahača.⁴⁶ Motiv trijumfalnog jahača je veoma čest u rimskom svijetu, obično s prikazom poraženih barbara, kako je to slučaj s nadgrobnim spomenicima pripadnika *cohors VI Delmatarum equitata* i *cohors VII Delmatarum equitata* iz Cezarejske Mauretanijske. Kako primjećuje Speidel, prikaz trijumfa nad neprijateljem bio je idealna slika rimskog konjanika o samom sebi,⁴⁷ odnosno dokaz o njegovim dostignućima u vojnoj karijeri.

Najmanje informacija o dalmatinskim auxilijarima u Cezarejskoj Mauretaniji pruža spomenik vojnika koji se zvao *Verzo Dasi*. Natpis na njegovom spomeniku glasi: *Verzo Dasi f(i)lius mile[s] exs(!) c[oh](orte)*.⁴⁸ Demicheli smatra da je Verzo bio peregrin iz Dalmacije prvenstveno zbog karakterističnog dalmatinskog imena.⁴⁹ Njegovo ime je bila veoma rašireno kao npr. *Baton* ili *Plator* na prostoru provincije Dalmacije, najviše u jugoistočnoj imenskoj oblasti.⁵⁰ Domić Kunić smatra da je

⁴⁴ Bishop i Coulston, *Roman Military Equipment*, 78.

⁴⁵ Le Bohec, *The Imperial*, sl. 6.

⁴⁶ Mathilde Schleiermacher, *Römische Reitergrabsteine: Die kaiserzeitlichen Reliefs des triumphierenden Reiters*. (Bonn: Bouvier, 1984), kat. br. 55, 56 i 57.

⁴⁷ Speidel, *Hadrian's Lancers*, 119.

⁴⁸ CIL O8, 21052; Domić Kunić, *Auxilijari*, 102.

⁴⁹ Dino Demicheli, "Epigraphic evidence of the Dalmatians in the Roman Africa provinces", u: *Africa romana XX. Momenti di continuità e rottura: bilancio di trent'anni di convegni L'Africa romana* (3 vol.), ur. Paola Ruggeri (Rim: Carocci, 2015), 1683.

⁵⁰ Radoslav Katičić, "Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet", *Živa antika*, 12/1 (1962), 110; Zanimljivo je da se jedan od delmatskih vojskovođa u bici za Promonu tokom Oktavijanove kampanje 35-33. g.p.n.e. zvao Verzo. Svakako, ova činjenica ide u prilog tezi o porijeklu vojnika istog imena koji se navodi na natpisu

pripadao nekoj od kohorti koje su boravile na prostoru današnjeg Cherchela, a tu su bile stacionirane Šesta i Sedma dalmatinska kohorta, zatim Prva panonska, a u doba Septimija Severa na prostoru nekadašnje Cezareje bila je smještena Druga breučka kohorta.⁵¹ U svakom slučaju, ovaj vojnik je služio u nekoj od navedenih kohorti koje su prvobitno regrutovane na prostoru nekadašnjeg Ilirika, a, koje su bile smještene u glavnom gradu provincije Mauretania Caesariensis.

Datiranje spomenika pripadnika VI i VII dalmatinske kohorte je različito. Prema Holderu, radi se o spomenicima koji se datiraju u doba Klaudija, a na osnovu sličnosti nadgrobni spomenika preminulih vojnika sa spomenikom sina oslobođenika kralja Jube II i žene vojnika II legije.⁵² Benseddik u studiji o pripadnicima pomoćnih kohorti u provinciji *Mauretania Caesariensis* njihove spomenike datira na kraj prvog i početak drugog stoljeća.⁵³ Ipak, s obzirom na broj stipendija koje se navode na nadgrobni spomenicima (8, 10, 11), čini se da su ipak regrutovani u doba Kaligule ili Klaudija. Također, njihova onomastika je karakteristična za dalmatinsko područje što znači da su vjerovatno bili dio Šeste i Sedme dalmatinske kohorte prilikom prvobitnog regrutovanja.

Pitanje logora u kojem su ove dvije pomoćne kohorte bile smještene u provinciji Mauretania Caesariensis, također, još uvijek nije riješeno na adekvatan način. Yann Le Bohec smatra da su *cohors VI Delmatarum equitata* i *cohors VII Delmatarum equitata* tokom prvog stoljeća bile smještene u Cezareji, odnosno glavnom gradu provincije. U današnjem Cherchelu još uvijek nije pronađen vojni logor, ali je sasvim izvjesno da je rimska Cezareja imala veoma važnu vojnu ulogu, sa različitim pomoćnim jedinicama koje su ovdje bile stacionirane. Pored kohorti iz nekadašnjeg Ilirika u prvom stoljeću tu je boravila Druga ala Tračana,⁵⁴ u 2. stoljeću numeri

iz Mauretanijske. Više o ovom vojskovođi vidjeti kod: Marjeta Šašel, *Appian and Illyricum* (Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005) 443-446.

⁵¹ Domić Kunić, Augzilijari, 102.

⁵² Holder, *Studies in the Auxilia*, 161; CIL 08, 9350.

⁵³ Benseddik, *Les Troupes auxiliaires*, 53-55.

⁵⁴ Le Bohec, *The Imperial*, 120.

iz Sirije, a u prvoj polovini 3. stoljeća dio ale Sebastena.⁵⁵ Bez obzira što arheološka istraživanja još uvijek nisu potvrdila postojanje logora u ovom gradu sasvim je evidentno da je namjesnik provincije u neposrednom okruženju na raspolaganju imao ozbiljne i raznovrsne vojne snage koje je mogao raspoređivati zavisno od ukazanih potreba.

U Mauretanijskoj Tingitani nije sačuvan značajniji broj epigrafskih spomenika povezanih s rimskom vojskom. Podatke o rimskim trupama koje su bile stacionirane na ovom području uglavnom crpimo iz vojničkih diploma. Zbog toga je moguće dati precizne podatke o boravku pojedinih jedinica u provinciji pošto diplome sadrže konkretne datume i godinu izdavanja. Iz Dalmacije je u Tingitani zabilježena *cohors V Dalmatarum*, dok neki autori smatraju da je i *cohors I Bracaraugustanorum equitata* nakon odlaska iz Dalmacije, također, boravila u ovoj provinciji što je diskutabilno. Pored Mauretanijske, Peta dalmatinska kohorta potvrđena je na vojničkim diplomama,⁵⁶ epigrafskim spomenicima⁵⁷ i pečatom na crijepu u Gornjoj Germaniji.⁵⁸ Upravo se postojanje ove dvije kohorte u dvije različite provincije navodi kao argument za postojanje dvije serije regrutovanja dalmatinskih kohorti u razdoblju od Augusta do Klaudija.⁵⁹

Dostupni podaci pokazuju da su prve jedinice u Tingitani uglavnom formirane na Pirinejskom poluostrvu, uz dodatak specijaliziranih jedinica sirijskih strijelaca i Pete dalmatinske kohorte.⁶⁰ Španija je bila prirodan izvor trupa, kako zbog blizine Mauretanijske, tako i zbog činjenice da su se maurski napadi mogli zaustaviti na izvoru.⁶¹

⁵⁵ U Cezareji je boravilo najmanje 500 vojnika, a najčešće ih je bilo 1.500 do 2.000 od ukupno 6.000 u čitavoj provinciji. Za grad koji je imao između 20 i 22 hiljade stanovnika toliki broj vojnika nije zanemariv. Opširnije vidjeti: Le Bohec, *The Imperial*, 127.

⁵⁶ CIL 16, 20; CIL 16, 36; CIL 16, 62; CIL 16, 80.

⁵⁷ CIL 13, 7039; CIL 13, 7581; AE 1992, 1290.

⁵⁸ AE 1900, 215

⁵⁹ Rossignol, *Note sur le recrutement*, 99.

⁶⁰ Bernard, *Nec Plus Ultra*, 262.

⁶¹ Knight, *The Movements*, 192.

Cohors V Delmatarum se najranije u Mauretaniji Tingitani spominje u čuvenoj vojničkoj diplomi iz Banase u današnjem Maroku koja je izdata 9. januara 88. godine.⁶² Nakon toga spominje se u čitavom nizu drugih diploma: 109,⁶³ 122,⁶⁴ 131,⁶⁵ 144,⁶⁶ 153,⁶⁷ 157,⁶⁸ 158.⁶⁹ i možda 165. godine⁷⁰. Dosad nisu otkrivene druge vrste izvorne građe poput nadgrobnih ili votivnih spomenika na osnovu kojih bi se moglo saznati nešto više o regrutaciji vojnika i boravku ove pomoćne jedinice na sjeveru Afrike. Prema Spaulu, postoji mogućnost da se radi o nekadašnjoj *cohors I Liburnorum* koja je preimenovana i prenumerirana.⁷¹ Spaul vjerovatno ovakvim prijedlogom nastoji riješiti nedoumicu oko boravka Pete dalmatinske kohorte u Mauretaniji i Germaniji. Roxan navodi da je kohorta dobila dodatak *civium Romanorum* koji se spominje u ranoj fazi Hadrijanove vladavine što može biti refleksija poznatih problema u Mauretaniji povezanih s padom Lucija Kvijeta (Lusius Quietus) i njihovog brzog suzbijanja od strane Turbona.⁷² Kada je u pitanju stalni smještaj jedinice u sjevernoj Africi, čini se da je Peta dalmatinska kohorta bila smještena u sjevernom dijelu Tingitane, konkretnije regiji Tinigisa, glavnog grada provincije.⁷³

U vojničkoj diplomi iz decembra 144. godine spominje se Damanaeus koji je služio kao pješak u *cohors V Delmatarum civium Romanorum*.⁷⁴

⁶² CIL 16, 00159 = IAM-02-01, 00234 = IAM-S, 00234 = AE 1953, 00074 = EDCS-12300363.

⁶³ CIL 16, 161.

⁶⁴ CIL 16, 73, 169.

⁶⁵ AE 1985, 991.

⁶⁶ Paul Holder, "A Diploma for Mauretania Tingitana of 22 December 144", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 149 (2004): 275-281.

⁶⁷ Niccolò Mugnai, "A New Military Diploma for the Troops of "Mauretania Tingitana" (26 October 153)", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 197 (2016): 243-248.

⁶⁸ CIL 16, 181.

⁶⁹ CIL 16, 182.

⁷⁰ Spaul, *Cohors*, 308.

⁷¹ Spaul, *Cohors*, 308.

⁷² Roxan, *The Auxilia*, 851.

⁷³ Nadine Labory, "Quelques remarques sur les listes de troupes auxiliaires de Maurétanie tingitane mentionnées dans les diplômes après 122", *Antiquités africaines*, 45 (2009): 41, 44.

⁷⁴ Holder, *A Diploma for Mauretania Tingitana*, 280-281.

Fragmenti diplome su, vjerovatno, pronađeni negdje na području Balkana. Na diplomi se navodi da je bio Dačanin, što potvrđuje onomastika pošto je njegovo ime bilo jedno od najpopularnijih kod Dačana.⁷⁵ Pored imena vojnika navodi se ime njegovog oca, ali ga zbog oštećenosti nije moguće pročitati sa sigurnošću. Damanaeus predstavlja primjer vojnika koji se nakon uspješnog završetka vojne službe vratio kući koja se tada, najvjerovatnije, nalazila u Donjoj Meziji.⁷⁶ Nakon završetka Dačkih ratova Rimljani su brojne Dačane regrutovali u pomoćne jedinice rimske vojske. Regrutovani su u postojeće kohorte koje su uglavnom bile veoma udaljene od mjesta porijekla.⁷⁷ S obzirom na vrijeme izdavanja diplome, 144. godinu, Damanaeus je vjerovatno bio regrutovan u prvim godinama Hadrijanove vladavine. Dački auxilijari koji su dolazili u Mauretaniju vjerovatno su išli istim putem i prolazili sličnu proceduru kao što je to bio slučaj s hiljadu Besa iz Trakije koje je u Tingitanu doveo tribun Sextus Iulius Iulianus. Nakon dolaska u Mauretaniju Tingitanu namjesnik provincije ih je vjerovatno raspoređivao u pomoćne kohorte za koje je smatrao da je potrebno, u ovom slučaju radilo se o *cohors V Delmatarum civium Romanorum*.

Pitanje boravka *cohors I Bracaraugustanorum equitata* u Mauretaniji

Cohors I Bracaraugustanorum equitata spada u pomoćne jedinice čiji su pripadnici prvobitno regrutovani u sjeverozapadnoj Hispaniji. Tokom razdoblja julijevsko-kladijevske dinastije boravila je u auxilijarnom logoru na Humcu kod Ljubuškog.⁷⁸ Ova kohorta je u ljubuškom kraju potvrđena na pet epigrafskih spomenika. Smještaj kohorte nakon

⁷⁵ OPEL II, 92.

⁷⁶ Holder, A Diploma for Mauretania Tingitana, 281.

⁷⁷ Alfred Hirt, "Dalmatians and Dacians—Forms of Belonging and Displacement in the Roman Empire", *Humanities* 8(1) (2019), 14.

⁷⁸ Opširnije o rimskim kohortama koje su boravile u logoru na Humcu vidjeti: Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu/Roman auxiliary cohorts in Humac* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019).

što je otišla iz logora na Humcu u nauci izaziva dosta nedoumica. Postoji nekoliko teza gdje je ustvari bila stacionirana u tom periodu, uglavnom na osnovu epigrafskih natpisa i vojničkih diploma koji potvrđuju njeno prisustvo pod istim ili sličnim imenima u različitim provincijama Carstva.

John Spaul, autoritet za pitanje rimskih pomoćnih jedinica, smatra da je *cohors I Bracaraugustanorum equitata* za vrijeme Vespazijana poslana u Mauretaniju Tingitanu, tako da je Domicijan naredio njen povratak na Dunav ili je u Tingitani bila prisutna zbog potrebe za regrutima.⁷⁹ Njegovo mišljenje kasnije su podržale Bernard i Christol.⁸⁰

Ipak, čini se da je vjerovatnija opcija da je u Mauretaniji Tingitani boravila potpuno druga kohorta, sa sličnim imenom – *cohors I Bracarorum* koja nije bila *equitata*. Pod ovim imenom spominje se na diplomi iz Banase 88.⁸¹ i 103/104. godine na diplomi iz Thamuside u današnjem Maroku s dodatkom *civium Romanorum*.⁸² Inače, malo je podataka o *cohors I Bracarorum*. Vjerovatno je porijeklom iz sjeverozapadne Hispanije, kao i *cohors I Bracaraugustanorum*. Također, ne postoje podaci na osnovu kojih se može sigurno zaključiti u kojem logoru je stalno bila smještena na sjeveru Afrike. Prema Roxan, kada je u pitanju ova tematika potrebno je više dokaza prije nego se izjednači kohorta iz Tingitane s drugim jedinicama sličnog imena. Roxan smatra da postoji mogućnost da je *cohors I Bracarorum* nestala u nekoj od mauretanskih pobuna.⁸³ Ne navodi se na diplomama za 109, 122. ili 131. godinu.

Nekoliko je autora pisalo da treba razlikovati *cohors Bracarorum* (ili ponekad *Bracarum*) od *cohors Bracaraugustanorum*. Prema Benešu, prvi su regrutovani iz Galicije (*Callaecia*) – plemenskog područja Bracara,

⁷⁹ Spaul, Cohors, 89.

⁸⁰ Gwladys Bernard i Michel Christol, “Les relations militaires entre l’Hispanie et la Mauretanie Tingitane à la fin du Ier siècle”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 39-2 (2009): 201.

⁸¹ CIL 16, 159.

⁸² Emanuele Papi, “Diploma militare da Thamusida (Mauretania Tingitana): 103/104”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 146 (2004): 255-258.

⁸³ Roxan, *The Auxilia*, 849.

dok su Bracaraugustani regrutovani iz grada Bracara Auguste sa sjeverozapada današnjeg Portugala koji je bio sjedište sudbenog konventa.⁸⁴

Da se radi o dvije različite kohorte, najbolje se vidi na primjeru analize rimskih pomoćnih kohorti u provincijama Moesia Inferior i Dacia Inferior. Florian Matei-Popescu u monografiji o rimskoj vojsci u Donjoj Meziji, detaljno je prikazao razvojni put ove dvije kohorte. Nakon što je napustila Dalmaciju *cohors I Bracaraugustanorum* je potvrđena u Meziji 75. godine, te kasnije nakon podjele ove provincije, u Donjoj Meziji 92, 99. i 105. godine.⁸⁵ Kohorta je učestvovala u Dačkom ratu i ostala na novoosvojenom području u kasnijoj provinciji Dacia Inferior, te se navodi na vojnim diplomama iz 122. i 130. godine. S druge strane, *cohors I Bracarorum* s dodatkom *civium Romanorum* se prvi put navodi u Donjoj Meziji na diplomama iz 120. i 125. godine,⁸⁶ te kasnije ponovo 127, 134, 145, 146. i 157. godine.⁸⁷ Prema Holderu, najbolje je izjednačiti kohortu *cohors I Braracorum civium Romanorum* koja je potvrđena u provinciji Moesia Inferior 125. godine s kohortom istog imena koja se navodi na diplomama iz Mauretanijske Tingitane.⁸⁸ Čini se da je *cohors I Bracarorum civium Romanorum* ostala duži period na području Donje Mezije i da je u trećem stoljeću bila stalno smještena u logoru Trimammium o čemu svjedoči veliki broj pečata na crijepu s imenom ove pomoćne jedinice.⁸⁹

⁸⁴ Jan Beneš, "Bracares (Bracari) im römischen Heer an der unteren Donau". *Listy filologické / Folia philologica*, 93 (1970): 240; Na tom tragu je i Devijver: Hubert Devijver, "A New Roman Auxiliary Cohort in Egypt", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 104 (1994): 71.

⁸⁵ Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior* (Bucharest: Conphys Publishing House, 2010), 194.

⁸⁶ Roxan i Eck su prilikom izdavanje ove diplome zauzeli stav da se radi o *cohors I Bracaraugustanorum*. Opširnije vidjeti: Margaret Roxan i Werner Eck, "A diploma of Moesia Inferior: 125 IUN.1", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 116 (1997): 197-198.

⁸⁷ Matei-Popescu, *The Roman Army*, 195.

⁸⁸ Paul Holder, "Roman Military. Diplomas V", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Supplement No. 88, (Oxford: Oxford University Press, 2006), 785.

⁸⁹ Sergey Torbatov, "Trimammium – A Roman Castellum and Civitas on the Lower Danube", u: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD)*, ur. Lyudmil Vagalinski, Nicolay Sharankov, Sergey Torbatov (Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2012), 429-60.

Na osnovu svega navedenog čini se da treba prihvatiti mišljenje da *cohors I Bracaraugustanorum equitata* koja je bila smještena u logoru na Humcu i *cohors I Bracarorum*, jedinica koja se spominje na diplomama iz Mauretanijske Tingitane nisu iste kohorte. *Cohors I Bracarorum* možda spada u one kohorte koje su došle na područje Mauretanijske Tingitane iz susjedne Španije, zajedno s brojnim drugim kohortama iz ovog dijela Rimskog Carstva koje su bile raspoređene u Mauretanijskoj Tingitani prilikom aneksije i pacifikacije ovog područja. Ako prihvatimo mišljenje da se radi o kohorti koja je prebačena iz nekog od vojnih logora u Mauretanijskoj Tingitani u Donju Meziju teško je odrediti kada je tačno došlo do tog transfera. Kao realna opcija nameće se razdoblje na samom početku Hadrijanove vladavine, a u vezi s administrativnim i vojnim reformama koje je ovaj car provodio u regiji Donjeg Dunava.⁹⁰ Naravno, vojničke diplome na kojima se navodi *cohors I Bracarorum civium Romanorum* iz Donje Mezije, a koje se datiraju u ovaj period, također idu u prilog ovoj pretpostavci.

Zaključak

Pomoćne jedinice rimske vojske, među njima i dalmatinske kohorte, tema su brojnih sinteza, studija i članaka. Međutim, i pored toga još uvijek postoje nepoznanice kada se radi o ovim vojnim jedinicama regrutovanim širom provincije Dalmacije. U ovom radu nastojali smo na osnovu dostupne izvorne građe rekonstruirati put dalmatinskih kohorti od provincije Dalmacije do sjeverne Afrike i analizirati izvornu građu u formi epigrafskih spomenika i vojničkih diploma koji su nastali u razdoblju dok su kohorte boravile u dvije mauretanske provincije.

Na osnovu dostupne izvorne građe, kao najizglednija opcija za prvu stanicu nakon regrutacije za kohorte koje obrađujemo, nameće se Germania Superior. Kaligula je za potrebe germanske kampanje i vjerovatno za napad na Britaniju formirao veliki broj novih jedinica. Neke od njih su

⁹⁰ Torbatov, Trimammium, 449.

kasnije prebačene u Mauretaniju prilikom ankesije i pacifikacije ovog prostora 40-ih godina 1. stoljeća u doba Klaudija. Naravno, ne treba isključiti mogućnost da je došlo do regrutovanja kohorti za Mauretaniju nezavisno od situacije u Germaniji, pošto su za tim postojale realne potrebe zbog učvršćivanja rimske vlasti u Mauretaniji, ali i pohoda na Britaniju. Sve ove aktivnosti zahtijevale su veliki broj legija i pomoćnih kohorti.

Dalmatinske kohorte u Mauretaniji Tingitani i Mauretaniji Caesariensis vjerovatno su bile stacionirane u glavnim gradovima tih provincija, odnosno njihovoj blizini. Nije poznato da li su dalmatinske kohorte iz Cezarejske Mauretanije boravile u nekom od logora koji su formirani prilikom širenja provincije, odnosno nisu poznati njihovi tragovi čak ni izvan prostora Cezareje i područja koje je gravitiralo ovom gradu. Na primjeru Balatera iz Šeste dalmatinske kohorte možemo pretpostaviti da je obavljao neku vrstu policijskog posla u Cezareji s obzirom na to da je prikazan s predmetom koji je služio za održavanje javnog reda (*fustis*). Prikazi na nadgrobnim spomenicima drugih dalmatinskih augzilizijara su nešto drugačiji. Na tri spomenika prikazani su konjanici u vojnoj opremi kako kopljem napadaju neprijatelja na zemlji. Ovakvi prikazi su, vjerovatno, bili reminiscencija na njihove vojne aktivnosti protiv lokalnih berberskih zajednica za koje je njihovo teško naoružanje, vjerovatno, predstavljalo veliki problem. Nije poznato šta je bilo sa *cohors VI Delmatarum equitata* i *cohors VII Delmatarum equitata* u kasnijem razdoblju. Ne navode se na epigrafskim spomenicima i diplomama iz drugog stoljeća ni poslije. Sa druge strane *cohors V Delmatarum* više puta je potvrđena na diplomama iz Tingitane: 88, 109, 122, 131, 144, 153, 157, 158. i možda 165. godine. Dakle, kohorta je u poprilično dugom vremenskom rasponu boravila u ovoj provinciji, sigurno od doba Flavijevaca pa do vladavine Marka Aurelija.

Na osnovu onomastičke analize sačuvanih epigrafskih spomenika augzilizijara Šeste i Sedme dalmatinske kohorte u Cezarejskoj Mauretaniji evidentno je da su vojnici koji se na njima navode regrutovani u unutrašnjosti

provincije Dalmacije. Od pet spomenika na kojima se spominju pripadnici ovih kohorti, dvojica su sigurno iz redova Mezeja, zajednice koja je naseljavala područje sjeverozapadne Bosne. To su augzilijari Dazas, Skenov sin iz *cohors VI Delmatarum equitata* i Likaj, sin Karvov iz *cohors VII Delmatarum equitata*. Balater je bio iz redova Melkumana, za koje je utvrđeno da su živjeli na Gatačkom polju u istočnoj Hercegovini. Za Likaja, Jauletovog sina iz Sedme dalmatinske na nadgrobnom spomeniku se ne navodi iz koje zajednice je bio porijeklom, ali možemo ostaviti otvorenu mogućnost da je bio Mezej, kao i drugi Likaj iz njegove kohorte.

Kao zanimljiv problem pojavilo se pitanje boravka *cohors I Bracaraugustanorum equitata* u Mauretaniji Tingitani. Naime, određeni broj naučnika koji se bavio ovom tematikom zagovarao je tezu da je ova kohorta nakon odlaska iz logora na Humcu kod Ljubuškog prebačena u sjevernu Afriku, odnosno poistovjetili su *cohors I Bracaraugustanorum equitata* i *cohors I Bracarorum*, koja je kasnije dobila dodatak *civium Romanorum*. *Cohors I Bracarorum* je potvrđena na diplomama iz Mauretanijske Tingitane 88. i 103/104. godine. Teško je reći zbog čega je došlo do ovakvih interpretacija. U svakom slučaju, na osnovu brojnih vojničkih diploma koje su objavljene, sasvim je jasno da se radi o dvije potpuno različite jedinice i da *cohors I Bracaraugustanorum equitata* nije boravila u Mauretaniji Tingitani.

IZVORI I LITERATURA

SKRAĆENICE

- AÉ – L'année épigraphique: Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine / fondée en 1888. par René Cagnat; Mi-reille Corbier directeur. Paris: Presses Universitaires de France 1889.
- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863.
- EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (pristup ostvaren 27. aprila 2024)

- EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (pristup ostvaren 27. aprila 2024)
- ILLug – Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla, 5, Ljubljana, 1963); *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla, 19, Ljubljana, 1978); *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla, 25, Ljubljana, 1986).
- OPEL II – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Vol. II: Cabalicius – Ixus, Ex materia ab* (ed. Lőrincz B. Et al.), Wien, 2000.

IZVORI

Objavljeni izvori:

- Dio Cassius. *Roman History*. Prijevod Earnest Cary. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
- Gaj Svetonije Trankvil. *Dvanaest rimskih careva*. Prijevod Stjepan Hosu. Zagreb: Naprijed, 1978.
- Plinije Stariji. *Zemljopis starog svijeta: Naturalis historia III, IV, V i VI knjiga*. Prijevod Uroš Pasini. Split: Književni krug, 2004.

LITERATURA

Knjige:

- Alföldy, Geza. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1969.
- Bernard, Gwladys. *Nec Plus Ultra. L'Extrême Occident méditerranéen dans l'espace politique romain (218 av. J.-C. – 305 apr. J.-C.)*. Madrid: Bibliothèque de la Casa de Velázquez 72, 2018.
- Benseddik, Nacéra. *Les Troupes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire*. Alger: Société Nationale d'Édition et de Diffusion, 1982.

- Bishop, Mike, i Coulston, Jon. *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. Oxford: Oxbow Books, 2006.
- Bojanovski, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
- Daremberg, Charles, Saglio, Edmond. *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, d'après les textes et les monuments*. Paris: Hachette Livre. Dostupno na: <https://dagr.univ-tlse2.fr/>.
- Gerov, Boris. *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien*. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1980.
- Grbić, Dragana. *Plemenske zajednice u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*. Beograd: Balkanološki institut, 2014. (ćir.)
- Haynes, Ian. *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Holder, Paul. *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*. Oxford: BAR International Series 70, 1980.
- Holder, Paul. *Roman Military Diplomas V*. Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement No. 88, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Le Bohec, Yann. *The Imperial Roman Army*. London-New York: Routledge, 2000.
- Le Roux, Patrick. *La Toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan*. Rennes: PUR, 2011.
- Leveau, Philippe. *Caesarea de Maurétanie: une ville romaine et ses campagnes*. Rim: École Française de Rome, 1984.
- Marić, Almir. *Rimske pomoćne kohorte na Humcu/Roman auxiliary cohorts in Humac*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019.
- Matei-Popescu, Florian. *The Roman Army in Moesia Inferior*. Bucharest: Conphys Publishing House, 2010.

- Mattingly, David J., i Alan Rushworth i Martin Sterry i Victoria Leitch. *Frontiers of the Roman Empire: the African Frontiers*. Edinburgh: Archaeopress, 2013.
- Rendić-Miočević, Duje. *Iliri i antički svijet*. Split: Književni krug, 1989.
- Schliermacher, Mathilde. *Römische Reitergrabsteine: Die kaiserzeitlichen Reliefs des triumphierenden Reiters*. Bonn: Bouvier, 1984.
- Spaul, John. *Cohors2. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*. Oxford: BAR International series 841, 2000.
- Šaćić Beća, Amra. *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije/Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia*. Sarajevo: Bathinvs, 2022.
- Šašel-Kos, Marjeta. *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.
- Zaninović, Marin. *Ilirski ratovi*. Zagreb: Školska knjiga, 2015.

Članci:

- Bernard, Gwladys, i Christol, Michel. “Les relations militaires entre l’Hispanie et la Maurétanie Tingitane à la fin du Ier siècle”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 39-2 (2009): 189-208.
- Bernard, Gwladys, i Christol, Michel. “Solidarité ou diversité des provinces africaines à l’avènement de Vespasien: les Histoires de Tacite et les relations militaires entre la Maurétanie césarienne, l’Afrique proconsulaire et l’Hispanie dans la seconde moitié du Ier s. p. C.”. *L’Africa romana*, 18 (2010): 2201-2226.
- Beneš, Jan. “Bracares (Bracari) im römischen Heer an der unteren Donau”. *Listy filologické / Folia philologica*, 93 (1970): 239-245
- Boudier, Amel. “Les stèles de militaires à cheval en Maurétanie césarienne”, u: *Les mille visages de l’honneur, Actes des IIIes Rencontres autour de la sculpture romaine*, ur. Guillaume Biard, Vassiliki Gaggadis-Robin, Nicolas de Larquier. Bordeaux: Ausonius éditions, 2023, 259-271.

- Davies, Roy W. “Cohortes equitatae”. *Historia*, 20 (1971): 751-763.
- Demicheli, Dino. “Epigraphic evidence of the Dalmatians in the Roman Africa provinces”, u: *Africa romana XX. Momenti di continuità e rottura: bilancio di trent’anni di convegni L’Africa romana (3 voll.)*, ur. Paola Ruggeri (Rim: Carocci, 2015), 1681-1688.
- Devijver, Hubert. “A New Roman Auxiliary Cohort in Egypt”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 104 (1994): 69-72.
- Domić Kunić, Alka. “Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale)”. *Arheološki radovi i rasprave*, 11 (1989): 83-114.
- Faure, Patrice. “The Army”. u: *A Companion to North Africa in Antiquity*, ur. R. Bruce Hitchner (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2022), 152-172.
- Hirt, Alfred. “Dalmatians and Dacians—Forms of Belonging and Displacement in the Roman Empire”, *Humanities* 8 (1) (2019): 1-25.
- Holder, Paul. “A Diploma for Mauretania Tingitana of 22 December 144”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 149 (2004): 275-281.
- Katičić, Radoslav. “Die Illyrischen Personennamen in ihrem sudostlichen Verbreitungsgebiet”. *Živa antika*, 12/1 (1962): 95–120.
- Knight, D.J. “The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 85 (1991): 189-208.
- Labory, Nadine. “Quelques remarques sur les listes de troupes auxiliaires de Maurétanie tingitane mentionnées dans les diplômes après 122”. *Antiquités africaines*, 45 (2009): 37-49.
- Le Bohec, Yann. “Frontières et limites militaires de la Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire”. u: *Frontières et limites géographiques de l’Afrique du Nord antique. Hommage à Pierre Salama. Actes de la table ronde réunie à Paris les 2 et 3 mai 1997*, ur. Xavier Dupuis, Claude Lepelley, Pariz: Éditions de la Sorbonne, 1999, 111-127.

- Le Bohec, Yann. "Mauretania". u: *Encyclopedia of the Roman Army*, ur. Yann Le Bohec, Giovanni Brizzi, Chichester: Wiley-Blackwell, 2015, 640-642.
- Mesihović, Salmedin. "Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine". *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 104 No. 1 (2011): 55-78.
- Mugnai, Niccolò. "A New Military Diploma for the Troops of "Mauretania Tingitana" (26 October 153). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 197 (2016): 243-248.
- Nesselhauf, Herbert. "Zur Militärgeschichte der Provinz Mauretania Tingitana". *Epigraphica* 12 (1950): 34-48.
- Radman-Livaja, Ivan. "The Roman army". u: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ur. Branka Migotti, Oxford: Archaeopress, 2012, 159-189.
- Radman-Livaja, Ivan. "The Roman Army in Dalmatia. An Updated Overview". *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, Vol. 134(1) (2022): 31-60. <https://doi.org/10.4000/mefra.12715>.
- Papi, Emanuele. "Diploma militare da Thamusia (Mauretania Tingitana): 103/104". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 146 (2004): 255-258.
- Rossignol, Benoit. "Note sur le recrutement auxiliaire en Dalmatie". *Revue internationale d'Histoire Militaire Ancienne*, 6 (2017): 95-114.
- Roxan, Margaret. "The Auxilia of Mauretania Tingitana". *Latomus*, T. 32, Fasc. 4 (1973): 838-855.
- Roxan, Margaret i Eck, Werner. "A diploma of Moesia Inferior: 125 IUN. 1". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 116 (1997): 193-203.
- Shaw, Brent. "Autonomy and tribute: mountain and plain in Mauretania Tingitana". *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 41-42 (1986): 66-89.

- Speidel, Michael P. “A thousand Thracian Recruits for Mauretania Tingitana”. *Antiquités africaines*, 11 (1977): 167-173.
- Speidel, Michael P. “The *fustis* as a soldier’s weapon”. *Antiquités africaines*, 29 (1993): 137-149.
- Speidel, Michael P. “Hadrian’s Lancers.” *Antiquités africaines*, 42 (2006): 117-123.
- Torbatov, Sergey. “Trimammium – A Roman Castellum and Civitas on the Lower Danube”. u: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD)*, ur. Lyudmil Vagalinski, Nicolay Sharankov, Sergey Torbatov, Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2012, 429-60.
- Zanimović, Marin. “Ilirsko pleme Delmati, II dio”. *ANU BiH, Godišnjak V, CBI 3*, (1967): 5-101.

Conclusion

Auxiliary Dalmatian Cohorts of the Roman army in Mauretania

Auxiliary units of the Roman army including Dalmatian cohorts, are the subject of numerous syntheses, studies and articles. However, despite this, there are still unknown facts when it comes to these military units recruited throughout the province of Dalmatia. In this paper, we tried to reconstruct the route of the Dalmatian cohorts from the province of Dalmatia to North Africa on the basis of the available original material and analyse the original material in the form of tombstones and military diplomas that were created during the period when the cohorts stayed in the two Mauritanian provinces.

Based on the available source material, Germania Superior is the most likely option for the first stop after recruitment for the aforementioned cohorts. Caligula formed a large number of new units for the purposes of the Germanic campaign and probably for the attack on Britain. Some of them were later transferred to Mauretania during the annexation and pacification of this area in the 40s of the 1st century during the time of Claudius. Of course, we should not exclude the possibility that cohorts were recruited for Mauretania independently of the situation in Germania, since there were real needs for it due to the consolidation of Roman power in Mauretania, as well as the campaign against Britain. All these activities required a large number of legions and auxiliary cohorts.

The Dalmatian cohorts in Mauretania Tingitana and Mauretania Caesariensis were probably stationed in the capitals of those provinces, or nearby. It is not known whether the Dalmatian cohorts from Caesarea Mauretania stayed in any of the camps that were formed during the expansion of the province, that is, their traces are not known outside the area of Caesarea and the area that gravitated to this city. On the example of Balater from the Sixth Dalmatian Cohort, we can assume

that he performed some kind of police work in Caesarea, given that he is depicted with an instrument of maintaining public order (*fustis*). The depictions on the tombstones of other Dalmatian auxiliaries are somewhat different. Three monuments show horsemen in military gear attacking the enemy on the ground with spears. Such depictions were probably a reminiscence of their military activities against the local Berber communities, for whom Roman heavy weapons probably represented a great problem. It is not known what happened to cohorts *VI Delmatarum equitata* and cohort *VII Delmatarum equitata* in the later period. They are not mentioned on epigraphic monuments and diplomas from the second century or in a later period. On the other hand, cohort *V Delmatarum* has been confirmed several times on diplomas from Tingitana from the following years: 88, 109, 122, 131, 144, 153, 157, 158 and maybe 165. So, the cohort stayed in this province for quite a long period of time, certainly from the time of the Flavians until the reign of Marcus Aurelius.

Based on the onomastic analysis of the preserved epigraphic monuments of the auxiliaries of the Sixth and Seventh Dalmatian cohorts in Caesarean Mauretania, it is evident that the soldiers mentioned on them were recruited in the interior of the province of Dalmatia. Of the five monuments on which members of these cohorts are mentioned, two are certainly from the ranks of the Mezej, a community that inhabited the area of northwestern Bosnia. They are auxiliaries Dazas, son of Sken from cohort *VI Delmatarum equitata* and Likaj, son of Karv from cohort *VII Delmatarum equitata*. Balater was from the ranks of the Melkumans, who were found to have lived in the Gatačko polje field in eastern Herzegovina. For Likaj, the son of Jaulet from the Seventh Dalmatian, the tombstone does not say from which community he came, but we can leave open the possibility that he was Mezej, as well as the other Likaj from his cohort.

Interesting is the question of the stay of *cohors I Bracaraugustanorum equitata* in Mauretania Tingitana. Namely, a certain number of scholars who dealt with this topic advocated the thesis that this cohort was transferred to North Africa after leaving the camp on Humac near Ljubuški, i.e. they equalized cohort *I Bracaraugustanorum equitata* and cohort *I Bracarorum*, which later received the addition of *civium Romanorum*. *Cohors I Bracarorum* is confirmed on diplomas from Mauretania Tingitana in 88 and 103/104. It is difficult to say why such interpretations came about. In any case, based on the numerous military diplomas that have been published, it is quite clear that these are two completely different units and that cohort *I Bracaraugustanorum equitata* did not reside in Mauretania Tingitani.

UDK: 323+32-05 Pavlović P. (497.6) “ 1416 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.49

Primljen: 19.2.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Almir Peco

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

almir.peco@ff.unsa.ba

Kada je knez Petar Pavlović postao vojvoda?

Sažetak: Rad analizira okolnosti i vrijeme stjecanja vojvodske titule Petra Pavlovića u kontekstu složenih unutarnjopolitičkih sukoba nakon smrti njegovog oca kneza Pavla Radinovića. Dosadašnje historiografske postavke smještale su ove događaje u početak 1417. godine, a prvi spomen vojvode Petra Pavlovića u februar iste godine. Novim informacijama i kontekstualizacijom, navedena dešavanja mogu se pomjeriti nekoliko mjeseci ranije, okvirno u jesen 1416. godine.

Ključne riječi: knez, vojvoda, Petar Pavlović, kralj Stjepan Ostoja, srednjovjekovna Bosna.

Abstract: The paper analyses the circumstances and timing of Petar Pavlović's acquisition of the ducal title in the context of complex political conflicts following the death of his father Pavle Radinović. Previous historiographical accounts placed these events at the beginning of 1417, with the first mention of duke Petar Pavlović in February of the same year. New information and contextualization suggest that these events in Bosnian kingdom may have occurred several months earlier, around the autumn of 1416.

Keywords: Knez, Voivoda, Petar Pavlović, Stjepan Ostoja, medieval Bosnia.

Tokom 14. stoljeća srednjovjekovna bosanska država je znatno proširila svoje granice dostigavši u jednom trenutku najveći teritorijalni opseg. Osvajanja susjednih područja u doba bana Stjepana II (vl. 1322–1353) i njegovog nasljednika Tvrtka I (vl. 1353 –1377–1391) bila su moguća zahvaljujući kombinaciji više faktora, povoljnih vanjskih okolnosti, ali, prije svega, zbog unutrašnje preobrazbe bosanske ekonomije koja je na temeljima oživljavanja rudarske proizvodnje i izvoza plemenitih metala, dosegla prosperitet koji je posljedično afirmirao bolji materijalni položaj i bogatstvo njenih žitelja, u prvom redu visokog plemstva kao jednog od stubova društvene hijerarhije. Teritorijalna proširenja državnih granica istovremeno su značila i uvećanje posjeda velikaških porodica u vidu nagrade za aktivno sudjelovanje u tim procesima. To je bila tekovina prirodnog razvitka seniorsko-vazalnih odnosa u bosanskoj državi koji su počivali na vjernoj službi vlastele prema vladaru. Vojna dužnost bila je najizraženija manifestacija te službe i iskaz krajnje odatnosti. Zato se u većini darovnih isprava koje su bosanski vladari izdavali vlasteli kao glavni razlog darivanja i potvrde zemljišnih posjeda navode viteške akcije i ratne zasluge, koje su zahtijevale prikladnu nagradu i poticaj.¹ U periodima uspješnog širenja teritorija na susjedne regije, vlastela koja su se isticala u vojnim pohodima bila su velikodušno nagrađivana novim posjedima. Međutim, nakon što su osvajanja završena i granice države stabilizirane, prilike za sticanje novih zemljišta postale su znatno ograničene. U tom trenutku, bosanski vladari suočili su se s izazovom da pronađu druge načine za nagrađivanje lojalnih i moćnih velikaša čiji je utjecaj ubrzano rastao. Ove nove privilegije donosile su velmožama značajne beneficije i materijalne koristi. U tim novonastalim okolnostima, darivanje zemljišta moralo je ići nauštrb kraljevskog domena koji se istovremeno smanjivao na račun proširivanja posjeda vlastele. Ovaj proces bio je posebno izražen tokom političkih previranja

¹ U tom smislu naročito su reprezentativne sačuvane povelje koje je bosanski vladar izdavao članovima velikaškog roda Hrvatinića. Detaljnije: Aleksandar Solovjev, "Vlasteoske povelje bosanskih vladara", *Istorisko-pravni zbornik 1*, (1949): 91-92 (ćir.); Sima Ćirković, "Verna služba i vjera gospodska", *Zbornik Filozofskog fakulteta VI*, br. 2 (1962): 96-97. (ćir.)

prvih decenija 15. stoljeća, kada su brojni pretendenti na prijestolje omogućili vlasteli da, uz minimalne usluge, dobiju sve veće privilegije.² Česte promjene na kraljevskom tronu između 1391. i 1421. dovele su do jačanja moći najkrupnijih velikaša. Da bi osigurali njihovu lojalnost, bez koje bi rizikovali gubitak podrške ili čak detronizaciju, novi vladari su morali obećavati nagrade u vidu posjeda, titula i drugih povlastica.³

Događaji koji su se zbili na političkoj pozornici tokom druge polovine 1415. godine imali su dalekosežne posljedice te su zbog toga s pravom izazivali interesovanje i okupirali pažnju istraživača. Ne samo da je tada profilirana nova vanjskopolitička orijentacija kasnosrednjovjekovne bosanske države koja je, silom prilika, zadržana sve do njenog pada pod osmansku vlast, već se u ovo vrijeme cementiraju budući višedecenijski antagonizmi među domaćim političkim subjektima u kojima su prevladavali i koji su vođeni interesima najkrupnije vlastele, odnosno rusaške gospode. Poraz ugarske vojske u Lašvi odredio je novu realnost u kojoj je osmanski element postao nezaobilazni faktor u političkom životu bosanske države te istovremeno bio inicijator unutarnjih vojnih okršaja i sukoba koji su netom uslijedili.⁴ Dezintegracijski procesi

² Prema tome, djelovanje bosanskih velmoža nije se razlikovalo u odnosu na opće evropske tokove. Up. Roberto Lopez, *Rođenje Evrope* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 98.

³ Sve to je moralo biti formalno-pravno verificirano kroz instituciju državnog sabora. Jedne prilike Dubrovčani su podsjećali vojvodu Sandalja na formaliziranje prava i povlastica vlastele u Bosni govoreći da: “[...] svaki plemić ima privilegije od Bosne i Vi imate kuću ispunjenu njima kojima su Vam u različitim vremenima dati i ustupljeni posjedi i župe [...]” Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Lettere e commissioni di Levante (dalje: Lett. di Lev.), IV, 73v, (15.09. 1404); Mihailo Dinić, *Državni sabor srednjovjekovne Bosne* (Beograd: Srpska akademija nauka, 1955), 39. (ćir.)

⁴ O čuvenoj bici između Osmanlija i Ugarske u Lašvi 1415. godine vidi: Ferdo Šišić, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)* (Zagreb: Izd. Matice hrvatske, 1902), 234-235; Sima Ćirković, “Dve godine bosanske istorije (1414–1416)”, *Istorijski glasnik*, br. 3–4 (1953) (ćir.): 29-39; Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju, 1981), 71–72; Dubravko Lovrenović, “Bitka u Lašvi 1415. godine”, u: *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven Budak (Zagreb: Filozofski fakultet, 2005), 275–292; Isti, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska (1387-1463)* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006), 196–212; Emir O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo* (Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019), 242-250.

političke i upravne vlasti koji su već bili u završnoj fazi oblikovanja, lišili su vladara nekadašnjeg autoriteta i mehanizama moći kojima bi mogao poduzeti ozbiljnije akcije za smirivanje stanja u državi.⁵ Štaviše, i sam kralj Ostoja (vl. 1398-1404/1409-1418) je snosio dio odgovornosti za nadolazeće sukobe svojim aktivnim sudjelovanjem u zavjeri koja je rezultirala likvidacijom kneza Pavla Radinovića na Parenoj Poljani kod Kraljeve Sutjeske u augustu 1415. godine. Smrt jednog od najmoćnijih bosanskih velikaša, rusaškog gospodina i predvodnika roda koji će se po njegovom imenu ubuduće zvati Pavlovići, pokrenula je lavinu događaja i sukoba koji su u temelju uzdrмали političke odnose i, dugoročno gledano, nanijeli značajnu političku i ekonomsku štetu bosanskoj državi.⁶

O motivima ubojstva i samom smaknuću kneza Pavla dosta se pisalo.⁷ Njegovom eliminacijom računalo se na potpuno odstranjivanje velikaškog roda Pavlovića s političke pozornice. Ta zamisao na kraju se nije ostvarila jer se događaji nisu odvijali očekivanim tokom. Pavle Radinović je iza sebe ostavio sposobne i vješte nasljednike koji su

⁵ U procesima slabljenja centralne vlasti najkrupnija bosanska vlastela je do ovog vremena osigurala visok stepen samostalnosti na svojim posjedima. Opširnije: Sima Ćirković, "Rusaška gospoda", *Istorijski časopis, br. 21* (1974): 5-17. (ćir.)

⁶ O bosanskoj velikaškoj porodici Pavlovića i njenim istaknutim članovima vidjeti: Jovan Radonić, "O knezu Pavlu Radenoviću. Priložak istoriji Bosne krajem XIV. i poč. XV. veka", *Letopis Matice srpske, br. 211-212* (1902): 39-62, 34-61. (ćir.); Aleksa Ivić, "Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski", *Letopis Matice srpske, br. 245-246* (1907): 1-32, 24-48. (ćir.); Boris Nilević, "Vojvoda Ivaniš Pavlović", *Prilozi, br. 14-15* (1978): 349-361; Isti, "Iz života posljednjih Pavlovića", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII-XXX*, (1979): 58-74; Đuro Tošić, "Vojvoda Petar Pavlović, Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka", *Jugoslavenski istorijski časopis, br. 1-2* (2001): 35-46; *Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine, ur. Milan Vasić* (Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2003).

⁷ Radonić, "O knezu Pavlu Radenoviću", 59-60. (ćir.); Ivić, "Radosav Pavlović", 10. (ćir.); Ćirković, "Dve godine bosanske istorije", 38-39. (ćir.); Isti, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd: Srpska književna zadruha, 1964), 243-244. (ćir.); Živković, Tvrtko II Tvrtković, 72-73; Tošić, "Vojvoda Petar Pavlović", 37-40; Isti, "Pismo dubrovačkog poslanika Ivana Gundulića o smrti kneza Pavla Radenovića", u: *Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine, ur. Milan Vasić* (Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2003), 358-361. (ćir.); Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 215; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 209-211.

nastavili njegovu politiku dodatno potaknuti i motivirani željom da osvete očevo ubojstvo. U tome su imali, po svemu sudeći prevladavajuću, podršku i snažan oslonac od osmanskih Turaka. Inače, u režiranoj zavjeri na Parenoj Poljani najstarijeg sina Petra nije zadesila planirana sudbina. Prema informacijama koje nudi dubrovački poslanik u svome pismu, Petar je bio uhvaćen i poslan na Bobovac s namjerom da navodno bude oslijepljen ali se to iz nekog, nama nepoznatog, razloga nije dogodilo.⁸ Zbog čega je Petar Pavlović na kraju bio pošteđen i u kojim okolnostima se uspio spasiti još uvijek nije pouzdano riješeno. Po svemu sudeći, odgovor leži u razvojnim trendovima seniorsko-vazalnih odnosa i dodijeljene privilegije prema kojoj je krivica u slučajevima nevjere vazala bila individualna, odnosno, kažnjavao se predvodnik porodice kao nosilac vjerne službe, ali ne i ostali njeni članovi.⁹

⁸ Kurtović, Sandalj Hranić Kosača, 235; Isti, “Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija”, u: *Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine*, ur. Neven Isailović (Beograd, Sarajevo, Banja Luka: Istorijski institut Beograd, Filozofski fakultet u Sarajevu, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, 2015), 18. (ćir.). Uporedi: Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964), 244. (ćir.); Živković, Tvrtko II Tvrtković, 74; Neven Isailović, “Prilog o delovanju kneza i vojvode Petra Pavlovića u bosansko-ugarsko-turskim sukobima početkom XV veka”, *Istorijski časopis*, br. 66 (2017): 200. (ćir.)

⁹ To potvrđuju i odredbe pojedinih darovnica kojima je vladar amnestirao odgovornost ostalih članova porodice u slučajevima nevjere destinatarata. Neotuđivost posjeda u slučaju nevjere vlastelina ili njegovog potomka jasno je iskazana u povelji iz 1380. godine koju je kralj Tvrtko I izdao vojvodi Hrvoju: “Ико ли ви тко ѡд них кою невироу намъ оучинили али нашемоу послиднемоу неговъ послидни заш ви имъ могло штиети речена три села, да имъ се зато не ѡднимоу него да плаћа шнь кои сьгриши главоъмь своимъ али влагоъмь оу цю га Босна соудни а встали да встает оу вири и оу оудржани реченихъ сель и въ осталои своєи племьшцини.” Lajos Thallóczy, “Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IX*, br. 2 (1897): 183-191; Rade Mihaljčić, “Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću”, *Stari sprski arhiv*, br. 1 (2002): 119. (ćir.). Istom destinataru imunitet posjeda u slučaju pojedinačne krivice garantirao je i kralj Dabiša 1392. godine za dva sela koja mu je ustupio za zasluge u boju protiv Turaka: “[...] и да имъ се речена села ни за еданъ ѡзрокъ никадаре не имаю однети паче ако ви ихъ тко невироъмь сагришили намъ, али нашеъмь послиднемъ нихъ послидни, да онъ плаћа своємъ главоъмь, кои сагрѣши, али благоъмь, ѡ што га Босна сѡди, а остали да остане ѡ вири и ѡ ѡдржани реченихъ сель и ине племьштине везьпорока”. Đuro Šurmin, ur., *Hrvatski spomenici*, (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1898), I, 95-98.

U suprotnom, uklanjanjem svih članova napravio bi se presedan koji bi u budućoj praksi značio moguće zatiranje svake porodice.

U svakom slučaju, od momenta smaknuća kneza Pavla počeo je ratni obračun Pavlovića i Kosača. Pavlovi sinovi su kao glavnog krivca za očevu smrt označili vojvodu Sandalja Hranića. Konfrontacija dvaju najmoćnijih vlasteoskih porodica nije mogla izuzeti niti zaobići ostalu vlastelu koja se morala prikloniti jednom od dva zaraćena tabora. U sukobima koji su uslijedili, kao što ćemo vidjeti, nije bila beznačajna podrška kralja Stjepana Ostoje koji je u početku aktivno podržavao Kosače. Prevagu je, gotovo izvjesno, odnijela osmanska podrška koju su uživali Pavlovići. To se očitovalo i u stanju na terenu pa je u određenom trenutku došlo do poremećaja u konstelaciji snaga kada je bosanski kralj prešao na stranu Pavlovića. Hronologija ovih događaja u svim pojedinostima još uvijek nije najjasnija.

Zna se da je već u jesen 1415. godine stariji sin i nasljednik kneza Pavla, knez Petar Pavlović, vodio borbu protiv vojvode Sandalja i kralja Ostoje.¹⁰ Poznato je da su Pavlovići već tada uživali naklonost Osmanlija i da su sukobi nastavljeni tokom iduće godine. Prema dosadašnjim saznanjima do zaokreta je došlo početkom 1417. kada se kralj Ostoja svrstao na stranu Sandaljevih protivnika.¹¹ Svjestan da bi dalje pristajanje uz Kosače moglo ugroziti i njegovu poziciju, bosanski vladar se priklonio Pavlovićima dajući im pri tome određene ustupke i privilegije. Najvjerojatnije je jedna od dodijeljenih počasti bila i vojvodska titula koju je tom prilikom dobio Petar Pavlović.¹² To hijerarhijsko uzdizanje

¹⁰ Živković, Tvrtko II Tvrtković, 74; Tošić, "Vojvoda Petar Pavlović", 39-40; Kurtović, "Sudbina Pavlovića", 16.

¹¹ Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 245-246. (ćir.); Kurtović, Sandalj Hranić Kosača, 215; Isti, "Sudbina Pavlovića", 17.

¹² Na ovom mjestu nećemo detaljnije ulaziti u raspravu o tome zašto knez Pavle Radinović nije uspio osigurati vojvodsku titulu svome rodu. Čini se da je njegova politička snaga, barem na prijelazu dva stoljeća, dosegala potrebnu razinu koja bi bila priznata i verificirana vojvodskim rangom. To što su Pavlovići navedenu titulu stekli sa Petrom Pavlovićem više je rezultat izvanrednih okolnosti i političkih kalkulacija nego odraz njegove stvarne moći i snage koja, sasvim sigurno, nikada nije dostigla stupanj kneza Pavla Radinovića.

nije moglo proći mimo volje, odnosno pristanka bosanskog kralja koji je jedini u bosanskoj državi mogao dodijeliti i priznati jednu takvu titulu uprkos tradiciji koja, izgleda, nije podrazumijevala postojanje više od jednog vojvode na određenom području.¹³ Međutim, nestabilne okolnosti rezultirale su konačnim stanjem u kojem je Bosna, pored vojvode Sandalja Hranića, dobila još jednog vojvodu. Do sada je historiografska literatura ove događaje smještala u početak 1417. godine dok je najranije poznato identificiranje Petra s vojvodskom titulom postavljeno u drugu polovinu mjeseca februara.¹⁴

Čini se da bi novootkrivene informacije mogle sugerirati da su se ovi događaji dogodili nešto ranije. U objavljenim ispisima arhivske građe knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku nalazi se ispis ugovora o uzgoju i radu s volovima, datiran u mjesec oktobar 1416. godine.¹⁵ Prema njemu je izvjesni Radič Milkušević (Miokušević) iz Konavala (*Radič Milcusouich de Canali*) primio na držanje, napasanje i čuvanje (*tenendum, pasculandum, saluandum*) dva vola, ukupne vrijednosti od 18 perpera, od dubrovačkog vlastelina Ilije Crijevića (*ser Helia de Crieua*).¹⁶ Ugovorom su utvrđene pojedinosti o iskorištavanju spomenute stoke kao i odredbe

U svakom slučaju, ovo pitanje i dalje ostaje otvoreno.

¹³ O ovim i drugim mogućim devijacijama kada je u pitanju postojanje vojvodskih titula na pojedinim područjima srednjovjekovne Bosne detaljnije u: Esad Kurtović, "Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXXVI*, br. 34 (2007): 243-261; Isti rad u: Esad Kurtović, "Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni", u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću, ur. Marko Karamatić* (Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008), 305-323. Posebno oko vojvodstva na trebinjskom području: Esad Kurtović, "Iz života trebinjske vlastele (Ljubiša Bogdančić)", *Anali*, br. 60 (2022): 26-28.

¹⁴ "de concedendo voyuode Petro" (21.02. 1417). Prema: Kurtović, *Dileme oko titule vojvode*, 251, napomena 26; Isti, *Sandalj Hranić Kosača*, 215, napomena 776.

¹⁵ DAD, *Diversa Cancellariae* (dalje: *Div. Canc.*), XLI, 37, (25.10. 1416); Esad Kurtović, ur., *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526* (Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv, 2019), 716-717.

¹⁶ O Miokuševićima ili Milkuševićima vidi kod: Mihailo Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela* (Beograd: Naučno delo, 1967), 337. (ćir.); O Crijevićima u: Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika. Vlasteoski rodovi (A-L)*, sv. 2 (Zagreb, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2012), 180-198.

djelovanja ako dođe do njenog uginuća. Dvije strane su se na kraju sporazumjele da će sva ostvarena dobit s odgovarajućih zemalja koje Radič bude obrađivao biti dijeljena jednako s vlastelinom Ilijom koji zadržava pravo da volove može vratiti kad god to poželi.¹⁷ Na prvi pogled bi se činilo da ovaj klasični ugovor o uzgoju i radu sa stokom, izuzev što je hronološki situiran u vrijeme o kojem govorimo, u kontekstu gore spomenutih zbivanja nema gotovo nikakvu vrijednost. To bi i bilo tako da u uvodu dokumenta nije navedeno da je Radič Milkušević čovjek vojvode Petra (*homo voiuode Petar*). Time bismo, ako izuzmemo mogućnost pisareve pogreške ili loše informiranosti što je ipak manja moguća varijanta s obzirom na dobru upućenost dubrovačkih zvaničnika, identificiranje prvog poznatog spominjanja Petra Pavlovića s vojvodskom titulom pomjerili nekoliko mjeseci prije februara 1417. godine.¹⁸ S obzirom na to da je ovaj ugovor datiran u 25. oktobar 1416. godine pouzdano bi se moglo tvrditi da je prije ovog datuma Petar Pavlović stekao vojvodsku čast.

Situacija s određivanjem donjeg, odnosno, najranijeg vremenskog okvira kada su Pavlovići mogli osigurati vojvodsku titulu nešto je zamršenija i nije do kraja rasvijetljena. Ako uzimamo u obzir da se vojvodska titula nije mogla dobiti mimo znanja i pristanka bosanskog vladara onda se s pravom njena pojava treba promatrati u vezi s unutarjopolitičkim zbivanjima, ratnim stanjem i aktualnom situacijom na terenu

¹⁷ “Promittens cum dictis bobus laborare suas terras solummno et non alias quas si laboraret et aliquis ex ipsis bobus moriretur teneri voluit pro illo ipse Radic et pro omni causa dictorum bouum qui succederet propter malam custodiam suam voluit teneri excepto causa fortuito, iudicii, mortis naturalis vel potentis et violentis hostis, scilicet, si obierit tenetur ostendere pellem more solito. Et dimidia lucri ex ipsis percipiendi super terrenis propriis sit dicti ser Helie et alia dimidia dicti Radič et illos restituet ad beneplacitum dicti ser Helie [...]”. DAD, Div. Canc., XLI, 37, (25.10. 1416); Kurtović, Arhivska građa, 716-717.

¹⁸ Iako je manje vjerovatno, naročito što se radi o prvom spominjanju nove titule, pisarske greške su bile moguće kao što pokazuju primjeri kada je Petar Pavlović oslovljen titulom kneza iako je nosio titulu vojvode: “[...] usque ad Subtus Boračium comitis Petri [...]”. DAD, Div. Canc., XLI, 89, (08.03. 1417); Kurtović, Arhivska građa, 732-733. “[...] de portando mercantias ipsorum mercatorum [...] usque ad Prazam, territorii comitis Petar [...]”. DAD, Div. Canc., XLI, 291v, (11.09. 1418); Kurtović, Arhivska građa, 779.

koja je vladala između dva suprotstavljena tabora u kojima su suprotna stajališta držali kralj Ostoja i, tada još uvijek samo s titulom kneza, Petar Pavlović. S tim u vezi, podaci navedeni u pismu iz 12. oktobra 1416. godine mogli bi biti od koristi. Tada su Dubrovčani obavještavali ugarskog kralja i cara Svetog Rimskog Carstva Žigmunda Luksemburškog (vl. 1387–1437) o prilikama u Bosni. Javljali su da je među bosanskom vlastelom izbilo smrtno neprijateljstvo zbog smrti kneza Pavla. Izvještavali su i da je osmanski sultan preko svojih izaslanika nastojao normalizirati situaciju te postići mir ali je taj pokušaj prošao bez značajnijeg uspjeha zbog, kako navode, nepovjerenja koje je vladalo među sukobljenim stranama. Prema saznanjima Dubrovčana, u takvim okolnostima je bila ugrožena i sloboda kralja Ostoje jer je na stanku koji se trebao održati planirano, između ostalog, njegovo hapšenje i kažnjavanje. Preduhitrivši tu zavjeru, kralj Ostoja je pod okriljem noći pobjegao, čime je uspio izbjeći opasnost.¹⁹ Uslijed ovih dešavanja on je morao uvidjeti ozbiljnost situacije i težak položaj u koji su ga doveli raniji postupci i savezništvo sa Sandaljem. Ne znamo pouzdano kako su se stvari dalje odvijale, ali se Ostoja uskoro vratio i sačuvao svoj status. Nedostatak izvornih obavještenja mogao bi se zamijeniti odgovarajućom pretpostavkom kako je možda upravo kraljev tadašnji povratak imao veze s njegovom promjenom u držanju i izmirenju s Pavlovićima ili obratno, da je izmirenje sa knezom Petrom prethodilo Ostojinom povratku na tron. Na stabilniju

¹⁹ “[...] Inter barones de Bosna est maxima et mortalis inimicia propter mortem olim comitis Pauli. Et hac de causa Crixia Teucer miserat duos suos nuncios pro tractanda pace inter barones predictos, pro qua facienda ordinata fuit collatio omnium dictorum baronum, que collatio siue coadunacio non potuit ad effectum perducere, quia ipsi barones non confidunt se ipsis inuicem. Et fertur, quod in collatione predicta ordinatum et contractatum fuerat, quod rex Ostioia et comes Dragissa Dignicich caperentur et ligarentur. Quod cum ipsi Ostioia rex et comes Dragissa sentirent, nocte proxima aufugerunt de collatione predicta, et propterea regnum Bosne stat in maximo conflictu et diuisione. Rex vero Hostioia cepit uxorem suam Jelenam olim uxorem Creuoie facto diuortio cum uxore prima [...]”. DAD, Lett. di Lev., VI, 1, (12.10. 1416); József Gelcich i Lajos Thalloczy, ur., *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae* (Budapest: Tud. Akadémia, 1887), 261; Dinić 1955, 29; Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 245. (ćir.); Kurtović, Sandalj Hranić Kosača, 214.

poziciju kralja Ostoje u to vrijeme mogao bi ukazivati podatak o tributu kojeg su Dubrovčani uredno isplatili bosanskom vladaru 23. novembra 1416. godine.²⁰

Hronološko povezivanje dvaju spomenutih događaja se do sada nije uzimalo u obzir. Njihovim promatranjem kroz prizmu procesa stjecanja vojvodske titule Petra Pavlovića, do kojeg je, kako smo predložili, moglo doći najkasnije u drugoj polovini oktobra 1416. godine, otkrivaju se nešto jasnije konture cjelokupne situacije. Ostoja je bio očigledno svjestan da uz osmansku podršku Pavlovići imaju izgledne prilike da nadjačaju svoje suparnike. Suočeni s objektivnom opasnošću, opravdano strahujući da bi u slučaju poraza teško sačuvao kraljevski položaj, naročito zbog toga što je, vrlo vjerovatno, negdje u blizini boravio njegov protivnik i bivši kralj Tvrtko II (vl. 1404-1409/1421-1443), spremno čekajući priliku da uz podršku Osmanlija i Pavlovića ponovo zasjedne na prijestolje, kralj Ostoja se distancirao od Sandalja i povezao s Pavlovićima. Takvo stanje dirigirala je situacija na terenu i odnos snaga koji nisu išli u njegovu korist. Našavši se u nezavidnoj poziciji, u želji i nastojanju da ih odvoji od Tvrtka II, prilaženje Pavlovićima nametnulo se kao izgledno rješenje. Ono je po svemu sudeći imalo svoju cijenu u vidu određenih ustupaka na koje je morao pristati što je, između ostalog, podrazumijevalo i priznavanje vojvodske titule Petru Pavloviću. To se moralo dogoditi prije 25. oktobra 1416. godine.

Za određivanje okvirnog vremenskog intervala kada je uistinu moglo doći do ovog obrata u držanju bosanskog kralja, mogli bismo se poslužiti datacijom ranije navedenog dubrovačkog pisma iz 12. oktobra 1416. godine. Ovdje bi trebali biti veoma oprezni pri donošenju odvažnih zaključaka naročito ako bismo vijesti o bjekstvu kralja Ostoje smatrali stvarnim činjeničnim stanjem u vrijeme nastanka pisma. To bi onda moglo značiti da se odbjegli Ostoja još početkom oktobra 1416. godine držao i dalje na strani Pavlovićevih neprijatelja. Iako je hipotetički takvo

²⁰ DAD, Consilium Rogatorum. I, 54, (20.11. 1416); DAD, Div. Canc., XLI, 49, (23.11. 1416); Kurtović, Arhivska građa, 719.

stanje bilo moguće, ipak je vjerovatnije da su se ovi događaji desili nešto ranije. Na to bi upućivao i uvodni dio pisma u kojem Dubrovčani ističu da su zbog epidemije, koja je trajala oko tri mjeseca, bili onemogućeni slati izaslanike i obavijesti kralju Sigismundu.²¹ Time bismo spomenute događaje i opisano stanje u Bosni mogli pomjeriti u august ili vjerovatnije u septembar 1416. godine. Izgleda da je nekad u tom periodu došlo i do približavanja kralja Ostoje i Pavlovića. U svakom slučaju, najkasnije do početka augusta 1416. godine mogli bismo ih pratiti na suprotnim stranama čime bismo isključili mogućnost da je kralj prije tog vremena mogao dodijeliti vojvodsku titulu Petru Pavloviću.

Takva praksa ne bi bila nikakva novost jer su i ranije poznati slučajevi u kojima je vlastela svoje držanje naplaćivala dodatnim privilegijama i ustupcima. To najbolje pokazuju primjeri iz 1404. godine kada su titularno unaprijeđeni Kosače i Radivojevići. U događajima iz maja i juna mjeseca 1404. godine kada su najmoćniji velikaši predvođeni Hrvojem Vukčićem Hrvatinićem i Sandaljem Hranićem na bosanskom prijestolu umjesto kralju Ostoji dali prednost Tvrtku II, nije slučajno da se upravo tada prvi put Sandalj u historijskim izvorima navodi s titulom velikog vojvode. To je između ostalih, jedna od manifestacija privilegija i koristi koje je ovaj bosanski velmoža stekao podržavajući novog kralja. Istim povodom i razlogom bilo je uzdizanje Juraja Radivojevića u vojvodski rang.²² Svoje usluge i Juraj je evidentno kompenzirao na adekvatan način, između ostalog, dobivanjem vojvodskog dostojanstva s kojim ga susrećemo najkasnije od augusta 1404. godine, samo nekoliko mjeseci

²¹ “[...] Quod longa fuit nostra ad serenitatem vestram et forte plus, quam decens videatur, intermissio literarum, notificamus flebiliter eidem atrociorum fuisse in nos casum, qui mentes nostras ab omni temporalis cure cogitatione dimovebat: epidemie verum, qua circa tres menses elapsos fuit ista civitas vestre serenitati lacrimabiliter oppressa [...]”. DAD, Lett. di Lev., VI, 1, (12.10. 1416); Gelcich i Thalloczy, *Diplomatarium*, 260.

²² Radivojevići su, po svemu sudeći, postali humske vojvode umjesto Sankovića čije je držanje u ovim političkim preslagivanjima trajno derogiralo njihovu političku, društvenu i ekonomsku poziciju.

nakon Tvrtkovog preuzimanja vlasti.²³ U kontekstu razumijevanja pojave više vojvoda na istom području, važno je napomenuti da se nakon konsolidacije političkih prilika i prestanka sukoba status stečenih titula nije mijenjao.

Zaključak

Stjecanje vojvodske titule Petra Pavlovića rezultat je složenih unutar-njopolitičkih previranja i sukoba koji su pokrenuti nakon ubistva kneza Pavla Radinovića. Obdarivanje visokom vojvodskom titulom moglo je doći samo od vrhovnog sizerena, odnosno bosanskog kralja, koji se u predstojećem ratu između Pavlovića i Kosača isprva držao na strani potonjih. Kako su Pavlovići imali pomoć i podršku osmanske vojske, stanje na terenu nije pogodovalo interesima kralja Stjepana Ostoje koji se u datim okolnostima našao pred ozbiljnom opasnosti. Tražeći izlaz iz novonastale situacije u jednom trenutku prešao je na stranu Pavlovića. Tu promjenu u kraljevom držanju Pavlovići su prihvatili, ne samo zbog toga što su Sandalja smatrali glavnim krivcem za smrt kneza Pavla već i zbog spremnosti Ostoje da kompenzira svoje ranije postupke i udovolji njihovim zahtjevima. Dodvoravanjem Pavlovićima kralj je učinio ustupke koji su, na neki način, premašivali tradicionalne uzuse pa su tada stekli i vojvodsku čast. Po svemu sudeći, to se najvjerojatnije dogodilo u periodu između početka augusta, ali sasvim sigurno prije 25. oktobra 1416. godine kada ispred imena Petra Pavlovića prvi put u izvorima nalazimo titulu vojvode. Pored toga što je udovoljio Pavlovićima, kralju je priznavanje vojvodske titule moglo poslužiti i za neke dodatne efemerne ciljeve kako bi se u novoj konstelaciji snaga diskreditirao i, u krajnjem slučaju, doveo u potpunu političku izolaciju Sandalj Hranić koji više nije bio jedini “vojvoda od Bosne”. Promatranje sukoba između Kosača i Pavlovića iz perspektive stjecanja vojvodske titule Petra

²³ Stojanović, Povelje i pisma I, 259, 459-460. (ćir.), (16. 6. 1404), (16. 8. 1404); Kurtović, Sandalj Hranić Kosača, 132, 136; Adis Zilić, Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021), 72-73.

Pavlovića, a u bliskoj vezi s držanjem bosanskog kralja, hronološki bi navedene događaje smjestilo u jesen 1416. a ne, kako se do sada smatralo, u početak naredne 1417. godine.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik (DAD)
 - Fond: Litterae et Commissiones Levantis (Lett. di Lev.)
 - Fond: Acta Consilii Rogatorum (Consilium Rogatorum)

Objavljeni izvori:

- Gelcich, József i Lajos Thalloczy ur. *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie*. Budapest: Tud. Akadémia, 1887.
- Kurtović, Esad ur. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*. Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv, 2019.
- Miklosich, Franz ur. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964.
- Stojanović, Ljubomir ur. *Stare srpske povelje i pisma*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1929. (ćir.)
- Šurmin, Đuro ur. *Hrvatski spomenici*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1898.

LITERATURA

Knjige:

- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964. (ćir.)

- Dinić, Mihailo. Državni sabor srednjevekovne Bosne. Beograd: Srpska akademija nauka, 1955. (ćir.)
- Dinić, Mihailo. Humsko-trebinjska vlastela. Beograd: Naučno delo, 1967.(ćir.)
- Filipović, O. Emir. Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019.
- Kurtović, Esad. Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Lopez, Roberto. Rođenje Evrope. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Lovrenović, Dubravko. Na klizištu povijesti: Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska (1387-1463). Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006.
- Šišić, Ferdo. Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416). Zagreb: Izd. Matice hrvatske, 1902.
- Vekarić, Nenad. Vlastela grada Dubrovnika. Vlasteoski rodovi (A-L), sv. 2. Zagreb, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2012.
- Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine, ur. Milan Vasić. Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2003. (ćir.)
- Zilić Adis. Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021.
- Živković, Pavo. Tvrtko II Tvrtković: Bosna u prvoj polovini XV stoljeća. Sarajevo: Institut za istoriju, 1981.

Članci:

- Ćirković, Sima. “Dve godine bosanske istorije (1414–1416)”. Istorijski glasnik, br. 3–4, (1953): 29-42. (ćir.)
- Ćirković, Sima. “Rusaška gospoda”. Istorijski časopis, br. 21 (1974): 5-17. (ćir.)

- Ćirković, Sima. "Verna služba i vjera gospodska". Zbornik Filozofskog fakulteta VI, br.2 (1962): 95-112. (ćir.)
- Isailović, Neven. "Prilog o delovanju kneza i vojvode Petra Pavlovića u bosansko-ugarsko-turskim sukobima početkom XV veka". Istorijski časopis, br. 66 (2017): 173-208. (ćir.)
- Ivić, Aleksa. "Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski". Letopis Matice srpske, br. 245-246 (1907): 1-32, 24-48. (ćir.)
- Kurtović, Esad. "Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni". Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXXVI, br. 34 (2007): 243-261.
- Kurtović, Esad. "Iz života trebinjske vlastele (Ljubiša Bogdančić)". Anali, br. 60 (2022): 23-42.
- Kurtović, Esad. "Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni". U: Zbornik o Pavlu Anđeliću, ur. Marko Karamatić. Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008, 305-323.
- Kurtović, Esad. "Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija". U: Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine, ur. Neven Isailović. Beograd, Sarajevo, Banja Luka: Istorijski institut Beograd, Filozofski fakultet u Sarajevu, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, 2015, 9-28. (ćir.)
- Lovrenović, Dubravko. "Bitka u Lašvi 1415. godine". U: Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara, ur. Neven Budak. Zagreb: Filozofski fakultet, 2005, 275-292.
- Mihaljčić, Rade. "Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću". Stari sprski arhiv, br. 1 (2002): 117-129. (ćir.)
- Nilević, Boris. "Iz života posljednjih Pavlovića". Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII-XXX, (1979): 58-74.
- Nilević, Boris. "Vojvoda Ivaniš Pavlović". Prilozi, br. 14-15 (1978): 349-361.

- Radonić, Jovan. “O knezu Pavlu Radenoviću. Priložak istoriji Bosne krajem XIV. i poč. XV. veka”. *Letopis Matice srpske*, br. 211-212 (1902): 39–62, 34–61. (ćir.)
- Solovjev, Aleksandar. “Vlasteoske povelje bosanskih vladara”. *Istorijsko-pravni zbornik*, br. 1 (1949): 79-105. (ćir.)
- Thallóczy, Lajos. Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IX*, br 2 (1897): 183-192.
- Tošić, Đuro. “Pismo dubrovačkog poslanika Ivana Gundulića o smrti kneza Pavla Radenovića”. U: *Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine*, ur. Milan Vasić. Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 358–361. (ćir.)
- Tošić, Đuro. “Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka”. *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1–2 (2001): 35–46.

Conclusion

Acquisition of the Ducal Title of Count Petar Pavlović

The acquisition of the ducal title of Petar Pavlović was the result of complex internal political turmoil and conflicts that started after the murder of Duke Pavle Radinović. The awarding of the high ducal title could only come from the supreme suzerain, i.e. the Bosnian king, who in the upcoming war between Pavlovići and Kosača dynasties initially sided with the latter. As the Pavlovićs had the help and support of the Ottoman army, the situation on the ground did not favour the interests of King Stjepan Ostoja, who in the given circumstances found himself in serious danger. Looking for a way out of the newly created situation, at one point he sided with Pavlovićs. The Pavlović family accepted this change in the king's attitude not only because they considered Sandalj to be the main culprit for Prince Pavle's death, but also because of Ostoja's willingness to compensate for his earlier actions and meet their demands. By flattering the Pavlovićs, the king made concessions that, in a way, exceeded the traditional standards, and they gained the ducal honours. By all accounts, this most likely happened in the period between the beginning of August, but certainly before October 25, 1416, when we first find the title of Duke in front of Petar Pavlović's name in the sources. In addition to satisfying the Pavlovićs, the king's recognition of the duke title could have served for some additional ephemeral goals in order to discredit Sandalj Hranić, who no longer remained the only "duke of Bosnia" in the new constellation of forces, and, in the last resort, into complete political isolation. Observing the conflict between Kosačas and Pavlovićs from the perspective of the acquisition of the ducal title of Petar Pavlović, and in close connection with the attitude of the Bosnian king, would chronologically place the mentioned events in the autumn of 1416, and not, as it was believed until now, in the beginning of 1417.

UDK: 343.162 (497.6) “ 160/165 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.67

Primljen: 19.09.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Muamer Hodžić

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

muamer.hodzic@ois.unsa.ba

Vrhovne pokrajinske kadije u Bosni (prva polovina 17. stoljeća)

Sažetak: Vrhovni pokrajinski kadija (mulla) bio je najviši sudski predstavnik Porte u ejaletu. Kadije u rangu mulle postavljani su na dužnosti u velike gradove odnosno središta ejaleta. Njegove ovlasti nisu se odnosile samo na sudska i upravna, već i na vojna i ekonomska pitanja zbog čega je, pored beglerbega, predstavljao najvažnijeg i najutjecajnijeg visokog osmanskog dužnosnika u upravno-administrativnom aparatu ejaleta. Uviđajući važnost ovog segmenta osmanske vlasti, radom smo nastojali utvrditi imena vrhovnih bosanskih kadija (mulla) i druge relevantne podatke o njima poput stručnosti, iskustva, vještina i detalja iz sudske prakse. Jednako važno bilo je preciziranje trajanja mandata mulla kao pokazatelja dinamike rada centralne osmanske administracije. U tu svrhu analizirani su sadržaji različitih pojedinačnih i zbirnih dokumenata, a prikupljeni podaci su interpretirani u odgovarajućem kontekstu. Rezultati ovog rada trebali bi doprinijeti boljem razumijevanju funkcioniranja sudstva u Bosanskom ejaletu u prvoj polovini 17. stoljeća. Naročito ako se ima u vidu da su svi sudski protokoli (sidžili) iz navedenog perioda stradali 1697. godine nakon vojnog pohoda Eugena Savojskog, koji je tom prilikom opljačkao i spalio Sarajevo.

Ključne riječi: vrhovni pokrajinski kadija, mulla, kadijski mandat, osmansko sudstvo, Bosna.

Abstract: The supreme provincial qadi (mullah) was the highest judicial representative of the Sublime Porte in an eyalet. Qadis in the rank of mullahs were appointed to duties in large cities or centres of eyalets. His powers did not only refer to judicial and administrative matters, but also to military and economic issues, which is why, next to beylerbey, he represented the most important and influential high-ranking Ottoman official in the administrative apparatus of an eyalet. Recognizing the importance of this segment of the Ottoman government, we tried to establish the names of the supreme Bosnian qadis (mullahs) and other relevant information about them, such as their expertise, experience, skills and details from judicial practice. Equally important was specifying the duration of the mandate of the mullahs as an indicator of the dynamics of the work of the central Ottoman administration. For this purpose, the contents of various individual and collective documents were analysed, and the collected data were interpreted in the appropriate context. The results of this work should contribute to a better understanding of the functioning of the judiciary in the Bosnian Eyalet in the first half of the 17th century, especially if you bear in mind that all the court protocols (sijjils) from the mentioned period perished in 1697 after the military campaign of Eugene of Savoy, who on that occasion looted and burned Sarajevo.

Key words: Supreme provincial qadi, Mullah, Mandate of a qadi, Ottoman judiciary, Bosnia

Krajem osme decenije 16. stoljeća Porta je provela upravno-administrativne promjene u okviru kojih je formiran Bosanski ejalet, a Sarajevo promovirano u rang mevlvijeta (*mulaluk*).¹ To u praksi znači da

¹ Općenito o temi sudstva u Bosni za vrijeme osmanske uprave napisano je više radova u bosanskohercegovačkoj starijoj i novijoj historiografiji. U tom smislu važno je ukazati na sljedeće naslove: Safvet-beg Bašagić, “Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke neposredno pred Bečki rat”, *Novi Behar*, 12/IV, Sarajevo 15. oktobra 1930, 177-179; Mehmed Handžić, “Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti”, *El-Hidaje*, god. IV, Sarajevo 1940/41, 83-86; Hazim Šabanović, “Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LIV, Sarajevo 1942, 307-356; Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, “Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća”, *Istorisko-pravni zbornik*, 3-4, Sarajevo, 1950, 247-260; Aladin Husić, “O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u

je za cijeli teritorij Bosanskog ejaleta imenovan vrhovni kadija (mulla) iz reda uleme s izuzetno visokim stepenom obrazovanja u Carstvu. U dokumentima se susreće i termin *vilajetski kadija*, čime se ističe razlika u odnosu na kadije na nivou kadiluka.²

Inače, najviši kadijski rang u Osmanskoj Državi, pored šejhul-islama imala su dvojica kazaskera: rumelijski i anadolski. Ispod njih u sudskoj hijerarhiji slijedile su kadije u rangu mulle postavljani na dužnost u velikim osmanskim središtima. Koliki su značaj imale kadije u rangu mevlevijeta svjedoče njihove visoke plaće koje su se kretale od 300 do 500 akči dnevno. Ovi iznosi su bili mnogostruko veći u odnosu na plaće kadija u kadilucima.

drugoj polovini 18. stoljeća”, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 47, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2018, 199-213; Sedad Bešlija, “Kadiluk Imotski u 17. stoljeću”, u: *Bošnjaci Hercegovine kroz historiju*, BZK Preporod, Mostar, 2019, 17-44; Kemal Bašić, “O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka u XVII stoljeću”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XLI, 2020, 99-121; Aladin Husić, *Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća (Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata Tešanskog suda)*, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020).

Posebno treba izdvojiti rad Azre Gadžo-Kasumović koji se bavi isključivo pitanjem bosanskih mulla u okviru osmanske upravne hijerarhije. Osim navedenog rada, koji općenito govori o mullama u Bosni, Behçet Loklar je na osnovu osmanskih izvora sačinio rekonstrukciju života i djelovanja jednog od bosanskih mulla koji je tu dužnost obavljao krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Više vidi Azra Gadžo-Kasumović, “Mulla u Bosanskom ejaletu”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII–XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-68; Behçet Loklar, “Sarajevski Mula Šejhzade Es-Sejjid Muhamed Seid-Efendija i njegova uloga njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Orijentalni institut, Sarajevo 2022, 163-193. Treba napomenuti kako je institucija kadije ostala u sudskom sistemu i nakon uspostave austro-ugarske vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Jedina monografija o kadijama upravo se odnosi na to vrijeme i kao takva predstavlja posebnu zanimljivost jer sadržajno nudi mogućnost sagledavanja uloge i položaja kadija ne samo u naznačenom periodu već i kasnoosmanskog perioda vlasti. Više vidi Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.-1914.*, (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021). Pored pobrojanih naslova iz domaće historiografije želimo ukazati i na studiju Tatjane Paić-Vukić u kojoj se iz šire perspektive sagledava život i karijera jednog kadije. Više vidi Tatjana Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskega kadije*, (Zagreb: Srednja Europa, 2007).

² Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Evkaf (İE.EV), dokument br. 9/1087.

Mulla je bio je najviši sudski predstavnik Porte i jedna od najvažnijih osmanskih dužnosnika u upravno-administrativnom aparatu ejaleta.³ Imao je veoma širok djelokrug rada i mogućnost kontrole drugih predstavnika osmanske vlasti u pokrajini. Izravno je komunicirao s Portom i bio je zadužen za obznanjivanje i provođenje različitih naredbi. Isto tako, on je Porti upućivao i službene predstavke pojedinaca ili čitave zajednice u slučajevima nezadovoljstva radom ili postupcima drugih osmanskih dužnosnika u Bosni.

Međutim, treba naglasiti da je i rang mevlevijeta imao više nivoa. Najviši nivo bio je tzv. *Haremeyn mevleviyeti* kojim su označavane kadijske pozicije u prijestolnici Istanbulu, te svetim gradovima Meki i Medini. Nakon toga dolazi nivo *Bilad-i hamse* koji je uključivao položaje kadija u pet velikih gradova: Edirne, Bursa, Šam (Damask), Egipat (Kairo), i Filibe (Plovdiv).⁴ *Mahreç mevleviyeti* je označavao treći nivo mulaluka i toj skupini su pripadali kadije u gradovima Kudus (Jerusalem), Halep, Tirhala, Jenişehir, Galata, Uskudar, Izmir, Solun, Ejup, a kasnije su priključeni Sofija, Kreta i Trabzon. *Devriye mevleviyeti* je bio četvrti nivo visokih kadija i uključivao je službe u gradovima: Adana, Antep, Bagdad, Beograd, Bejrut, Sarajevo, Čankiri, Dijarbekr, Erzurum, Filibe (Plovdiv), Konja, Kutahja, Maraš, Ruščuk, Sivas, Sofija, Tripoli (Libija – Trablusgarb) i Van.⁵

Imenovanja na kadijske položaje u svim spomenutim gradovima bila su uvjetovana određenim kvalifikacijama i visokom naobrazbom kandidata, naročito zbog ovlasti i utjecaja u upravno-administrativnim poslovima. U stručnoj literaturi se spominju da je kadijama u kadilucima mandat trajao dvadeset mjeseci, odnosno dvije godine nakon čega su

³ U radu će se pored termina vrhovni bosanski kadija ravnopravno koristiti i termin bosanski mulla.

⁴ Plovdiv je kasnije premješten u niži rang mevlevijeta.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, 99-103; Fahri Unan, "Mevleviyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, 467-468.

morali čekati izvjesno vrijeme do novog postavljenja. Ovo čekanje se označavalo kao *zaman-ı infisālî*.⁶

Izbor za poziciju vrhovnog pokrajinskog kadije (mulle) u Bosni vršio se među pripadnicima ulemanskog staleža koji su imali rang *devrije mevlavijeta* i njihov mandat u većini slučajeva trajao je najviše do 15 mjeseci.⁷ U 18. stoljeću mandat je smanjen na godinu dana zbog sve većeg broja kandidata koji su čekali postavljenje.⁸

Sjedište bosanskog mulle nalazilo se u Sarajevu. U tom smislu treba spomenuti kako je osmanska administracija u službenoj korespondenciji često koristila i sintagmu *sarajevski mulla* (*Saray munlasi*), odnosno *sarajevski kadija* (*Saray kâdîsi*). Pored općih nadležnosti, bosanski vrhovni kadija je kao visoki pripadnik vojnog staleža (*asker*) bio odgovoran i za različita pitanja u toj oblasti počev od regrutacije mladića (*devşirme*), opće mobilizacije (*nefir-i âm*), organiziranja logistike i pripremu terena na pravcima kuda se trebala kretati vojska (raščišćavanje i održavanje puteva i mostova) i slično. Pored toga, mulla je imao i svoj dio odgovornosti u provođenju ekonomske politike Porte, kao na primjer, prilikom razrezivanja poreza, utvrđivanja cijena namirnica, kontrole poslovanja najvećih vakufa itd.

Pošto se radi o značajnim predstavnicima osmanske vlasti rad imao je za cilj utvrditi imena vrhovnih bosanskih kadija (mulla), i druge relevantne podatke o njima poput stručnosti, iskustva, vještina i detalja iz sudske prakse. Također, bilo je važno precizirati i vrijeme u kojem su obnašali ovu odgovornu dužnost. Kako bi se to postiglo, analizirani su sadržaji različitih pojedinačnih i zbirnih dokumenata.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 94-96; Fahreddin Attar, İlber Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, İstanbul 2001, 66-73.

⁷ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 95-96.

⁸ B. Loklar, "Sarajevski Mula Şejhzade Es-Sejjid Muhamed Seid-Efendija i njegova uloga njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)", 163-193.

Prema prikupljenim podacima na mjesto bosanskog mulle bili su postavljeni sljedeći osmanski uglednici:

Ebu Bekir-efendija poznat kao hodža Hasan-paše, imenovan je na dužnost vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu zulkade **1006**/juni 1598. godine.⁹ Na toj poziciji ostao je do ša'banu **1007**/mart 1599. godine. Prije službe u Bosni bio je profesor na prestižnoj Sahn-i seman medresi u Istanbulu.¹⁰

Dželeb Mehmed-efendija iz Kroje, postavljen je na mjesto bosanskog mulle u mjesecu ša'banu **1007**/mart 1599. godine. Prije dolaska u Bosnu bio je muftija u Siriji.¹¹ Ovo je bio njegov drugi angažman u Bosni jer je krajem 16. stoljeća već bio u Sarajevu.

Halimī Mustafa-efendija, na službu u Sarajevo određen je u mjesecu saferu **1010**/august 1601. godine.¹² Prije dolaska u Bosnu bio je muderis na Hančeri medresi u Bursi koju je napravila princeza Fatima, unuka sultana Bajezida II. U vrijeme kad je Mustafa-efendija dobio službu bosanskog mulle na položaju sarajevskog naiba bio je izvjesni Husejin-efendija sin Muhammeda, koji je u tom svojstvu ovjerio prepis jednog sultanskog fermana o zaštiti katoličkih sveštenika i njihove imovine.¹³

⁹ Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fi Tekmiletîş-Şakâ'ik*, cilt 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2017, 1672-3. (dalje Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*) Pošto u većini izvora nije preciziran dan niti dekada hidžretskog mjeseca, prilikom preračunavanja gregorijanskog datuma navodili smo mjesec u kojem ima više dana aktuelnog hidžretskog mjeseca.

¹⁰ Termin *Sahn-i seman* odnosno *Semanije* podrazumijevao je osam čuvenih medresa koje je oko svoje džamije podigao osmanski sultan Mehmed Fatih u periodu od 1463. do 1470. godine. U to doba bile su škole najvišeg ranga u cijelom Osmanskom Carstvu. Biti muderis u Sahn-i semanu značilo je mogućnost postavljenja na mjesta kadija (mulla) s primanjima od 500 akči i obavljanja najznačajnijih dužnosti poput kadije Istanbula ili dužnost kazaskera. U hijerarhiji ispod njih bila je rangirana medresa Darul-hadis koju je sagradio sultan Murat u Edirnama. Više vidi Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600.*, preveo Dino Mujadžević, (Zagreb: Srednja Europa, 2002), 212-215.

¹¹ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1472.

¹² Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1472.

¹³ Makarska, Arhiv franjevačkog samostana, Turski dokumenti, Zaostrog (Z) 97. (regeste)

Dželep Mehmed-efendija (treći put), vraćen je na mjesto vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu saferu **1011**/august 1602. godine. U to vrijeme njegov naib u Sarajevu bio je neki Hasan bin Muhammed el-Askeri čije se ime navodi u ovjeri jedne sarajevske vakufname.¹⁴ Dželep Mehmed-efendija je ostao kratko u Sarajevu jer je na njegovo mjesto ponovo vraćen Halimî Mustafa-efendija.¹⁵

Halimî Mustafa-efendija (drugi put), ostao je na dužnosti do mjeseca zul-ka'de **1012**/april 1604. godine. Mustafa-efendija je kasnije dobio namještenje u kadiluku Tripoli (Liban).¹⁶

Dželeb Mehmed-efendija (četvrti put), ostao je vrlo kratko, samo do mjeseca jula 1604. godine.

Sufi Mehmed-efendija¹⁷, postavljen je za bosanskog mullu u saferu **1013**/juli 1604. godine.¹⁸ Prije dolaska u Sarajevo bio je kadija u Kajseriju. Kod Muvekkita se navodi ime Dramali Sofi Mehmed-efendija. Kmetik uz ime ukazuje da je Mehmed-efendija bio rodom iz grada Drame koji se danas nalazi na sjeveroistoku Grčke. Čini se vrlo mogućim da je to isti kadija kojeg Muvekkit spominje kao šejh Muhamed-efendiju sina Mustafe.¹⁹ Sačuvan je hudžet iz sarajevskog suda koji datira od 1. rebul-evvela 1014. h. /16. juli 1605. godine koji je ovjerio Mehmed-efendija. Dokument se odnosi na izjavu mutevelije hadži Mustafinog vakufa koji je dao mlin u Kovačićima pod mukatu braći hadži Ahmedu i hadži Mehmedu za 600 akči godišnje. Među svjedocima ovog čina stoji i ime osnivača jedne od sarajevskih džamija Buzadži hadži Hasana. Na muhuru spomenutog kadije pisalo je: "Njegov rob Muhamed (Mehmed)".²⁰

¹⁴ *Bosna-Hersek vakfiyeleri*, c. 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2016, 821.

¹⁵ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1472.

¹⁶ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1413.

¹⁷ Vidi Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, preveli s turskog jezika Abdulah Polimac i dr., (Sarajevo: El-Kalem, 1999), 243. (dalje Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1)

¹⁸ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1616.

¹⁹ Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, 248.

²⁰ Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), A-8 - TO.

Ahmed-efendija sin Abdurahman-efendije Babakuša, angažiran je 12. džumadel-ahira 1014/24. oktobar 1605. godine.²¹ Prije dolaska u Bosnu obnašao je dužnost kadije u kadiluku Ahyol.²² Na položaju vrhovnog bosanskog kadije ostao je samo pola godine.

Zunnun-efendija, određen je za službu mulle u Bosni u zul-hidždžetu 1014/april 1606. godine.²³ Prije dolaska u Sarajevo Zunnun-efendija je bio muderis na čuvenoj medresi Darul-hadis u Edirnama.²⁴

Sufi Mehmed-efendija (drugi put), dobio je postavljenje u mjesecu muharremu 1016/maj 1607. godine.

Istanbūlī Džerrah-zade Mehmed-efendija džumadel-ula 1017/august 1608. godine. Kao što se može vidjeti iz dodataka uz ime Mehmed-efendije, on je rođen u Istanbulu i bio je sin hirurga. Svoj pripravnički staž za kadijsku službu (*mulazemet*) obavio je kod poznatog osmanskog učenjaka i šejhul-islama Čivizāde Mehmed-efendije.²⁵ Prethodno je bio kadija u Nahčivanu gdje je prilikom jednog napada na grad bio zarobljen od strane Safevija.²⁶ Zbog vrlina o kojima su posvjedočili njegovi neprijatelji bio je oslobođen i pušten na slobodu zajedno sa svojom pratnjom.²⁷

Muharrem-efendija, dobio je službu mulle u Bosni u mjesecu ramazanu 1019/novembar 1610. godine. Prije dolaska u Sarajevo Muharrem-efendija je unaprijeđen u visoki rang Sahn-i semana.²⁸ Prije

²¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK), Ruûs Defteri No 256, str. 21.

²² Ahyol je osmanski naziv za gradić Pomorie koji se nalazi na istočnoj obali Crnog mora u Bugarskoj.

²³ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1573.

²⁴ Muhammed Tayyip Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959, 106.

²⁵ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1497-1498.

²⁶ Grad istoisimena Autonomna Republika Nahčivan danas se nalazi u sastavu Azerbejdžana.

²⁷ Katip Çelebi, *Fezleke – Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, (hazırlayan Zeynep Acibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016, CCXXII [222].

²⁸ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1591.

nego je Muharrem-efendija preuzeo dužnost u Sarajevu, njega je kao ovlaštenu zamjenik (*al-muwallā hilāfatan*) mijenjao Husejin-efendija, koji je ovjerio jednu sarajevsku vakufnamu u mjesecu ramazanu 1019. godine.²⁹

Mehmed Sadik-efendija, postavljen je na dužnost vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu ša'banu 1021/oktobar 1612.³⁰

Mustafa-efendija Džuvānī, imenovan je u mjesecu rebiul-ahiru 1022/juni 1613. Prije dolaska u Sarajevo bio je u dva navrata muftija na Kipru, a kasnije i muftija Sirije. Neposredno prije slanja u Bosnu bio je kadija u Kutahiji. U mjesecu zul-ka'de 1022/decembar 1613. dužnost vrhovnog bosanskog kadije ponuđena je Arpadži-zade Mehmed-efendiji koji je nije prihvatio.³¹

Nurullah-efendija, određen je za bosanskog mullu u rebiul-ahiru 1023/maj 1614. godine. U svojstvu vrhovnog bosanskog kadije Nurullah-efendija se spominje u jednoj naredbi Porte u vezi spora s kadijom Čelebi Pazara (Rogatica) čije se ime ne spominje. Dokument je datiran 2. zul-hidždžeta 1023. h. / 2. januar 1615.³² Prije dolaska u Bosnu Nurullah-efendija je bio kadija na ostrvu *Sakız* (ostrvo Hios).³³ Zbog žalbi na njegove postupke Nurullah-efendija je ranije smijenjen.³⁴

²⁹ Radi se o gotovinskom vakufu i jednoj bašti u sarajevskoj mahali Nebrdilo Hadži Alije koju je kao trajno dobro iza sebe ostavio izvjesni Musa sin Hadži Alije. Više vidi *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, c. 2, 825.

³⁰ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1591.

³¹ Treba napomenuti kako podaci o imenima kadija i vremenu službovanja kod Muvekkita nekad nisu u suglasju s podacima koje pronalazimo u izvorima i biografskim leksikonima. Između ostalog, on navodi kako je nakon Mustafa-efendije dužnost vrhovnog bosanskog kadije ponuđena Arpadži-zade Džuvaniji koji je to odbio. Međutim, ovaj nadimak Džuvānī odnosi se na Mustafa-efendiju, a ne na Arpadži-zade Mehmed-efendiju. Upoređi Muvekkit, *Povijest Bosne*, 255. i Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1454.

³² BOA, Bâb-1 Âsâfi Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) No. 80, h. 295/730.

³³ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1699.

³⁴ Muvekkit navodi da je Nuri-efendija postavljen na dužnost sarajevskog naiba, a ne vrhovnog bosanskog kadije. Vidi Muvekkit, *Povijest Bosne*, 255.

Mehmed-efendija, dobio je službu u Bosni mjesecu muharremu 1024/februar 1615.³⁵ Bio je porijeklom s Rodosa, zbog čega ga pojedini izvori spominju i kao **Rodosi Mehmed-efendiju**. Iz jednog hudžeta od 1. redžeba 1025. godine (18. mart 1616) vidi se da je na mjestu sarajevskog naiba bio Sejjid Muhammed sin Sejjid Alije. On je naznačenog datuma ovjerio dokument o kupoprodaji izvjesnih vinograda i zemlje u selu Bristu i Podacama u Makarskoj.³⁶

Dokuz-zade Abdulvehhab Čelebi poznat i kao Uzun Abdulvehab, angažiran je u mjesecu ša'banu 1025/august 1616. Prethodno je bio kadija u Sofiji.³⁷

Nurullah-efendija (drugi put), postavljen je na dužnost bosanskog mulle u mjesecu zul-hidždže 1025/decembar 1616. Poslije Sarajeva dobio je namještenje u Bagdadu gdje je poginuo u borbama protiv Safevija, zbog čega se u nekim izvorima spominje i kao kadija *Nūrī Šehīd*.³⁸

Mehmed-efendija Čokadži-zade, raspoređen je u Bosnu u mjesecu redžebu 1027/juli 1618. Na dužnost vrhovnog bosanskog kadije došao je iz Soluna gdje je bio muderis u medresi sultana Murata i obnašao dužnost muftije. Nakon Sarajeva ponovo mu je bilo ponuđeno mjesto u Solunu, ali je odbio te je poslan za kadiju u Amidu (Dijarbakir).³⁹

Husejin-efendija, poznat i kao Čokadži Hismi-baba Husejn-efendija dobio je poziciju bosanskog mulle u mjesecu muharremu 1028/decembar 1618. Prije dolaska u Sarajevu bio je muderis u Edirnama u medresi Üç Şerefeli. Ostao je sačuvan prijepis jednog fermana sultana Osmana II u kojem se spominje vrhovni bosanski kadija Husejin-efendija. Nakon njegovog službenog dopisa o žalbama bosanskih fratara iz samostana u Sutjesci, Olovu, Fojnici, Visokom i Kreševu zabranjeno je traženje

³⁵ Ktetik uz ime Mehmed-efendije ukazuje da je vodio porijeklo s ostrva Rodos u današnjoj Grčkoj. Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1597-1598.

³⁶ Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj, Turski dokumenti, Zaostrog (Z), br. 137.

³⁷ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1598.

³⁸ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1699.

³⁹ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1627.

džizje, ispendže i ostalih poreza od redovnika spomenutih samostana. Također, naređeno je da se pravoslavni mitropoliti i vladike ne smiju miješati u poslove fratara i tražiti bilo kakve vrste davanja.⁴⁰ Nakon službe u Sarajevu Husejin-efendija je premješten u Beograd.⁴¹

Abdulvehhab-efendija (Uzun Vehhab), imenovan je na dužnost bosanskog mulle u mjesecu saferu 1030/januar 1621. Prije službe u Sarajevu bio je muderis u Edirnama u medresi Üç Şerefeli.⁴² Ostao je sačuvan jedan obračunski defter Gazi Husrev-begovog vakufa iz 1030. h. koji je ovjerio Abdulvehhab-efendija. Njegov pečat je bio osmokutnog oblika u čijem je središnjem dijelu stajalo izgravirano njegovo ime *ʿAbdulvehhâb bin Muştafâ*. U ovjeri stoji: *Obračun je proveden i opečaćen uz znanje onog na kojeg se može osloniti. Svojeručno napisao siromašni rob Abdulvehhab sin Mustafe kadija u šticienom Sarajevu.*⁴³ Nakon službe u Bosni Abdulvehhab-efendija je premješten u Kajseri.⁴⁴

Nuri-efendija, postavljen je za mullu u Bosni 5. redžeba 1031/15. maj 1622.⁴⁵ Prije službe u Sarajevu bio je kadija u Konji. U svom biografskom leksikonu Atayi ga spominje punim imenom Hamidî Nurullah-efendija. Nakon Bosne dobio je namještenje u Bursi.⁴⁶

Sejjid Mehmed-efendija, dobio je poziciju vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu zul-hidždže 1032/ septembar 1623. godine. Prethodno je bio muftija, a kasnije i kadija Vize u istočnoj Trakiji.⁴⁷

Abdurahman-efendija, imenovan je u mjesecu rebiul-evvelu 1034/ decembar 1624. godine. Prethodno je bio kadija u kadiluku Tripoli, u

⁴⁰ Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj, Turski dokumenti, Zaostrog (Z) br. 150.

⁴¹ Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1820.

⁴² BOA, Kamil Kepeci (KK), Ruûs Defteri No 257, 20.

⁴³ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defter (TSMA.d) 3620, 4.

⁴⁴ Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1828.

⁴⁵ BOA, KK, Ruûs Defteri No 257, 79.

⁴⁶ Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1740.

⁴⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ: Şeyhî'nin Şaka'ik Zeyli*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018, 215-216. (dalje Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*), 215-216.

Libanu. U njegovo vrijeme dužnost sarajevskog naiba obnašao je izvjesni Ahmed ibn Husejin koji je u tom svojstvu izdao jedan hudžet o sporu dvojice sarajevskih trgovaca. Ovaj dokument je datiran 24. ramazana 1034/29. juni 1625.⁴⁸ Abdurahman-efendija je nakon službe u Sarajevu premješten u kadiluk Sakız.⁴⁹

Ali-efendija poznat kao “Mama-zâde ‘Alîsi” dobio je službu u Sarajevu u mjesecu muharremu 1035/oktobru 1625. godine. Prethodno je bio kadija u kadiluku Tripoli. Na ovoj dužnosti ostao je samo četiri mjeseca. Umro je 3. februara 1626.⁵⁰ Prema Muvekkitu, Ali-efendija je dva puta službovao u Bosni (rebiul-evvel 1034. i muharrem 1036). S obzirom na to da se na više mjesta spominje kako je spomenuti kadija umro u Bosni 7. džumadel-ula 1035. h., Muvekkitova tvrdnja o drugom angažmanu Ali-efendije teško je održiva.⁵¹

Baškesen⁵² **Muslihudin-efendija**, postavljen je u mjesecu džumadel-ula 1035/februar 1626. godine. Prije dolaska u Bosnu bio je glavni kadija u Marašu. Poslije završene službe u Sarajevu upućen je u Kutahiju gdje je i umro.

Sejjid Mehmed-efendija (drugi put), dobio je namještenje u mjesecu muharremu 1036/septembar 1626. godine. Nakon Sarajeva premješten je za vrhovnog kadiju Kajserija.⁵³

Mustafa-efendija⁵⁴, postavljen je u mjesecu ša‘bānu 1037/april 1628. godine. Spominje se i kao Budinī Mustafa-efendija budući da je bio rođen u Budimu. Prije dolaska u Sarajevo obavljao je dužnost beogradskog

⁴⁸ Omer Mušić, “Jedna turska pjesma o Sarajevu iz XVII vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV, Sarajevo 1952-53, 579.

⁴⁹ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi’u’l-fuzalâ*, 380.

⁵⁰ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi’u’l-fuzalâ*, 380; Atâyî, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik*, c. 2, 1723.

⁵¹ Uporedi Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, 276. i Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi’u’l-fuzalâ*, 380.

⁵² Zbog hrabrosti i vještine u rukovanju sabljom koju je pokazao prilikom jednog iznenadnog napada u vrijeme službovanja u Siriji dobio je nadimak Baškesen (koji sječe glave). Vidi: Atâyî, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik*, c. 2, 1799.

⁵³ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi’u’l-fuzalâ*, 215-216.

⁵⁴ Pošto je Mustafa-efendija bio rodnom iz Budima spominje se i kao Budini Mustafa-efendija.

muftije. Nakon službe u Bosni dobio je mjesto beogradskog kadije gdje je ubrzo umro.⁵⁵

Omer-efendija, imenovan je u ramazanu **1038**/april 1629. Prije službe u Bosni bio je muderis u više uglednih medresa među kojima je bila i medresa princeze Mihrimah u Edirnama. Prije postavljenja na mjesto vrhovnog bosanskog kadije bio je muderis na Sahn-i semanu. Zbog svoje posvećenosti pravu bio je poznat pod nadimkom Šeriatî Omer-efendija.⁵⁶ U dubrovačkom arhivu čuva se jedan sudski dokument s njegovim potpisom. Sadržaj se odnosi na žalbu trgovca hadži Memišaha sina Ahmedovog, sagrdžija (obrađivač kože), dubrovačkih i jevrejskih trgovaca oko plaćanja carina i pristojbi na volovske kože.⁵⁷

Prema Gazi Husrev-begovoj vakufnami, mutevelija vakufa bio je dužan da svake tri godine detaljno položi račun pred vrhovnim bosanskim kadijom. Na osnovu toga kadija je trebao utvrditi da li se mutevelija pridržavao odredbi definiranih vakufnamom.⁵⁸ U tom smislu Omer-efendija je za vrijeme službovanja u Sarajevu sačinio i ovjerio obračunske deftere Gazi Husrev-begovog vakufa za period 1034–1038. h. (1624/25–1629).⁵⁹

Gümülcineli⁶⁰ **Ali-efendija**, angažiran je u ramazanu **1039**/april-maj 1630. godine. Prije dolaska u Bosnu predavao je kao muderis u medresi Üç şerefeli u Edirnama.⁶¹

⁵⁵ Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, c. 2, 1828.

⁵⁶ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, 266.

⁵⁷ Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Acta Turcarum (AT) AT 4602 a. Više o tom sporu vidi Sulejman Bajraktarević, "Spor između Dubrovačke Republike i turskog zakupnika skele u Vacu u vezi s trgovinom kožama", *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 3, Zagreb 1960, 343-371.

⁵⁸ Fehim Dž. Spaho, "Vakufnama Gazi Husrev-bega iz 1537." u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985, 66; Esad Duraković, "Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu", *POF 56/2006*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007), 159-175.

⁵⁹ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSMA.d.) 15676. 12.

⁶⁰ Ali-efendija je bio rodnom grada Gümülcine (osmanski naziv), koji se danas zove Komotini u Grčkoj.

⁶¹ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, 213 i 267.

Edirnevi⁶² **Abdunnebi-efendija**, postavljen je u ramazanu 1041/ mart-april 1632. godine.⁶³ U nekim izvorima se spominje kao Abdulgani-efendija.⁶⁴ Prije dolaska u Sarajevo bio je muftija u Solunu.⁶⁵ Ovog kadiju spominje i Hazim Šabanović koji je u Dubrovniku pronašao jedan hudžet s njegovim potpisom. Dokument je datiran 11. muharrema 1042/29. jula 1632. godine. Abdunnebi je u svojstvu vrhovnog bosanskog kadije izdao potvrdu da solak Alija ima ovlaštenje o zastupanju Fatime, sestre trgovca Husejin-baše iz Nedždžar Ibrahimove mahale u Sarajevu. Ovaj trgovac je putovao radi nekog posla i ubijen na putu. U kadijskom muhuru izgravirane su sljedeće riječi: *Râcî feyzi huda 'Abden-nebî 1040 (Abdunnebi se nada u blagodat Božju, 1630).*⁶⁶

Na službu u Sarajevo u mjesecu muharremu 1042/ juli 1632. godine, bio je predložen izvjesni Mahmud-efendija, ali nije prihvatio.⁶⁷ Umjesto njega došao je **Bosnevi Habib-efendija**, poznat kao Husrev-pašin imam. Na dužnost je imenovan 18. rebiu-l-evvela 1042/21. septembar 1633. godine. Prethodno je bio muderis u medresi Kayış Mustafa Age u Istanbulu.⁶⁸ U to vrijeme dužnost sarajevskog naiba obavljao je Mehmed-efendija koji je ovjerio jedan hudžet 7. redžeba 1042. h. godine (17. januar 1633).⁶⁹

Karakaš Muslihuddin-efendija, određen je za službu u Sarajevo u mjesecu rebiul-ahiru 1043/oktobar 1633. godine. Prije dolaska u Bosnu bio je kadija u Kajseriju.⁷⁰

⁶² Abdunnebi-efendija je bio rodom iz grada Edirne.

⁶³ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, 213.

⁶⁴ Uşşâkizâde İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. İstanbul, 2018, 315. (dalje Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*)

⁶⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. 3, Matbaa-i Amire, İstanbul 1311, 403.

⁶⁶ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1996, 109. (napomena br. 86.)

⁶⁷ Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 315. U praksi se dešavalo da pojedine kadije odbiju ponuđeno mjesto zbog zdravstvenih ili nekih drugih privatnih razloga. Nije nam poznato da je neko od kadija snosio neke sankcije zbog neprihvatanja ponuđene pozicije.

⁶⁸ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, 267.

⁶⁹ Arhiv Muzeja Hercegovine, (AMH), Regesta Acta Turcarum, Orijentalna zbirka Dubrovnik (OZ-DK), 13/604.

⁷⁰ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, 380.

Muti'ī Mehmed-efendija, dobio je namještenje u mjesecu redžebu **1044**/decembar1634–januar 1635. godine. U dubrovačkom arhivu sačuvan je jedan hudžet iz mjeseca zul-ka'de 1044. kojeg je u svojstvu sarajevskog kadije izdao Mehmed-efendija. U potpisu stoji Mehmed sin Ahmeda.⁷¹ Mehmed-efendija nije ostao dugo u Bosni zbog izbijanja nereda u Sarajevu. Neredi su nastali nakon što je tadašnji bosanski defterdar pokušao uvesti vanredni namet tzv. *bedel-i šajka* na stanovništvo sarajevskog kadiluka. Narod koji je došao u sarajevsku sudnicu tražio je od Mehmed-efendije da pošalje arz (predstavku) u Istanbul i zamoli sultana izuzeće od plaćanja. Pošto se spomenuti defterdar oholo ponašao prema prisutnim i prijetio silom došlo je do naguravanja. Sve je to ubrzo preraslo u neredu i pljačku u kojima je ubijen jedan od sudskih službenika (muhzir). O ovim nemilim događajima je obavještena Porta pa su smijenjeni i kadija i defterdar. Razmatrajući spomenute događaje sultan je naredio da se umjesto aktuelnog vrhovnog bosanskog kadije pošalje “neko razumniji”, pa je iz Konje premješten kadija Abdulhalim-efendija. Umjesto tadašnjeg bosanskog defterdara Mahmud-efendije angažiran je čuveni Ibrahim-efendija Pečevija.⁷²

Abdulhalim-efendija, postavljen je u mjesecu muharremu **1046**/juni 1636. godine. Bio je vrstan poznavalac šerijata, te je iza sebe ostavio komentar na čuveno djelo imam Nesefija *al-Manār*. Zbog ovog komentara kasnije je postao poznat po nadimku *Šârihul-Menâr* (komentator Menara).⁷³ Poznati sirijski historičar i književnik ‘Umar Riđâ Kaḥḥâla spominje Abdulhalim-efendiju u svom čuvenom biografskom leksikonu. On je zabilježio kako je Abdulhalim-efendija pored spomenutog komentara djela *al-Manār*, napisao i komentar Karmiyânijevog djela

⁷¹ DAD, AT, 4122 a-b; Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj.1, 293-294.

⁷² Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, priredio Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, 840.

⁷³ Vjerovatno se radi o poznatom djelu *Menârü'l-envâr* iz oblasti islamskog prava koje je napisao učenjak Ebul-Berekat en-Nesefi. Djelo je strukturirano po poglavljima i temama iz islamskog prava. U djelu se preferiraju pravna rješenja hanefijske pravne škole.

Ġāmi‘ *al-fawā'id* koji je naslovio kao *Hāwī al-fawā'id*.⁷⁴

Sejjid Ahmed Hafiz Kudsī-efendija, imenovan je u mjesecu zul-hidždže 1047/april 1638. godine.⁷⁵ Iz perioda kad je spomenuti Sejjid Ahmed-efendija obnašao dužnost bosanskog mulle ostao je sačuvan jedan hudžet koji svjedoči o pitanju nadležnosti kadija u ostavinskim raspravama pripadnika vojne klase. Premda je mulla imao veoma široke ovlasti, pitanje ostavinskih raspodjela imovine bilo je delegirano vojnim sudijama (*el-kassam el-askeri*) koje je imenovao kazasker. Naime, takse od ostavinskih postupaka svih vojnih lica spadale su u prihode kazaskera koji je imenovao specijalnog vojnog sudiju za podjelu ostavština. Za svaki kadiluk bio je određen vojni kassam koji je detalje o ostavinskim raspravama vodio u posebnim defterima (*kassam defteri*). Vojni kassam za Sarajevski kadiluk, vodio je veoma veliki broj ostavinskih slučajeva jer su sarajevski trgovci i zanatlije većinom pripadali vojnoj klasi odnosno janičarskom odžaku.⁷⁶ U prilog tome svjedoči i hudžet o statusu izvjesnog Rizvana sina Abdulahova kao slobodnog čovjeka kojeg je preko ovlaštenog zastupnika oslobodila izvjesna Halima kćerka Mehmed-bega iz sela Lukavice kod Sarajeva. Pošto je riječ o nekadašnjem robu kojeg je u nasljedstvo dobila kćerka jednog vojnog lica, hudžet je ovjerio vojni kassam hadži Mustafa-efendija 27. džumadel-ula 1049/24. oktobar 1639.⁷⁷

Prema dostupnim podacima Sejjid Ahmed-efendija je u Bosni ostao do sredine 1641. godine što je nešto duže od uobičajene prakse.

Handan-efendija, određen je za mullu u Bosni u mjesecu rebi-ul-evvelu 1051/juni 1641. godine. Neposredno prije dolaska u Sarajevo bio je muderis na Sahn-i semanu.⁷⁸ Na jednom hudžetu ostao je sačuvan

⁷⁴ Umar Riđā Kaḥḥāla, *Muḡam al-Mu'allifin – Tarāḡim muṣannifi al-kutub al-'arabiyya*, Bayrūt, 1414/1993, sv. II, 61.

⁷⁵ Š. Mehmed Efendi, *Vekāyi'u'l-fuzalā*, 499.

⁷⁶ A. Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", 19-24.

⁷⁷ Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Acta Turcarum (AT) 4271a.

⁷⁸ Uṣṣākizāde, *Zeyl-i Ṣakā'ik*, 469.

njegov pečat na kojem je pisalo: *Ako Allah odredi da Handan bude siromah lahko ću to podnijeti.*⁷⁹

Hafiz Mehmed-efendija Kāmetī-zāde, imenovan je u mjesecu safe-ru 1053/april-maj 1643. godine. Prethodno je bio muderis u medresi Mehmed-paše Sokolovića u Istanbulu.⁸⁰ Nakon Sarajeva premješten je u Sofiju 26. safera 1055/22. april 1645. godine.⁸¹

Abdulvehhab-zade Ahmed-efendija, postavljen je u prvoj dekadi redžeba 1055/august 1645. godine. Prije dolaska u Bosnu bio je muderis na Sahn-i semanu.⁸²

Arap-zāde Hasan-efendija – dužnost vrhovnog bosanskog kadije dodijeljena mu je u mjesecu redžebu 1056/august 1646. godine. Ranije je bio muderis u Džafer-aginoj medresi u Istanbulu.⁸³

Kasır Ahmed-efendija, dobio je poziciju vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu ša'bānu 1057/septembar 1647.⁸⁴ Sipahizade Ahmed Čelebi u svojoj hronici spominje ovog bosanskog mullu kao Ahmed-efendiju Kusajrija, što je drugačije čitanje iste ligature. Autor hronike, koji je rodom iz Livna za Ahmed-efendiju kaže da je “naš sugrađanin”, što upućuje na zaključak da je bio porijeklom iz tog grada. Isti izvor navodi kako je on bio učitelj velikog vezira Nevesinjca Salih-paše (1645-1647). Prilikom opsade Klisa 1648. godine Ahmed-efendija došao je na čelu 600 vojnika (sekbana) koji su poslani kao pomoć braniteljima Klisa. Ovaj podatak jasno ukazuje na vojni aspekt djelovanja i važnu poziciju mulle u ratnim okolnostima.⁸⁵

Nevālī-zāde Mahmud-efendija, određen je za bosanskog mullu u mjesecu muharremu 1058/februar 1648. godine. Nakon Bosne dobio je

⁷⁹ Muvekkīt, *Povijest Bosne*, 325.

⁸⁰ Š. Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-fuzalâ*, c. 2, 1139.

⁸¹ Adem Karadeniz, *1517 Numaralı İkindi Ruûs Defteri (1055-1056/1645-1647) tahlil ve metin*, 93. (magistarska teza)

⁸² A. Karadeniz, *1517 Numaralı İkindi Ruûs Defteri*, 261.

⁸³ Š. Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-fuzalâ*, 728.

⁸⁴ Š. Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-fuzalâ*, 728.

⁸⁵ Nedim Zahirović, “Knjiga osvajanja otoka Krete i Zadra Livnjaka Sipahizade Ahmeda Čelebija”, *Historijski zbornik*, vol.76, br. 2, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2023, 7.

namještenje u Manisi.⁸⁶ Njegov ovlaštenu zamjenik bio je izvjesni kadija Mehmed-efendija sin Memije. U Dubrovniku se čuva jedan dokument koji je u svojstvu kadije krajem marta i početkom aprila 1648. ovjerio Mehmed-efendija.⁸⁷ Muvekkit spominje da je 1648. godine sarajevski naib Dokuzović smijenjen, a na njegovo mjesto postavljen izvjesni Imamović. Moguće da je spomenuti Mehmed-efendija bio jedan od spomenute dvojice.⁸⁸

Halil-efendija, postavljen je na mjesto vrhovnog bosanskog kadije u mjesecu rebiul-ahiru 1059/april-maj 1649. godine. Prije dolaska u Bosnu bio je kadija u Marašu. U Sarajevu je ostao najdalje do mjeseca džumade-l-ahira 1060/ juni 1650. kada je njegovo mjesto dodijeljeno Arap-zāde Hasan-efendiji po drugi put.⁸⁹

Zaključak

Nakon što je je krajem osme decenije 16. stoljeća Sarajevo promovirano u viši sudski rang i postalo sjedište vrhovnog pokrajinskog kadije (mulle) u Bosnu su slati vrlo obrazovani iiskusni osmanski suci. Teritorij Bosanskog ejaleta predstavljao je jedan *mevlevijet* tj. domen sudske odgovornosti vrhovnog pokrajinskog kadije. Prilikom imenovanja na položaj, mulle su birane po strožijim kriterijima u odnosu na kadije na razini kadiluka. Porta je naročito vodila računa da se ispoštuju pravila u vezi s postavljanjem visokoobrazovanih iiskusnih kadrova. Vrhovne pokrajinske kadije su se obrazovale na najprestižnijim obrazovnim institucijama Osmanskog Carstva dok su iskustvo stjecali kroz instituciju pripravničkog staža (mulazemeta) kod najviših autoriteta, šejhul-islama i kazaskera. Pored toga, vodilo se računa da mandat mulle ne traje duže od 15 mjeseci.

U primjerima koji su dokumentovani u radu, vidljivo je da su rotacije na mjestu bosanskog mulle bile u propisanim vremenskim okvirima.

⁸⁶ Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, 456.

⁸⁷ DAD, AT, E III 21/62.

⁸⁸ Muvekkit, *Povijest Bosne*, 339.

⁸⁹ Ş. Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ*, 762.

Na osnovu analizirane građe u prvoj polovini 17. stoljeća utvrđene su 42 rotacije na položaju bosanskog mulle. Primjetno je nastojanje Porte da vrhovne kadije ne ostanu duže od predviđenog roka kako ne bi došlo do zloupotreba ovlasti. Nakon procedure imenovanja u Istanbulu, novoimenovane kadije su trebale doputovati u mjesto gdje su preuzimali dužnost od ovlaštenih zamjenika. Kao primjer može se navesti kako je Sabit-efendija Užičanin, koji je nakon imenovanja za bosanskog mullu početkom 18. stoljeća u Sarajevo iz Istanbula stigao nakon mjesec dana.⁹⁰ Nije poznato da li je postojao određen rok u kojem je postavljeni mulla trebao dospjeti na mjesto službovanja. Većina imenovanih kadija bili su samo jedan mandat u Sarajevu. Neki od njih bili su i po dva puta, dok je Dželeb Mehmed-efendija postavljan čak četiri puta. Njegova dva mandata bila su u granicama predviđenog, dok je u druga dva bio veoma kratko na položaju bosanskog mulle budući da je mijenjao istu osobu.

Prema dostupnim informacijama sve bosanske mulle su napustile položaj nakon isteka mandata, izuzev dvojice koji su prijevremeno razriješeni dužnosti zbog žalbi na njihov rad. U prvom slučaju radi se o Nurullah-efendiji koji je 1614. godine smijenjen zbog spora s lokalnim kadijom. Prema uopćenim informacijama iz jedne naredbe, vidljivo je kako se on sporio s kadijom Čelebi Pazara (Rogatica) koji je uspio pribaviti službeno pismo (mektub) rumelijskog kazaskera o produženju mandata što je Nurullah-efendija osporavao. Čini se kako je ovo osporavanje dovelo do smjene Nurullah-efendije. U drugom slučaju radi se o događajima iz 1635. godine kada je na položaju bosanskog mulle bio Mehmed-efendija. On je smijenjen zajedno s tadašnjim bosanskim defterdarom Mahmud-efendijom zbog nereda i napada nezadovoljnih ljudi na sarajevsku sudnicu i ubistva sudskog službenika. Pobuna je nastala zbog pokušaja uvođenja vanrednih nameta (*bedel-i šajka*). Nakon što su vijesti o ovim događajima dospjele u prijestolnicu, smijenjeni su bosanski mulla i defterdar.

⁹⁰ Alija Bejtić, "Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mulla", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 2-3, Sarajevo 1974, 8.

U najkraćem, može se zaključiti kako je Porta imala jake mehanizme kontrole sudstva i visoke kriterije pri izboru najviših državnih službenika unatoč brojnim ratovima i borbi različitih dvorskih lobija. Na odgovorna mjesta postavljani su visokoobrazovani i iskusni kadrovi čiji je rad bio kontroliran, dok su žalbe na eventualne zloupotrebe ovlasti uvažavane. Rotacije na tim pozicijama vršene su u predviđenim vremenskim okvirima. Na primjeru podataka o vrhovnim pokrajinskim kadrijama u Bosni, vidljivo je kako je osmansko sudstvo u prvoj polovini 17. stoljeća bilo vitalno i da je na visokoj razini efikasno funkcioniralo.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

Sarajevo:

- Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB):
- A-8-TO.
- Tarih-i Enveri (TE), IV.

Mostar:

- Arhiv Muzeja Hercegovine, (AMH), Regesta Acta Turcarum, Orijentalna zbirka Dubrovnik (OZ-DK): 13/604.

Istanbul:

- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi / (BOA):
- BOA, Kamil Kepeci (KK), Ruûs Defteri: No 256. i 257.
- BOA, (Maliyeden Müdevver) MAD.d, 1437.
- BOA, Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), No. 80.
- BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSMA.d): No. 3620. i No. 15676.
- BOA, İbnülemin Evkaf (İE.EV), dokument br. 9/1087.

Dubrovnik:

- Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Acta Turcarum (AT):
- 4122 a-b; 4271a; 4602 a.
- E III 21/62.

Makarska:

- Arhiv franjevačkog samostana:
- Turski dokumenti, Zaoštrog (Z) br. 97, 137. i 150. (regeste)

Objavljeni izvori

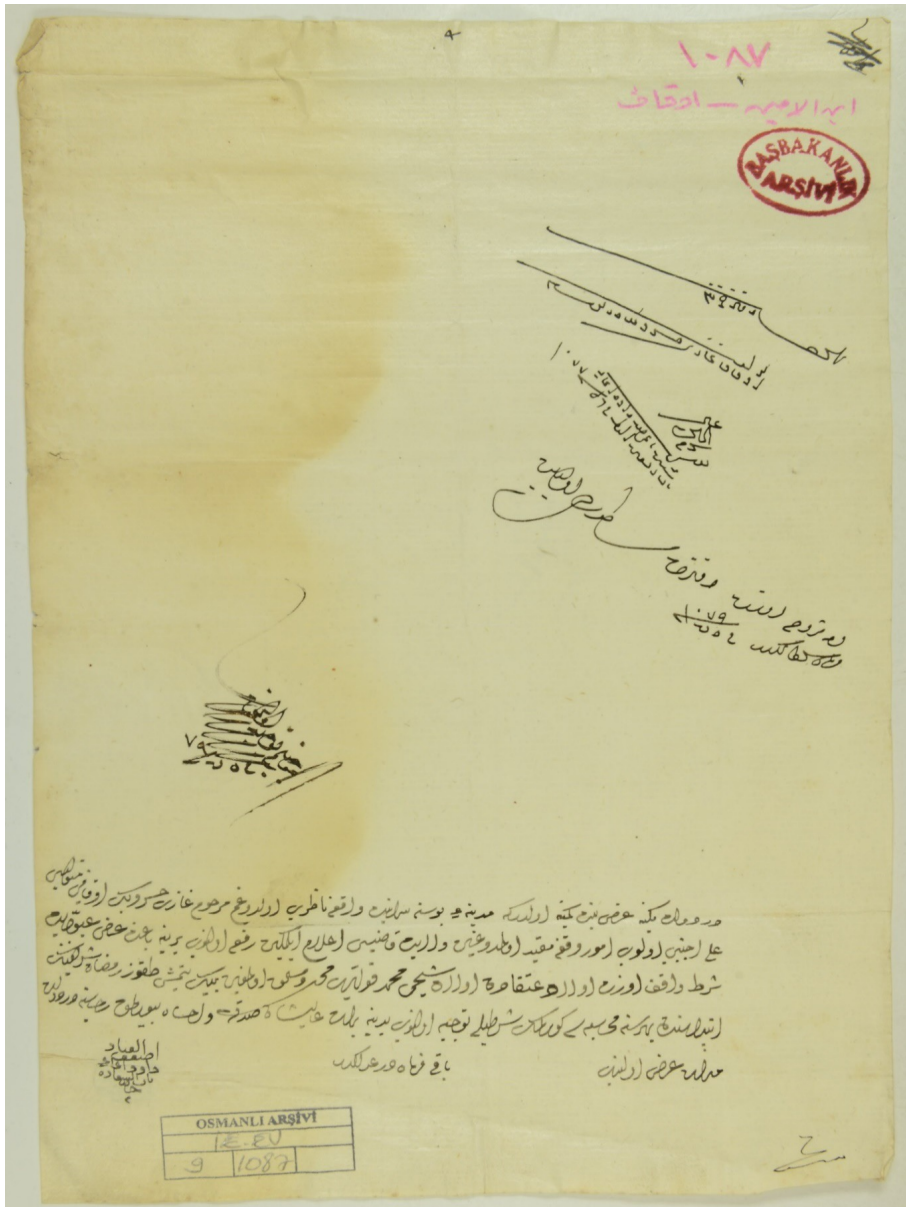
- *Bosna-Hersek vakfiyeleri*, c. 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2016.
- Čelebi, Evlija, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1996.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, c. 3, Matbaa-i Amire, İstanbul 1311.
- Nâima Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, priredio Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki – Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, preveli s turskog jezika Abdulah Polimac i dr., El-Kalem, Sarajevo 1999.
- Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmiletiş-Şakâ'ik*, cilt 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2017.
- Karadeniz, Adem, *1517 Numaralı İkinci Ruûs Defteri (1055-1056/1645-1647) tahlil ve metin*, 93. (magistarska teza)
- Katip Çelebi, *Fezleke – Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)*, (hazırlayan Zeynep Acibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-fuzalâ: Şeyhi'nin Şakâ'ik Zeyli*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018.
- Uşşâkizâde İbrahim Hasib Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. İstanbul, 2018.

- *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.

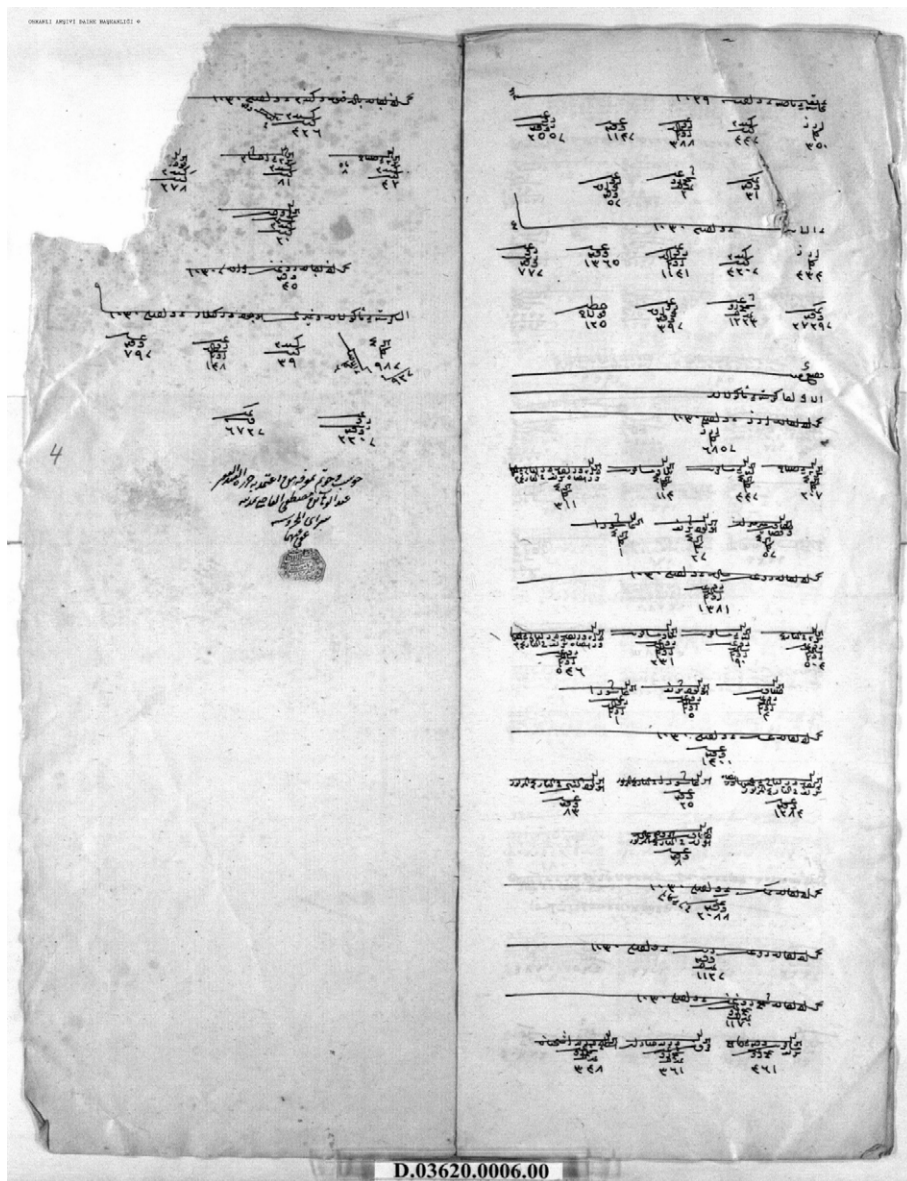
Literatura

- Attar, Fahreddin – Ortaylı, İlber, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, İstanbul 2001, 66-73.
- Bajraktarević, Sulejman, “Spor između Dubrovačke Republike i turskog zakupnika skele u Vacu u vezi s trgovinom kožama”, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 3, Zagreb 1960, 343-371.
- Bašagić, Safvet-beg “Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke neposredno pred Bečki rat”, *Novi Behar*, 12/IV, Sarajevo 15. oktobra 1930, 177-179.
- Bašić, Kemal, “O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka u XVII stoljeću”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XLI, 2020, 99-121.
- Bešlija, Sedad, “Kadiluk Imotski u 17. stoljeću”, u: *Bošnjaci Hercegovine kroz historiju*. Mostar: BZK Preporod, 2019, 17-44.
- Duraković, Esad, “Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56/2006. Sarajevo: Orijentalni institut, 2007, 159-175.
- Gadžo-Kasumović, Azra, “Mulla u Bosanskom ejaletu”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 5-68.
- Handžić, Mehmed, “Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti”, *El-Hidaje*, god. IV, Sarajevo 1940/41, 83-86.
- Husić, Aladin, “O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća”, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 47. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2018, 199-213.
- Husić, Aladin, *Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća (Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata Tešanjskog suda)*. Sarajevo: Gazi

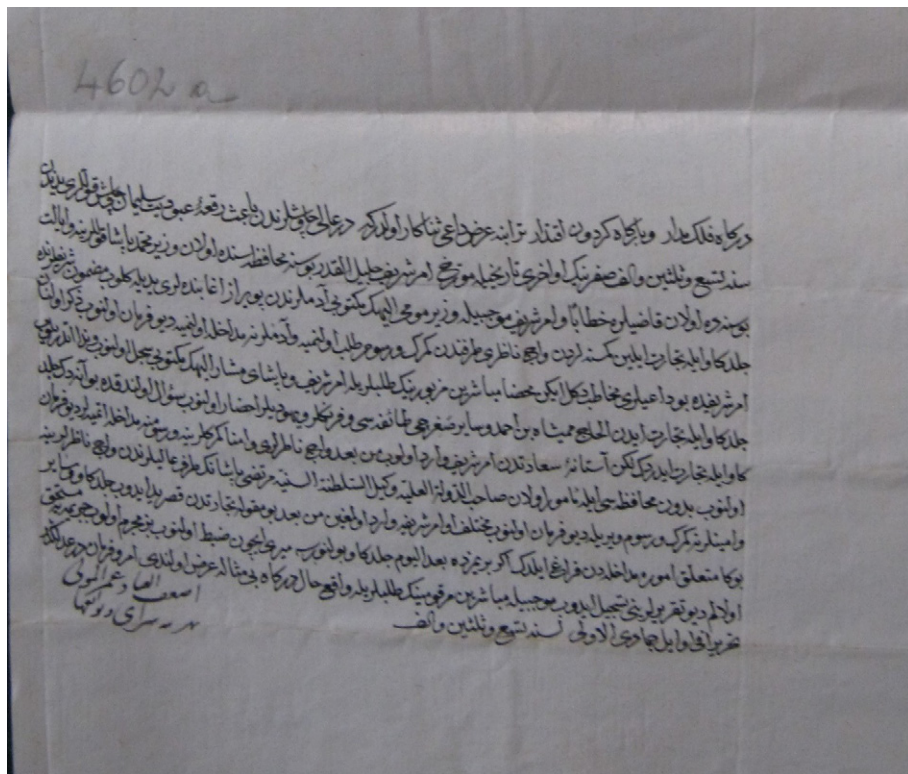
- Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, 2020.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600.*, preveo Dino Mujadžević. Zagreb: Srednja Europa, 2002.
 - Kreševljaković, Hamdija – Kapidžić, Hamdija, “Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća”, *Istorijsko-pravni zbornik*, 3-4, Sarajevo, 1950, 247-260.
 - Loklar, Behçet, “Sarajevski Mula Šejhzade Es-Sejjid Muhamed Seid-Efendija i njegova uloga njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo: Orijentalni institut, 2022, 163-193.
 - Mušić, Omer, “Jedna turska pjesma o Sarajevu iz XVII vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV/1952-53, Sarajevo 1953, 575-585.
 - Okiç, Muhammed Tayyip, *Bazi Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959.
 - Paić-Vukić, Tatjana, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, Srednja Europa, Zagreb, 2007.
 - Šabanović, Hazim, “Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LIV, Sarajevo 1942, 307-356.
 - Unan, Fahri, “Mevleviyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, 467-468.
 - Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
 - Younis, Hana, *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.-1914*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021.
 - Zahirović Nedim, “Knjiga osvajanja otoka Krete i Zadra Livnjaka Si-pahizade Ahmeda Čelebija”, *Historijski zbornik*, vol.76, br. 2, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2023, 1-21.

Dokument u kojem se bosanski mulla naziva i vilajetskim kadijom.
Türkiye Cumhuriyeti Devlet. Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin
Evkaf (İE.EV), dokument br. 9/1087.

Obračunski defter Gazi husrev-begovog vakufa koji je pečatom i potpisom ovjerio bosanski mulla Abdulvehhab-efendija (Uzun Vehhab) 1030/1621. Cumhurbaşıkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defter (TSMA.d) 3620.

Žalba trgovca hadži Memišaha sina Ahmedovog, sagrdžija (obrađivača kože) i drugih koju je ovjerio najslabiji rob Omer, ovlaštenu kadija grada Sarajeva i okoline. Državni arhiv Dubrovnik, Acta Turcarum, br. 4602 a.

Conclusion

The supreme provincial qadis in Bosnia (first half of the 17th century)

After Sarajevo was promoted to a higher judicial rank at the end of the eighth decade of the 16th century and became the seat of the supreme provincial qadi (mullah), highly educated and experienced Ottoman judges were sent to Bosnia. The territory of the Bosnian Eyalet was represented by one *mevleviyat*, i.e. the domain of judicial responsibility of the supreme provincial qadi. When appointed to a position, mullahs were chosen according to stricter criteria compared to those of qadis at the level of the qadiluk. The Porte especially took care to comply with the rules regarding the placement of highly educated and experienced personnel. The supreme provincial qadis were educated at the most prestigious educational institutions of the Ottoman Empire, while they gained experience through the institution of internship (*mulazemet*) with the highest authorities, Sheikhu-Islam and Kazasker. In addition, care was taken that the mullah's mandate did not last longer than 15 months.

In the examples documented in this paper, it is evident that the rotations in the position of the Bosnian Mullah were within the prescribed time frames. Based on the analysed material in the first half of the 17th century, 42 rotations in the position of the Bosnian Mullah were determined. The effort of the Porte to ensure that supreme qadis do not stay longer than the stipulated period in order to avoid abuse of authority is noticeable. After the appointment procedure in Istanbul, the qadis were supposed to arrive at the place where they took over their duties from the authorized deputies. As an example, Sabit Effendi Užičanin arrived in Sarajevo from Istanbul a month after being appointed as a Bosnian mullah at the beginning of the 18th century.⁹¹ It is not known whether there was a certain deadline in which the appointed mullah had to

⁹¹ Alija Bejtović, "Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 2-3, Sarajevo 1974, 8.

arrive at the place of service. Most of the appointed qadis served only one mandate in Sarajevo. Some of them had two mandates, while Dželeb Mehmed Effendi was installed as mullah as many as four times. His two mandates were regular, while in the other two he was replacing another mullah for a very short time.

According to available information, all Bosnian mullahs left their positions after the end of their mandate, with the exception of two who were dismissed early due to complaints about their work. In the first case, Nurullah Effendi was deposed in 1614 due to a dispute with the local qadi. According to the general information from one order, it is evident that he had a dispute with the qadi of Čelebi Pazar (Rogatica), who managed to obtain an official letter (mektub) from the Rumelia Kazasker on the extension of his mandate, which Nurullah Efendi disputed. It seems that this issue led to the dismissal of Nurullah Effendi. In the second case of 1635, Mehmed Effendi was in the position of Bosnian Mullah. He was dismissed together with the defterdar Mahmud Effendi because of the disorder and the attack of disaffected people on the court in Sarajevo and the murder of a court official. The rebellion was caused by an attempt to introduce extraordinary taxes. After news of these events reached the capital, both mullah and defterdar of Bosnia were replaced.

In conclusion, the Porte had strong judicial control mechanisms and high criteria for the selection of the highest civil servants despite numerous wars and struggles of different court lobbies. Highly educated and experienced personnel were appointed to responsible positions, whose work was controlled, while complaints about possible abuse of authority were respected. Rotations in these positions were carried out in the stipulated time frames. The example of the data on the supreme provincial qadis in Bosnia shows that the Ottoman judiciary was vital in the first half of the 17th century and that it functioned efficiently.

UDK: 323 (497.6 Mostar) “ 17 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.95

Primljen: 15.8.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Faruk Taslidža

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

Mostar, Bosna i Hercegovina

faruk.taslidza@unmo.ba

Grad janjičara – Društvena previranja i nemiri u Mostaru tokom 18. stoljeća

Sažetak: U ovom radu sagledavaju se političke mijene u gradu Mostaru u 18. stoljeću. Propituje se funkcionalnost mostarske kapetanije, legalitet i autoritet njenog komandanta. Ukazuje se na društveni uticaj lokalnih janjičara (baša) i njihovu involviranost u brojne pobune i incidente koji predstavljaju vid otpora novim poreskim potraživanjima, ali i negaciju autoriteta bosanskog valije i njegovih predstavnika. Naglašava se značaj jalovog vojnog pohoda Mehmed-paše Kukavice na Mostar iz 1760. godine. Taj događaj se označava kao bitna prekretnica u političkom životu grada nakon koje kapetan definitivno gubi primat u odnosu na janjičare iz čijih redova su i dolazili budući ajani. Samovoljno i nezakonito ponašanje mostarskih baša nije popuštalo ni u narednom razdoblju. Sve ukazuje da je čak i pojačavano. Autor konstatira da se funkcije serdara i ajana u Mostaru objedinjuju tek koncem 18. stoljeća kada janjičarski prvak Ali-aga Dadić, prkoseći i Istanbulu, uspostavlja autoritativnu i autonomnu vlast u cijeloj Hercegovini. Ubrzo nakon sloma političke moći njegove porodice (1814), Visoka Porta je poduzela odlučne poteze kojim je u cijelom Bosanskom ejaletu uspostavljen jedan novi upravni sistem. Time je konačno i u Mostaru eliminiran janjičarski odžak, ukinuta kapetanska služba i općenito institucija ajanluka.

Ključne riječi: Bosanski ejalet, Mostar, 18. stoljeće, kapetan, ajan, serdar, muteselim, bosanski valija, janjičari, vlast, pobune, Vučjakovići.

Abstract: This paper examines the political changes in the city of Mostar in the 18th century. The functionality of the Mostar captaincy as well as the legality and authority of its commander are being questioned. The paper indicates the social influence of local janissaries (*bashas*) and their involvement in numerous rebellions and incidents that represented a form of resistance to new tax claims, but also negation of the authority of the Bosnian Wali and his representatives. The importance of Mehmed Pasha Kukavica's futile military campaign to Mostar from 1760 is emphasized. That event is marked as an important turning point in the political life of the city, after which the captain definitely loses his primacy in relation to the janissaries from whose ranks the future *ayans* came. The arbitrary and illegal behaviour of Mostar *bashas* did not abate even in the following period. On the contrary, everything indicates that it even increased. The author notes that the functions of *serdar* and *ayan* in Mostar were unified only at the end of the 18th century, when the janissary leader Ali Aga Dadić, defying Istanbul, established an authoritative and autonomous government in all of Herzegovina. Shortly after the collapse of his family's political power (1814), the Sublime Porte took decisive steps to establish a new administrative system in the entire Bosnian Eyalet. Thus, the janissary chamber was finally eliminated in Mostar and the captain's service with the institution of the *ayanluk* were abolished.

Key words: Bosnian Eyalet, Mostar, 18th century, Captain, Ayan, Serdar, Muteselim, Bosnian Wali, Janissary, Authority, rebellions, Vučjakovići

Urbanizacija Mostara započinje u prvim godinama 16. stoljeća izuzetnim zalaganjem hercegovačkog sandžakbega Sinan-paše Borovinića (1504–1506).¹ Uslijedilo je potom duže razdoblje prosperiteta tokom kojeg se grad na Neretvi planski širio i postepeno sticao status vojnog,

¹ O tome: Adis Zilić, Faruk Taslidža, Sedad Bešlija, Haris Dervišević, Ahmet Kurt, *Sinan-paša Borovinić – Društveni status, porijeklo, politički uspon, početak urbanizacije Mostara* (Mostar: Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru/Medžlis IZ Mostar, 2023), 63-76.

administrativnog, privrednog, kuturnog, prosvjetnog i duhovnog središta.² Spomenuti razvoj prekinuli su Osmansko-mletački ratovi koji su umnogome obilježili drugu polovinu 17. stoljeća. Naročito izazovno bilo je doba Bečkog (Morejskog) rata (1683–1699) kada gotovo cijeli Bosanski ejalet postaje zona direktnih vojnih sukoba i destrukcije. U tim godinama iskušenja Mostar se ipak uspio oduprijeti mletačkoj vojnoj prijetnji iz Dalmacije i ostati pod sultanovom vlašću. Uz maksimalni doprinos tvrđavske posade i lokalnog stanovništva, posebne zasluge za to pripadaju tadašnjem mostarskom prvaku Osman-agi Halebiji koji je kao predvodnik odbrane stekao ugled narodnog heroja.³ Uz to, on je dao i bitan doprinos ojačavanju i proširenju fortifikacijskog sistema grada. Zapravo, Osman-aga je postao dominantna figura na političkoj sceni. Tako su ga doživljavali i u svakom pogledu agilni i dobro informirani Dubrovčani.⁴ Njegove aktivnosti primjetne su i u neposrednom poratnom razdoblju kada se precizirala i uspostavljala nova granica prema susjednim mletačkim teritorijama. U vezi s tim, u Mostar su redovno stizale odluke s viših instanca vlasti, a tu su održavani i sastanci državnih komisija zaduženih za provo-

² Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru* (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2015), 7-14; Hatidža Čar Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014), 57-149; Faruk Taslidža, "Razvoj grada Mostara u prvim decenijama XVII stoljeća", u: *Slovo o Mostaru, Zbornik radova sa 5. međunarodne naučne konferencije, Mostar, 20. i 21. 10. 2021*, (Mostar: Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, 2022), 139-159.

³ O tome: Faruk Taslidža, "Mostar u doba Morejskog rata (1684–1699)", u: *Zbornik radova, Naučni skup: Kulturološko-historijski razvoj grada Mostara* (Mostar: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca – Podružnica Mostar, 2015), 51-64. Vojne pobjede *mostarskih gazija* predvođenih Osman-agom Halebijom koncem 17. stoljeća, opjevane su jednom sadržajnom *vekajinamom* (poemom). Vidi: Adnan Kadrić, "Odbrana Mostara od napada uskoka 1690. godine kroz poeziju Bulbulija Mostarca", *Istraživanja*, broj 5 (2010): 241-255.

⁴ Pred sam kraj Bečkog rata započeo je projekat utvrđivanja zapadnih mostarskih bedema. Tada je dograđena i kula koja se nalazi neposredno uz Stari most koju su Mostarci iz poštovanja prema Osman-agi Halebiji nazvali Halebinovkom. Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683–1699)* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2017), 118, 145. Postoji narodno predanje da se Osman-aga prezivao Bišćević, te da je nadimak Halebija dobio po tome što je u mostarskoj Karadžoz-begovoj medresi predavao *Halebiju* – djelo iz oblasti islamskog prava (fikh). Hivzija Hasandedić, *Genealoška istraživanja* (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2009), 75.

đenje procesa razgraničenja. Kako navodi jedan venecijanski diplomata, Halebijina kuća bila je mjesto okupljanja uglednih Mostaraca koji su tu zajednički donosili odluke od političke i općedruštvene važnosti.⁵ Iako nemamo potvrdu o nekoj iznenadnoj Osman-aginoj degradaciji, niti nam je za sada uopće poznat konac njegove karijere, sve ukazuje da on stečeni primat gubi već u prvim godinama 18. stoljeća.

Faktički u isto vrijeme u društvenom životu Mostara pojavljuje se i ličnost kapetana – prvog čovjeka Mostarske kapetanije.⁶ Ta je vojno-teritorijalna ustanova formirana na samom koncu 17. stoljeća jer se u izvorima iz prve polovine 1699. godine prvi put i spominje njen zapovjednik Ahmed-aga.⁷ On je od početka bio u nadređenom položaju u odnosu na mostarskog dizdara.⁸ Prema ustaljenom obrascu dizdaru je

⁵ Zastupnik mletačkog komesara za razgraničenje (G. A. Longo) je Osman-agu Halebiju opisao kao gostoprимljivog, kulturnog i obrazovanog prvaka. Hamdija Hajdarhodžić, "Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine", *Anali Gazi Husrev-bebove biblioteke*, Knjiga XI–XII (1985): 311. Kao što je poznato, konačan zapisnik o razgraničenju obje delegacije potpisale su u februaru 1701. godine. Sultan je taj akt ratificirao tek 1703. godine. Novouspostavljena granica Bosanskog ejaleta prema Dalmaciji dobila je ime Grimanijeva linija (*Linea Grimani*). Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 42.

⁶ Osmanska pogranična područja štatile su tvrđave i tvrđavske posade, ali i riječna flota. Ona je i u 15. stoljeću postojala u donjem toku Dunava, gdje na strateškim mjestima i nastaju prve kapetanije. U osmanskoj Bosni prve kapetanije – Savska, Gradiška, Neretvanska, itd., ustanovljene su u drugoj polovini 16. stoljeća. Imale su defanzivni vojni karakter, sa bitno širim djelokrugom u odnosu na utvrđenja. Vojska u sklopu jedne kapetanije sastojala se od različitih rodova poput farisa, azapa, mustahfiza, pasbana, topčija i dr. Proces formiranja novih kapetanija u Bosanskom ejaletu nastavljen je tokom 17. i 18. stoljeća. O kapetanijama: Hamdija Kreševljaković, "Kapetanije u Bosni i Hercegovini", u: *Izabrana djela*, I (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 215–219.

⁷ Kao mostarski kapetan Ahmed-aga se prvi put spominje u jednoj bujuruldiji bosanskog valije izdatoj 5. maja 1699. godine. Tom prilikom mu je naređeno da se pobrine za premještaj 300 vojnika (nefera) iz mostarske tvrđave u Počitelj i na taj način zamjeni tamošnja posada. Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru (AHNK), Sidžil blagajskog kadije (1698–1779), list 9/a.

⁸ Dizdar je bio dužan stalno boraviti u gradu koji je napustiti mogao samo uz specijalno dopuštenje Visoke Porte. Imao je svoga pomoćnika – čehaju. Prvi dizdar u Mostaru spominje se već u prvom popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/1477. godine. Ahmed S.

pripadala nadležnost nad defanzivnim dijelom tvrđavske posade (mustahfizi, topčije), dok je njen operativni dio (azapi, farisi, martolosi) bio pod kapetanovom kontrolom. Također, kapetani su i u Mostaru redovno dolazili iz džemata operativne posade (azapa), a dizdari su bili od aga mustahfiza.⁹ Općenito, od početka 18. stoljeća, uz čisto vojne, svi bosanski kapetani, pa i mostarski, upućeni su i u druge državne poslove. Tada se afirmira ajanluk, kao lokalna upravna funkcija, a upravo kapetani postaju njeni nosioci. Na osnovu toga njihova prvobitna vojna služba dobiva bogatiji društveni i ekonomski sadržaj. Ustvari, kapetani postaju ključni politički faktori u širokoj zoni svoga uticaja.¹⁰ Po tom pitanju u Mostaru će se vrlo brzo pojaviti određena odstupanja.

Prvi mostarski kapetan Ahmed pripadao je od ranije afirmiranoj domaćoj porodici Vučjaković.¹¹ Vrlo malo je podataka iz njegovog života koji je okončan 1712. godine. Ali jasno je da mostarska kapetanija otežano funkcionira već u ranoj fazi postojanja. Riječ je o klasičnoj uzurpaciji njenog agaluka, tj. uprave. Konačan epilog tog dugogodišnjeg zapleta nastupio je tek koncem 1743. godine raspravom pred Bosanskim divanom. Iz naredbe centralne vlasti od 13. marta 1744. godine koja je upućena i mostarskom kadiji saznajemo više detalja o ovom višegodišnjem problemu:

Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985), 438, 444.

⁹ I dnevnicke kapetana od 40 akči bile su duplo veće od dnevnica dizdara koje su iznosile 20 akči. O tome: Adem Handžić, "O organizaciji krajine bosanskog ejaleta u XVII stoljeću – Sjeverna i sjeverozapadna granica", u: *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom vijeku od Karlovačkog mira 1699*, Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986. (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1989), 90.

¹⁰ Avdo Sućeska, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka* (Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1965), 180.

¹¹ Rodonačelnikom Vučjakovića smatra se Nesuh-aga, Ljubuški, a potom i mostarski dizdar. Poznat je kao veliki vakif Mostara 16. stoljeća. On, a kasnije i njegovi potomci, živjeli su u dijelu Mostara (Šemovac) koji je prozvan Vučjakovića mahala ili Kapetanovina. Iz ove porodice poniklo je i više učenjaka. Od Vučjakovića porijeklo vuku i mostarske porodice Fazil i Kapetanović. Hasandedić, *Geneaološka istraživanja*, 183-186.

*Kada je 1712. godine prilikom putovanja na hadž umro prvi mostarski kapetan Ahmed Vučjaković, kapetanska služba je ostala njegovom sinu Mehmedu. Međutim, neki Hasan je uzurpirao Mehmedovo mjesto i sve do 1716. godine nezakonito obavljao dužnost mostarskog kapetana. Tada je Hasan svrgnut i agaluk je vraćen zakonitom kapetanu Mehmedu. Nakon Mehmedove smrti (oko 1730) agaluk je trebao naslijediti njegov maloljetni sin Zejnul Abidin. Ali, ranije spomenuti Hasan, ponovo je nezakonito zauzeo kapetansko mjesto. Služeći se spletkama on je čak isposlovao i službeni berat za svoju funkciju. Nakon smrti naslijedio ga je sin Ahmed Emin. Krajem 1736. godine, članovi Bosanskog divana, alajbezi sandžaka i kapetani svih kapetanija u Bosanskom ejaletu, podnijeli su Visokoj Porti mahzar kojim su tražili da se kapetanska služba u Mostaru vrati unuku prvog mostarskog kapetana Ahmeda, Zejnul Abidinu. Međutim, Ahmed Emin, vješt malverzacijama, uspio se održati na položaju sve do decembra 1743. godine. Tek tada je bosanski valija Mehmed-paša svojom bujuruldijom potvrdio zakonsko pravo Zejnul Abidina. U skladu s tim, a nakon uvida u deftere, odmah je i bosanska hazina omogućila izdavanje berata za legalnog kapetana iz porodice Vučjaković. Time je Ahmed Emin nepovratno izgubio pravo na mostarski agaluk.*¹²

Na osnovu sadržaja mahzara (peticije) bosanske elite (iz 1736) koji se spominje u prethodno navedenom dokumentu, saznajemo da “lažni kapetan” Hasan, inače “stranac”, tokom uzurpacije uopće nije boravio u Hercegovini, već je kako se navodi “otišao prema Iranu”, a kao zamjenskog kapetana u Mostaru je postavio jednog mladića iz tog grada. Time je, kako su posvjedočili bosanski prvaci, Vučjakovićima *načinjena velika šteta i nepravda*.¹³

¹²Gazi Husrev-begova biblioteka (GHb), Sarajevo, Muhimme Defter (MD), Knj. 4, MD-A-64-9 1157/1744. Jedan osmanski dokument jasno ukazuje da je sredinom 1723. godine mostarskom kapetanijom komandovao Mehmed Vučjaković. Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737 uzroci i posljedice* (Sarajevo: El-Kalem, 2003), 152. Pišući o prvom mostarskom kapetanu Ahmed-agi, Hamdija Kreševljaković navodi očito pogrešan podatak da je on umro “oko 1720. godine”. Kreševljaković, “Kapetanije”, 215-219.

¹³Mahzar je potpisalo 106 uglednika Bosanskog ejaleta. Kreševljaković, “Kapetanije”, 216.

Posljedice nezakonitog prisvajanja kapetanske službe u Mostaru sigurno su bile višestruke. U obzir treba uzeti i činjenicu da se od početka 18. stoljeća narušavaju socijalne, ali i ukupne društvene i političke prilike u Bosanskom ejaletu.¹⁴ Kao po pravilu, započinje i širenje hajdučije tj. razbojništva, čime je ugrožavana opća sigurnost i uslovi za normalan život i rad.¹⁵ U to vrijeme po bosanskim čaršijama sve više jača veza između esnafske i janjičarske (jerli kulu) organizacije.¹⁶ Janjičari, koji su odavno izgubili elitni vojni status, postajali su gospodari privrednih tokova i privilegovan sloj sa sve većim političkim uticajem.¹⁷ Redovno su kreirali javno mnijenje grada koje se moralo poštovati od strane gradskih struktura do samog sultana. Bili su to zanatlije i trgovci koji su na osnovu svoga rada i pripadanja jedinstvenom vojnom korpusu uživali visok stepen autonomnosti.¹⁸ Koristeći okolnost narušenog ugleda cen-

¹⁴ Zbog sve češćeg potraživanja vanrednih nameta stanovnici mostarskog kadiluka su 1710. godine bili primorani suprotstavljati se hercegovačkom paši o čemu nemamo više podataka. Navodno, istovremeno je došlo i do pobune mjesnih vojnih posada. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 75.

¹⁵ O tome: Dijana Pinjuh, "Hajdučija u Hercegovini u XVIII stoljeću", *Hercegovina*, 4, Serija 3 (2019): 115-140.

¹⁶ Sućeska, *Ajani*, 58. Svi poznati esnafski defteri ukazuju na jedinstvenost esnafskog i janjičarskog odžaka u osmanskoj Bosni. I u Mostaru je tada janjičarski komandant (serdar) imao ovlaštenje da u ratnim okolnostima po potrebi mobilizira određeni broj vojnika (nefera) iz svih vrsta zanata. Esnafsko-janjičarska povezanost bila je prožeta vjerskim (sufijskim) učenjem. Na tu idejnu bliskost ukazuje i njihova zajednička himna – dova (*gülbenk*), kao i određeni odjevni predmeti (npr. kapa zvana *bork*) karakteristični i za esnaflije i za janjičare. O tome: Azra Gadžo Kasumović, "Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999 (2000): 113, 126.

¹⁷ Već u toku Bečkog rata (1683–1699) bosanski janjičari su ogrezli u nedisciplini i bahatosti, a i izbjegavali su odlazak na ratište. Zbog toga se javljaju brojne pritužbe na sarajevskog serdara, nesposobnog da zavede red među svojim odredima. Slično je bilo npr. i u Livnu gdje su se janjičari i esnaflije međusobno sukobljavali, iako su oni, kako se navodi, *sinovi istog naroda*. I bosanski mula je koncem 1695. godine izvještavao Istanbul o raskalašenom i nasilničkom ponašanju sarajevskih janjičara *čija se zla po čaršiji ne mogu ni nabrojati*. Oni su upadali u tuđe kuće, silom uzimali tuđe konje, opijali se, započinjali svađe i nered, suprotstavljali se muteselimu, ponižavali kadijinog naiba itd. GHb, Sarajevski sidžil (SS), Knj. 2, 21, 121, 12/2, 1104/1692; GHb, SS, Knj. 2, 9, 121, 9/1, 1104/1692; GHb, SS, Knj. 2, 82, 121, 39/1, 1107/1695.

¹⁸ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996), 128, 156.

tralne vlasti, oni u gradovima nastoje ograničiti uticaj bosanskog valije (i njegovih predstavnika). Otvoreno mu se suprotstavljaju pri pokušajima da građanima nametne plaćanje poreza (taksit).¹⁹ U svemu tome, uz Sarajevo, naročito je prednjačio Mostar, gdje je situacija postepeno klizila ka bezvlašću i haosu.²⁰

I pored svega toga, ipak je pomalo zapanjujuća činjenica da se kao “pomagač hajduka i izvor raznih smutnja” u martu 1733. godine spominje i glavni aga mostarske tvrđave Husein. Njegovo hapšenje i privođenje na Bosanski divan tada je naredio lično bosanski valija Abdulah-paša. I ono što je posebno interesantno, ta je zadaća povjerena valijinom mubaširu – ajanu Hasan-agi, kojem je pritom, pored ostalih, pomoć trebao pružiti i izvjesni “zastupnik mostarskog kapetana”.²¹ Na osnovu tog podatka proizlazi zaključak da Mostar u proljeće 1733. godine nije imao čovjeka sposobnog za rješavanje ozbiljnih bezbjednosnih problema.

¹⁹ Koncem druge decenije 18. stoljeća u Osmanskoj Državi se uvodi doprinos, zapravo vanredni porez, koji je stanovništvo plaćalo namjesnicima provincija ili sandžaka kao vid mirnodopske pomoći (imdadī hazarīja). Ovaj porez je ubiran dva puta godišnje, u dvije rate, pa je dobio popularan naziv taksit. Stalno je povećavan njegov iznos, a sve su veće bile i zloupotrebe organa koji su ga ubirali. Stoga su se Bošnjaci muslimani počeli odupirati njegovom ubiranju. O taksitu: Avdo Sućeska, “Taksit (prilog izučavanju dadžbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću)”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, God. 8 (1960): 339-361.

²⁰ Tadašnje janjičare treba razlikovati od onih iz klasičnog osmanskog razdoblja koji su bili profesionalna stajaća vojska stacionirana uglavnom u prijestolnici. Od 17. stoljeća njihov korpus neplanski se omasovljava, a odžaci formiraju u svim većim gradovima. Država janjičarima više nije mogla obezbijediti plate, pa oni napuštaju čisto vojni poziv i ulaze u sferu gradske privrede. U Bosni tokom 18. stoljeća njihovu okosnicu čine mjesne snage (jerlije), nazivane bašama. Oni u svoje redove, na bazi korupcije, počinju primati i ljude sa sela, krajišnike, čak i kapetane. Pritom, novim je članovima obećavano oslobađanje od poreskih obaveza. Među bašama u to se vrijeme nameću *jaramazi* (nevaljalci) koji nerijetko i razbojnički udaraju na kuće i imanja uglednika. Ljaga zbog toga pada na sve janjičare, koje u osnovi treba shvatiti kao pripadnike poštenog, proizvodnog, gradskog sloja stanovništva. Avdo Sućeska, “Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima”, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, godina IV, broj 4 (1968): 48; Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 31-35; Aličić, *Pokret za autonomiju*, 158.

²¹ Hivzija Hasandedić, obradio, *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044–1207. h. god. / 1635–1793. godine (regesta)* (Mostar: Arhiv HNK, 2011), 38.

Očito da nije bilo ni misterioznog Hasan kapetana, osim, kako je u Sidžilu zapisano, njegovog “zastupnika”.²²

Ko je taj zastupnik, mladi Mostarac, koji je izvjesno vrijeme tokom četvrte decenije 18. st. mijenjao odsutnog, nelegalnog kapetana Hasana? Odgovor na to pitanje nude podaci iz crkvenog Dnevnika koji je nastao u ljeto 1735. godine, u danima kada je pojedina mjesta Hercegovačkog sandžaka pohodio makarski biskup Stjepan Blašković (1731–1779). Naime, biskup je pored ostalog (u augustu) posjetio i Mostar. Tom prilikom naišao je na susretljivost “mostarskog kapetana”, a kako se navodi u Dnevniku, njegovo je ime bilo Mehmed-aga Išerlić (Iserljić).²³ To je prvi i do sada jedini izvor koji porodicu Išerlić dovodi u vezu s kapetanskom službom.²⁴ Njihov se pripadnik ipak nije duže održao na toj (zamjenskoj) funkciji. Ona je ubrzo pripala spomenutom Hasan kapetanovom sinu – Ahmed Eminu, koji je, kako je već naglašeno, *uzurpirani agaluk držao do 1743. godine*.²⁵

²² U vezi ove pometnje u Mostaru u obzir treba uzeti i činjenicu da je u cijeloj Bosni od 1728. do 1732. godine harala epidemija kuge. Bilježi se da je zarazna bolest tada naročito kosila stanovnike većih gradova, *gdje bi se na dan po 300 mrtvacu kopalo*. Prema vijestima s konca 1731. godine u Mostaru je bilo više od 3.000 mrtvih. Velika smrtnost vladala je i u Blagaju, Nevesinju, Stocu, Ljubinju, Popovu Polju... Vesna Miović, *Dubrovački ples s kugom: vrijeme lazareta na Pločama* (Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti/Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2022), 125-126. Mostar je navodno između 1730. i 1732. godine bio skoro potpuno napušten, jer su se ljudi u strahu od spomenute pošasti razbježali u sela i planine. Tu je tragediju narodni pjevač prikazao u formi pjesme *Kad morija Mostar morijaše*. Husein Čišić, *Postanak i razvitak grada Mostara* (Mostar: IC štamparija Mostar, 2007), 109.

²³ Dr. fra. Andrija Nikić, *Hercegovački katolici između 1683. i 1735. godine* (Mostar: Franjevačka knjižnica, 1988), 41-42.

²⁴ Najstariji poznati član stare, izumrle mostarske porodice Išerlić, bio je hadži Salih koji je živio sredinom 17. stoljeća. Njegov praunuk je spomenuti Mehmed-aga koji se može smatrati mostarskim vakifom. O njegovim zadužbinama iz 1722. godine vidi: Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 123-124.

²⁵ Uzurpator Ahmed Emin bi mogao biti mostarski kapetan Ahmed koji je 1737. godine optužen da je duže vrijeme nezakonito prisvajao vojničke plaće. Na njegov postupak žalila se mostarska vojna posada (565 nefera). Radi se o ukupnoj sumi od 18.102 groša. Stoga je sa Visoke Porte bosanskom valiji Ali-paši Hekimogluu u ljeto 1737. godine naredeno da se umješa u taj spor, uzme spomenuti novčani iznos od kapetana Ahmeda i proslijedi ga obespravljenim tvrđavskim posadnicima. Pelidija, *Banjalučki boj*, 158.

Čitava ova ujdurma oko kapetanskog položaja donekle objašnjava činjenicu da se mostarski kapetan faktički uopće ne spominje u vezi s krupnim ratnim događajima iz 1737. godine – fatalne Ozijske vojne i za Bosnu sudbonosnog Banjalučkog boja.²⁶ Sigurno je da su upitan legalitet i zbog toga nastali pravni vakum u velikoj mjeri doprinijeli kontinuiranom narušavanju kapetanskog dostojanstva u Mostaru. U kojoj je mjeri istovremeno uznapredovala moć lokalnih janjičara svjedoči poznata konstatacija da od 1745. godine bosanski valija u tom gradu nije imao nikavih ingerencija.²⁷ Neredi su postajali uobičajena pojava, a na naročito zao glas je izašao “novopečeni” janjičar Abdullah-aga. Da stvar bude još složenija, u vezu s pobunjenicima (eškija) počeo se dovoditi i učeni mostarski muftija Ahmed efendija, kao i skupina uglednih građana.²⁸ Spremalo se njihovo hapšenje, ali je valija Ali-paša Hekimoglu zbog izuzetne *strateške važnosti Mostara, u blizini same granice*, odustao od toga. Zadovoljio se čvrstim obećanjem Mostaraca da u svom gradu više neće tolerisati nezakovitosti i prisustvo kavgadžija. Potvrda o poštediti spomenutih “sumnjivaca” stigla je iz Istanbula u novembru 1747. godine.²⁹ Ipak, ukupno stanje u gradu Mostaru nagovještavalo je društvene potrebe koji će dodatno zaoštriti odnose među glavnim

²⁶ Misli se na pad osmanske tvrđave Očakov (Ozija) na ruskom frontu iz jula mjeseca, te sjajnu pobjedu pod Banjalukom koju je početkom augusta iste godine nad austrijskim snagama ostvario bosanski valija Ali-paša Hekimoglu.

²⁷ Muhamed Hadžijahić, “Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća”, *Historijski zbornik*, XXXIII–XXXIV, (1980–1981) (1982):120.

²⁸ Riječ je o muftiji Ahmedu, sinu Muhammedovom, mostarskom učenjaku obrazovanom u Bursi i Istanbulu. Bio je stručnjak za šerijatsko-pravne i druge nauke, te i poznavalac sva tri orijentalna jezika. Pripadao je nakšibendijskom derviškom tarikatu. Autor je preko šezdeset naučnih radova koji se čuvaju u brojnim domaćim i stranim bibliotekama. O njemu: Alija Dilberović, “Biografija mostarskog muftije Ahmeda, sina Muhammedova u svjetlu novih podataka”, u: *Zbornik radova, Naučni skup: Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini*, Mostar, 11. i 12. decembra/prosinca 2015. godine (Mostar: Federalno ministarstvo nauke i obrazovanja, 2016), 633–650; Ahmed Mehmedović, *Muftije Mostara i Hercegovine* (Mostar: Muftijstvo mostarsko, Karađoz-begova medresa Mostar, Medžlis Islamske zajednice Mostar, IC štamparija, 2023), 117–131.

²⁹ Orhan M. Çolak, *Arşiv belgelerinin ışığı altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1100–1171–1689–1758) hayati, icraati ve hayrati*, İstanbul, 1998, 112. Neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

političkim subjektima, te kompromitirati i delegitimirati kapetansku porodicu Vučjaković.

Naizgled iznenadna mostarska pobuna iz januara 1748. godine izbila je tokom isplate janjičarskih plaća koju je po nalogu valije Ali-paše He-kimoglua realizirao izvjesni Mostarac Temim. Pritom su isplaćene baše u aktivnoj službi, ali ne i oni tek upisani u janjičarski registar. Zakinuti “novaci” ustali su protiv “nepravedne raspodjele” i brutalno likvidirali spomenutog Temima, koji je prethodno, u strahu, utočište pokušao naći u kućama kapetanske porodice Vučjaković.³⁰ U tim nemilim događajima i Vučjakovići su pretrpjeli ogromnu (kolateralnu) štetu, jer su njihovi konaci stradali od strane očito gnjevnih janjičara. Sve ukazuje da se tada na položaju mostarskog kapetana nalazio u literaturi gotovo nezabilježeni Ahmed-aga Vučjaković. Moguće je da se radi o do sada nepoznatom Mehmedovom sinu, tj. unuku prvog mostarskog kapetana. U svakom slučaju, znamo da je kuća kapetana Ahmeda burne 1748. godine *u po bijela dana opljačkana i zapaljena*, te da se on zbog toga kasnije žalio centralnim vlastima u Istanbulu. Zahtijevao je obeštećenje od izvršilaca spomenutog čina, *mostarskih odmetnika*, među kojim je isticao imena hadži Jusufa, hadži Mehmeda (bivšeg bihačkog kapetana), Saliha Bašića, hadži Ahmeda i hadži Hasana.³¹ Isti zahtjev Ahmed je

³⁰ Hadžijahić, “Bune i ustanak”, 106. O tom dramatičnom događaju imamo i zapis: *Miseca januara godine 1748. u Mostaru veliki Temim budući se vratio iz Carigrada i donio ulefu, kako rekao da se umirio s Mostarani, posla ga Ali-paša da je podili. A kad poče dilit neferom, skočiše baše, govoreći: “a kamo nama ulefa?” I tu se učini kavga. Temim, budući sa svojim u kapetana Vučjakovića tvrdih kuća i kulu, to videći baše da mu ne mogu ništa, skočiše se i osvojiše topove, koje s grada okrenuše protiva rečenim. I toliko bi učinjeno da najposli poginu Temim i drugih s obi strane oko deset, a toliko ranjenih.* Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran (Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003), 227.

³¹ GHb Sarajevo, MD, Knj. 12, 148, 752, 104, 3, 1162/1749. Spomenuti *odmetnik* hadži Mehmed-aga (sin hadži Smailov) rođeni je Mostarac koji je pod nerazjašnjenim okolnostima postao bihački kapetan. Na tom položaju zadržao se od 1733. do 1740. godine. Poznato je da je nakon marta 1740. godine bio zakupnik *šemiasel mukate* oko Soluna, Drača i Skadra, te dubrovačke i splitske skele. Kreševljaković, “Kapetanije”, 105.

ponavljao u više navrata, posljednji put 1756. godine, kada je još uvijek oslovljavan mostarskim kapetanom.³²

Da li je kapetan Ahmed uopće uspio zadovoljiti svoje potraživanje, nije nam poznato. Sigurno je da se nalazio u prilično nezahvalnoj situaciji, prinuđen da balansira između buntovništvu sklonih Mostaraca (pogotovo janjičara) i sve strožije pokrajinske vlasti.³³ Naime, na bosansku političku scenu koncem 1752. godine stupao je Mehmed-paša Kukavica, kojem je Visoka Porta tada dodijelila položaj valiije, a ubrzo i titulu vezira.³⁴ Od njega se očekivalo da u što kraćem roku u cijelom Bosanskom ejaletu uguši višegodišnju pobunu i učvrsti poljuljani pravni poredak.³⁵

³² GHb Sarajevo, MD, Knj. 12, 21, 5, 3, 1169/1756. Interesantno je da se na sličan način i na iste ljude (*odmetnike*) Visokoj Porti žalio i Mehmed-aga sedmog džemata azbana mostarske tvrđave. Njegova žalba prosljeđena je bosanskom valiiji i mostarskom kadiji 1750. godine. Isto, 788, 109, 8, 1163/1750. Vjerovatno je riječ o agi iz porodice Vučjaković.

³³ Nije ni tadašnji bosanski valiija Ali-paša Hekimoglu bio suzdržan. Poznat je zapis iz marta 1749. godine u kojem se kaže kako je jedan od sudionika mostarskih nereda iz 1748. godine, uhvaćen i udavljen u Travniku: *Marča na 10. udavi paša u Travniku bašu iz Mostara, zlog i opakoga... I ovi je Temima udrio, i s njega kalpak skidav, nosio do smrti. Družine mu ne mogući pofatat, raskopaše im kuće*. Lašvanin, *Ljetopis*, 230-231. Ubrzo nakon toga Hekimoglu je smijenjen s položaja bosanskog valiije.

³⁴ Mehmed-paša Kukavica je Bošnjak, rodom iz Foče na Drini. Valiija Ali-paša Hekimoglu ga je izabrao za svog pomoćnika (ćehaju). Kasnije je Kukavica službovao na Dvoru u Istanbulu. U Bosnu je stigao u septembru 1752. u svojstvu sultanovog izaslanika zaduženog za uspostavu reda. Od samog početka zauzeo je vrlo strog pristup pri djelovanju. Bosnom je upravljao u dva maha, ukupno šest i po godina. U svojoj domovini je podigao preko 80 zadužbina, pa se smatra jednim od naših najvećih vakifa. O njemu: Alija Bejić, "Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756 i 1757–1760)", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI–VII, 1956–57. (1958): 78-82.

³⁵ Stihijska pobuna muslimanskog seoskog i djela gradskog stanovništva izbila je sredinom pete decenije zbog enormnog poreskog potraživanja (taksit) od strane valiije, kao i zloupotreba koje su pritom vršili nosioci lokalne vlasti (kadije, muteselim, kapetani). Centri pobune nalazili su se u Tešnju, Tuzli, Sarajevu, Mostaru. Jedan od glavnih vođa pobune bio je kadija Abdurahman Muharemića (poginuo 1753). Vrlo brzo pobuna je prerasla u opću anarhiju. Ustvari, izgleda da su je "ukrali" pojedini pripadnici janjičarske organizacije (baše), koji su nastupali po vlastitom konceptu, često vrlo brutalno i na štetu nedužnog stanovništva. Zbog toga među pobunjenicima i nije moglo doći do sloge, pogotovo vojničke, koja bi im ciljeve pobune učinila dostupnijim. U velikoj mjeri oni su savladani do konca 1757. godine. Avdo Sućeska, "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina VII, 1966–1967. (1969): 202-204.

Pokazalo se da je paša Kukavica pri izvršenju tog zadatka u velikoj mjeri mogao računati na pomoć bosanskih kapetana. Njihov način djelovanja može se tumačiti kao izraz lojalnosti *Uzvišenoj Osmanskoj Državi*, ali i kao puko slijedenje vlastitih interesa. Ipak, sigurno je da oni nisu iskazivali solidarnost prema socijalno ugroženim sunarodnjacima. Važilo je to i za mostarskog kapetana, koji će se zbog toga na koncu naći u potpunoj nemilosti stanovnika svoga grada.

U kojoj je mjeri tokom šeste decenije 18. stoljeća u Mostaru bila zamršena politička situacija, a kapetan Vučjaković faktički potisnut, ukazuje i podatak da se kao ključna ličnost i nosilac ukupne vlasti u gradu 1754. godine označava prethodno navedeni *odmetnik*, bivši bihački kapetan, Mostarac hadži Mehmed.³⁶ Izgleda da se ništa bitno nije promijenilo ni u skorijem periodu. Već oktobra 1756. godine bilježi se novi izgred mostarskih janjičara koji tada u svojoj čaršiji drsko sprečavaju da se vojska pod komandom pašinog čehaje snabdije pri pokretu ka nepokornim crnogorskim nahijama.³⁷ Mostar je u februaru 1757. godine od strane novog bosanskog vezira Ćamil-paše (1756–1757) markiran kao jedino mjesto Bosanskog ejaleta u kojem još uvijek vlada bezvlašće, krše se šerijatska prava i pruža otpor sprovođenju propisa i sultanovih naređenja (fermana). Za opreznog valiju pacifiziranje Mostara i tada je predstavljalo prevelik izazov. Prema njegovom planu i naređenju taj zadatak, po principu zavođenja kefileme, trebao je u osnovi obaviti hercegovački muteselim hadži Mehmed-aga Šuvalija.³⁸ Pritom, taktični Ćamil-paša

³⁶ To je svjedočio *bivši mostarski kapetan Hasan* koji je hadži Mehmeda (bivšeg bihačkog kapetana) nazivao odmetnikom i svojim velikim protivnikom. Hadžijahić, "Bune i ustanak", 108, fn 19.

³⁷ *Tek kada četiri alajbega dođoše sa molbom, Mostarci otvoriše grad. Već sutradan čehajina vojska krenula je ka Blagaju i dalje na istok.* Vladimir Ćorović, *Mostar* (Banja Luka – Beograd: Glas srpski/Ars Libri, 1999), 39.

³⁸ U prvoj polovini 18. stoljeća ukinut je has hercegovačkog sandžakbega i uvedena praksa davanja njegovog arpaluka bosanskom veziru koji na taj način preuzima potpunu vlast u Hercegovini. Vezir tu postavlja svog zastupnika – muteselima, koji se brine o urednom

bio je spreman “odmetnicima” ponuditi amnestiju za sve prethodne grijehe, izuzev materijalne štete nastale pri dotadašnjim janjičarskim neredima. Međutim, i tu velikodušnu ponudu Mostarci su odbacili.³⁹ Tako je “slučaj Mostar” i dalje ostao neriješen.

Krupan zaokret u političkom životu Mostara nastupio je dejstvom Mehmed-paše Kukavice koji se krajem 1757. godine po drugi put našao na položaju namjesnika Bosanskog ejaleta. Nakon što je prilično surovo pogasio glavna žarišta bosanske pobune, on je u maju 1760. godine odlučio konačno stati u kraj i mostarskim bašama. U literaturi su vrlo šturi podaci o konkretnom povodu, toku i posljedicama te Mehmed-pašine neuspješne vojne operacije. Sve se uglavnom svodi na to da je paša Kukavica s brojnom vojskom blokirao Mostar, od Mostaraca uzaludno zahtijevao isporuku trojice kompromitovanih ljudi, u kraćem sukobu pretrpio gubitke i na koncu bio primoran neobavljena posla vratiti se u Travnik. Nakon toga, nepobitno, uslijedio je njegov pad, tj. prvo degradacija, a nešto kasnije i likvidacija.⁴⁰

U vezi sa navedenim, prilično napetim dešavanjima, puno više podataka sačuvano je u kolektivnom sjećanju stanovnika grada Mostara. Tako saznajemo da je svemu pobrojanom prethodio Mehmed-pašin pokušaj da uz pomoć kapetana Vučjakovića i njegovih ljudi novčano oglobi

prikupljanju njegovih prihoda. Muteselim je dobio pravo da posredstvom svojih vojvoda i u vlastitu korist ubire poseban porez (šehrija). Pojava muteselima u Hercegovini prisutna je kroz cijelu drugu polovinu 18. stoljeća. Avdo Sućeska, “Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do Tanzimata: (Prilog izučavanju lokalne uprave u našim zemljama za vrijeme Turaka)”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, God. 7 (1959): 308.

³⁹ Hadžijahić, “Bune i ustanak”, 120; Sućeska, “Seljačke bune u Bosni”, 194. Spomenutom kefilemom iz ljeta 1757. godine stanovnici Mostara su međusobno jamčili jedan za drugog i time je vlast nastojala prevenirati buduće nemire u gradu. Zaslužan za njeno sprovođenje ipak je bio Muhamed-aga Ševa kojeg Hamdija Kreševljaković naziva jedinim poznatim mostarskim muteselimom iz 18. stoljeća. Hamdija Kreševljaković, “Muteselimi”, u: *Izabrana djela*, I (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 271, 297.

⁴⁰ Ubrzo nakon povlačenja iz Hercegovine Mehmed-paša Kukavica je razriješen dužnosti bosanskog valije. Potom, na kratko je postao je namjesnik Janine (Epir), da bi početkom 1761. godine bio lišen svih časti i prognan u Resmo na otoku Kreti gdje je i pogubljen. Kao jedan od bitnih razloga njegovog tragičnog kraja navodi se upravo nepotrební pohod na Mostar. Bejtić, “Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica”, 86-87.

mostarske privrednike. Pritom je došlo do žestokog otpora baša, pa je stradalo nekoliko pašinih “delija”. Sve je završilo tako što je pašin haznadar s pratnjom bio primoran na ponižavajući uzmak iz grada, i to tek nakon što je Mostarcima vratio prisilno naplaćeni poreski novac. Istovremeno, izgon iz Mostara doživio je kapetan Vučjaković kojem sugrađani nisu mogli oprostiti “kukavičluk i izdaju”, tj. “sramnu podršku” koju je pružio omraženim valijinim poreznicima.⁴¹ Tek nakon te epizode, navodno je uslijedio Mehmed-pašin zahtjev da mu se izruče “zloglasni Mostarci”, a onda i njegova jalova vojna kampanja na Mostar (iz 1760) koju spominju naši ljetopisci 18. stoljeća. Također prema čvrstom predanju, bosanski valija za pohod na Mostar nije uspio obezbijediti artiljerijsku potporu, čak ni angažman svih planiranih kapetana. S druge strane, Mostarci su bili dobro pripremljeni, i to u širem okruženju svoga grada, te su ponovo pružili više nego žilav otpor.⁴² Uzme li se sve to u obzir, debakl Mehmed-paše Kukavice u Hercegovini i nije toliko iznenađujući.

Tradicija nema dilemu ni po pitanju sudbine izgnanog kapetana Vučjakovića. Mostarske baše mu nipošto, barem na jedan duži period, nisu dozvoljavale povratak u grad. Uzaludan je bio i zagovor novog bosanskog namjesnika Mehmed-paše Muhsinzadea (1760–1764). U međuvremenu, Mostarci su izabrali svog novog prvaka – ajana Mustaj-bega Lakišića, koji ih je i predvodio u prethodnim, neizvjesnim danima, kada se trebalo odlučno suprotstaviti zahtjevima i sili paše Kukavice.⁴³ Ostalo je zapisano da se na istom položaju u narednim godinama našlo nekoliko gradskih uglednika.⁴⁴ Možda je to bio nagovještaj jedne nove političke ere u Mostaru, ali stari problem s osionim mostarskim janjičarima koji se ne pokoravaju višim vlastima, još uvijek nije bio riješen.

⁴¹ Ćišić, *Postanak i razvitak grada Mostara*, 116-118. Za sada nam nije jasno koji je kapetan iz porodice Vučjaković protjeran iz Mostara – Ahmed ili Zejnul Abidin.

⁴² Ćišić, *Postanak i razvitak grada Mostara*, 119-121.

⁴³ Isto, 121.

⁴⁴ Enes Pelidija, “Mostar u XVIII stoljeću”, *Hercegovina*, broj 9 (1997): 86.

Bez dileme može se reći da se u slučaju Mostara u značajnoj mjeri potvrdilo načelo o neodrživosti apsolutne političke moći kapetana u mjestu gdje postoji jak uticaj janjičarskog odžaka. Stoji i konstatacija da su ajansku funkciju u Mostaru od kapetana u kritičnom trenutku preoteli janjičari. Tako se i ustalilo mišljenje da se u tom gradu već od sredine 18. stoljeća kao ajani spominju isključivo janjičarske starješine. U literaturi su navođene i tvrdnje da nakon 1749. godine sarajevski janjičar-aga više nikada nije imenovao mostarskog serdara. Zatim, mostarski kapetan iz istog perioda prikazivan je kao politički nebitna osoba, kao obična figura kojoj je ajan oduzeo sve, pa i čisto vojne poslove. Nije potpuno jasan ni status muteselima, kojem su, kako je pisano, priznavane samo ingerencije prema kršćanskom stanovništvu. Posebno upada u oči da se pored hercegovačkih (pljevaljskih), početkom 19. stoljeća muteselimi redovno imenuju i za Mostar. Za njih se kaže da su tada u službenoj administraciji izjednačavani s mostarskim ajanima.⁴⁵ Da li postojeći historijski izvori u potpunosti potvrđuju sve navedene konstatacije ?

Sigurno je da tokom druge polovine 18. stoljeća u Mostaru još uvijek ne dolazi do objedinjavanja funkcija ajana i janjičarskog serdara. Zbog toga je bitno podsjetiti da su mostarske baše tradicionalno priznavale komandu glavnog janjičarskog odžaka iz Sarajeva. Tako npr. imamo podatak da *sarajevski serturnadžija* Alija u aprilu 1767. godine, jednostavno, pismenim putem obavještava *mostarskog kadiju i druge službenike* da je Osman-aga – čauš petog buljuka, postavljen za janjičarskog serdara u Mostaru.⁴⁶ Također, još je znakovitija jedna bujuruldija bosanskog valije iz marta 1770. godine upućena u Mostar, a kojom se tamošnjem kadiji, janjičarskom serdaru i drugim uglednim ljudima sugerira da posredstvom suda, zajednički i konsenzusom, izaberu ajana za mostarski kadiluk *koji će rješavati lokalne probleme*.⁴⁷ Dakle, u gradu tada postoji

⁴⁵ Sućeska, *Ajani*, 194; Muhamed Hadžijahić, “Ajanske borbe u Mostaru do 1833. godine (odlomak)”, *Gračanički glasnik*, broj 22 (2006): 67.

⁴⁶ Hivzija Hasandedić, obradio, *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g. (regesta)* (Mostar: IC štamparija Mostar, 2014), 79.

⁴⁷ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g.*, 88.

zvanični janjičarski komandat (serdar), on nije ajan, nego učestvuje u procesu njegovog izbora. Otprilike u isto vrijeme u Hercegovini su prisutni i nimalo pasivni muteselimi – Džafer-beg (1767), zatim Ali-beg Ljubović (1768), a onda i čitav niz istih službenika iz porodica Čengić i Selmanović. Svi su se oni, pored ostalog, po ustaljenom principu starali za redovno ubiranje prihoda i taksi.⁴⁸

Ličnosti i kompetencije mostarskih prvaka jasno se razaznaju i u ljetu 1768. godine kada bosanski valija Silahdar Mehmed-paša (1767–1770) vojnim putem na pokornost prisiljava buntovne Crnogorce. Netom prije, u Mostaru je, na osnovu odluke iz Sarajeva, za novog serdara imenovan hadži Mustafa-aga – bajraktar drugog buljuka, koji je odmah zadužen da izabere i naoruža 500 svojih janjičara i s njima se *na određenom mjestu* priključi brojnoj *bosanskoj ordiji*.⁴⁹ U sve to na izvjestan način uključen je bio i mostarski ajan, Ahmed-beg, koji se morao pobrijeti da se hrana, prethodno sabrana iz pet hercegovačkih kadiluka, što prije transportuje u Nikšićko polje i preda *službeniku bosanske vojske*.⁵⁰ Mostarski kapetan u tim danima mobilizacije definitivno nije u fokusu pažnje, ali nije ni potpuno van zbivanja. Naređeno mu je da se iz mostarske tvrđave zanatlijama (fišekdžijama) izda potrebna količina crnog baruta, olova i papira, te da se čim prije izradi 5.000 svežnjeva (testeta) fišeka (naboja) za puške, namjenjene osmanskoj vojsci upućenoj prema crnogorskim plemenima.⁵¹

⁴⁸ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g.*, 78, 116.

⁴⁹ Odmah je i naređeno da do povratka mostarskog serdara iz pohoda, njegove poslove u gradu privremeno obavlja hadži Ismail-aga iz 43 džemata. Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g.*, 126, 127. Vrlo vjerovatno, spomenuti Ismail-aga je otac kasnijeg serdengečdijskog age i mostarskog ajana Ali-age Dadića.

⁵⁰ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g.*, 121.

⁵¹ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g.*, 119. Zborno mjesto Silahdar Mehmed-pašine vojske bilo je Gatačko polje. U tom pohodu učestvovalo je oko 7.000 vojnika iz više mjesta Bosanskog ejaleta. Ključna bitka odigrala se 8. septembra 1768. u Ostroškom klancu, na putu od Nikšića prema Spuzu, gdje su se učvrstili crnogorski pobunjenici. U kratkom roku sve njihove utvrde osvojene su od strane osmanske vojske iz Bosne. Nakon par dana vijest o toj pobjedi stigla je u Sarajevo. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1 (Sarajevo: El-Kalem/Gazi Husrev-begova

Očito je da u Mostaru, kao i cijelom Ejaletu, i tokom druge polovine 18. stoljeća, svojim namom, brojem i snagom dominiraju janjičari. Oni su i dalje požrtvovano ispunjavali vojničke dužnosti. Mora se priznati da su bili ključni politički činilac, na kojem je tada počivala odbrana Bosne.⁵² Ali, izgleda da janjičari, pogotovo mostarski, nisu odustajali ni od svog inata, i samostalnog, tj. protuzakonitog djelovanja.⁵³ Brinulo je to i bosanskog valiju Osman-pašu (1772–1773) koji je 1773. godine očajnički predlagao da se iz carskog janjičarskog odžaka u Istanbulu pošalje jedan odvažni starješina, sposoban da po zakonima tog vojnog reda kazni neposlušne mostarske baše i u njihovom gradu i okolini konačno “zavede red i disciplinu”.⁵⁴ Pokazalo se da ni to nije urodilo plodom, jer se u Mostaru i u narednim godinama nastavlja, pa čak i pojačava janjičarska arogancija.⁵⁵

U vezi odnosa snaga između mostarskih prvaka, jasno je da se u političkom životu potpuna prevaga u korist ajana dešava tek na samom koncu 18. stoljeća kada se u svakom pogledu afirmira janjičarski kandidat – serdengečdija Ali-aga Dadić. Riječ je o odvažnom i među narodom priznatom ratniku za koga je kazano “da Mostar neće zapamtiti onakoga pravdoljubiva muteselima”.⁵⁶ Po svemu sudeći, upravo je on prvi serdar koji je prigrabio i ajansku ulogu.⁵⁷ Zapravo, kao vrlo ambiciozan, Ali-aga je uspio da se nametne kao apsolutni gospodar cijele Hercegovine. Enormna politička moć prešla je i na njegove potomke. Postala je

biblioteka, 1999), 540-544; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, 1997), 314-315.

⁵² Aličić, *Pokret za autonomiju*, 156

⁵³ Na Visoku Portu 1775. godine stigla je žalba da mostarski janjičari od stanovnika kadiluka neosnovano naplaćuju porez tzv. serdariju. To se ponavljalo i u narednim godinama. GHb, Sarajevo, MD, Knj. 13, 541, 92, 2, 1189/1775; GHb, Sarajevo, MD, Knj. 5, 112, 216, 49, 308/1, 1194/1780.

⁵⁴ GHb, Sarajevo, MD, Knj. 5, 97, 199 49, 257/2, 1187/1773.

⁵⁵ GHb, Sarajevo, MD, Knj. 6, 147, 278, VI, 52/3, 1202/1788.

⁵⁶ Ćorović, *Mostar*, 41.

⁵⁷ Kreševljaković piše da se prije Dadića na položaju ajana nakratko našao hadži Selim alemdar koji je nesretno stradao u Gnojnicama (kod Mostara). I on je, bez sumnje, bio janjičarski predstavnik. Rodonačelnik je mostarskih Hadžiselimovića. Kreševljaković, “Muteselimi”, 297.

problem, ne samo bosanskih valija, nego i visokih državnika prijestolnice. Skončala je tek pod udarom brojne sultanove vojske, u aprilu 1814. godine.⁵⁸ Nakon toga u Mostaru su nastupile turobne godine označene žestokim sukobima, pravim “građanskim ratovima” za ajanluk, koji su nerijetko dovodili do potpune pometnje i podjele među narodom. Na još uvijek prestižno zvanje ajana i dalje su beskrupulozno pretendirali pojedinci janjičarske provenijencije, i to uglavnom iz najbogatijih gradskih porodica poput Hadžiselimovića, Balića, Peštela, Bakamovića, Čemalovića i dr. Tek od tada imamo i vijesti koje govore o administrativnom izjednačavanju funkcija mostarskog ajana i muteselima.⁵⁹

Kraj tog oligarhijskog sistema u Mostaru nagovješten je nužnim i dugo očekivanim reformskim rezovima s najviših razina vlasti. Već od ranije su janjičari od strane zabrinutih i dobronamjernih organa uprave prepoznati kao kočničari svakog napretka i boljitka. Ustvari, likvidacija njihovog kompletnog korpusa postala je kao *Conditio sine quo non* za ozdravljenje Osmanske Države. Nakon što je ta dramatična operacija u osnovi obavljena u Istanbulu (1826), slijedilo je ukidanje janjičarskih odžaka i širom Bosanskog ejaleta (1827).⁶⁰ Nešto slično spremalo se i kapetanijama. Što se tiče mostarske, njeni komandanti iz porodice Vučjaković na prelazu iz 18. stoljeća u potpunosti su se nalazili u sjeni autoritativnih Dadića, a kasnije i drugih mostarskih ajana (muteselima). Inače, nakon Zejnul Abidina, umrlog 1762. godine, znamo za kapetana Mehmeda II koji je bio omražen zbog sklonosti prema alkoholu i nasilju. Posljednji put spominje se 1781. godine kada je, kako se navodi, uhapšen i sproveden iz Mostara. Naslijedio ga je sin Muhamed-beg, prema Kreševljakoviću posljednji mostarski kapetan prije službenog ukidanja svih bosanskih kapetanija (1834/35).⁶¹

⁵⁸ Čorović, *Mostar*, 44.

⁵⁹ To znači da su Mostarci određenog gradskog predstavnika smatrali ajanom, a službena osmanska administracija ga je nazivala muteselimom. Hadžijahić, “Ajanske borbe u Mostaru”, 68.

⁶⁰ Aličić, *Pokret za autonomiju*, 159-166.

⁶¹ Kreševljaković, “Kapetanije”, 218. Jedan dokument iz jula 1832. godine ukazuje na postojanje mostarskog kapetana Huseina, vjerovatno Vučjakovića, koji je uz Osman-bega

Tako se sprovedbom *spasonosnih reformi* konačno završava i “janjičarsko stoljeće” u Mostaru. Očito, dugogodišnju supremaciju mostarskih baša moguće je bilo dokinuti jedino odlučnom i prilično radikalnom metodom. Poredak koji je potom uspostavljen umnogome se razlikovao od prethodnog.⁶² U svakom slučaju, institucija ajanluka je stavljena van snage. Prostor za autonomno djelovanje lokalnog faktora u Mostaru (i cijeloj osmanskoj Bosni) ubuduće se drastično sužavao. Nastupalo je novo, “dugo” i u političkom smislu ništa manje neizvjesno 19. stoljeće. Od nekad brojnog i uticajnog janjičarskog odžaka u gradu na Neretvi gotovo da ništa nije preostalo. Možda samo “janjičarski duh”, kao neka nevidljiva snaga koja u kritičnim trenucima potiče Mostarce na otpor prema svakoj nasilnoj i nedostojnoj vlasti.

Zaključak

Opća kriza Osmanske Države tokom 18. stoljeća reflektirala se i na prilike u Bosanskom ejaletu gdje su nova poreska potraživanja od strane vlasti izazivala žestok revolt stanovništva. Posebno specifične okolnosti vladale su u većim centrima, kakav je bio i grad Mostar. Uslijed pomanjkanja autoriteta Visoke Porte i tu dolazi do polarizacije političke moći. Uz komandanta tek ustanovljene, i ne baš funkcionalne kapetanije, jača uticaj tamošnjeg janjičarskog odžaka, prije svega njihovog komandanta (serdara). Mostarski janjičari, u narodu poznati kao baše, postepeno su sve više izlazili iz zakonskih okvira. Sudjelovali su u brojnim pobunama, koje poput sličnih dešavanja u drugim dijelovima Bosanskog eja-

Manova podržavao Husein-kapetana Gradašćevića i Pokret za autonomiju Bosne (1831–1832). Zato je bosanski valija nakon sloma spomenutog Pokreta obojicu proglasio *izdajnicima*, a sva njihova imovina je konfiskovana. AHNK, Sidžil mostarskog suda (1829–1842), list 70/b, 218.

⁶² Ukidanjem kapetana, njihove poslove u kadilucima su preuzeli muteselimi (muselimi), koji su birani iz bivših kapetanskih (ajanskih) porodica. Oni više nisu predstavljali nasljednu oligarhiju, nego obične državne službenike. U nahijama su upravne i policijske poslove obavljali zabiti, koji se nazivaju i muteselimovim vekilima (zamjenicima). O tome: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983), 20.

leta, do sada i nisu u potpunosti istražene. Posebno zbunjuje naklonost koju su imali od strane gradskih uglednika, pa i dijela uleme. Janjičari definitivno nisu bili ravnodušni prema pokušajima da se urbano stanovništvo obespravi, u socijalnom ili bilo kojem drugom pogledu. U vezi s tim, imali su hrabrosti i odlučnosti suprotstaviti se i predstavnicima pokrajinske vlasti. Naročito je u smislu rekretnice bitan otpor koji su Mostarci pružili Mehmed-paši Kukavici 1760. godine. U tim prilično neizvjesnim dešavanjima, mostarski kapetan će zbog privrženosti bosanskom valiji “izgubiti utakmicu na domaćem terenu”, što znači u potpunosti ostati bez naklonosti lokalnog stanovništava. Time je definitivno stvoren prostor za društvenu afirmaciju janjičarskog predstavnika kao mostarskog ajana, jedne potpuno nove ličnosti na političkoj sceni grada.

Historijski izvori pokazuju da tokom druge polovine 18. stoljeća u Mostaru ključne vojne i političke kompetencije uglavnom dijele janjičarski serdar i ajan. Nakon što je jedno vrijeme primoran na izgon iz grada, tu je i dalje nepopularni kapetan koji nastoji održati bilo kakvu reputaciju. Istovremeno, izvori spominju i hercegovačke muteselime, posvećene svojim uobičajenim ingerencijama. Početkom 19. stoljeća zvanična administracija koristi i pojam mostarskog muteselima što je u biti službeni naziv za “od naroda” izabranog ajana.

Po svemu sudeći objedinjavanja serdarske i ajanske funkcije u Mostaru nema prije uspona Ali-age Dadića, a to se dešava tek koncem 18. stoljeća. S tim janjičarskim liderom ajanluk u Mostaru dostiže vrhunac. Njegova samovoljna i potpuno autonomna uprava u cijeloj Hercegovini, proizvela je strogu reakciju iz prijestolnice, nakon koje je, u sklopu korjenitih reformi, u Mostaru i cijelom Bosanskom ejaletu uspostavljen jedan potpuno novi sistem vlasti. To je naravno podrazumijevalo da se janjičari, ajani i kapetani definitivno eliminiraju iz političkog života. Time je okončana jedna duga i burna historijska epoha.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Mostar, (AHNK)
 - Fond: Sidžil blagajskog kadije (1698–1779) (preveo Hivzija Hasandedić)
 - Fond: Sidžil mostarskog suda (1829–1842) (preveo Hivzija Hasandedić)
- Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)
 - Fond: Muhimme Defter (MD), knj. 4, knj. 5, knj. 6, knj. 12, knj. 13 (preveo Abdulah Polimac)
 - Fond: Sarajevski sidžil (SS) (preveo Abdulah Polimac)

Objavljeni izvori:

- Aličić, S., Ahmed ur. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.
- Bašeskija, Mula Mustafa Ševki. *Ljetopis (1746–1804)*, prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.
- Lašvanin, Nikola. *Ljetopis*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran. Sarajevo–Zagreb: SYNOPSIS, 2003.
- Hasandedić, Hivzija ur. *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044–1207. h. god. / 1635–1793. godine (regesta)*. Mostar: Arhiv HNK, 2011.
- Hasandedić, Hivzija ur. *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g. (regesta)*. Mostar: Arhiv HNK, 2014.

LITERATURA

Knjige:

- Aličić, S. Ahmed. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983.
- Aličić, S. Ahmed. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996.
- Čar Drnda, Hatidža. *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014.
- Çolak, M. Orhan, *Arşiv belgelerinin ışığı altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1100–1171–1689–1758) hayatı, icraatı ve hayratı*, İstanbul, 1998. Neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Čišić, Husein. *Postanak i razvitak grada Mostara*, Mostar: IC štamparija Mostar, 2007.
- Ćorović, Vladimir. *Mostar*. Banja Luka – Beograd: Glas srpski – Ars Libri, 1999. (ćir).
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne*, 1. Sarajevo: El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999.
- Hasandedić, Hivzija. *Geneaološka istraživanja*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2009.
- Hasandedić, Hivzija. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2015.
- Mehmedović, Ahmed. *Muftije Mostara i Hercegovine*. Mostar: Muftijstvo mostarsko, Karađoz-begova medresa Mostar, Medžlis Islamske zajednice Mostar, IC štamparija Mostar, 2023.
- Miović, Vesna. *Dubrovački ples s kugom: vrijeme lazareta na Pločama*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2022.

- Nikić, dr. fra Andrija. *Hercegovački katolici između 1683. i 1735. godine*. Mostar: Franjevačka knjižnica, 1988.
- Pelidija, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Pelidija, Enes. *Banjalučki boj iz 1737 uzroci i posljedice*. Sarajevo: El-Kalem, 2003.
- Sućeska, Avdo. *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1965.
- Taslidža, Faruk. *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683–1699)*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2017.
- Zilić, Adis; Taslidža, Faruk; Bešlija, Sedad; Dervišević, Haris; Kurt, Ahmet. *Sinan-paša Borovinić – Društveni status, porijeklo, politički uspon, početak urbanizacije Mostara*. Mostar: Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru, Medžlis Islamske zajednice Mostar, 2023.

Članci:

- Bejtić, Alija. “Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756 i 1757–1760)”. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI–VII, 1956–57. (1958): 77–114.
- Dilberović, Alija. “Biografija mostarskog muftije Ahmeda, sina Muhammedova u svjetlu novih podataka”. u: *Zbornik radova, Naučni skup: Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini*, Mostar, 11. i 12. decembra/prosinca 2015. godine. Mostar: Federalno ministarstvo nauke i obrazovanja, 2016, 633–650.
- Hadžijahić, Muhamed. “Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća”. *Historijski zbornik*, XXXIII–XXXIV, (1980–1981) (1982): 99–137.
- Hadžijahić, Muhamed. “Ajanske borbe u Mostaru do 1833. godine (odlomak)”. *Gračanički glasnik*, broj 22 (2006): 65–70.

- Hajdarhodžić, Hamdija. "Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga XI–XII (1985): 289-330.
- Handžić, Adem. "O organizaciji krajine bosanskog ejaleta u XVII stoljeću – Sjeverna i sjeverozapadna granica". u: *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom vijeku od Karlovačkog mira 1699*. Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1989, 77-91. (ćir.)
- Kadrić, Adnan. "Odbrana Mostara od napada uskoka 1690. godine kroz poeziju Bulbulija Mostarca". *Istraživanja*, broj 5 (2010): 241-255.
- Gadžo Kasumović, Azra. "Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru". *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999 (2000): 111-175.
- Kreševljaković, Hamdija. "Kapetanije u Bosni i Hercegovini". u: *Izabrana djela I*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991: 19-237.
- Kreševljaković, Hamdija. "Muteselimi". u: *Izabrana djela I*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991: 241-299.
- Enes Pelidija. "Mostar u XVIII stoljeću". *Hercegovina*, br. 9 (1997): 81-90.
- Pinjuh, Dijana. "Hajdučija u Hercegovini u XVIII stoljeću". *Hercegovina*, br. 4, Serija 3 (2019): 115-140.
- Sućeska, Avdo. "Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do Tanzimata: (Prilog izučavanju lokalne uprave u našim zemljama za vrijeme Turaka)". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, God. 7 (1959): 295-313.
- Sućeska, Avdo. "Taksit (prilog izučavanju dadžbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću)". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, God. 8 (1960): 339-361.
- Sućeska, Avdo. "Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima". *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Godina IV, broj 4 (1968): 43-57.
- Sućeska, Avdo. "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću". *Godiš-*

njak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina VII, 1966–1967 (1969): 163-205 (ćir.)

- Taslidža, Faruk. “Mostar u doba Morejskog rata (1684–1699)”. u: *Zbornik radova, Naučni skup: Kulturološko-historijski razvoj Mostara*. Mostar: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca – Podružnica Mostar, 2015, 51-64.
- Taslidža, Faruk. “Razvoj grada Mostara u prvim decenijama XVII stoljeća”. u: *Slovo o Mostaru, Zbornik radova sa 5. međunarodne naučne konferencije, Mostar, 20. i 21. 10. 2021*. Mostar: Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, 2022, 139-159.

Conclusion

The City of Janissaries: Social Turmoil and Rebellions in Mostar in the 18th Century

The general crisis of the Ottoman state during the 18th century reflected in the conditions in the Bosnian Eyalet, where new tax claims by the authorities caused a fierce rebellion of the population. Particularly specific circumstances prevailed in larger centres, such as the city of Mostar. Due to the lack of authority of the Sublime Porte, present was a polarization of political power. Along with the commander of the newly established, and not quite functional captaincy, the influence of the local janissary unit, above all their commander (serdar), strengthened. The janissaries of Mostar, popularly known as bashas, gradually left the legal framework. They took part in numerous uprisings, which, like similar events in other parts of the Bosnian Eyalet, have not been fully investigated until now. Especially confusing is the favour they had on the part of the city dignitaries, including the works of the ulema. The janissaries were definitely not indifferent to attempts of disenfranchisement the urban population, in social or any other respect. In this regard, they had the courage and determination to confront the representatives of the provincial government. The resistance that the people of Mostar offered to Mehmed Pasha Kukavica in 1760 was especially turning point. In these rather uncertain events, the Mostar captain would “lose the match on his home field” due to his commitment to Bosnian Wali, which meant that he would be completely without the favour of the local population. This definitely created space for the social affirmation of the janissary representative as Mostar’s ayan, a completely new personality on the city’s political scene.

Historical sources show that during the second half of the 18th century in Mostar, key military and political competences were mainly shared by the janissary serdar and ayan. After being forced out of the

city for some time, the unpopular captain trying to maintain any reputation still remained in power. At the same time, the sources also mention the Herzegovinian *muteselims*, dedicated to their usual powers. At the beginning of the 19th century, the official administration used the term *muteselim* of Mostar, which was essentially the official term for the *ayan* elected “by the people”.

Apparently, there was no unification of the *serdar* and *ayan* functions in Mostar before the rise of Ali Aga Dadić, and this only happened at the end of the 18th century. With that janissary leader, the *ayanluk* of Mostar reaches its peak. His arbitrary and completely autonomous administration throughout Herzegovina produced a strict reaction from the capital, after which, as part of radical reforms, a completely new system of government was established in Mostar and the entire Bosnian Eyalet. This of course meant that janissaries, *ayans* and captains were definitively eliminated from political life ending a long and stormy historical epoch.

UDK: 323+32-05 Jovanović S. (497.6) “ 1878/1882 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.123

Primljen: 4.9.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Amir Krpić

Univerzitet u Tuzli – Filozofski fakultet

Tuzla, Bosna i Hercegovina

amir.krpic@untz.ba

Baron Stjepan Jovanović, vojskovođa i državnik u Bosni i Hercegovini (1878–1882)

Sažetak: U ovom radu govori se o baronu Stjepanu Jovanoviću i njegovoj ulozi u vojno-političkim dešavanjima u Bosni i Hercegovini u vremenu austrougarske okupacije i ustanka iz 1882. godine. Kao komandant trupa u Hercegovini u oba događaja, Jovanović je igrao značajnu ulogu kako u vojnim operacijama na terenu protiv ustanika, tako i u oblikovanju austrougarske politike prema najnovijim zemljama Monarhije bar u ograničenoj mjeri, u skladu sa svojim mjestom u čitavom sistemu. Autor je u ovom radu pokušao sumirati dosadašnja znanja o njegovim aktivnostima i pogledima u naznačenom periodu, dopunjena saznanjima do kojih je sam došao istraživanjem arhivske građe Austrijskog državnog arhiva u Beču.

Ključne riječi: Stjepan Jovanović, Hercegovina, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, osvajanje, diplomatija, politika, biografija.

Abstract: This paper discusses Baron Stjepan Jovanović and his role in military and political events in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian occupation and the 1882 uprising. As the commander of the troops in Herzegovina in both events, Jovanović played a significant role both in military operations on the ground against the insurgents, and in shaping the Austro-Hungarian policy towards the newest lands of

the Monarchy, at least to a limited extent, in accordance with his place in the entire system. In this paper, the author tried to summarize the previous knowledge about the Baron's activities and views in the indicated period, supplemented by the knowledge he came to by researching the archival materials of the Austrian State Archives in Vienna.

Key words: Stjepan Jovanović, Herzegovina, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungaria, occupation, diplomacy, politics, biography

1. Biografski podaci

Stjepan Jovanović rođen je 5. januara 1828. godine u Pazarišću kod Gospića u tadašnjoj habsburškoj Vojnoj krajini od istoimenog oca i majke Katarine Vukelić. Jovanovići su porijeklom iz Hercegovine, odakle su se naselili na područje Vojne krajine. Muški članovi ove porodice služili su u austrijskoj carskoj armiji, pa je tako i Stjepan Jovanović – stariji – bio natporučnik. Plemički status Jovanovići su dobili 20. decembra 1865. godine, a deset godina kasnije Stjepan je uzdignut u rang barona (njem. *Freiherr*). S tim u vezi, u martu 1885. godine uredništvo prestižne *Gotanske genealoške knjige baronskih domova* (njem. *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*) uputilo je poziv baronu Jovanoviću da dostavi potrebne podatke o svom domu, kako bi ih uvrstili u svoje publikacije. Traženi podaci su dostavljeni, te je dom Jovanovića naveden među novim baronskim domovima u prvom dijelu trideset i devetog toma *Knjigâ*.¹

I po majčinskoj liniji, Stjepan Jovanović je pripadao redovima plemstva. Majka mu je, naime, bila kćerka još jednog natporučnika carske armije, Petra Vukelića rođenog u Lipeu kod Gospića 1771. godine. Ovaj Petar je agnatskom linijom, preko svog oca Adama, djeda Paula, pradjeda Johanna i prapradjeda Petra poticao od Hijeronima Vukelića. Ovaj

¹ Österreiches Staatsarchiv (dalje: OeStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dalje: HHStA), SB Nl Jovanovic 1-24; *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser*, br. 39/1 (Gotha: Justus Barthes, 1889), 390.

posljednji bio je jedan od petorice braće Vukelića kojima je tadašnji car Karl VI 17. augusta 1714. godine dodijelio plemićki status u okvirima ugarskog plemstva, za zasluge u ratovima habsburške dinastije i njenih zemalja protiv Osmanlija.²

Godine 1863. Stjepan se vjenčao Teodorom iz loze Pestyere, kćerkom Georga Teodora von Postyerea, zemljoposjednika u Banatu, i Regine Jagodić od Kanjiže. Stjepan i Teodora imali su tri kćerke, ali su porodicu zadesile dvije velike tragedije. Njegova najstarija kćerka, rođena i krštena u Sarajevu 2. juna 1864. godine – kada je Stjepan obavljao dužnost generalnog konzula Austrije – preminula je već u augustu iste godine. Najmlađa kćerka, Katarina Regina, rođena 5. januara 1868. u Vinkovcima, također je preminula vrlo rano – 4. septembra 1876. godine u Dubrovniku. Druga kćerka, Teodora Stefanie Maria, rođena 22. oktobra 1867. godine također u Vinkovcima jedina je nadživjela svoje roditelje. Baron Jovanović iznenada je preminuo od moždanog udara 8. juna 1885. godine u Zadru, a sahranjen je u Dubrovniku pored svoje ranije preminule kćerke.³ U njegovu čast Karl Bobek je komponovao posmrtni marš (*Jovanović–Traeurmarsch*).⁴ Njegova supruga Teodora preminula je 14. novembra 1925. godine.⁵

2. Vojnik i diplomata u službi Krune

O vojnoj karijeri barona Jovanovića poznato je mnogo toga. Svaki njegov angažman, promaknuće i premještanje zabilježeni su u njemač-

² OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-24. Prema tvrdnjama Ludviga Vukelića s početka 20. vijeka, ova loza prati svoje porijeklo i dalje u srednji vijek, do Vladimirovića, koji su učestvovali u krstaškom pohodu cara Friedricha I Barbarosse. Nakon pada Hercegovine pod osmansku vlast, Radivoj i njegov vjerovatno brat Grgur prebjegli su u Dalmaciju. Od jednog od deset Grgurovih sinova, Vuka, prema ovoj tvrdnji, potekli su Vukelići, nastanjeni tada u Svetom Juri. Ludvig Vukelić, koji je, dakle, zabilježio ove tvrdnje, inače je bio unuk Petra Vukelića, onog Petra koji je bio otac Katarine, majke Stjepana Jovanovića. Cit. ref.

³ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 16-18, 21.

⁴ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-5

⁵ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-24 i 1-25; *Gothaisches genealogisches Taschenbuch*, 390.

kim, austrijskim i hrvatskim biografskim leksikonima.⁶ Ukratko, učestvovao je u borbama koje su austrijske carske snage vodile na području Italije u vrijeme revolucija 1848. godine, te prvim godinama nakon smirivanja situacije. Krajem te decenije, u vrijeme rata kojeg je Kraljevina Sardinija, uz pomoć Francuske i italijanskih dobrovoljaca, vodila protiv Austrije, Jovanović je bio komandant trupa u južnoj Dalmaciji, dok je u sljedećem Italijansko-austrijskom ratu (1866) njegova pukovnija brodskih graničara činila glavninu snaga tvrđave Mantova. Učestvovao je u velikoj Bici kod Kustoce juna 1866. godine kao komandant mješovitog odreda sastavljenog od bataljona njegove pukovnije, dvije divizije petrovaradinskih graničara, eskadrona virtemberških husara i četiri topa. Tri godine kasnije, kada je došlo do bune pokrenute protiv obaveznog služenja vojnog roka u Landwehru, tj. Krivošijskog ustanka, Jovanović je ponovo pozvan u južnu Dalmaciju iz Vinkovaca, gdje se do tada nalazio sa svojom jedinicom. Ponovo je bio ranjen – kao i kod Kustoce – ali ovaj put teže i s ozbiljnijim posljedicama. Preko Risna je brodom Lloyda prevezen u Trst, a zbog bolova od groznice dalje u Beč. Prijetila mu je amputacija ranjene lijeve noge, ali je ona ipak izbjegnuta uspješnim tretmanom dr. Pithe. Oporavljao se u hotelu *Goldenes Laum* u bečkom okrugu Leopoldštadt, gdje mu je veliku čast ličnom posjetom ukazao car i kralj Franz Joseph. Nekoliko godina potom je boravio u banji u Badenu kod Beča, da bi se službenim obavezama vratio tek 1870. godine, kada preuzima brigadu u Dubrovniku i dužnost političkog vođe okruga Kotor. Kasnije je u još nekoliko navrata odlazio na područje Krivošija, gdje je plamen bune konstantno tinjao.⁷

Osim vojnih, imao je i zapaženih diplomatskih misija. Početak njegovih diplomatskih aktivnosti, u službi Monarhije naravno, veže se za

⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie* 50, Duncker & Humblot, Leipzig 1905, 705-706; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950* 3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1965, 138; Stjepan Jovanović,

Hrvatski biografski leksikon – 1983-2023 (mrežno izdanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2023. (pristupljeno 29.12.2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/8764>)

⁷ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 8; *Allgemeine Deutsche Biographie* 50, 705.

osmansko-crnogorski spor s početka 1850-ih. Vlada ga je poslala u Crnu Goru, namjeravajući je spasiti zbog lojalnog držanja Južnih Slavena tokom revolucija 1848/49. godine, a pri tome je i uloga Rusije bila važna. Njegov angažman vođen je u kontekstu diplomatske misije grofa Leiningena u Carigradu,⁸ pa je Jovanović boravio i kod Omer Lutfi-paše u njegovom štabu u Spuzi, kao i kod crnogorskog vladike u Kičevu, sa zadatkom da posredovanjem drži strane izvan sukoba, dok se ne dobiju rezultati Leiningenove misije. Kako je poznato, Porta je odustala od rata protiv Crne Gore nakon austrijskog ultimatum. Nakon toga, Jovanović je boravio kod namjesnika Hercegovine u Mostaru 1854, a sljedeće godine odlazi u Skadar, te na istraživačko putovanje do Novog Pazara. Put ga je ponovo naveo prema Crnoj Gori 1858. godine, kada kao predstavnik Austrije učestvuje u međunarodnoj komisiji za utvrđivanje crnogorskih granica, a tri godine kasnije i u komisiji za smirivanje ustanaka u Hercegovini i Albaniji. Nakon oporavka od ranije spomenutog ranjavanja u Krivošijama, Jovanović je ponovo bio na diplomatskoj misiji 1874. godine, kada je poslan knezu Nikoli na Cetinje u vezi s planiranom posjetom cara i kralja Dalmaciji. Tokom putovanja, Jovanović je kao komandant jedne tvrđavske posade imao zadatak da prati svog vladara, a u pratnji je tada bio i šef Careve vojne kancelarije Friedrich von Beck.⁹ Tada je već u zraku lebdjela ideja zauzimanja Bosne i Hercegovine, a u vezi s tim je crnogorski vojvoda Vuketić rekao von Becku da ovi pošalju Jovanovića u Hercegovinu – na čelu vojske – a da će mu on pokrivati desni bok.¹⁰

Kao generalni konzul Carevine Austrije u Sarajevu od 1861. do 1865. godine bio je veoma aktivan, mnogo je putovao Bosanskim vilajetom i

⁸ Opširnije o tome: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*. (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 429-466.

⁹ Opširnije o putovanju i Jovanovićevom ulozu: Franz Coglijevina, *Allerhöchste Reise Seiner kais. und kön. Apostol. Majestät Franz Josef I., Kaiser von Österreich, König von Ungarn, etc. etc. durch Triest, Görz, nach Venedig, Istrien, Dalmatien und Fiume in den Monaten April und Mai 1875* (Wien: Selbstverlag, 1878); *Povjestni dnevnik o putovanju Nj. C. i Kr. ap. Vel. Franja Josipa I. Cara Austrije, Kralja Ugarske itd. itd. po Kraljevini Dalmaciji u mjesecima Travnja i Svibnja 1875*. (Zadar: Vitaliani i Janković, 1878).

¹⁰ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 9; *Allgemeine Deutsche Biographie* 50, 705-706.

podnosio podacima vrlo bogate izvještaje svojoj vladi, posebno u početku svog boravka. Izvještavao je o stanju u zemlji, odnosima među stanovnicima, položaju kršćana, postupcima provincijskih vlasti, stanju putne infrastrukture i stepenu njene iskoristivosti za eventualnu austrijsku invaziju itd. U principu, imao je zadatak da prikuplja prvenstveno podatke o strateškim tačkama i vojnoj snazi ove osmanske provincije.¹¹

Za svoja dostignuća i službu Monarhiji više puta je odlikovan raznim ordenima. Na tom popisu su sljedeća odlikovanja: Krst za vojne zasluge, Ratna medalja, Krst za vojne zasluge II klase, Viteški krst Leopoldovog reda, Orden željeznog krsta I klase, dok su odlikovanja koja je dobio kod stranih vladara sljedeća: Vitez Carskog ruskog reda Stanislava I klase, Vitez kraljevskog pruskog reda Crvenog orla I klase, Veliki krst kraljevskog reda italijanske krune, Viteški krst papskog reda Gregora Velikog, papska Spomen medalja, Veliki krst saksonskog Albrehtovog reda, osmanski orden Medžidije II klase, crnogorski Danilov orden I klase.¹²

3. Okupacija Hercegovine 1878. godine

Generalni konzul Austrije u Sarajevu, komandant carskih trupa koje su zauzele Hercegovinu 1878, kratka epizoda na mjestu zamjenika zemaljskog poglavara i komandovanje trupama protiv ustanika 1882. najvažnije su Jovanovićeve epizode u vezi s Bosnom i Hercegovinom.

Izbor Jovanovića kao komandanta trupa koje su određene da zauzmu Hercegovinu bio je sasvim logičan. Dobro je poznao i teren i stanovništvo na širem području Dalmacije i njenog zaleđa, već je bio u diplomatskim misijama u neposrednom susjedstvu Hercegovine, te je kao aktuelni komandant trupa u južnoj Dalmaciji već bio spreman za pohod. Osim toga, psihički se od ranije pripremao za ovoj pohod, pret-

¹¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1969* (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 178-179; Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine* (Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1965), 278-283, 284-285, 286-290, 294-298, 297-305, 306-307, 325-327.

¹² OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 13, 18, 22; OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-24

postavljajući da će do njega jednog dana doći.¹³

Jovanović je za ostvarivanje cilja – zauzimanje Hercegovine – na raspolaganje dobio 18. pješadijsku diviziju. Ona je djelovala u okviru 13. vojnog korpusa pod komandom barona Josipa Filipovića, ali je tokom vojnih operacija od svih snaga uključenih u okupaciju – uključujući početne snage, te dijelove 3, 4. i 5. vojnog korpusa i vojne komande u Zadru – formirana II armija, koje je na kraju obuhvatila preko 6.000 oficira i 262.000 vojnika.¹⁴ Razlog uključivanja dodatnih snaga ležao je u tome što su početne snage bile preslabe za ispunjenje svog zadatka, a to zbog potcjenjivanja spremnosti i želje domaćeg stanovništva za otporom. Jovanović je bio drugačijeg mišljenja, te je prije početka okupacije tražio dodatne snage, ali mu one nisu odobrene, pa je 18. pješadijska divizija u početku brojala tek nešto više od 20.000 ljudi i 24 topa.¹⁵

Iako je mobilizacija 18. pješadijske divizije i gornjedalmatinskog domobranstva započela još 9. juna, naredba o pokretanju vojske stigla je tek 27. jula, a četiri dana kasnije okupacione snage prešle su dalmatinsko-hercegovačku granicu.¹⁶ Zadatak je, dakle, bio zauzimanje Hercegovine, a posebno mjesto u tome, naravno, imao je Mostar. Glavni komandant okupacionih snaga, Josip Filipović, o Jovanovićevoj operaciji kasnije je napisao: “Kako je djelovao na potpuno odvojenom ratištu, dao sam mu samo ciljeve, zatim opšte smjernice koje je trebalo poštovati, i naravno ništa drugo.”¹⁷

Austrougarski planeri okupacije znali su da u Bosni i Hercegovini ima značajnih elemenata koji bi dočekali novu vlast i njenu vojsku.

¹³ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 10.

¹⁴ Tado Oršolić, “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 42 (2000): 290-291, 304; Vincenz von Haardt, *Occupation Bosniens und der Herzegovina* (Wien: Eduard Hölzl, 1878), 133-140.

¹⁵ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 10; T. Oršolić, “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi”, 295-297; *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878.* (Wien: k. k. Generalstabes, 1879), 271.

¹⁶ T. Oršolić, “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi”, 289, 301.

¹⁷ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 10.

Jedan primjer toga je popis uglednih muslimana Trebinja, koji su se odmah po primanju vijesti o prelasku granice izjasnili za austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine.¹⁸ S druge strane, znali su i da raste nezadovoljstvo među stanovnicima ovih zemalja. Ipak, značajniji otpor se nije očekivao, kako u vrhovima Monarhije – što je, uostalom, i bio jedan od razloga organizovanja manjih vojnih snaga nego što je bilo potrebno – tako i u štampi.¹⁹ Jovanović je, međutim, pretpostavljao da će naići na poteškoće, a osim toga, imao je i obavještajne podatke o pripremanju oružanog otpora.²⁰ Očekivao je oko 14.000 ustanika i – zbog dvosmislenog stava Porte²¹ – moguće i dio regularnih osmanskih trupa, pa je iz tih razloga osmislio plan suprotan očekivanjima ustanika. Ocjenjujući da bi uzak teren od Metkovića dolinom Neretve prema Mostaru učinio njegove snage ranjivim i omogućio snažan otpor ustanika, Jovanović je odlučio povesti vojsku okupljenu u Splitu preko Ljubuškog, istovremeno vidljivo radeći na utvrđenju kod Metkovića i starajući se za širenjem lažnih vijesti kako bi zavarao vođe ustanika o svom pravcu djelovanja.²²

¹⁸ Na tom popisu su: [H]adži Akib-beg Resulbegović sa svim lokalnim begovima, [H]adži Ibra[h]im Pervanagić, Mula [H]asan [H]adžović, [H]adži Mustafa Zubčević, Muhamed-beg Tefterdarević, Muhamed-beg Adembegović, Mula Sali[h] Zubčević, [H]adži Ruždi-efendija, Fejzaga Šehović, Mujaga Arslanagić, Avdaga Dizdarević, Dervišaga Šehović, Mula Ahmet Zubčević, Omeraga [H]adži[h]asanović, [H]adži Sali[h] Velić, Avdi-beg Tefterdarević, [H]amzaga [H]adžić. OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 100 ad 3275-I. B/878 B Trebinje, 5. Ottobre 1878.

¹⁹ T. Oršolić, “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi”, 291; Dragutin Pavličević, “Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini i njegov odjek u banskoj Hrvatskoj” u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979), 262; Nada Beritić, “Odjek otpora u dalmatinskoj štampi” u: *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 282.

²⁰ Mehmedalija Bojić, “Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine” u: *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 80.

²¹ Rade Petrović, “Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini”, u: *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 47-56; Kemal H. Karpat, “The Ottoman Attitude towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878” u: *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 147-172.

²² OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 10.

Jedinice 18. pješadijske divizije prešle su granicu 1. augusta kod Vrgorca (1. i 2. brdska brigada) i Imotskog (3. brdska brigada) i već sutradan se spojile kod Ljubuškog.²³ Ljubuški je zauzet vrlo brzo, bez značajnijeg otpora,²⁴ ali su Jovanovića u gradu dočekali komandant osmanske vojske stacionirane u gradu noseći pismo bosanskog namjesnika, potpisano od strane komandanta divizije osmanskih trupa u Hercegovini Ali-paše, u kojem se ističe da Porta još nije pristala na ulazak austrougarskih trupa; Jovanović se na to, međutim, nije obazirao.²⁵ Pojačana 3. brdska brigada potom je krenula na sjever prema Posušju i Livnu,²⁶ dok je glavnina snaga upućena ka Mostaru, gdje je ranije došlo do pobune i ubistva predstavnika osmanske vlasti. Uprkos naredbama Porte o mirnom držanju, dio mostarskog stanovništva upao je u konak, uzeo oko 2.000 pušaka *Snyder* i mnogo municije, te se uputio prema Čitluku, kako bi zaustavio ili bar usporio napredovanje austrougarskih snaga.²⁷ Upravo kod Čitluka zabilježen je prvi okršaj okupacionih snaga i pobunjenika, ali nije bio većih razmjera: poginulo je pet pobunjenika, nekoliko ih je izgorjelo u kuli, deset-dvanaest ranjeno, a trideset i troje zarobljeno, dok su okupacione snage imale jednog teže i tri lakše ranjena vojnika, pri čemu su zaplijenili i tri konja, jedan bajrak i sto pušaka.²⁸

Nakon uspjeha kod Čitluka, Jovanovićeve snage sutradan, 5. augusta, bez otpora i uz veliki doček ušle su u Mostar,²⁹ u kojem je vrlo brzo

²³ *Die Occupation*, 276–277.

²⁴ T. Oršolić, “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi”, 301.

²⁵ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 11; Martin Gjurgjević, *Memoari s Balkana (1858-1878.)*, ur. Mustafa Imamović, Enes Karić (Sarajevo: Zid, 1997), 149–150; *Die Occupation*, 280–281.

²⁶ *Die Occupation*, 277.

²⁷ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 11.

²⁸ Pogled po svijetu, *Katolička Dalmacija* IX/60, 9. august 1878. Prema pisanju dalmatinskog *Narodnog lista*, poginulo je osam pobunjenika. T. Oršolić, “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi”, 302; V. Haardt, *Occupation Bosniens*, 34–35. Detaljni podaci u: *Die Occupation*, 283–288.

²⁹ Opis ulaska okupacionih snaga u Mostar u: Gjurgjević, 148–153. Vidi i: V. Haardt, *Occupation Bosniens*, 39–40; Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973), 180.

uspostavljen red, što je ostavilo snažan utisak i na lokalno stanovništvo, budući da je glavni grad zauzet za samo nekoliko dana od početka operacije. Nakon Mostara, sljedeći zadatak bio je otvoriti dolinu Neretve prema dalmatinskoj granici, kako bi vojska u Hercegovini imala urednu opskrbu iz Metkovića. Istovremeno sa zauzimanjem Mostara odvijalo se povlačenje osmanskih trupa. Ali-paša je sa šest do sedam hiljada ljudi preko Gabele došao do Kleka, gdje su se ukrcali i otišli za Prevezu 11. augusta.³⁰

Najtežim zadatkom pokazalo se ne toliko zauzimanje koliko smirivanje jugoistočne Hercegovine. Stolac je zauzela tamo upućena 3. brdska brigada general-majora Schluderera. Grad je zauzet 11. augusta,³¹ ali su se pobunjenici vrlo brzo organizovali i opkolili okupacione snage u ovom gradiću. Borbe oko Stoca pokazale su se kao najžešći vid oružanog otpora okupaciji. Od 16. do 21. augusta, okupacione snage u Stocu bile su odsječene od ostatka vojske.³² Jovanović je i dalje bio u Mostaru, koji je morao čuvati kako ga pobunjenici ne bi povratili; tim više, što su se na sjeveru grada počeli okupljati, potaknuti i vijestima o otporu koji su njihovi sunarodnjaci u Bosni pružali baronu Filipoviću.³³ Ipak, 21. augusta Jovanović je pokrenuo dio snaga u pomoć opkoljenima u Stocu i uspio poraziti pobunjenike koji su se povukli prema crnogorskoj granici.³⁴

Istovremeno se odvijalo zauzimanje Livna na sjeverozapadnom dijelu operativnog područja pod komandom Jovanovića, koje se pokazalo, također, kao jedan od težih zadataka, odnosno zadataka u kojima je lokalno stanovništvo pružilo značajniji otpor. Otpor je trajao sve do 28. septembra.³⁵

³⁰ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 12.

³¹ V. Haardt, *Occupation Bosniens*, 52-53.

³² T. Oršolić, "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi", 302; V. Haardt, *Occupation Bosniens*, 76-78. Detaljno o borbama oko Stoca: *Die Occupation*, 297-347.

³³ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 12.

³⁴ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 13; T. Oršolić, "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi", 302.

³⁵ T. Oršolić, "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi", 302-303. Detaljnije o zauzimanju Livna: *Die Occupation*, 795-816.

Na jugu, zauzimanjem Stoca, otvorio se put prema krajnjim istočnim i južnim pograničnim mjestima. Nevesinje je zauzela pridružena 4. brdska brigada 28. augusta.³⁶ Jovanović je prema preostalim, posebno jugoistočnim dijelovima Hercegovine planirao krenuti 10. septembra. Svoj plan je u jednom telegramu u kratkim crtama predstavio baronu Filipoviću. Ostavljajući u Mostaru tri bataljona puka br. 44, peti bataljon puka br. 22, jedan vod teške baterije i jedan brdski bataljon pod komandom pukovnika Urbana, Jovanović je isplanirao kretanje trupa od 10. do 30. septembra, uzimajući kao referentne tačke marša Domanoviće, Stolac, Dabar, Fatnicu, Bijelu Rudinu, Crnicu, zatim 16. septembra zauzimajući Bileću i Gacko, osiguravajući Trebinje od 17. do 19. septembra, te Klobuk istog dana. Od 20. septembra krenuo bi povratni marš kroz Popovo polje, preko Hutova, dolinom Neretve preko Domanovića i Gabele u Mostar, gdje je povratak trupa planiran 26. septembra.³⁷ Ovaj plan je gotovo u cijelosti i realizovan. Jedna pješadijska brigada iz Dubrovnika ušla je u Trebinje još i ranije, 7. septembra. Jovanović je lično, nakon smirivanja situacije u Stocu, zauzeo Bileću 16. septembra, a dva dana kasnije i Gacko je bilo pod kontrolom okupacionih snaga.³⁸

Iako je cijela Hercegovina praktično već bila zauzeta, džepova otpora još uvijek je bilo. Posljednje borbe vođene su oko tvrđave Klobuk.³⁹ Naime, stanovništvo trebinjskog kraja još od kraja jula uveliko je organizovalo otpor okupacionim snagama i pokazivalo neposlušnost još uvijek postojećim osmanskim organima vlasti. Na jednom skupu u Grančarevu, između ostalog, donijelo je odluku da zauzme Klobuk čim ga osmanska vojska napusti. Nakon osiguravanja zaleđa, početkom septembra su okupacione snage krenule prema Trebinju iz tri pravca

³⁶ T. Oršolić, "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi", 303.

³⁷ OeStA/Kriegsarchiv (dalje: KA) FA AFA HR Akten 2428. 9/61 FMLt Jovanović an FZM Philippović, Mostar 8. 9. 1878.

³⁸ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3 str. 13; T. Oršolić, "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi", 303; M. Bojić, "Svrgavanje turske vlasti," 89. Detaljnije o zauzimanju južne i istočne Hercegovine: *Die Occupation*, 731-762.

³⁹ Detaljnije o borbama oko Klobuka: *Die Occupation*, 762-791.

– i zauzele ga 7. septembra, kako je već navedeno – a istovremeno je osmanska vojska putem Trebinje – Dubrovnik napuštala zemlju, čak se mimoilazeći s austrougarskim trupama. To su iskoristili pobunjenici i zauzeli nekoliko mjesta na putu Trebinje – Klobuk, uključujući Goricu, kod koje je 15. septembra došlo do značajnijeg oružanog sukoba, poslije kojeg su se okupacione snage povukle u varoš. Pobunjenici su se, s druge strane, utvrdili u Klobuku na samoj granici sa Crnom Gorom. Napadom na Klobuk rukovodio je lično Stjepan Jovanović, čiji se štab nalazio u Grančarevu. Baron je svaki dan pozivao pobunjenike da se predaju, što su ovi uporno odbijali uprkos teškoj artiljerijskoj paljbi, sve do 27. septembra, kada su odlučili povući se prema Crnoj Gori i zatražiti utočište kod tamošnjih vlasti.⁴⁰

Konačnim zauzimanjem Klobuka, 28. septembra, cijela Hercegovina je bila u rukama austrougarskih snaga, a kako je istog datuma otpor prestao i na sjeveru u Livnu, time su ujedno završene i borbene operacije 18. pješadijske divizije. Jovanovićeve snage i jedinice 13. vojnog korpusa spojile su se u Konjicu 8. oktobra.⁴¹ Za uspješno obavljen zadatak u Hercegovini, car je odlikovao Jovanovića Ordenom željeznog krsta I klase već sutradan, a sljedeće godine dobio je i Viteški krst Vojnog reda Marije Terezije. Glavnokomandujući baron Filipović o Jovanovićevoj akciji u Hercegovini rekao je sljedeće: “On je nedvojbeno okupirao Hercegovinu koliko kroz vlastite mudre odluke, toliko i kroz energične akcije, porazio i raspršio pobunjeničke bande koje su se skupljale, spriječio formiranje novih dobro osmišljenim intervencijama i u cjelini izveo visokomeritorna djela, koja potpuno opravdavaju pravo na odgovarajući stepen Vojnog reda Marije Terezije.”⁴²

Uporedo sa vojnim djelovanjem, Jovanović je organizovao i novu političku upravu u zemlji. U jedanaest hercegovačkih okruga, kajmekami,

⁴⁰ Mehmed Begović, “Otpor naroda južne Hercegovine protiv austrougarske okupacije 1878. godine”, u: *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 388-389. O dramatičnoj situaciji nakon pada Klobuka, vidi: H. Kapidžić, *Ustanak*, 32.

⁴¹ M. Bojić, “Svrgavanje turske vlasti”, 90.

⁴² OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 13; *Allgemeine Deutsche Biographie* 50, 706.

postavljeni 18. septembra,⁴³ uglavnom su dolazili iz redova muslimanskog stanovništva, s izuzetkom Nevesinja i Gacka – gdje su postavljeni raniji vođe ustanika, popovi Pero Radović i Bogdan Zimonjić – i Bileće, gdje niko od domaćeg stanovništva nije pronađen pogodnim za nove vlasti, pa je Jovanović postavio Vukovića kao privremenog civilnog komesara. Kajmekami muslimani dolazili su iz reda “najboljih porodica u zemlji” i uživali su dobru društvenu reputaciju. Jovanović je u izgradnji privremene vlasti uveliko koristio i postojeće austrougarske konzularne činovnike kako bi pomagali u nadgledanju rada pojedinih odjeljenja, a posebno su se u tim zadacima istakli konzul Strautz i vicekonzul Müller. Stvarna politička vlast ipak je ostala u rukama komandanata stanica, koji su – kao i kajmekami – sve izvještaje političkog, pravnog ili čisto administrativnog karaktera morali dostavljati glavnokomandujućem Jovanoviću.⁴⁴

Jedan od glavnih zadataka nove, još uvijek uspostavljajuće vlasti, bilo je pitanje repatrijacije hercegovačkih izbjeglica s prostora Crne Gore i južne Dalmacije. Jovanović se u tome, zajedno s Gabrielom von Rodićem i Gustavom von Thoemmelom, imao posebno angažovati. Njegov konkretan zadatak u Hercegovini bio je da u razna mjesta šalje svoje komesare kako bi oni od povjerljivih ljudi iz reda aga i begova formirali lokalne komisije, a koje bi radile na repatrijaciji izbjeglica u njihova ranija staništa.⁴⁵

Bilo je određeno da repatrirane izbjeglice budu angažovane pri gradnji i popravci puteva, baraka, pri transportu i slično, što je, također, dato Jovanoviću u zadatak. Za te potrebe on se već krajem augusta obratio Carevoj vojnoj kancelariji kako bi dobio odobrenje da od izbjeglica formira organizovane jedinice – pandure, što je i odobreno i što se pokazalo posebno uspješnim u početku.⁴⁶ Njihova zadaća zasnivala se na osiguravanju putnih komunikacija, što je za okupacione snage bilo vrlo

⁴³ H. Kapidžić, *Ustanak*, 39.

⁴⁴ OeStA/KA AhOB MKSM SR 28/2 (Fol. 1-125) Reise-Bericht des Feldm. Lt. Freih. v. Beck über Bosnien (Herbst 1878). Politische Organisation der Erzegovina, 37-39.

⁴⁵ H. Kapidžić, *Ustanak*, 30.

⁴⁶ Isto, 32-34.

značajno, budući da je glavnina opskrbe još uvijek dolazila iz Dalmacije. Osim toga, panduri – kojih je početkom novembra bilo oko 1100 u cijeloj Hercegovini – su vojnim trupama pružali korisne usluge u smislu bržeg savladavanja prostora, budući da su dobro poznavali puteve, mostove i razne prelaze, te su marš za koji bi trupama trebalo pet ili šest dana mogli preći za dva dana. Osim toga, korisni su bili samim tim što su bili na strani novih vlasti; ako se otpuste iz službe, mogli bi postati opasni, po ocjeni barona Friedricha von Becka – što se već sljedeće godine pokazalo⁴⁷ – pa ni cijena njihovog izdržavanja nije, uopšte, bila visoka, uzimajući u obzir njihovu praktičnu korist.⁴⁸

Privremena vlast brzo je počela obavljati svoje zadatke. Do 13. oktobra carinska služba nove vlasti skupila je 139.523 pjastera, a pri tome je i civilni komesar Vuković skupio još nešto dodatnih sredstava. Bili su to značajni uspjesi, budući da se porezi nisu kupili te godine, a tim više što su troškovi okupacionog aparata vlasti iznosili tek oko 14.000 pjastera.⁴⁹

Uspostavljanje vlasti imalo je i drugo lice. U pojedinim mjestima, kao što je Stolac nakon osiguravanja grada, uveden je prijeki sud, pojedinci su uzimani kao taoci, a nametnuta je i kazna – u Stocu od 400.000 kruna, a u Počitelju, Višićima, Čapljini i Tasovčićima 40.000 kruna.⁵⁰

Kako je do 20. oktobra čitavo područje okupiranih zemalja zvanično bilo pod kontrolom Austro-Ugarske, već sredinom oktobra započela je demobilizacija II armije. Sedam dana nakon okončanja vojne okupacije, Jovanović je jedinice 18. pješadijske divizije razmjestio po Hercegovini po sljedećem rasporedu: u Mostaru se nalazila divizijska komanda, komanda 1. brdske brigade FZM Josefa Gaudernaka i njoj pripadajući

⁴⁷ Više o odmetanju pandura vidi u: Hamdija Kapidžić, "Pandurski "puč" u Nevesinju 1879. godine", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, br. VII (1955): 119-140; H. Kapidžić, *Ustanak*, 56-61.

⁴⁸ OeStA/KA AhOB MKSM SR 28/2 (Fol. 1-125) Reise-Bericht des Feldm. Lt. Freih. v. Beck über Bosnien (Herbst 1878). Politische Organisation der Erzegovina, 39-40.

⁴⁹ Isto, 38.

⁵⁰ M. Bojić, "Svrgavanje turske vlasti", 89.

1. bataljon Linijskog pješadijskog puka Baron Reischach br. 21, Lovački bataljon br. 7. i 7. brdska baterija I/XI, potom komanda 4. brdske brigade natporučnika Limpökha i njoj pripadajući 3. bataljon Linijskog pješadijskog puka Nadvojvoda Albrecht br. 44, Lovački bataljon br. 33 i 7. brdska baterija 2/XII, kao i dijelovi divizijskih rezervi (dio četa inženjerijskog puka, komanda i 9. baterija teške artiljerije br. 8/XII, 2. četa tvrđavskog artiljerijskog bataljona br. III i 3. eskadron ulanskog puka br. 5.) Kako su istočni i južni dijelovi Hercegovine graničili prema Crnoj Gori, Jovanović je u tim predjelima ostavio nešto više trupa, nego u mirnijim, zapadnim krajevima uz austrijske posjede u Dalmaciji. Tako su u na krajnjem jugu u Trebinju bili smješteni komanda 2. brdske brigade natporučnika Babitscha sa 2. i 3. bataljonom Linijskog pješadijskog puka Grof Nobili br. 74, 7. brdska baterija 2/XI i jedan dio četa inženjerijskog puka. Sjevernije uz granicu s Crnom Gorom, u Bileći, ostao je 1. bataljon Linijskog pješadijskog puka Grof Nobili br. 74. Još sjevernije, u Gacku, zadržan je poljski lovački bataljon br. 11. Značajne snage ostavljene su i unutrašnjim dijelovima istočne Hercegovine, posebno u Stocu, što je i razumljivo, s obzirom na muke koje su okupacione snage imale u zauzimanju i osiguravanju ovog okruga. Ovdje su bila smještena komanda 3. brdske brigade natporučnika Gustava Schrinnera s dijelovima 2. i 3. bataljona Linijskog pješadijskog puka Grof Jelačić br. 69, zatim 3. bataljon Carskog lovačkog puka, 7. brdska baterija 1/XI i dio četa inženjerijskog puka. Ljubinje je bilo pokriveno preostalim dijelovima 2. i 3. bataljona Linijskog pješadijskog puka Grof Jelačić br. 69. U Nevesinju raspoređene su snage 3. bataljona Linijskog pješadijskog puka Baron Reischach br. 21 (1. bbr) i jedan dio četa inženjerijskog puka iz divizijskih rezervi. Preostale dijelove u unutrašnjosti Hercegovine, prema sjeveru i zapadu, pokrivala su nešto manje snage: 2. bataljon Linijskog pješadijskog puka Baron Reischach br. 21 (Blagaj), poljski lovački bataljon br. 19 (1. bbr, Buna), 1. bataljon Linijskog pješadijskog puka Grof Jelačić br. 69 (3. bbr, Počitelj, Pašića han i Domanovići), 2. bataljon Linijskog pješadijskog puka Nadvojvoda Albrecht br. 44 (4. bbr, Ljubuški i Čitluk), čete

inženjerijskih pukova divizijskih rezervi (Pašića han, Gabela), 8. pionirska četa divizijskih rezervi (Buna i Jablanica).⁵¹

Komanda II armije ukinuta je 18. novembra pismom koje je car poslao do tada glavnokomandujućem baronu Filipoviću. Nakon demobilizacije II armije, na kraju godine u Hercegovini je ostalo 17 pješadijskih i lovačkih bataljona, četiri čete tehničkih trupa, jedna četa tvrđavske artiljerije, jedan eskadron konjice, jedna teška i četiri brdske baterije; ukupno 9.500 ljudi, 130 konja i 24 topa, a svi su, i dalje, pripadali 18. pješadijskoj diviziji.⁵²

Nakon smirivanja situacije u okupiranim zemljama, Jovanović je 12. decembra 1878. godine imenovan zamjenikom Zemaljskog poglavara vojvode Wilhelma von Würtemberga. Iako je bilo u razmatranju da Jovanović bude postavljen za šefa obje zemlje u toku sljedeće godine i u slučaju da se zabilježi značajan napredak u političkoj organizaciji,⁵³ to se ipak nije dogodilo. Na poziciji zamjenika zemaljskog poglavara nije dugo ostao; želio se vratiti porodici, pa je 29. augusta 1879. godine postavljen za komandanta 2. pješadijske divizije i štabnog oficirskog kursa u Beču, a vrhunac njegove vojno-političke karijere došao je 12. novembra 1881. godine, kada je imenovan za vojnog komandanta u Zadru i političkog namjesnika Kraljevine Dalmacije umjesto penzionisanog barona Gabriela Rodića.⁵⁴

4. Hercegovački ustanak 1882. godine

Nije dugo prošlo, ipak, pa su nemirni krajevi južne Dalmacije i Hercegovine ponovo doveli do vojnog angažmana barona Jovanovića. Uzrok nemirima ponovo je bi isti kao dvadesetak godina ranije – pitanje

⁵¹ OeStA/KA AhOB MKSM SR 28/2 Ordre de bataille der II. Armee, Ordre de batailler der XIII. Infanterie Truppen-Division

⁵² *Die Occupation*, 856-857.

⁵³ OeStA/KA AhOB MKSM SR 28/2 (Fol. 1-125) Reise-Bericht des Feldm. Lt. Freih. v. Beck über Bosnien (Herbst 1878). Personal Frage, 58.

⁵⁴ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 14; *Allgemeine Deutsche Biographie* 50, 706.

obavezne regrutacije. Jovanović odlazi u Beč kako bi lično podnio molbe za plan djelovanja u vezi s predstojećim ustankom. Također, dolazi do reorganizacije vojne komande, koja se dijeli na dva dijela. Jedan dio imao je sjedište u Sarajevu i bio je zadužen za pokrivanje Bosne, a drugi dio, sa sjedištem u Dubrovniku, dobio je u nadležnost Hercegovinu i Dalmaciju. Jovanović je 17. januara 1882. postavljen za komandanta u Dubrovniku.⁵⁵

Veliki obim područja zahvaćenog ustankom i posljedična potreba za koordinisanim djelovanjem protiv ustanika, a imajući u vidu Jovanovićevo izuzetno dobro poznavanje i zemlje i stanovništva, kao i njegovu upućenost u probleme i eventualne načine njihovog rješavanja, razlozi su zbog kojih su sve trupe na krajnjem jugu Monarhije stavljene pod komandu dalmatinskog namjesnika.⁵⁶

Tokom ustanka pod svojom komandom imao je tri pješadijske divizije smještene u Mostaru, Trebinju i Herceg-Novom. U svom štabu, Jovanović je imao potpukovnika Augusta Slameczku kao šefa generalštaba, pukovnika Johanna Rittera von Streeruwitza kao šefa artiljerije, pukovnika Karla Markla kao šefa inženjerije, podintendanta I klase Eduarda Rittera von Luschinskog, dok su na čelu divizija u Hercegovini bili podmaršal Leo Ritter von Scahuer (18. pješadijska divizija, Mostar), general-major Guido von Kober (44. pješadijska divizija, Trebinje) i general-major Karl Ritter von Winterhalder (47. pješadijska divizija, Herceg-Novi). Ukupno, Jovanović je pod svojom komandom imao 24.786 ljudi, 38 konjanika i 32 topa, raspoređenih u 40 bataljona, 5 inženjerijskih četa, 7 četa tvrđavske artiljerije, 8 brdskih baterija, ¼ eskadrona konjice, ½ željeznička eskadrona i 2 brdska željeznička eskadrona.⁵⁷

Kao glavnokomandujući carsko-kraljevskih trupa na jugu, Jovanović je sredinom februara izdao naredbu komandantima jedinica pod njegovom kontrolom, iz koje se može pročitati njegovo pronicljivo razumijevanje i

⁵⁵ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 15.

⁵⁶ *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881-1882.*, k. k. Generalstabes – L. W. Seidel & Sohn, Wien 1883, 32.

⁵⁷ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 16; *Der Aufstand*, XI-XV

ustanka i ustanika, kao i odgovarajući način borbe protiv istih. Smatrao je da je ustanak takve prirode da se ne može umiriti izoliranim akcijama, već samo sistematski, i to ne sa ciljem da se on trenutno porazi, već da se istovremeno spriječi njegov povratak na duže staze. Kako u datom momentu nije bilo moguće ni pokretanje sveobuhvatnih operacija, od komandanata vojnih jedinica tražio je da održavaju sigurnost u područjima jedan do dva dana hoda udaljenim od svojih sjedišta i linija komunikacije, što uključuje i sprečavanje grupisanja ustanika. Direktno napade na ustanike trebalo je poduzimati samo uz temeljno provjerene informacije o njihovom skupljanju i takvom energijom da je uspjeh poduhvata zagarantovan. Sve operacije na terenu imale su se poduzimati samo iz neposredne blizine, jer one koje zahtijevaju duže marševe trupa imaju male šanse za uspjeh – budući da se ustaničke grupe mogu brzo raspršiti – a s druge strane negativno se odražavaju na moral vojnika. S tim u vezi, tražio je od svojih komandanata brigada da telegramom obavještavaju nadređene o svim poduhvatima koji uključuju pokretanje vojnika na takve destinacije s kojih se ne mogu vratiti za isti dan. Koliko je bio predan svom zadatku i posvećen dobrobiti vojnika pod svojom komandom, pokazuju i završne preporuke o tretmanu ljudstva. Osim podsticanja vojnika da vode dnevnik, preporučio je i stalno održavanje vojne obuke kako bi ostali u pripravnosti, zatim poduzimanje svih mjera na polju higijene, ishrane, oblačenja i smještaja, kako bi se spriječile pojave i širenja zaraznih bolesti, kao i zajedničke radne aktivnosti koje bi bile od koristi vojnicima, poput poboljšanja smještaja, popravke puteva i objekata, a to u cilju održavanja dobrog raspoloženja i zdravlja među vojnicima.⁵⁸

Boraveći u Hercegovini, početkom februara okupio je ugledna lica u Mostaru i podsjetio ih na obavezu vjernosti vlastima. Tokom ustanka, često je odlazio i na hercegovačko i na dalmatinsko područje pogođeno ustankom. Same borbe u Hercegovini nisu dugo trajale. Jovanovićeve akcije su po naredbama iz Beča morale biti koordinisane s akcijama

⁵⁸ Befehl des Feldmarschall-Lieutenants Baron Jovanovic an die Divisions- und Brigade-Commandanten, Ragusa, 14. Februar 1882. *Der Aufstand*, XXVI-XXIX

barona Hermanna Dahlena, koji je rukovodio trupama u Bosni. Uspješne akcije austrougarske vojske nakon nekoliko mjeseci borbe u Krivošijama u drugoj polovini maja omogućile su prebacivanje težišta na hercegovačku stranu, a ubrzo nakon toga i do njegovog slamanja. U pitanju amnestije, Jovanović i Dahlen se nisu slagali. Dok je ustanak trajao, Jovanović je bio za strožiji pristup, smatrajući da svaki aktivni ustanik treba biti izuzet od amnestije; međutim, nakon smirivanja situacije, Dahlen je bio taj koji se zalagao za čvrstu ruku, dok je Jovanović bio protiv političkih hapšenja i represalija, smatrajući da ti postupci samo otežavaju smirivanje zemlje.⁵⁹

Kako je vojska uspješno obavila zadatak, 1. juna 1882. raspuštena je komanda za južnu Dalmaciju, a time je i Jovanović završio – još jednom uspješno – svoj vojni zadatak. Kao i četiri godine ranije, dobio je odlikovanje od cara i kralja, ovaj put Veliki krst Leopoldovog reda.⁶⁰ Slamanjem ustanka u Hercegovini i južnoj Dalmaciji 1882, Jovanović je – ispostaviti se – završio svoju karijeru vojskovođe.

5. O ustanku i mjestu Bosne i Hercegovine u Monarhiji

I prije nego što su borbe ponovo počele, Jovanović je centralnim uredima u Beču podnosio izvještaje o stanju na jugu Monarhije, u kojima je istakao da se katolici drže podalje od ustaničkog pokreta, a da se pravoslavci bune zbog visokih poreza i nebrige za njihove crkve i škole. Također je smatrao nesvrhsishodnim za Monarhiju da odmah uvodi vojni sistem kakav postoji u ostatku Monarhije, već da najprije formira dobrovoljačke trupe kao prelazno rješenje.⁶¹

Kao namjesnik Dalmacije i tada vojni komandant svih trupa u Dalmaciji i Hercegovini, poslao je niz izvještaja nadređenima.⁶² U jednom kratkom, ali sadržajno vrlo bogatom pismu, koje je sredinom marta 1882.

⁵⁹ H. Kapidžić, *Ustanak*, str. 130, 208-209, 221, 225, 252.

⁶⁰ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 18.

⁶¹ OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-3, str. 21.

⁶² H. Kapidžić, *Ustanak*, 176-178; Hamdija Kapidžić, "Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882", *Godišnjak Istoriskog društva*, br. III (1951): 245, 260-263.

godine uputio tadašnjem predsjedniku vlade grofu Eduardu Taafeu, obrazložio je svoje poglede na tekući ustanak, ali i na ukupan odnos Monarhije prema okupiranim zemljama, kao i širu sliku odnosa u regiji.

Kako je ustanak bio najaktuelnije pitanje, počeo je s objašnjavanjem njegovih uzroka, o kojima je inače pisao i u gore spomenutim ranije podnesenim izvještajima, pa je osvrtno na uzroke ustanka u ovom pismu svojevrsna dopuna tim prethodno iznesenim stavovima. Jovanović je ustanak razumio kao posljedicu pogrešne politike koja se vodila od početka okupacione uprave. Razlog nezadovoljstva hercegovačkog stanovništva vidio je u neprikladnoj i neadekvatnoj upravi koja nije prilagođena karakteru stanovništva ni prirodi zemlje. Ovo nezadovoljstvo kulminiralo je uvođenjem dobro poznate obaveze vojne službe,⁶³ koja je stanovništvu poslužila kao povod da svoje nezadovoljstvo iskaže oružanim otporom. U ovome, vjerovao je Jovanović, presudnu ulogu igrale su Rusija – “skriveni motor koji pokreće i štiti ustanak” – i Crna Gora – koju prva koristi da “potajno hrani ustanak.” Iako ga je ruski ministar rezident u Crnoj Gori Jonin uvjeravao da razlozi ustanka leže u nezadovoljstvu muslimana austrijskom upravom, Jovanović je bio siguran da to nezadovoljstvo podstiče upravo Rusija, a kao dokaze tome navodi pošiljku velike količine novca koja je stigla u poštu u Trst, namijenjenu upravo Joninu, zatim samo prividnu brigu crnogorskih vlasti za oružje, municiju i hranu, koju ustanici lahko preuzimaju, te informaciju koja je stigla od konzula u Beogradu da je preko sto ruskih oficira došlo u područje zahvaćeno ustankom. Ipak, Jovanović je tvrdio da je ruska politika dovoljno nejasna samim ustanicima, tako da oni ne mogu shvatiti da ih ona zapravo podržava.⁶⁴

Jovanović je znao da među muslimanima vlada nesigurnost, nedostatak jasnog plana, čak i određena rezerva prema ustanku, pa je preporučio da se to iskoristi, da se muslimani navedu da odustanu od ustanka,

⁶³ Opširnije: H. Kapidžić, *Ustanak*, 89-92; Hamdija Kapidžić, “Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka 1882. godine (objavljivanje vojničkog zakona, 4. novembra 1881)”, *Godišnjak Istoriskog društva*, br. II (1950): 207-216.

⁶⁴ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-7, str. 1.; OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-3, str. 18-19.

što bi ujedno značilo i da bi on nakon toga bio vrlo brzo smiren. Kao glavni mehanizam za ubjeđivanje muslimana da odbace borbu, ali i, uopšte, za konsolidaciju situacije u novodobijenim zemljama, Jovanović je vidio u ukidanju svih do tada važećih odnosa Monarhije i okupiranih zemalja, za koje je on smatrao da su muslimanima nejasni. Umjesto toga, on je pozvao na “pripajanje Bosne i Hercegovine Austriji”, tj. punu aneksiju Bosne i Hercegovine. Ona bi, smatrao je, razriješila sve dileme i među muslimanima u vezi njihovih dužnosti i obaveza, a istovremeno bi izbila adut iz ruke “tajnih neprijatelja” koji su do tada poticali muslimane protiv austrougarskih vlasti. Tekući ustanak Jovanović je vidio kao povod da se i pred velikim silama opravda aneksija, koja bi se, također, mogla predstaviti i kao neophodnost uredne administracije. On je, ukratko, zagovarao potpunu aneksiju okupiranih zemalja bez obzira na okolnosti.⁶⁵

Ovakvim stavovima Stjepan Jovanović se svrstao u red onih vojnih i političkih krugova u Austro-Ugarskoj koji su od samih početaka bili pobornici pune aneksije, poput Conrada von Hötzendorfa i Benjamina von Kállaya. Iako je za glavninu njemačke štampe, time i većinskog javnog mnijenja, unutar Monarhije sam čin okupacije bez ikakve dileme već bio aneksija, odnosno da sama okupacija nije značilo ništa drugo nego aneksiju,⁶⁶ Jovanović – i krug zagovornika pune aneksije – nisu bili zadovoljni uspostavljenim aranžmanima. Ustanak koji je planuo 1881/82. bio je, prema tome, savršena prilika da se ispravi greška počinjena četiri godine ranije. Primijetili su to i neki strani posmatrač, poput britanskog novinara Jamesa Minchina, jer osmanska vlada, činilo se, ne bi ni protestovala.⁶⁷ Štaviše, i sam sultan je u jednom trenutku

⁶⁵ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-7, str. 1-2; OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-3, str. 20.

⁶⁶ Horst Haselsteiner, “Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität? Zum Widerhall der Okkupation in der deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie”, u: *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 233.

⁶⁷ “Ako Austrija sada anektira provincije koje je okupirala, nikakav ozbiljan protest ne bi došao iz Turske; ali odlaganje sa svakom godinom čini njihovu aneksiju težom.” James George Cotton Minchin, *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula* (London: John Murray, 1886), 51.

pristao na uvođenje Vojnog zakona, iako bez formalne aneksije,⁶⁸ ali samo uvođenje Vojnog zakona, nakon niza drugih mjera koje je austrougarska politika provela nakon 1878 – polumjere i greške, kako je najgorljiviji zagovornik aneksije, Conrad von Hötzendorf, okarakterisao reakciju Monarhije na oružani otpor okupaciji⁶⁹ – praktično bi značila *de facto* aneksiju. Ipak, kao što znamo, do aneksije tada i pored povoljne situacije – neuporedivo povoljnije nego 1908. godine – na međunarodnom planu nije došlo zbog zamršenih unutrašnjih odnosa austrijske i ugarske politike.⁷⁰

Osim neophodnosti anektiranja okupiranih zemalja, Jovanović je ukazao na još jedno pitanje koje je smatrao jednako važnim – uspjeh pacifikacije. Ne može se postići ni potpun ni dugotrajan uspjeh pacifikacije zemalja, smatrao je, ako vojna akcija – misleći na onu kojom će biti slomljen tekući ustanak – ne bude praćena adekvatnom administrativnom akcijom. S obzirom na to da je ranije Carevoj vojnoj kancelariji obrazložio kakva bi administracija trebala biti u Hercegovini za dobrobit Monarhije, sada je utvrdio da bi taj izvještaj trebao biti proširen i na Bosnu, budući da su te dvije zemlje “na sto drugih načina povezane”, pa bi i model upravljanja njima također trebao biti identičan.⁷¹

Nadalje, a prvenstveno iz vojno-sigurnosnih razloga, Jovanović je predložio povezivanje Bosne, Hercegovine i Dalmacije u jedinstveno područje za koje bi bio zadužen jedan generalat sa sjedištem u Sarajevu. Vojna komanda ostala bi u Dalmaciji, ali bi bila podređena generalnoj komandi u Sarajevu, koja bi istovremeno vodila i brigu o političkoj administraciji Bosne i Hercegovine (ali ne i Dalmacije). Jovanović se time izjasnio za vojno upravljanje najnovijim habsburškim zemljama, jer ci-

⁶⁸ Milorad Ekmečić, “Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke”, *Prilozi*, br. 19 (1982): 38.

⁶⁹ Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918. Erster Band: Die Zeit der Annexionskrise 1906—1909* (Wien, Berlin, Leipzig, München: Rikola Verlag, 1921), 98.

⁷⁰ M. Ekmečić, “Ustanak”, 66; Zijad Šehić, “Historijske pretpostavke Aneksione krize (povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine)”, *Prilozi*, br. 28 (1999): 130-132.

⁷¹ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-7, str. 2; OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-3, str. 20.

vilna uprava u tom trenutku nije bila pogodna. Ova druga bi, smatrao je, teško postigla svoje ciljeve jer je narod ne bi razumio; nasuprot tome, vojna uprava bi najjednostavnije pronašla forme pogodne za vladavinu u novoosvojenim zemljama i imala bi snagu da implementira vladinu politiku na način koji je narodu razumljiv. Istovremeno, vlada bi morala kulturno podizati domaće stanovništvo, kako bi se u perspektivi mogla formirati administracija zasnovana na narodnim institucijama i domaćem intelektualnom i materijalnom kapitalu, a to s ciljem uvođenja pokorenog naroda u redove “kultiviranih austrijskih zemalja.”⁷²

Ovakvim stavom, posebno formulacijom, Jovanović je iskazao i vlastiti orijentalistički, pa i kolonijalistički odnos prema bosanskohercegovačkom stanovništvu. Načini i ciljevi austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, kako ih je sam vidio, u potpunosti se uklapaju u diskurs koji su razni autori razvijali kroz čitav 19. vijek, a posebno u deceniju-dviije pred okupaciju. Potreba za kultiviranjem – samo se nameće – nekultiviranog naroda, samopostavljena civilizacijska misija, tema je uveliko prisutna u tekstovima pisanim u Monarhiji i Bosni i Hercegovini na prelazu 19. i 20. vijeka. *Kako bi se evropska kultura mogla prenijeti u Bosnu*, kako glasi naslov jednog spisa, bila je aktuelna tema u austrijskim kulturnim krugovima, pitanje o kojem se dosta pisalo i raspravljalo – kako “uvesti” naprednu kulturu u neukročenu, egzotičnu zemlju na Istoku, kako je civilizovati i slično.⁷³

Sličan stav, ali ipak uz stanovite razlike, Jovanović je imao i o Dalmaciji, za koju je preporučio uspostavljanje tranzicijskog uređenja. Dalmacija,

⁷² OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-7, str. 2; OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-3, str. 20.

⁷³ Josef Neupauer, *Wie könnte die europäische Cultur nach Bosnien verpflanzt werden?* (Wien: Selbstverlage, 1884). O austrougarskom kolonijalizmu u Bosni i Hercegovini vidi: Stijn Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2013), 63-126; Robert Donia, “Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire”, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, br. 42 (2013): 197-201; Clemens Ruthner, “Sleeping Beauty’s Awakening: Habsburg Colonialism in Bosnia and Herzegovina, 1878–1918,” u: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: representations, transfers and exchanges*, ur. František Šístek (New York: Berghahn Books, 2021), 76-91.

koja je austrijska krunska zemlja bila od 1815. godine, napredovala je u pogledu intelektualne kulture njenog stanovništva – implicirajući zasluge austrijske vladavine – ali još uvijek nije bila dostigla, smatrao je njen guverner, nivo koji su imale ostale zemlje Monarhije. Karakter zemlje i njenog stanovništva, kao i vojni aspekti koje je prethodno spominjao, nametali su potrebu zajedničkog upravljanja Dalmacijom i okupiranim zemljama. Generalna komanda u Sarajevu bila bi nadređena svim organima administracije u sve tri zemlje, s tim što bi politički šef Dalmacije zadržao samostalnost u provođenju zakona, mada ne i u kreiranju politike. Komanda u Sarajevu imala bi odjeljenje za administrativna pitanja Dalmacije, ali bi ova krunska zemlja formalno zadržala svog guvernera.⁷⁴

Da su njegova obrazloženja, zasnovana na temeljitom poznavanju situacije na krajnjem jugu Monarhije, ozbiljno shvaćena, pokazuje i pozivnica na sastanak Careve vojne kancelarije u Beču na kraju jula 1882. godine. Tema sastanka bilo je stanje u Dalmaciji i okupiranim zemljama, tj. Bosni i Hercegovini, a na istoj su još prisustvovala istaknuta imena tadašnje austrougarske politike: ministar vanjskih poslova grof Gustav Kálnoky, ministar finansija Benjamin von Kállay, predsjednik vlade grof Eduard Taafe, šef odjeljenja Ministarstva rata baron Franz von Vlasits i ministar rezident kod kneževske crnogorske vlade baron Gustav Thoemmel.⁷⁵

Ovo je bio samo još jedan u nizu pokazatelja koliko je i sam car cijenio Stjepana Jovanovića. Ranija odlikovanja, lična posjeta nakon ranjavanja, kao i čast koju su rijetki imali – pozivnica na prijem kod cara u budimskom dvorcu nakon uspješne okupacije Bosne i Hercegovine, dovoljno govore u prilog tome.⁷⁶

Franz Conrad von Hötzendorf, austrijski generalfeldmaršal i načelnik generalštaba Carske i kraljevske armije, koji je i sam učestvovao u okupaciji Bosne i Hercegovine, uključujući i Novopazarski sandžak,

⁷⁴ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-7, str. 2.

⁷⁵ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-13

⁷⁶ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic 1-3, str. 22.

također je zabilježio riječi hvale na račun Jovanovića – kao što smo ranije naveli, i vjerovatno ne slučajno, istomišljenika po pitanju aneksije. U svojim memoarima opisao Jovanovića ovim riječima: “(...) vladar po prirodi; rimski imperator kakvog čovjek zamišlja. Muževan, lijepog izgleda. Visok, snažan, moćan, korpulentan, s klasičnom glavom i očima željnim istraživanja. Bogato nadaren, oštrog uma, dokazan vojnik (...)” Također je feldmaršal zabilježio i ovo: “Ali također i bistar političar s velikim državničkim darom. Ovo posebno važi [za njegov odnos] prema njegovim zemljacima. On nije znao za paktiranje; oni su osjećali i znali da ga uvijek moraju gledati kao gospodara.” Dalje, iznoseći i vlastiti doživljaj ovdašnjeg naroda, smatrao da je da to “jedini ispravan način ophođenja s mentalitetom ovog naroda, kojem se dobrota, koju je pokazao Vojvoda od Württemberga, čini kao slabost.” Feldmaršal je, također, zabilježio i jednu epizodu dok je s Jovanovićem šetao Sarajevom, kojom je želio dodatno opisati njegov karakter. Šetajući Sarajevom sa čibukom u ustima i okružen čuvarima, Jovanović bi od ljudi kojima se približava tražio da mu iskažu poštovanje skidanjem šešira, a ako se to ne bi dogodilo, on bi se zaustavio na trenutak, što je bio znak čuvarima da priđu osobi koja nije ukazala poštovanje, silom mu skinu šešir i bace pod noge. Tim činom Jovanović je želio staviti do znanja ko je gospodar, znajući šta lokalnom stanovništvu znači skidanje kape na takav način.⁷⁷

Ipak, bez obzira na lične simpatije koje je car imao prema Jovanoviću ili pohvale koje je od drugih dobijao, praktično ništa od njegovih preporuka za uređenjem juga Monarhije nije uvaženo. Aneksija nije proglašena, niti je vojna administracija preuređena po njegovim zamislima. Naprotiv, zemlje su ostale okupirane još dvije i po decenije, a kada je odluka o aneksiji ipak došla, međunarodne okolnosti već su bile značajno drugačije. Jovanović se, ipak, vjerovatno ne bi protivio aneksiji ni onakvoj kakva je zaista provedena – budući da je istakao da se ona mora provesti bez obzira na okolnosti. Također, umjesto vojnog režima,

⁷⁷ OeStA/HHStA SB N1 Jovanovic 1-3, str. 16; Feldmarschall Conrad, *Mein Anfang: Kriegserinnerungen aus der Jugendzeit 1878-1882*, Verlag für Kulturpolitik, Berlin 1925, 162-163.

postepeno se uvodila civilna administracija već nakon smirivanja ustanaka. U Bosnu i Hercegovinu dolazi Benjamin von Kállay i odnos Monarhije prema okupiranim zemljama odlazi jednim drugačijim putem. Spajanje vojne komande za Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu također nije naišlo na razumijevanje vladajućih krugova, pa je Dalmacija ostala pod vojnom komandom koja je i ranije postojala, dok su Bosna i Hercegovina postale jedan od šesnaest vojnih teritorijalnih okruga, pri čemu je svaki okrug činio jedan vojni korpus.⁷⁸ Integrisanju Bosne i Hercegovine u sistem Austro-Ugarske Jovanović, međutim, nije dugo svjedočio, budući da je preminuo 1885. godine.

Rezime

Kao iskusan oficir, diplomata i carski činovnik, dobro upoznat sa zemljom i narodom u Bosanskom vilajetu, baron Stjepan Jovanović je preuzeo komandu nad 18. pješadijskom divizijom, koja je u ljeto 1878. imala zadaću da okupira Hercegovinu. Dobro pripremljen i informisan, Jovanović je uspješno vodio povjerene mu trupe i za nešto manje od dva mjeseca uspješno okupirao zemlju svojih dalekih predaka, vrativši se u nju bar nakratko, kao osvajač. Zauzimanje Hercegovine praćeno je i uspostavljanjem prvih organa nove, austrougarske vlasti, čemu se Jovanović posebno posvetio, shvatajući značaj dobre administracije za stabilnu vladavinu. Kao kraljevskog namjesnika Dalmacije, samo nekoliko godina kasnije ponovo su ga okolnosti navele put Hercegovine. U ustanku 1881/82. u južnoj Dalmaciji i Hercegovini, uspješno je komandovao trupama zaduženim za njegovo slamanje. Iz tog perioda svojim nadređenim poslao je niz izvještaja o situaciji na krajnjem jugu

⁷⁸ Graydon A. Tunstall, *The Austro-Hungarian Army and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 32. O organizaciji armije i žandarmerije u Bosni i Hercegovini više u: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 456-473; Zijad Šehić, "Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1914." u: *Historija Bosne i Hercegovine IV: Bosna i Hercegovina u austrougarsko doba*, ur. Hana Younis, Muhamed Nametak (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023), 75-82.

Monarhije, iz kojih se čitaju njegovi lični stavovi i pogledi. Bio je gorljivi zagovornik aneksije Bosne i Hercegovine, smatrajući to osnovnim preduslovom za bilo kakav ozbiljniji angažman Monarhije u tek okupiranim zemljama, uključujući i neke od gorućih problema, poput agrarnog pitanja. U jednom od svojih izvještaja, Carevoj vojnoj kancelariji je podnio obrazložen prijedlog sigurnosno-političkog povezivanja okupiranih zemalja sa njemu dragom Dalmacijom u jednu cjelinu. Ipak, pronicljivi i nadasve zanimljivi uvidi i prijedlozi nisu dobili odobrenje samog vrha Monarhije, pa je i u vojno-sigurnosnom i političkom smislu, ona imala poseban razvojni put za Bosnu i Hercegovinu; put kojem sam Jovanović, zbog iznenadne i rane smrti, nije dugo svjedočio.

Prilozi

Prilog 1. Heraldički grb plemićkog doma Jovanović.⁷⁹ © *Österreichisches Staatsarchiv*

⁷⁹ OeStA/Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adel HAA AR 415.1. Heraldički opis grba: Crveni štit prekriven zlatnim krstom sa tri plava ljiljana jedan iznad drugog u stubu, koji prate četiri osmokrake srebrene zvijezde. Na glavnoj ivici štita nalazi se baronska kruna, na kojoj su postavljene dvije krunisane turnirske kacige, sa kojih vise crvene korice koje su sa desne strane obložene zlatom, a s lijeve strane srebrom. Iz tjemena kacige s desne strane izrasta prema unutra dvorepi zlatni lav s crvenim jezikom, koji u obje šape nosi visoki zlatni krst sa tri gornja kraja listova djeteline. Iz tjemena kacige s lijeve strane izdižu se tri nojeva pera, jedno srebrno između crvenih. OeStA/HHStA, SB NI Jovanovic 1-24

Prilog 2. Portret barona Stjepana Jovanovića.⁸⁰ © Österreichisches Staatsarchiv

⁸⁰ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic Fotografien 8

Prilog 3. Baron Stjepan Jovanović sa suprugom Teodorom i kćerkama.⁸¹
© Österreichisches Staatsarchiv

⁸¹ OeStA/HHStA SB NI Jovanovic Fotografien 3-11

Prilog 4. Karikatura o Jovanovićevoj akciji u Hercegovini iz novina Humoristički listovi s naslovom "Jovanovićevo pobjeda"⁸² © Österreichisches Staatsarchiv

⁸² OeStA/HHStA SB NI Jovanovic Fotografien 7

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

- Österreichisches Staatsarchiv (OeStA) / Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Wien
 - Aldesarchiv (Adel), Hofadelsakten (HAA)
- Österreichisches Staatsarchiv (OeStA) / Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien
 - Ministerium des Äußern (MdÄ), Informationsbüro (IB)
 - Sonderbestände (SB), Sonderbestände I-J
- Österreichisches Staatsarchiv (OeStA) / Kriegsarchiv (KA) Wien
 - Allerhöchster Oberbefehl (AhOb), Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers (MSKM)
 - Feldakten (FA), Alte Feldakten (AFA)

Objavljeni izvori

- *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881-1882*. Wien: k. k. Generalstabes – L. W. Seidel & Sohn, 1883.
- *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878*. Wien: k. k. Generalstabes, 1879.
- Coglievina, Franz. *Allerhöchste Reise Seiner kais. und kön. Apostol. Majestät Franz Josef I., Kaiser von Österreich, König von Ungarn, etc. etc. durch Triest, Görz, nach Venedig, Istrien, Dalmatien und Fiume in den Monaten April und Mai 1875*. Wien: Selbstverlag, 1878.
- *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser*, br. 39/1. Gotha: Justus Barthes, 1889.
- *Povjestni dnevnik o putovanju Nj. C. i Kr. ap. Vel. Franja Josipa I. Cara Austrije, Kralja Ugarske itd. itd. itd. po Kraljevini Dalmaciji u mjesecima Travnja i Svibnja 1875*. Zadar: Vitaliani i Janković, 1878.

Novine

- Katolička Dalmacija, Zadar, 1878.

Literatura

- Begović, Mehmed. “Otpor naroda južne Hercegovine protiv austro-ugarske okupacije 1878. godine”. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 387-391.
- Beritić, Nada. “Odjek otpora u dalmatinskoj štampi”. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 279-286.
- Bojić, Mehmedalija. “Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 71-94.
- Conrad, Feldmarschall. *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918. Erster Band: Die Zeit der Annexionskrise 1906–1909*. Wien, Berlin, Leipzig, München: Rikola Verlag, 1921.
- Conrad, Feldmarschall. *Mein Anfang: Kriegserinnerungen aus der Jugendzeit 1878-1882*. Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1925.
- Donia, Robert. “Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire”, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, br. 42 (2013): 197-201.
- Ekmečić, Milorad. “Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke”, *Prilozi*, br. 19 (1982): 9-74.
- Gavranović, Berislav. *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*. Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1965.

- Gavranović, Berislav. *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973.
- Gjurjević, Martin. *Memoari s Balkana (1858-1878.)*, ur. Mustafa Imamović, Enes Karić. Sarajevo: Zid, 1997.
- Haardt, Vincenz von. *Occupation Bosniens und der Herzegovina*. Wien: Eduard Hölzl, 1878.
- Haselsteiner, Horst. “Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität? Zum Widerhall der Okkupation in der deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie”. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 215-244.
- Kapidžić, Hamdija. “Pandurski “puč” u Nevesinju 1879. godine”. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*”, br. VII (1955): 119-140.
- Kapidžić, Hamdija. “Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka 1882. godine (objavljivanje vojničkog zakona, 4. novembra 1881)”. *Godišnjak Istoriskog društva*, br. II (1950): 207-216.
- Kapidžić, Hamdija. “Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882”. *Godišnjak Istoriskog društva*, br. III (1951): 237-286..
- Karpat, Kemal H. “The Ottoman Attitude towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878”. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 147-172.
- Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Minchin, James George Cotton. *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*. London: John Murray, 1886.
- Neupauer, Josef. *Wie könnte die europäische Cultur nach Bosnien verpflanzt werden?.* Wien: Selbstverlage, 1884.

- Oršolić, Tado. “Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 42 (2000) 287-308.
- Pavličević, Dragutin. “Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini i njegov odjek u banskoj Hrvatskoj”. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 251-278.
- Petrović, Rade. “Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini”, u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 15-70.
- Ruthner, Clemens. “Sleeping Beauty’s Awakening: Habsburg Colonialism in Bosnia and Herzegovina, 1878–1918”. u: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: representations, transfers and exchanges*, ur. František Šístek. New York: Berghahn Books, 2021, 76-91.
- Šehić, Zijad. “Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1914.” u: *Historija Bosne i Hercegovine IV: Bosna i Hercegovina u austrougarsko doba*, ur. Hana Younis, Muhamed Nametak. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023: 75-82.
- Šehić, Zijad. “Historijske pretpostavke Aneksione krize (povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine)”. *Prilozi*, br. 28 (1999): 129-148.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1849-1853*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1861-1969*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Tunstall, Graydon A. *The Austro-Hungarian Army and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Vervaet, Stijn. *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2013.

Biografski leksikoni

- *Allgemeine Deutsche Biographie* 50, Duncker & Humblot, Leipzig 1905.
- JOVANOVIĆ, Stjepan. Hrvatski biografski leksikon – 1983-2023 (mrežno izdanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2023. Pristupljeno 29.12.2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/8764>
- *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, sv. 3, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1965.

Conclusion

Baron Stjepan Jovanović, Military and Political Leader in Bosnia and Herzegovina (1878-1882)

As an experienced officer, diplomat and imperial official, well-acquainted with the country and the people in the Eyalet of Bosnia, Baron Stjepan Jovanović took command of the 18th Infantry Division, which in the summer of 1878 had the task of occupying Herzegovina. Well prepared and informed, Jovanović successfully led the troops entrusted to him and in less than two months successfully occupied the land of his distant ancestors, returning to it at least briefly, as a conqueror. The occupation of Herzegovina was accompanied by the establishment of the first administrative organs to which Jovanović specially devoted himself, realizing the importance of good administration for a stable government. As the royal governor of Dalmatia, just a few years later, circumstances again led him to Herzegovina. In the uprising of 1881/1882 in southern Dalmatia and Herzegovina, he successfully commanded the troops tasked with crushing it. From that period, he sent his superiors a series of reports on the situation in the far south of the Monarchy, showing his personal attitudes and views. He was an ardent supporter of the annexation of Bosnia and Herzegovina, considering it a basic prerequisite for any serious involvement of the Monarchy in the newly occupied lands, including some of the key issues, such as the agrarian issue. In one of his reports, he submitted to the Emperor's military office a reasoned proposal for the security and political unification of the occupied lands with his beloved Dalmatia. Nevertheless, the insightful and above all interesting views and proposals did not receive the approval of the very top of the Monarchy, so in the military, security and political sense, it had a special development path for Bosnia and Herzegovina; a path that Jovanović himself, due to his sudden and early death, witness for a very short amount of time.

UDK: 323+32-05 Firdus A. (497.6) “ 18/19 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.161

Primljen: 31.10.2024

Prihvaćen: 22.11.2024

Izvorni naučni rad

Muhamed Nametak

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

nametak@gmail.com

Pojava Ali-bega Firdusa u javnom životu Bosne i Hercegovine i prvi podaci o njegovoj djelatnosti

Sažetak: Bosanskohercegovačka zemljišna aristokratija dolaskom Austro-Ugarske našla se pod velikim pritiskom, kako od strane sistema koji se izmijenio i kojem su se morali prilagođavati, tako i od strane kmetova koji su se nadali da će smjenom vlasti doći do promjene zemljišno-pravnih odnosa u zemlji. Ali-beg Firdus, kao član jedne od najistaknutijih begovskih porodica zapadne Bosne, bio je primjer uspješnog prilagođavanja novom sistemu. On se uspješno integrirao u novu upravu, održavao dobre odnose s lokalnim vlastima, a u isto vrijeme odlučno čuvao zemljišne posjede, koji su bili osnovni izvor njegovih primanja, a samim time i političkog ugleda i moći. Potvrda uspješnog rada, prije svega na privrednom planu stigla je 1894. kada je odlikovan ordenom viteza Franza Josefa što je bila izvrsna preporuka za njegov daljnji napredak kroz nomenklaturu bosanskohercegovačke piramide moći.

Ključne riječi: Ali-beg Firdus, Bosna i Hercegovina, aristokratija, muslimani, kmetovi, stočarstvo, agrarni odnosi

Abstract: With the arrival of Austria-Hungary, Bosnian landed nobility found itself under great pressure both from the system, which had changed and to which they had to adapt, as well as from the serfs, who hoped that the change of government would lead to a change in land-legal relations

in the country. Ali Bey Firdus, as a member of one of the most prominent noble families of Western Bosnia, was an example of successful adaptation to the new system. He successfully integrated into the new administration, maintained good relations with the local authorities, and at the same time decisively guarded his land possessions, which were the main source of his income, and thus of his political reputation and power. Confirmation of successful work, above all on the economic level, came in 1894. when he was awarded the Order of Knight of Franz Josef, which was an excellent convenience for his further advancement within the hierarchy of the Bosnian pyramid of power.

Key words: Ali-bey Firdus, Bosnia and Herzegovina, aristocracy, Muslims, serfs, livestock farming, agrarian relations

Pojava Ali-bega Firdusa u političkom životu bosanskohercegovačkih muslimana početkom XX stoljeća za vrijeme borbe za vjersko-mearifsku autonomiju, prvi je slučaj političkog liderstva kod te etničke grupe za vrijeme austrougarske okupacije i uprave. Ali-beg je bio porijeklom iz imućne i ugledne porodice Firdus, koja je stoljećima bila jedan od glavnih faktora vojne, političke i privredne zbilje u zapadnoj Bosni. S obzirom na činjenicu da je Ali-beg 1906. postao predsjednik Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije, važno je rasvijetliti njegov životni put i prije početka pokreta za vjersko-mearifsku autonomiju, jer temelji njegovog političkog uspjeha nalaze se u godinama izgradnje njegove ličnosti tj. u njegovoj mladosti. Prilikom rasvijetljavanja tog perioda njegovog života, izazov je bio pronaći bilo kakav izvor informacija o njemu, jer postojeća literatura, pa i zbirke objavljenih izvora poznaju Ali-bega tek od pokreta za vjersko-mearifsku autonomiju. Dokumenti, koji se nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine pružili su određeni uvid u Ali-begove aktivnosti i osnovne probleme s kojima se susretao u periodu od punoljetstva do stupanja na mjesto gradonačelnika Livna. O najranijem periodu Ali-begovog života i rada nije sačuvano mnogo

arhivskih dokumenata, tako da se zaključci o njemu mogu praviti samo na osnovu nekoliko međusobno nepovezanih događaja, koji su zabilježeni od strane vlasti.

Prve godine austrougarske okupacije Livna označile su brojne intervencije zemaljske uprave i poboljšanja gradske infrastrukture. Gradske ulice su proširene, javna rasvjeta je uvedena. Pored toga, gradili su se novi putni pravci, prema Mostaru i Sinju, a uvedene su i telegrafске veze sa Travnikom i Sinjem. U oktobru 1878. otvorena je vojna bolnica, sa 120 kreveta, a grad je dobio i prvu apoteku. Prisutnost značajnog broja vojnika u Livnu značio je i poticaj obrtu, trgovini i ugostiteljstvu, a od 15. juna 1880. uvedena je putnička linija između Livna i Sinja.¹ Okupacijom Bosne i Hercegovine livanjski urbani pejzaž je temeljito promijenjen: porušeni su gradski bedemi, koji su izgrađeni nakon Kandijskog rata i koji su obuhvatali najveći dio grada. Također, porušena je Firdusova džamija u mahali Prikorici i Piragića mesdžid na Turbaši. Livno je do okupacije poslije Sarajeva bio grad s najviše potkupolnih džamija u Bosni i Hercegovini. Još jedna promjena, koja ilustruje promjenu u Livnu je i činjenica da se na gradskoj Musali, koju spominje Evlija Čelebija, nakon okupacije više nije klanjala džuma, već su odatle tek ispraćivani hodočasnici na hadž.² Naravno, shodno promjeni političke situacije, nova vlast je dala novi pečat gradu. Jedna karta iz 1882. pokazuje imena ulica poput: Franz Josefs gasse, Ana gasse, Johann Salvator gasse, Philipović gasse, Wurtemberg gasse itd. Ipak, značajno u kontekstu ovog rada jeste da je jedna ulica nosila ime Firdus gasse,³ što potvrđuje teoriju o dobrom odnosu između ove porodice i novih vlasti, ali i ugledu Firdusa u Livnu.

Od početka austrougarske okupacije Livno je bio jedan od bosanskih gradova, koji je doživio značajnu demografsku tranziciju i promjenu

¹ Damir Tadić, "Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave", *Cleuna* br. 1, (2014.), 247, Bosansko-hercegovačke novine, br. 78, 26. septembar 1880, 4. Telegrafska veza između Livna i Travnika napravljena je prvobitno 1868. godine. Bosna br. 96 1. april 1868, 1.

² Abas Firdus, *Livno od najstarijih vremena do 1878. (neobjavljen rad)* 1967, 108-109.

³ Ahmet Burek, *Kameno Hlivno*. (Tešanj: Planjax, 2007), 205.

odnosa unutar etničkih skupina. Već u proljeće 1879. počelo je intenzivno iseljavanje muslimana u Osmansko Carstvo i unutrašnjost Bosne. U narednih desetak godina preko 100 livanjskih porodica se iselilo.⁴ Po prvom popisu stanovništva, koji je poduzela okupaciona uprava, 1879. u Livnu je živjelo 4.597 ljudi što ga činilo sedmim najvećim naseljenim mjestom u zemlji. Po posljednjem popisu iz 1910. godine Livno je imalo 4.729 stanovnika što je činilo porast od 132 osobe. Livno je 1910. palo na deseto mjesto najvećih naseljenih mjesta. U isto vrijeme broj muslimana je pao za 595, dok se broj pravoslavnih i katolika povećao za ravno 700 tako da su muslimani od većine postali manjina. U isto vrijeme Livno je bilo značajno središte doseljavanja iz Austro-Ugarske.⁵ Uzroci iseljavanja muslimana iz Livna slični su drugim sredinama u Bosni i Hercegovini, s tim što je Livno jedan od migracijama najpogođenijih gradova u Bosni i Hercegovini. Pored uobičajenih uzroka, kao što su promjena vlasti, gubitak prihoda sa čiflučkih imanja i stradanje u okupaciji 1878. kao jedan od uzroka javlja se i činovnička korupcija, odnosno odnos lokalnih predstavnika vlasti prema muslimanima. U tome se isticao Augustin Mazalin, porijeklom iz Drniša, koji je od jeseni 1879. do sredine 1880. bio zamjenik kotarskog predstavnika u Livnu Mustaj-bega Lakišića. Obojica su zbog zloupotreba smijenjeni sredinom 1880.⁶ Situacija se promijenila nabolje dolaskom na mjesto kotarskog predstojnika Piusa Lazzarinija, koji se trudio da umanjí nezadovoljstvo muslimana. Preko utjecajnih građana pokušao je da spriječi iseljavanje, prilikom čega se nije ustručavao ni od privatnih posjeta kućama, pa čak i prisustvom na noćnim sijelima, gdje se pojavljivao kao privatno lice, da tu pokuša postići, ono što nije kao službeno lice mogao iz svog ureda. Brojne putne isprave, izdate u svrhu napuštanja zemlje on je uspio na vješt način odu-

⁴ Ahmet Burek, *Kameno Hlivno*, 200.

⁵ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za historiju, 2004), Podaci o ukupnom broju stanovnika i prirodnom priraštaju preuzeti su iz tabele br. 2 str. 305; Podaci za muslimane, pravoslavne i katolike preuzeti iz tabela br. 9, 10, 11, str. 319-324. Podaci za doseljenike preuzeti iz tabele br. 13., 328.

⁶ Damir Tadić, "Livanjski kotarski predstojnici", 245-246.

zeti i time je umanjio iseljavanje muslimana.⁷

Ali-begov otac Abdurahman-beg 1860. naslijedio je od svog oca Ibrahim-bega posjede na sjevernom dijelu Livanjskog polja s kulom u Čelebiću. On se oženio Melćom Atlagić, iz jedne od najpoznatijih begovskih porodica livanjskog kraja. Iz tog braka rodili su se Alija i Đula. Kako je u tom vremenu bio običaj u pisanoj riječi, ali i govoru koristiti titulu uz vlastito ime, Alija je postao Ali-beg i gotovo je nemoguće pronaći mjesto gdje se Ali-beg zove po svom rođenom imenu.⁸ Ali-beg se oženio Biserom Džinić, iz poznate banjalučke begovske porodice. Njegov otac Abdurahman-beg je naslijedio preko 350 hektara najbolje zemlje u Livanjskom polju, tako da je Ali-beg već pri rođenju imao zemljišne posjede, koji su bili izvor velikih prihoda.⁹

Na osnovu jednog špijunskog izvještaja iz septembra 1878. da se zaključiti da Firdusi nisu učestvovali u otporu okupacionim snagama.¹⁰ Oni su time nastavili tradiciju poštivanja državnog autoriteta, koji je bio poznat u toj porodici generacijama. Ali-begov djed Ibrahim Firdus, posljednji livanjski kapetan, je za svoju lojalnost državnoj vlasti bio nagrađen titulom carskog kapidžibaše.¹¹ Slično tome, njegov otac Abdurahman-beg je prilikom dolaska Omer-paše Latasa u Bosnu i Hercegovinu došao u Sarajevo i izjavio lojalnost sultanu.¹²

Ali-beg se rodio 1864. u Livnu gdje je proveo djetinjstvo. Tu je završio ruždiju, koju je 1868. podigao o vlastitom trošku Mehmed-beg Firdus. Za ovu školu se zna da je u svom programu imala turski i arapski jezik,

⁷ Ahmed Aličić, *Iseljavanje Livnjaka u Tursku, Osvit*, br. 22, 1/1943. 2.

⁸ Ovaj podatak je dobiven iz porodičnog stabla prodice Firdus, koji je autoru ustupio Ali-begov potomak Bakir, kojem se ovom prilikom zahvaljujem.

⁹ Ahmet Burek, "Begovske porodice u Livnu, Firdusi", *Most* br. 147, (2002.) napomena br. 28

¹⁰ Ahmet Burek, *Kameno Hlivno*, 193-195.

¹¹ Hajrudin Ćurić, "Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XII, (1957), 114.

¹² Staka Skenderova *Ljetopis Bosne 1825-1856. Čokorilo-Pamučina-Skenderova, Ljetopisi*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1976), 215.

pisanje i “realne nauke”.¹³ Nakon završetka ruždije otputovao je u Carigrad, gdje je proveo dio mladosti. Za vrijeme svog boravka u glavnom gradu Osmanskog Carstva dobro je savladao turski, perzijski i arapski jezik te stekao izvrsno poznavanje književnosti. Nakon povratka iz Carigrada, naslijedio je očeva imanja i postao jedan od naujglednijih Livnjaka.¹⁴ Ali-beg je po svojoj majci Melći bio u srodstvu s Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom, čija je majka bila sestra Ali-bega Atlagića, Melćinog oca. Ostala je zabilježena činjenica da je Firdus pomagao Ljubušaku u sakupljanju etnografske građe za Ljubušakovo “Narodno blago”, koje je objavljeno 1887. godine. U međusobnoj prepisci koristili su pismo bosančicu, što je bio običaj pojedinih bosanskih begova.¹⁵

Prije stupanja na gradonačelničku poziciju Ali-beg je bio posvećen svojim privrednim dobrima nastojeći uvećati svoj, već veliki, imetak. Ta njegova nastojanja mogu se pratiti kroz njegovu upornu borbu za očuvanje svojih zemljišnih posjeda i prihoda s njih, kao i ulaganja u postojeće privredne aktivnosti. U tom pogledu ilustrativan je njegov pokušaj moderniziranja svoje stočarske proizvodnje. Početkom marta 1893. godine on je uputio molbu kotarskom predstavništvu u Livnu da mu pomogne u nabavci mašine za drobljenje repe, kao i dva frizijska bika s kojim je namjeravao da oplemeni vlastitu stoku. Ova molba je preko okružne administracije u Travniku došla do Zemaljske vlade, koja je o istome obavijestila Zajedničko ministarstvo finansija. Vlada je posredovala kod bečke firme *Hostherr und Schrantz*, koja je proizvodila ove mašine i koja je ponudila cijenu od 75 forinti i popust od 15%. Ali-begu je ponuđeno da kupi mašinu na kredit, ali ponudu za kredit on je

¹³ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983) 145-146. Ruždija je bila prva vrsta svjetovnih škola podizanih za vrijeme osmanskog carstva. Odgovarala je rangu nižih srednjih škola i trajala je četiri godine nakon čega su svršenci bili obučeni za obavljanje nižih činovničkih zvanja ili su mogli nastaviti školovanje. U ruždije su primana djeca, koja su prethodno završila sibjan mekteb i znala čitati i pisati. Ćurić, 135-137.

¹⁴ “Ali-beg Firdus” *Pester Lloyd*, br. 155, 1. juli 1910, 2

¹⁵ Stipo Manderalo, *Kutija za čuvanje vremena – Prilozi proučavanju prošlosti livanjskog kraja* (Livno: Svjetlo riječi 1996), 42.

odbio i platio mašinu gotovim novcem što svjedoči njegovoj finansijskoj nezavisnosti.¹⁶ U pogledu nabavke bikova, poglavar vlade Appel bio je donekle skeptičan tvrdeći da pomenuta rasa bikova još nije dovoljno testirana u bosanskohercegovačkim uslovima budući da su pokušaji miješanja te rase s domaćim rasama stoke otpočeli nepunu godinu dana ranije, tj. 1892. u poljoprivrednoj stanici u Livnu. S obzirom na to da domaći uzgajivači stoke nisu bili upoznati s osobinama ovih goveda, vladao je opravdan strah da čitava akcija propadne što bi bio ozbiljan udarac naporima zemaljske uprave da oplemeni bosanskohercegovačke pasmine stoke. Ipak, s obzirom na politiku zemaljske uprave prema bosanskohercegovačkom plemstvu, Appel je konačnu odluku ostavio ministru Kallayu s molbom da ukoliko se odluči da odobri ovu prodaju istu izvrši preko vladinog savjetnika Kalteneggera koji je bio u kontaktu s uzgajivačem ovih bikova Josefom Sternbergerom iz Brunnecka, Tyrol. Cijena jednog bika bila je 15 forinti na koje je trebalo dodati troškove transporta.¹⁷ Skeptičnost Appela bila je opravdana, naime, već u augustu iste godine on je obavijestio ministarstvo o opasnoj bolesti stoke, prilikom koje je uginula jedna krava pasmine Möllthal u vlasništvu Ali-bega Firdusa. Cijeli slučaj ispitao je službeni livanjski veterinar Oskar Fola-kowski, koji je podnio izvještaj da su dva goveda uginula, jedno domaće pasmine iz poljoprivredne stanice u Livnu i jedno Möllthal, vlasništvo Ali-bega Firdusa. Kako bi se izbjeglo širenje opasne zaraze, uništeni su leševi životinja i svi veterinarski uzorci uzeti prilikom ispitivanja ovog slučaja.¹⁸ Prethodno je preko Zemaljske vlade obaviješten dobavljač ove stoke vladin savjetnik Kaltenegger da je došlo do problema sa stokom, koja je njegovim posredovanjem dovedena. Naročito je podvučeno da je problem što je pored državnih uginulo i govedo u vlasništvu Firdusa.¹⁹

¹⁶ ABiH, ZMF, Opći akti, 4200/1893. Pismo Zemaljskog poglavara Appela Zajedničkom ministarstvu finansija 7. april 1893.

¹⁷ Isto

¹⁸ ABiH, ZMF, Opći akti 9677/1893. Pismo Zemaljskog poglavara Appela Zajedničkom ministarstvu finansija 14. august 1893.

¹⁹ ABiH, ZMF, Opći akti 2616/1893, 7465/1893, 8480/1893

Ovaj slučaj ilustrira, koliko se zemaljska uprava brinula da vlastite mjere i metode na unapređenju stočarstva budu na kvalitetan način dovedene do kraja, te da nije bio cilj puko uvođenje plemenitih pasmina stoke, već da se ustručavalo od takvih poduhvata ukoliko se sumnjalo da čitav proces neće uspješno biti doveden do kraja. Inače, proces uvoza i oplemenjivanja krupne stoke bio je vid ulaganja na duže staze, nad kojim je zemaljska uprava budno bdila. Po odredbama vlade, svi uvoznici stoke imali su podršku veterinarskih službi i pravo na drvenu građu iz državnih šuma za svrhu podizanja modernih štala. U isto vrijeme, kao pružitelju usluga zajednici oni su morali u vremenskom periodu od tri godine ustupiti bikove na priplod vlasnicima krupne stoke u okruženju. Ovu uslugu nisu imali pravo naplaćivati, ali su zauzvrat dobijali naknadu od države u iznosu od 20 forinti po biku. Naročito se dobro prilagodila rasa Pinzgau-Möllthaler na koju je otpadalo skoro polovina ukupno uvezenih grla. Država je, u nastojanjima da praksu modernog uzgajanja krupne stoke raširi kod domaćih uzgajivača, pored uvoza ovih goveda često kupovala i goveda uzgojena na domaćim farmama što je sasvim sigurno djelovalo stimulatивно na ulaganje u oplemenjivanje stoke.²⁰ Kao zaključak se nameće da je Ali-beg kupovinom ove stoke imao znatno šire poglede od kupovine za vlastite svrhe te da se ovim postupkom istakao u očima zemaljske uprave, jer se uspješno uklopio u njezinu politiku podizanja domaće privrede što je bila velika preporuka za njegovu političku karijeru u budućnosti.

U pogledu zaštite svojih zemljišnih posjeda Ali-beg je bio pažljiv i prva, u izvorima zabilježena, djelatnost s njegove strane vezana je za agrarne sporove s kmetovima iz sela Gornje Peulje, koje se nalazilo na sjeveru livanjskog kotara, a danas se nalazi u općini Bosansko Grahovo. Spor s kmetovima ili zakupnicima zemljišta, trajao je preko 20 godina. Još 1. novembra 1881. Ali-beg je uputio žalbu kotarskom uredu u Livnu zbog činjenice da kmetovi nisu plaćali hak. U datom zahtjevu tražio je da se hak plaća u obliku trećine svega što iz zemlje raste i polovine za sla-

²⁰ *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina*, (Sarajevo: 1899), 130-133

mu. Ovaj zahtjev je kotarski ured odbio, pozivajući se na odluku kome-sara za repatrijaciju Kasumovića koji je na osnovu usmenog dogovora obje stranke donio odluku 12. februara 1879. da kmetovi plaćaju petinu. Međutim, ohrabreni ovim ustupkom kmetovi tada odlučiše da ne žele plaćati nikakav hak osim kesima, tj. najma za zemljište, koje su iskrčili i koristili za vlastite potrebe. Ovakvo postupanje ih je skupo koštalo, jer je ministarstvo finansija, kao organ uprave u Bosni i Hercegovini 11. augusta 1883. donijelo odluku kojom su sve odluke, čak i u slučaju pravosnažnosti, bile podvrgnute mogućnošću novog postupka na zahtjev jedne od stranaka, ukoliko jedna od stranaka nije htjela da potpiše ugovor. Kako kmetovi nisu htjeli da potpišu ugovor, Ali-beg je obnovio svoj zahtjev prema kotarskom zastupništvu koje je 14. novembra 1885. donijelo odluku da kmetovi moraju plaćati trećinu. Na ovu odluku, kmetovi su se žalili direktno ministarstvu finansija u Beču koje je 4. februara 1888. potvrdilo prethodnu odluku nižeg organa. Svoju odluku potkrijepilo je argumentima da je po osnovu odluke vojne komande iz novembra 1878. i po dekretu Zemaljske vlade od 18. aprila 1880. ključni detalj za razrezivanje poreza, u odsustvu bilo kakvih ugovora, prijašnja praksa. Kako su kmetovi sami priznali da su prije okupacije plaćali trećinu, isti sistem je morao ostati na snazi i dalje. Ne mireći se s ovakvim raspletom, kmetovi su ponovo aktuelizirali ovo pitanje 1901, tačnije 8. novembra, kada su podnijeli zahtjev službenom uredu u Grahovu da izda nalog Firdusu da prihvati hak u obliku petine, koji su kmetovi deponirali ili da mu se hak oduzme. Kmetovi su svoj zahtjev potkrijepili praksom iz perioda 1897–1900. kada su u dogovoru sa Ali-begovim subašom Bećir-begom Ljubunčićem plaćali nešto više haka za žito, ali su bili oslobođeni haka za povrće iako mu je beg naredio da prikuplja trećinu i polovinu. Nakon ispitavanja, subaše, kmetova i analize kompletne dokumentacije, službeni organi su zaključili da je Ljubunčić u dogovoru sa svojim bratom izvršio pronevjeru na štetu Ali-bega Firdusa i da prijašnja odluka organa vlasti da kmetovi moraju plaćati trećinu validna i da ostaje na snazi. Kmetovi su se žalili i na ovu odluku vlasti sa zahtjevom

da se čitav postupak ponovo pokrene, jer je, navodno, Ali-beg bio vlasnik samo dijela zemljišta na kojem oni privređuju. Uz to, zahtijevali su da im vlasnik nadoknadi troškove krčenja zemljišta, koje su oni izvršili i koje žele da mu vrate. Vlada je i ovaj zahtjev odbila s obrazloženjem da zahtjev za nadoknadom ima osnovu, ali da niko ne može natjerati Firdusa da on isti ispuni s obzirom na njegovo vlasništvo zemlje, njegovo isključivo pravo je da odluči da li će se neki dio posjeda krčiti ili ne, a kako su to kmetovi radili samoinicijativno da ne postoji zakonski osnov da se Ali-beg natjera da plati tu nadoknadu.²¹

Prilika kmetovima se ukazala nedugo nakon ove odluke vlade; zbog smrti ministra Kallaya, koji je umro u julu 1903. godine. Oni su svoj zahtjev uputili ministarstvu 10. novembra iste godine s molbom da se zahtjev nanovo pokrene i da se u međuvremenu obustave “rubačine” tj. oduzimanje imovine na ime neplaćenog haka. Peuljani su se u ovoj žalbi naročito požalili na postupanje nižih tj. kotarskih organa vlasti iz Livna, koji po njihovom stavu nikad nisu bili na njihovoj, nego isključivo na Ali-begovoj strani. Nisu izostale ni žalbe na ponašanje samog Ali-bega, koji je prilikom rubačine na mjesto gdje su oduzete stvari donijete donio svoja četiri barjaka, čime je po mišljenju seljaka iz Peulja, htio da potvrdi svoju pobjedu nad njima. U svojoj žalbi oni su navodili i srazmjere oduzimanja imovine, tako su naveli primjer Alekse Ivankovića, kojem su kotarski službenici navodno oduzeli jedini pokrivač, kojim je pokrivač svoje osmero djece. Njegovoj ženi su oduzeli jedinu haljinu, zbog čega nije mogla da napušta kuću. Špiri Đukiću, koji je 1897. s dozvolom vlasti otvorio trgovinu robom i pićem, vlast je 1903. oduzela točarinску dozvolu i dovela ga u tešku materijalnu situaciju. Jedan od argumenata kojim su pravdali svoje zahtjeve prema vladi bila je tvrdnja da je zemljište, koje su obrađivali od davnina bilo posjed begova Atlagića, a da je tek ženidbom Abdurahmana Firdusa, Ali-begovog oca, taj posjed prešao Firdusima, čime su htjeli aludirati da sam Ali-beg nije dovoljno upoznat

²¹ ABiH, ZMF, Opći akti, 123/1903. Pismo Zemaljskog poglavara Appela Ministarstvu finansija 3. januar 1903.

s historijatom odnosa kmetova prema prijašnjim vlasnicima, kojima su po njihovim riječima “uvijek i samo plaćali šestinu svega što iz zemlje niče”. Ova tvrdnja kmetova u suštini znači da su oni prelaskom na petinu od vremena Ali-begovog oca već bili jednom oštećeni.²²

Slijedeći zemljišni spor vezan je za visoravan Krug, koja se nalazi na jugozapadnoj strani planine Cincar s nadmorskom visinom koja dostiže 1.350 metara. Na pomenutoj visoravni kmetovi Ali-bega, Ilija i Tošo Marić, podigli su kuću i izvodili stoku na ispašu. Problem se pojavio 1891. godine kada je podignuto državno stočarsko gazdinstvo koje je sve pašnjake preuzelo za ispašu vlastite stoke. U narednim godinama desilo se više incidenata između uposlenika gazdinstva i kmetova. Risto Marić je kažnjen s globom u iznosu od 5 forinti jer je 14. novembra 1893. ušao na državni posjed i tu izveo vlastitu stoku. Tošo Marić je u junu 1894. počinio težak prekršaj jer je ponovo počinio nezakonit ulaz na državni posjed. Tom prilikom je uvrijedio tamošnjeg čuvara stoke, te ga pokušao podmititi da izvrše zamjenu ovaca kako bi došao do plemenitijih sorti, koje su bile u državnom vlasništvu. Ova kazna je kasnije preinačena u kaznu zatvora od četiri dana. U augustu iste godine u kotarski ured u Livnu, Marići su predali tužbu s ciljem da im se prizna pravo vlasništva nad pašnjacima na visoravni Krug. Problem je nastao jer se dotičnom uredu obratio i Ali-beg tvrdeći da polaže pravo na cijelu visoravan. U svojoj tužbi Marići su tvrdili da su bez ikakvih ograničenja od 1872. godine izvodili stoku na ispašu na Krug te da su shodno tome napravili štale i kuću. U svom izvještaju ministarstvu finansija, civilni adlatus baron Kutschera je naglasio da su Marići stanovnici sela Malovan u kotaru Bugojno te da imaju beznačajne posjede na dijelu visoravni koje obrađuju i za koje daju hak, ali da im je cilj bio da za korištenje ispaše prisvoje cijelu visoravan te da ih je to privuklo na migraciju iz Bugojna prema visoravni Krug. Braća Marić su tražili da im država prizna njihovo pravo na posjed ili u suprotnom isplati odštetu u

²² ABiH, ZMF, Opći akti 14396/1903. Pismo kmetova iz Gornjih Peulja upućeno Ministarstvu finansija u Beč, 10. novembar 1903.

iznosu od 5.500 forinti. U zaključku svog pisma Kutschera je predložio ministarstvu da se ovaj slučaj riješi nakon što Ali-beg službeno podnese zahtjev za priznavanje njegovih vlasničkih prava. U dokumentima nije zabilježeno da je Ali-beg podnio zahtjev za priznavanje vlasništva nad visoravni Krug tako da je najvjerojatnije država zadržala u svom posjedu pašnjake i gazdinstvo podignuto 1891. godine.²³ Sporovi Firdusa s njegovim kmetovima, ogledalo su dešavanja, koja su netom nakon okupacije nastupila u području zapadne Bosne, kada je katolički kler i političke stranke, koje su djelovale na području Dalmacije, uticala u prvom redu na hrvatsko seljaštvo da zahtjeva ublažavanje agrarnih odnosa. Kmetovi su tada u brojnim predstavama ministarstvu finansija u Beču tražili između ostalog da krčevine, šume i lugovi, kao i kuće koje su sami sagradili, pripadnu njima.²⁴

U privrednim aktivnostima Ali-beg se nije ustručavao ni od ortačkih odnosa, na rijeci Bistrici imao je dva mlina. Jednim je gazdovao uz suvlasnike Aliju Kalendera, Sulju Jahjaefendića, Đuru Pazina sinove Bešira Mastalića i Vakuf Džumanuša.²⁵ Također, u vlasničkom listu iz 1890. godine Firdus se spominje kao suvlasnik posjeda u Ždralovcu sa sestrama Todorović.²⁶ Na osnovu arhivskih dokumenata moguće je utvrditi i kasniju promjenu vlasništva nad ovim posjedom jer su sestre Todorović prodale svoj, zapadni, dio Ždralovca Vojislavu Šoli iz Mostara, dok je Ali-begu ostao istočni dio posjeda.²⁷

Prethodno navedeno svjedoči da je Ali-beg bio jedan od zemljoposjednika, koji je pokušao da se prilagodi promjenama koje su nastupile

²³ ABIH, ZMF, Opći akti 5850/1895. Jedan od argumenata za ovu tvrdnju jeste i taj što se pomenuto gazdinstvo nalazilo na istom mjestu i da je spomenuto u knjizi *Das Landwirtschaft in Bosnien und die Herzegovina* izdatoj 1899. godine od strane Zemaljske vlade.

²⁴ Hamdija Kapidžić, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, *Jugoslavenski narodi pred Prvi svetski rat*, (Beograd: SANU, 1967), 319.

²⁵ Stipo Manderalo, *Kutija za čuvanje vremena*, 207.

²⁶ Ferdo Hauptman, "Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća", *Godišnjak društva historičara*, godina XVII, (1969), 24.

²⁷ ABIH, ZMF, Opći akti 11.172/1909.

dolaskom nove vlasti. On je evoluirao od pukog uživaoca zemljišne rente do poduzetnika, koji ulaže u nove mašine predviđene za pravljenje stočne hrane. Također, bio je zainteresiran da poboljša pedigre vlastite stoke i stvori uzorno stočarsko gospodarstvo. Na kraju, s obzirom na to da je posjedovao mlinove, jasno je da je dio rente u vidu žitarica, koju je dobijao od kmetova, mljeo u svojim mlinovima i dalje kao gotov proizvod stavljao na tržište. To mu je omogućilo da dođe do velike finansijske dobiti koja će mu u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju pomoći da se nametne kao jedan od lidera bosanskohercegovačke zemljišne aristokratije. Ali-beg je prigrlio od novog sistema, ne samo privredne inovacije već je i u pogledu svog ponašanja i vanjske pojave bio predstavnik nove generacije bosanskohercegovačke aristokratije. U jednom razgovoru s učiteljem Radom Pelešom, rekao je: “Ja sam zbacio bosanske haljine davno, jer su bile preteške i ljeti prevruće. Grdili su me, pa su i prestali”.²⁸

Politička karijera Ali-bega Firdusa počinje 1885. kada je livanjski kotarski predstavnik Pius Lazzarini smijenio dotadašnjeg gradonačelnika Ivu Tadića i na njegovo mjesto postavio Ali-agu Čizmića. Lazzarini se pobrinuo i za imenovanje članova gradskog zastupstva. Jedan od devet novoizabranih zastupnika bio je i Ali-beg Firdus, koji je na tom položaju ostao sve do smrti gradonačelnika Čizmića 4. januara 1895. godine.²⁹ Afirmacija položaja Ali-begovog, kako u pogledu njegovog ekonomskog položaja tako i političkog prestiža, svakako je bilo i odlikovanje ordenom viteza cara Franza Josefa, koje se desilo 1894. godine. Orden je pored Ali-bega dobio i tadašnji gradonačelnik Ali-aga Čizmić, a gradski zastupnik Đorđe Samardžić dobio je odlikovanje za zasluge kruni.³⁰ Nije poznato na ime čega je Ali-beg dobio ovo odlikovanje, ali bitno je znati da su odlikovanja u ovom periodu bila jedna od metoda, kojom su

²⁸ Rade Peleš, “Muslimanska nošnja u Bosni (Tuzla)”, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, knjiga XI ur. Milica D. Kosorić, (1975.), 74.

²⁹ Damir Tadić, “Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave” *Info Livno*, bilten općine Livno, rujan 2012, br. 2, 26. Damir Tadić, Livanjski kotarski predstojnici, 253.

³⁰ *Bošnjak*, kalendar za 1895.

vlasti htjele da privuku u svoj tabor osobe, za koje se smatralo da mogu u budućnosti poslužiti interesima krune. Ta praksa bila je raširena i u drugim zemljama Evrope i dobila je naziv “valuta ordenja”. Kako bi se činovništvo učinilo što poslušnijim, a da se krugovi koji su se nalazili izvan hijerarhije vlasti uvuku organski u postojeći državni sistem, vlast se umjesto novcem koristila surogatom vrijednosti tj. odlikovanjima.³¹ Ipak ordenje je imalo pored funkcije privlačenja određenih osoba od interesa i svrhu biljega pouzdanosti te osobe za vlast. Ali-begov orden bio je jedan od argumenata, prilikom njegovog izbora na mjesto gradonačelnika, kojim se opravdavala njegova kandidatura.³²

Zaključak

Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. predstavila se kao izazov konzervativnom bosanskohercegovačkom staležu aristokratije. Naviknut da bez mnogo truda živi na račun zemljišne rente, ovaj stalež se našao pod pritiskom kmetova, koji su očekivali da će s dolaskom nove vlasti doći do rješavanja agrarnog pitanja u njihovu korist, što je u suštini i bio jedan od razloga zbog kojeg su velike sile dale Bosnu i Hercegovinu na upravljanje Austro-Ugarskoj na Berlinskom kongresu. Iako se Monarhija u konačnici opredijelila za konzerviranje postojećih agrarnih odnosa, to nije umanjilo pritisak kojem je bio izložen bosanski begovat. Mnogi su u takvoj situaciji odlučili da napuste Bosnu i Hercegovinu, ne želeći da žive u zemlji pod vlašću kršćanskog vladara, ali i iz straha od budućnosti. Livanjski kraj, koji je još od druge decenije XIX stoljeće bio značajno imigracijsko čvorište, kamo su dolazili uglavnom seljaci bezzemljaši iz Dalmacije, bio je naročito pogođen emigracijom bosanskohercegovačkih muslimana. Promjene koje su se brzo smjenjivale postavile su izbor: prilagoditi se promjenama ili nestati u vihoru historijskih zbivanja. Jedan od predstavnika bosanskohercegovačke aristokratije koji se uspješno prilagodio novonastaloj

³¹ Rihard Levinzon-Morus, *Novac u politici* (Beograd: Kosomos, 1934), 17.

³² ABiH, ZMF, Opći akti 367/1895. Pismo zemaljskog poglavara Appela Ministarstvu finansija 13. februar 1895.

situaciji bio je Ali-beg Firdus. Zahvaljujući činjenici da njegova porodica nije učestvovala u otporu okupaciji, bio je u dobrim odnosima sa kotarskim vlastima u Livnu. Na osnovu sačuvane arhivske građe, ali i pojedinih podataka iz literature vidljivo je da je on dosta rano odlučio da se integri- ra u novouspostavljeni sistem po svim osnovama, iako je ostao vjeran i domaćoj tradiciji s obzirom na to da je ostao dosljedan korištenju starog bosanskog pisma, bosančice. Dva osnovna pravca njegovog rada do ime- novanja za gradonačelnika Livna bila su borba za očuvanje naslijeđenih zemljišnih posjeda i stvaranje modernog stočarskog gospodarstva kroz nabavku novih mašina za proizvodnju stočne hrane, izgradnju moder- nih štala koje su poštovale sanitetske uslove kao i nabavku plemenitih pa- smina stoke iz Monarhije. U pogledu zaštite njegovih begovskih posjeda, primjetna je crta da se Ali-beg striktno držao zakonskih rješenja, koja su mu išla na ruku i da nije popuštao na mjestima, gdje je smatrao da su povrijeđena njegova vlasnička prava. Njegova politička karijera otpočela je 1885. izborom u gradsko vijeće Livna, gdje je proveo narednih deset godi- na. Kao potvrdu njegove perspektive za budućnost stigao je orden viteza Franza Josefa, što je značilo, ne samo da je revnosno radio svoj posao nego i da je zemaljska uprava u njemu prepoznala uspješnog mladog čovjeka na kojeg je računala u budućnosti.

Izvori i literatura

Izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF)

Objavljeni izvori:

- Staka Skenderova Ljetopis Bosne 1825-1856. Čokorilo-Pamučina- -Skenderova, Ljetopisi, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.

Štampa:

- *Bosna*, 1868.
- *Bosansko-hercegovačke novine* 1880.
- *Pester Lloyd*, Budimpešta, 1910.
- *Bošnjak*, kalendar za 1895.
- *Osvit*, Sarajevo, 1943.

Knjige:

- Burek, Ahmet. *Kameno Hlivno*. Tešanj: Planjax, 2007.
- Ćurić, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
- *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina*, Sarajevo, 1899.
- Firdus, Abas. *Livno od najstarijih vremena do 1878. (neobjavljen rad)*, Sarajevo, 1967.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2004.
- Levinzon-Morus, Rihard. *Novac u politici*. Beograd: Kosomos, 1934.
- Manderalo, Stipo. *Kutija za čuvanje vremena – Prilozi proučavanju prošlosti livanjskog kraja*. Livno: Svjetlo riječi, 1996.,

Članci:

- Burek, Ahmet. “Begovske porodice u Livnu, Firdusi”. *Most* br. 147, (2002): 60-68.
- Ćurić, Hajrudin. “Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XII, (1957.): 97-131.
- Hauptman, Ferdo. “Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća”. *Godišnjak društva historičara*, godina XVII, (1969): 23-40.

- Kapidžić, Hamdija. “Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat”. (1967): 315-339.
- Peleš, Rade. “Muslimanska nošnja u Bosni (Tuzla)”. Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, knjiga XI ur. Milica D. Kosorić, (1975): 73-86.
- Tadić, Damir. “Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave”. Info Livno, bilten općine Livno, br. 2 (rujan 2012) 25-28.
- Tadić, Damir. “Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave”. Cleuna br. 1, (2014): 240-282.

Conclusion

Ali Bey Firdus in Public Life of Bosnia and Herzegovina and his Activities

The occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 presented itself as a challenge to the conservative Bosnian nobility. Accustomed to living without much effort on the account of land rent, this class found itself under pressure from the serfs, who expected that with the arrival of the new government, the agrarian question would be resolved in their favor, which was essentially one of the reasons why European powers gave Bosnia and Herzegovina to the control of Austria-Hungary at the Congress of Berlin. Although the Monarchy ultimately decided to preserve the existing agrarian relations, this did not reduce the pressure to which the Bosnian beys were exposed. In such a situation, many decided to leave Bosnia and Herzegovina, not wanting to live in a country ruled by a Christian ruler, but also out of fear of the future. The Livno region, which was an important immigration hub since the second decade of the 19th century, where mostly landless peasants from Dalmatia came, was particularly affected by the emigration of Muslims from Bosnia and Herzegovina. The rapidly changing system presented a choice: adapt to the changes or disappear in the whirlwind of historical events. One of the representatives of the Bosnian nobility, who successfully adapted to the new situation, was Ali Bey Firdus. Thanks to the fact that his family did not participate in the resistance to the occupation, he had good relations with the district authorities in Livno. On the basis of the preserved archival material, as well as certain data from the literature, it is evident that he decided quite early on to integrate into the newly established system on all grounds, although he remained faithful to the local tradition, given that he remained consistent with the use of the old Bosnian script, “bosančica”. The two main directions of his work until he was appointed mayor of Livno were the fight for the preservation of inherited land and the creation of a modern livestock economy through

the acquisition of new machines for the production of animal food, the construction of modern barns, which adhered to the sanitary conditions, as well as the acquisition of noble breeds of livestock from the Monarchy. In terms of the protection of his properties, it is noticeable that Ali Bey strictly adhered to legal solutions, which suited him, and that he did not relent in places where he believed that his property rights were violated. His political career began in 1885 with his election to the city council of Livno, where he spent the next ten years. As a confirmation of his perspective for the future, he received the Order of Knight of Franz Josef, which meant not only that he did his job diligently, but also that the state administration recognized in him a successful young man that they counted on in the future.

UDK: 725.51 (497.6 Travnik) “ 1899 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.181
Primljen: 2.6.2024
Prihvaćen: 17.10.2024
Izvorni naučni rad

Minela Radušić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
minela.radusic@ff.unsa.ba

Vezirski grad zaslužuje jednu modernu bolnicu! – Pitanje izgradnje nove travničke bolnice 1899. i rad zavoda u prvim godinama nakon otvaranja

Sažetak: Iako je otvaranje prve bolnice u nekadašnjem vezirskom gradu važan povijesni trenutak, riječ je o jednoj neistraženoj epizodi iz bosansko-hercegovačke socijalne prošlosti. Osim da vrlo skromna saznanja o ovom pitanju upotpuni i proširi, rad ima intenciju da na izoliranom primjeru, u svjetlu vrlo kompleksnih državno – pravnih odnosa, propita i valorizira odnos austrougarske vlasti prema pitanju izgradnje novih zdravstvenih zavoda u Bosni i Hercegovini. Shodno navedenom, na prvoj razini se analizira na koji način je došlo do otvaranja i adaptacije prve bolnice u Travniku te se pokušava definirati o kakvom sanitetskom zavodu je riječ. Koji su presudni faktori zbog kojih je austrougarska vlast donijela odluku o izgradnji potpuno nove bolničke zgrade, te kakvu je ulogu u tom procesu imala Zemaljska vlada u Sarajevu, autorica nastoji dokučiti u drugoj cjelini. U kontekstu ocjene efikasnosti procesa zdravstvene modernizacije, u završnom dijelu se prate pozitivni učinci primjene modernih oblika liječenja.

Ključne riječi: općinska bolnica, Travnik, austrougarska vlast, gradsko vijeće, Zemaljska vlada u Sarajevu.

Abstract: Although the opening of the first hospital in *the town of viziers* is an important historical moment, it is an unexplored episode from Bosnia and Herzegovina's social past. In addition to completing and expanding the very modest knowledge on this issue, the paper intends to use an isolated example, in the light of very complex state-legal relations, to question and valorise the attitude of the Austro-Hungarian authorities towards the issue of building new health institutes in Bosnia and Herzegovina. In accordance to the aforementioned, the first part analyses how the opening and adaptation of the first hospital in Travnik took place, and an attempt is made to define what kind of health care institution it was. In the second part the author tries to find out what are the decisive factors that led the Austro-Hungarian government to decide on the construction of a completely new hospital building, and what role did the Provincial Government in Sarajevo play in that process. In the context of the evaluation of the efficiency of the health modernization process, the positive effects of the application of modern forms of treatment are examined in the final part.

Key words: Municipal Hospital, Travnik, Austro-Hungarian Rule, City Council, Provincial Government in Sarajevo

Travnik! – Travnik! To nije reč, muklo i hladno ime zabačene varošice, to nije Travnik, to je sada za njega Pariz i Jerusalem, prestonica sveta i središte života.
(Travnička hronika)

Iako je prema riječima bosanskohercegovačkog književnika Ive Andrića u prvoj polovini 19. stoljeća važio za *prestonicu sveta i središte života*, Travnik je nakon prebacivanja vezirske stolice u Sarajevo, a potom nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine polako prestajao to biti. Tako su se i koraci koje je, u pravcu modernizacije Bosanskog elajeta a kasnijeg vilajeta, poduzeo Topal Osman Šerif-paša u socijalno-prirednom smislu najviše ticali novog upravnog središta. Premda je dolazak Dvojne Monarije koja je najveću pozornost pridavala *zemaljskom*

gradu donekle potvrdio pravac ranijih Šerif-pašinih modernističkih nastojanja, cijela bosanskohercegovačka pokrajina, pa tako i njen nekadašnji vezirski grad, počeli su dobijati zapadnoevropske obrise. Drugačiji sistem vrijednosti, posve novi stil u odijevanju, pozorišna platna, moderni sanitetski zavodi i prvi školovani zdravstveni djelatnici koji su došli s novom upravom, sve više su se mogli vidjeti na gradskim ulicama. Iako primarno zaokupljena ekonomsko-privrednim procesima, poput industrijalizacije te nastojanja da jednu izrazito agrarnu zemlju integrira u kapitalističke tokove, okupaciona vlast nije zanemarila ni kulturno-prosvjetnu dimenziju modernizacijskog napretka. Evropskim silama koje su joj u ljeto 1878. godine povjerile upravu nad “nazadnim osmanskim područjem”, Austro-Ugarska Monarhija trebala je dokazati da je sposobna da uspješno provede kulturno-civilizacijsku misiju. Pored razvoja školstva i obrazovanja, nova uprava se posvetila sanitetskom progresu bosanskohercegovačke pokrajine. Kako bi kreirala sliku o efikasno provedenom projektu zdravstvene modernizacije, austroguarska vlast je, pored systemske izrade prvih sanitetskih propisa te implementacije tada savremenih, znanstveno priznatih oblika liječenja, pristupila otvaranju prvih modernih zdravstvenih zavoda. U tom smislu je i cilj ovog rada da na travničkom primjeru propita kada i pod kojim uvjetima dolazi do njihove izgradnje: da li Beč doista u Bosni i Hercegovini želi otvoriti moderno opremljene bolničke ustanove ili samo nastoji zadovoljiti formu. U svjetlu neriješenih i vrlo osjetljivih državno-pravnih odnosa pokušava se ispratiti uloga Zemaljske vlade u Sarajevu u procesu izgradnje sanitetskih zavoda. U svom završnom dijelu, rad ima zadatak ispitati uspješnost projekta zdravstvene modernizacije koja se primarno prati na osnovu valorizacije sanitetsko-higijenskih standarda otvorenog zdanja. Budući da u bosanskohercegovačkoj historiografiji ne postoji rad koji tematizira pitanje travničke bolnice, informacije o ovom zavodu su vrlo šture i iznimno rijetke. Vrlo vrijedna istraživanja starije bosanskohercegovačke historiografske škole te nešto obimniji poduhvati o zdravstvenim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske

uprave – poduzeti od strane uglednih liječnika (u prvom redu dr. Izeta Mašića) – donose tek poneku informaciju o godini otvaranja ovog zavoda. Stoga je, između ostalog, i intencija ovog rada, da izuzetno skromne spoznaje o izgledu, namjeni i funkcionalnosti prvog modernog zdravstvenog zavoda u Travniku, upotpuni i proširi.

Nakon okupacije: Konsolidacija vlasti i organizacija sanitetske službe

Prvi mjeseci nakon okupacije Bosne i Hercegovine bili su iznimno teški.¹ Pored toga što je narodne mase koje su pokazivale otpor prema novom sistemu trebala umiriti, Dunavska Monarhija je u novostečenom području trebala uspostaviti svoju vlast. Taj proces, imajući na umu specifičnosti ovog prostora te višestoljetno osmansko prisustvo, nije mogao proći preko noći. Iako, nakon Berlinskog kongresa, donešena *Novopazarska konvencija* nije razriješila dilemu karaktera okupacije, ona je u pogledu definiranja principa uprave nad bosanskohercegovačkim teritorijem bila ipak značajan dokument. S jedne strane je političkim krugovima Monarhije dala do znanja da je osmanski sultan i dalje legitiman suveren na ovom području, dok je, s druge, naglašavajući *princip samofinansiranja*, u narednom periodu determinirala glavni pravac finansijske politike u Bosni i Hercegovini.² Nakon što je krajem februara 1879. godine definirano da se, pored Zajedničkog ministarstva finansija na višoj, i uprava nad okupiranim područjem na nižoj razini, povjeri Zemaljskoj vladi u Sarajevu, trebalo se krenuti i s organizacijom

¹ Uništena poljoprivredna osnova i opustošena vojnim operacijama zemlja su se, uz finansijsku istrošenost, za austrougarsku upravu nametale kao glavne poteškoće. O finansijskim izazovima vidi: Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina: 1878–1918* (Seattle: University of Washington Press, 1963), 229.

² Princip samofinansiranja je u značajnoj mjeri determinirao politiku izgradnje i finansiranja zdravstvenih zavoda u Bosni i Hercegovini – a time i općinske bolnice u Travniku. *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen, Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880. Allgemeiner Theil – Politische Verwaltung. 1878–1880, Band I* (Wien: Stadtsdruckerei, 1880), *Convention zwischen Oesterreich – Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879*, 4-5.

sanitetskih poslova.³ Odlukom Beča oni su potpali pod nadzor bosanskohercegovačke vlade, tačnije ulazili su u djelokrug njenog prvog odjeljenja.⁴ Iako je, imajući u vidu nejasan status pokrajine, stanje u Bosni i Hercegovini i dalje bilo nestabilno, austrougarska vlast se vrlo brzo bila prinuđena uhvatiti u koštac s nizom socijalnih nedaća koje je na terenu zatekla. Nerazvijeni sistem zdravstvene zaštite, vrlo skromni kapaciteti postojećih bolnica su, uz nedostatak stručnog personala i problema raznih bolesti, bili ključni razlozi zbog čega se krenulo s hitnim organiziranjem zdravstvene službe.⁵ Samo nekoliko mjeseci nakon okupacije, lepeza nadriliječnika je naredbama Zemaljske vlade iz februara i augusta 1879. godine bila zvanično istisnuta iz sistema djelovanja.⁶ Krenulo se sa “vrbovanjem” kvalificiranog medicinskog osoblja koje je u narednom periodu trebalo u Bosnu i Hercegovinu pristizati iz različitih dijelova

³ Prvobitno je novookupirana pokrajina bila povjerena Zajedničkom ministarskom savjetu, da bi februaru 1879. vrhovna kontrola bila prebačena na Zajedničko ministarstvo finansija, odnosno na njegovo Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine. Mustafa Imamović, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. (Sarajevo: Svjetlost, 1976), 21 i 29; Dževad Juzbašić, “Die österrichisch – ungarische Okkupationsverwaltung in Bosnien – Herzegovina, Einige Aspekte der Beziehungen zwischen Militär- und Zivilbehörden”, Prilozi, br. 34 (2005): 87; Mustafa Imamović, “Uvodna riječ o Bosanskom ustavu”, u: Bosanski ustav (Sarajevo: Muslimanski glas, 1991), 7-56. 1991, 24.

⁴ Organizacija zdravstvene službe i drugi sanitetski poslovi bili su odmah uključeni u djelokrug prvog odjeljenja Zemaljske vlade (njem. *Abtheilung für innere Verwaltung*). Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen, Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen. 1878 – 1880. Band I. *Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Herzegovina*, 11. Vidi: čl. 9. i 10; M. Zon, “Razvitak zdravstvene i medicinske kulture u Bosni i Hercegovini pod Austro – Ugarskom okupacijom. Acta Historica Medicinæ Pharmaciae Veterinæ, Anno X. br. 2 (1970): 131.

⁵ Uredbom Druge vojne komande u decembru 1878. bila je osnovana sanitarna policija. Risto Jeremić, Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama od kraja XIX vijeka (Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1935), 119.

⁶ Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen, Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen. 1878 – 1880. Band I, Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 19. Februar 1879, br. 1999 pol. betreffen die Regelung des Apothekergewerbes in Bosnien und der Herzegovina, i Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 24. august 1879. br. 13791 betreffend die Ausübung der ärzlichen, wundärztlichen, zahnärztlichen, thierärztlichen und Hebammen Praxis in Bosnien und der Herzegovina, 91-92. i 110-112.

Monarhije.⁷ Prvi koraci bili su načinjeni i u pogledu suzbijanja zaraznih bolesti.⁸ Sljedeći iznimno vrijedan poduhvat austrougarska vlast je napravila na polju rješavanja smještajnih kapaciteta hendikepirane bolničke službe. Adaptacijom malih *hitnih bolnica* (*Nothspitaler*)⁹ koje su, imajući na umu pravno osjetljiv status bosanskohercegovačke pokrajine, bile finansijski najoptimalnije rješenje, posteljna raspoloživost bosanskohercegovačke sanitetske mreže bila je značajno poboljšana.¹⁰ Nakon što je 1882. godine završena uspostava vlasti, Zemaljska vlada je konačno pod svoj nadzor mogla uzeti sanitetske zavode, do čega je i došlo iste godine.¹¹ Budući da je stanje sada bilo nešto izvjesnije, trebalo

⁷ *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina. 1878-1901.* (Sarajevo: Landesdruckerei, 1903), Naredba Zemaljske vlade br. 2080/B.H, od 24. februara 1879, 12; Želim naglasiti da je dolazak kvalificiranih liječnika i drugih školovanih zdravstvenih djelatnika bio značajan i zbog njihove izuzetno važne savjetodavne uloge u procesu uspostave vlasti. Vidi: "Sanitetska komisija u Sarajevu," *Sarajevski list*, 3. 5. 1883, 3; Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama*, 120; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*. (Sarajevo: Arhiv Grada Sarajeva, 1969), 34.

⁸ Naprimjer, *Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo, betreffend das Vorgehen bei Flecktyphusfällen und die Bildung und die Bildung von Sanitätscommissionen*, koja je denešena 29. jula 1879. godine. *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen, Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878 - 1880.* 1878 – 1880 Band I, 109.

⁹ *Nothspitaler* (*hitne bolnice*) bile su prve ustanove sanitetskog tipa koje austrougarska vlast otvara u Bosni i Hercegovini. Budući da su bile adaptirane u različitim zgradama, neadekvatnim za tu potrebu, ove ustanove nisu zadovoljavale zdravstveno-higijenske standarde vremena i ne mogu smatrati zdravstvenim zavodima u modernom smislu riječi. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906 (Zagreb: C. i Kr. Ministarstvo financija, 1906), 84; *Das Sanitätswesen, 1878-1900*, 243-246; O izgledu bolnica za nuždu: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 24, sign. 54- 83/4.

¹⁰ Budući da u objavljenoj i neobjavljenoj arhivskoj građi nisam pronašla precizne podatke o broju postelja kojima su raspolagale male hitne bolnice, nije mi tačno poznato koliko je povećana bosanskohercegovačka bolnička raspoloživost. *Nothspitaler* su prvobitno otvarane u većim središtima zemlje, a razvijale su se sljedećim redom: Banja Luka, Bihać i Tuzli 1879, te Mostaru 1881. godine. U isto vrijeme je zbog iskazane potrebe osposobljena i hitna bolnica u Bijeljini, te 1884. u Prijedoru – pa su oboljeli sa ovih područja također mogli dobiti zdravstvenu uslugu. *Das Sanitätswesen, 1878-1900*, 243-246.

¹¹ *Naredbom ob ustrojstvu i djelokrugu kotarskih ureda i okružnih oblasti u Bosni i Hercegovini od 29. septembra 1882. godine* kotarski ured je, pod nadzorom Zemaljske vlade, trebao kontrolirati rad općina u sanitetskim poslovima. U djelokrug njegovih poslova ulazio je i nadzor svih zdravstvenih ustanova u granicama te administrativne oblasti. *Sammlung*

se krenuti s iznalaskom dugoročnijih rješenja u pogledu proširenja bolničkih kapaciteta. Kada su prilike u zemaljskom gradu u tom pogledu bile stabilizirane, okupaciona vlast se posvetila i drugim kotarskim i okružnim središtima u zemlji.¹² Nakon Tuzle i Mostara, na red je došao i nekadašnji vezirski centar – Travnik.

Nekada prijestolnica, a sada varoš?! – Zdravstvene prilike u travničkom okrugu: Adaptacija i izgled prve bolnice

Iako je poslije austrougarske okupacije važio za jedan od šest okružnih centara, sanitetske prilike su u Travniku u prvim mjesecima, pa i godinama, bile iznimno teške. Epidemijske bolesti, zdravstvena neprosvjećenost i niske higijenske navike s jedne, te faktički potpuno nerazvijena zdravstvena služba u ovom okrugu s druge strane, su se za novu upravu nametnuli kao glavni izazovi. Budući da je u cijeloj Bosni i Hercegovini zatekla samo nekoliko školovanih liječnika, od kojih je dr. Gabor Gallanty duže službovao u Travniku,¹³ o zdravlju stanovništva su uglavnom brinuli narodni liječnici, hećimi, travari, vidari i dr.¹⁴ Iako se u nekoj historiografskoj i medicinskoj literaturi navodi da je, zahvaljujući zaslugama Topal Šerif Osman-paše, u Travniku koncem osmanske vlasti

der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina. 1882, čl. 40. i čl. 42. Naredbe ob ustrojstvu i djelokrugu kotarskih ureda i okružnih oblasti u Bosni i Hercegovini, 428.

¹² Iste 1882. godine austrougarska vlast je iz ladice izvukla prijedlog dr. Josepha Koetscheta koji se odnosio na obnovu Vakufske bolnice. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 203; Hajrudin Ćurić, “Zdravstvene prilike u BiH pred kraj turske vladavine”, u: Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije (Sarajevo: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1970), 183; Valerijan Žujo, Doktor Karel Bayer (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2020), 52 i 54.

¹³ Dr. Gabor Gallanty je bio mađarski emigrant koji je inače bio vrlo dobro upoznat sa prilikama u Osmanskom Carstvu. Šukalo navodi da je, počevši od 1849. godine, dugo vremena službovao u Travniku. Aziz Šukalo i dr., “Sarajevo Private Pharmacies in the 19th and 20th Centuries,” *International Journal on Biomedicine and Healthcare* 6(2) (2018): 95.

¹⁴ Istraživanje Hane Younis na primjeru Sarajeva potvrđuje široku djelatnost travara, vidara i drugih nadriliječnika. Vidi: Hana Younis, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851-1878*. (Sarajevo: Institut za historiju, 2017), 272-274.

bila otvorena varoška bolnica,¹⁵ ona, sudeći po zvaničnim austrougarskim statistikama, nije bila u funkciji nakon 1878. godine.¹⁶ Treba spomenuti malu travničku apoteku koja je u cilju pružanja pomoći tamošnjem stanovništvu bila otvorena u posljednjim decenijama osmanske vlasti.¹⁷ Pored okružnog ljekara, koji je u svojstvu sanitetskog referenta, trebao raditi na stabilizaciji zdravstvenih prilika, stanovništvo travničkog okruga (s okolnim kotarskim ispostavama i gradom Travnikom kao centrom), se u prvim mjesecima okupacije, kada je u pitanju stručni kadar, nije imalo kome obratiti za pomoć.¹⁸ U cilju rješavanja ovog problema, Zemaljska vlada je u Travniku 1879. godine otvorila novo ljekarsko mjesto.¹⁹ Već spomenuti princip samofinansiranja pokrajine, te

¹⁵ Mašić navodi da je Topal Šerif Osman-paša, nakon Sarajeva, a poslije 1866. godine, otvorio jednu vakufsku bolnicu u Travniku. Vidi: Izet Mašić, "Contribution of Arabic Medicine and Pharmacy to the Development of Health Care Protection in Bosnia and Herzegovina - the Second Part", *Medical Archive*, br. 71/6 (2017): 441; Vidi također: Izet Mašić, *Zdravstvo u Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda* (Sarajevo: Avicena, 1994), 5-20.

¹⁶ U *Izveštaju za upravu iz 1906. godine* se ističe da je u Bosni i Hercegovini za vrijeme okupacije bila samo jedna jedna Vakufska bolnica u Sarajevu. Vidi: Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 84; Osim mogućnosti da je travnička bolnica zbog nedostatka osoblja ili drugih opravdanih razloga mogla prestati sa radom prije 1878. godine, nije isključno ni to da ona zbog svog izgleda i neadekvatne opremljenosti nije bila ocijenjena čak ni kao provizorni zdravstveni zavod. Brojni primjeri pokazuju sličnu praksu austrougarske vlasti kada je u pitanju zatečeno liječničko i farmaceutsko osoblje. Vidi: Minela Radušić, "Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini 1878–1941: komparativni pristup istraživanju" (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2024), 182-190, 208-222.

¹⁷ Imajući na umu izgled osmanskih apoteka s jedne strane, te izgled, način poslovanja te posebno detaljnu zakonsku legislativu kojom se precizira vršenje cjelokupne djelatnosti kao kvalificiranost osoblja austrougarskih, apoteke koje su otvarane u posljednjim decenijama osmanske vlasti, tako i travnička, ne mogu se smatrati modernim zdravstvenim ustanovama. Okupaciona vlast je, cijeneći nužnost postojanja jednog modernog zavoda koji će shodno standardima koji su važili u Monarhiji izdavati medikamente, 1883. godine u Travniku otvorila apoteku. Isto; Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama*, 105.

¹⁸ Pored grada Travnika, u travnički okrug su ulazile slijedeće ispostave: Zenica, Glamoč, Jezero, Skender Vakuf, Jajce, Varcar Vakuf, Livno, Grahovo, Prozor, Bugojno, Vakuf Donji, Županjac – Duvno. *Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Godina 1879* (Sarajevo: C. i kr. vladina tiskarna, 1880), 4.

¹⁹ Zemaljska vlada je krajem februara 1879. godine podnijela ekspozice kojim je ustanovila instituciju *kotarsko-općinskog liječnika*. U ovoj funkciji su faktički bile objedinjenje zemaljska – kotarska i općinska služba, što znači da je bilo zamišljeno da novi travnički

činjenica da ni austrijska ni ugarska strana nisu željele preuzeti eventualne novčane izdatke, mogu se smatrati ključnim razlozima zbog kojih je odlučeno da se novoosnovana institucija *kotarsko-općinskog liječnika* finansira porezom koje stanovništvo uplaćuje za korištenje ove usluge.²⁰ Budući da je zbog izuzetno niske zdravstvene prosvjećenosti, te navike stanovništva da se u slučaju potrebe obraća nadriljekarima čije su usluge pritom bile besplatne, nova vlast je koncem 1880. godine bila prinuđena ukinuti tek otvorenu instituciju.²¹ Imajući u vidu preopterećenost okružnog liječnika te nepostojanje lokalnog bolničkog zavoda, Travnik i njegova okolina su nakon zatvaranja ljekarskog mjesta, kako bi dobili stručnu medicinsku pomoć, bili prinuđeni ići u Sarajevo ili druge, bliže dijelove pokrajine.²² Odlasci u Vakufsku bolnicu u Sarajevu ili prethodno otvorene općinske bolnice u Banjoj Luci, Bihaću, Tuzli, Mostaru i Bijeljini za pacijente s područja travničkog okruga, nisu uvijek bili praktični. Kako je riječ o zavodima koji su prvenstveno bili namijenjeni stanovnicima tih općina, zbrinjavanje oboljelih s travničkog područja je, s obzirom na limitirane kapacitete tamošnjih ustanova, nekada u potpunosti bilo onemogućeno. Iz tih razloga je austrougarska vlast počela razmišljati o iznalasku dugoročnijih rješenja.²³ Budući da se

liječnik pokriva i vrši službu na dvije različite razine sanitetske vlasti. On je, osim toga, trebao liječiti sirotinju, što se može smatrati jednom od strategija kojom je austrougarska vlast željela zadobiti povjerenje stanovništva te ga privići na korištenje modernih medicinskih usluga. Prema: Naredbi Zemaljske vlade br. 2080/ b.h. od 24. februara 1879. *Das Sanitätswesen, 1878–1900*, 12.

²⁰ Isto. Riječ je o krajnje skromnim i nedovoljnim sredstvima.

²¹ Isto.

²² Vrijedi spomenuti da je, prema pisanju Tadića, austrougarska vlast nakon okupacije u Travniku otvorila jednu vojnu bolnicu. Iako je ova bolnica prvenstveno trebala biti namijenjena vojnim snagama a ne običnom stanovništvu, ona se u popisu vojnih bolnica koje u tom periodu, u rubrici *Oglas*, donosi *Sarajevski list* ne spominje. Damir Tadić, "Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova u Livnu do Drugog svjetskog rata," u: Spasenje od grijeha – Ozdravljenje od bolesti (Livno – Split: Franjevački samostan sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno - Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu - Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja – "Služba Božja, 2021), 161; "Oglas", *Sarajevski list*, 27. 8. 1881, 5.

²³ Primjera radi, kapaciteti bolnice u Tuzli koja je bila otvorena 1886. godine je bio 30 kreveta, sa mogućnošću adaptacije još dodatnih sedam postelja. Ukoliko se ima na umu da

otvaranje bolnice, imajući na umu i gustu naseljenost travničkog okruga pokazalo neophodnim,²⁴ Zemaljska vlada je 1887. godine odlučila otvoriti zaseban zavod.²⁵ Kako je finansijski pritisak na zemaljsku upravu bio iznimno velik, dodatni troškovi su se trebali izbjeći po svaku cijenu. Stoga je odlučeno da se nova bolnica adaptira u trošnoj bosanskoj kući koja se nalazila u većinskom vlasništvu travničke općine.²⁶ To je faktički značilo da će travnička bolnica ulaziti u red općinskih zavoda, odnosno da će nadležna općina najvećim dijelom finansirati njen rad i brinuti o održavanju zdanja.²⁷

Iako su iz prvih godina austrougarske uprave informacije o zdravstvenim zavodima i cjelokupnoj sanitetskoj službi rijetke i oskudne,²⁸ spoljašnji izgled i unutrašnji ambijent prvobitne travničke bolnice bilo

je tuzlanski okrug prema popisu uz 1885. godine imao 313.746 stanovnika, ovo zasigurno nije moglo zadovoljiti ni njegove potrebe. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 84; Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Godina 1885 (Sarajevo: C. i kr. vladina tiskarna, 1886), 386.

²⁴ Travnički okrug je u ovom trenutku bio najbolje naseljeni okrug bez civilne bolnice. Prema austrougarskim zvaničnim statistikama, dvije godine prije otvaranja travničke bolnice u ovom okrugu je bilo naseljeno 218.172 stanovnika. Isto.

²⁵ *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 246.

²⁶ Sudeći po sadržaju Zapisnika travničke općine, u Travniku je prethodno bila mala hitna bolnica. Ipak, želim naglasiti da ovo nije bila klasična hitna bolnica poput onih koje su bile adaptirane u Bihacu, Banjoj Luci ili Tuzli. Naime, kako je u to vrijeme bila u toku dogradnja željezničke pruge, tačnije njene zapadne trase od Lašve do Bugojna, Zemaljska vlada je za potrebe uposlenih radnika adaptirala malu hitnu bolnicu. Budući da nije bila namijenjena liječenju stanovništva s ovog područja, to je ujedno i razlog zbog kojeg se ona se navodi u popisu hitnih bolnica u austrougarskim službenim izvještajima. Međutim, vrijedi ukazati na kontinuitet vršenja zdravstvene službe u travničkom kraju, između ova dva tipa bolničkih zavoda. ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54-83/4. Vidi: Zapisnik travničke općine iz februara 1897. godine.

²⁷ Pored općinske vlasti, rad i održavanje travničke i drugih općinskih bolnica u Bosni i Hercegovini je u mnogo manjoj mjeri, u trenucima kada općinska blagajna nije mogla podnijeti troškove, finansirala zemaljska uprava. O neravnomjernoj raspodjeli sredstava između općinske i zemaljske službe vidi: Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 84-91; *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 387. i 385.

²⁸ O fragmentiranoj i nepotpunoj građi iz prvih godina austrougarske uprave pogledati: Minela Radušić, "Problemi i poteškoće u izučavanju *Odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941)*, prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine," *Historia Moderna*, god. 2, br. 2 (2021): 150.

je ipak moguće skicirati. Pored veće dvokatne bosanske kuće koja je bila adekvatno preuređena, općinska bolnica u Travniku sastojala se još od dvije manje kuće te jedne barake koje su funkcionirale kao *depadans* glavnom zdanju.²⁹ Budući da su svi objekti već ranije bili izgrađeni od drveta koje je podložno promjenama i truljenju, adaptirana travnička bolnica nije bila najpogodnija za boravak i liječenje pacijenata. Niska gradnja, trošnost objekta, te zidovi koji su bili duboko ukopani u zemlji rezultirali su izuzetno velikom vlagom čime nisu bili zadovoljeni osnovni zdravstveno-higijenski standardi. Ovakvi uvjeti su mogli dovesti do pogoršanja zdravstvenog stanja pacijenata pa i do progresa nekih bolesti.³⁰ Izuzetno mali prozori kroz koje je jedva prodirala svjetlost su, uz sve navedeno, boravak u ovom zdanju činili još težim i tmurnijim.³¹

Kada je riječ o unutrašnjim sadržajima te prostornom ambijentu bolnice, on je u odnosu na prvobitne hitne bolnice bio nešto raznolikiji. Pored ložionice, kuhinje te kupatila, adaptirana travnička bolnica je raspolagala improviziranom operacionom salom koja je istovremeno služila za smještaj pomoćnog medicinskog i tehničkog bolničkog osoblja.³² Kada je riječ o bolesnicima, na raspolaganju su im stajale dvije velike sobe: jedna za muške, a druga za ženske pacijente, obje s jednakom raspoloživošću. Kako je kapacitet jedne bolesničke sobe iznosio dvanaest kreveta, bolesnici, uslijed pretrpanosti prostorije i stalne buke, nisu mogli imati za oporavak prijeko potrebni mir i tišinu. Činjenica da je prema tadašnjim važećim zdravstvenim normativima u Monarhiji na svakog bolesnika trebao otpadati 50 m³ cjelokupnog prostora, slikovito prikazuje koliko je prvobitna travnička bolnica bila neuvjetna i ispod

²⁹ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54-83/4.

³⁰ Takva je naprimjer, hronična infektivna bolest - tuberkuloza. Austrougarska liječnica je na primjeru sarajevske sredine potvrdila utjecaj vlažnih, mračnih i neosvjetljenih prostorija na razvoj tuberkuloze. Više o tome: Teodora Krajewska, "O tuberkulozi u Sarajevu," u: Glasnik Centralnog higijenskog zavoda, knj. III, god. II. (Beograd: Štamparija Centralnog higijenskog zavoda, 1927) 105-132.

³¹ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54-83/4. Vidi: Protokol zdravstvene komisije 22. 2. 1896.

³² Isto.

standarda ovog vremena. Tako je 186 m³ – koliko je iznosio kapacitet bolesničke sobe – bilo namijenjeno za dvanaest pacijenata.³³ Pored ovih sadržaja, bolnica je za stanovanje imenovanog bolničkog liječnika imala zasebno uređenu sobu što, u odnosu na bolnice koje osmanska vlast otvara u Bosni i Hercegovini, te provizorne bolnice za nuždu koje prvobitno adaptira okupaciona vlast, treba smatrati značajnim modernizacijskim iskorakom.³⁴

Hoće li Travnik konačno dobiti modernu bolnicu?

Kako se stara zapuštena kuća u kojoj je bila smještena bolnica svakodnevno obrušavala, austrougarske vlasti su počele razmišljati o izgradnji jednog novog objekta.³⁵ Cjelokupna priča je aktualizirana krajem novembra 1895. godine kada je gradsko poglavarstvo u Travniku u obraćanju tamošnjem kotarskom uredu, ističući loše stanje objekta, apostrofiralo nužnost gradnje nove travničke bolnice. Na osnovu zapisnika koji su sastavile gradske vlasti, može se zaključiti da je namjera bosanskohercegovačke vlade za podizanjem nove bolnice postojala još od 1892. godine.³⁶ Općinske vlasti su u tu svrhu već tri godine izdvajale simboličnu sumu novca koja je 1895. godine dosegla iznos od 4.613 kruna.³⁷ Smatrajući da će taj iznos uz očekivanu subvenciju iz zemaljske blagajne biti dostatan, travnička općina je zahtjev za izgradnjom, preko

³³ Dakle za jednog pacijenta je bilo rezervirano 15.5 m³, umjesto optimalnih 50 m³. Dvanaestokrevetna soba prema tada važećim zdravstveno – higijenskim standardima trebala biti volumena 600 m³. ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54-83/4. Vidi: Zapisnik kotarske oblasti u Travniku iz februara 1897.

³⁴ U dokumentu se doslovno navodi “soba za čuvara bolesnika.” Kako je ljekar bio stručno lice koje je nadziralo (odnosno čuvalo) zdravstveno stanje pacijenata, ovdje se nedvojbeno radi o stanu/sobi za liječnika. Sve austrougarske bolnice su u pravilu imale uređene ovakve sobe. ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54-83/4. Vidi: Zapisnik kotarske oblasti u Travniku iz februara 1897.

³⁵ *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 246.

³⁶ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 80 / 4. 4. 11. 1895.

³⁷ Iz općinskih sredstava je 1893. godine bilo izdvojeno 1.570 kruna, 1894. godine 1.728 kruna, i do konca oktobra 1.315 kruna. ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54-83 / 4.

kotarskog ureda, uputila Zemaljskoj vladi.³⁸ Kako bi se, prije nego za- traži mišljenje Beča o ovom pitanju, uvjerila u nužnost podizanja novog objekta, Zemaljska vlada je početkom 1896. godine formirala zdravstve- nu komisiju koja je trebala posjetiti bolnicu.³⁹

Predvođena stručnim i kompetentnim licima, komisija je polovinom februara izašla na teren nakon čega je podnijela iscrpan izvještaj. U iz- vještaju je istakla da, za potrebe bolnice adaptirana kuća, s obzirom na prokišnjavanje, ogromnu vlagu i iznimno male trošne prozore, ne može udovoljiti zdravstveno-higijenskim standardima. Ona je, osim toga, oci- jenjena kao životno opasna za boravak oboljelih, budući da su, osim troš- nog poda i krova, opasne stepenice kojim se bolesnici svakodnevno pe- nju u izuzetno lošem stanju. Na tragu navedenog, komisija je u zaključku sumirala da se neuvjetna kuća više ne može koristiti u bolničke svrhe, te je neophodno pristupiti izgradnji potpuno nove zgrade.⁴⁰ Nakon što je postalo jasno da je pitanje travničke bolnice potrebno rješavati, Zemaljska vlada je, djelujući pod stalnim presingom Beča, nastojala pronaći finan- sijski optimalnije rješenje. Kako bi se izbjegli veliki materijalni izdaci do kojih bi došlo izgradnjom novog objekta, jedna od opcija koja se počet- kom 1896. godine razmatrala bila je adaptacija bolnice u zgradi fabrike za preradu kože.⁴¹ Nakon što je općinsko vijeće, poslije dužeg zasjedanja, donijelo zaključak da ni u kome slučaju pomenutu zgradu neće uzeti u za- kup za svrhe bolnice, uslijedile su mukotrpne prepiske između bosansko- hercegovačke vlade i Ministarstva u Beču.⁴² Na koncu, Zajedničko mini- starstvo finansija, koje nikako nije pristajalo na gradnju novog objekta, je u decembru 1896. godine predložilo Zemaljskoj vladi da problem pokuša riješiti obnovom i restauracijom postojeće travničke bolnice, te joj je u tu svrhu doniralo simboličan i nadasve nedovoljan iznos od 950 kruna.⁴³

³⁸ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 80 / 4, 4. 11.1895.

³⁹ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 83 / 4. 22. 2. 1896.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 78/16.

⁴² ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 5/198.

⁴³ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 80/4. 23. 12. 1896.

Prije nego se upustila u proces popravke, Zemaljska vlada je polovinom januara 1897. godine naredila da se ponovo formira komisija koja će izviditi stanje te ispitati isplativost ovakvog poduhvata. Sredinom narednog mjeseca je okružni liječnik dr. Zauderer, koji je predvodio inspekcijski nadzor, zaključio da se bolnica u Travniku od posljednjeg pregleda nalazi u još trošnijem stanju. U izvještaju je istakao da se popravak bolnice ni u kom slučaju ne isplati budući da bi koštao više nego novogradnja.⁴⁴ Vlada je mišljenje stručne zdravstvene komisije ponovo prosljedila Ministarstvu u Beču, nakon čega se pitanje novog bolničkog objekta razmatralo u slijedećem navratu. Ovoga puta su uslijedile još dugotrajnije prepiske između Sarajeva koje nije odustajalo od potrebe hitne izgradnje novog zdanja, i Beča koji nije bio spreman dati “zeleno svjetlo” prije nego u mogućnost finansijske realizacije projekta bez državne participacije, u potpunosti ne bude uvjeren.⁴⁵ Iako je u tom smislu 1897. godina bila prilično teška, ona je u korist stava kojeg se držala bosanskohercegovačka vlada ipak donijela pozitivne promjene. Tako je, imajući na umu siromaštvo i novčanu nespремnost travničkih vlasti da u jednom dahu subvencioniraju cjelokupnu izgradnju, predloženo da se za potrebe izgradnje nove bolnice lokalnoj općini dodijeli kredit od strane Zemaljske banke (*Landesbank*).⁴⁶ Premda je bilo zamišljeno da travničke vlasti po prihvatljivim kamatnim uvjetima u višegodišnjem vremenskom roku vrate pozajmljeni iznos, Beč je u tom pogledu prema lokalnim organima pokazivao jednu dozu nepovjerenja i opreza.⁴⁷ Ra-

⁴⁴ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 80/4. Vidi: Dopis na naredbu Zemaljske vlade od 17. januara 1897, br. 169. 368/ I – 96.

⁴⁵ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 25, sign. 54 – 83/4. Dakle, shodno *principu samofinansiranja*, novo bolničko zdanje trebalo je biti izgrađeno sredstvima travničke općine. Na mogućnost eventualne pomoći od strane zemaljske blagajne moglo se računati samo ukoliko je za to postojala realna osnova u okviru odobrenih godišnjih proračuna.

⁴⁶ Isto. Ovdje je, sudeći po dostupnoj izvornoj građi, prvi put predloženo realno rješenje koje je, u kontekstu mogućnosti finansiranja izgradnje novog bolničkog objekta, Ministarstvo u Beču uzelo u razmatranje.

⁴⁷ Prema jednom finansijskom planu iz 1897. godine troškovi izgradnje travničke bolnice trebali su iznositi 25.000 fl, što je kada je riječ o spremnosti travničke općine bilo izazovno, budući da je ona postojeće godišnje resurse usmjerila na otvaranje hotela.

čunajući na finansijsku iscrpljenost i preopterećenost travničke općine, Zajedničko ministarstvo finansija je predložilo da se bolnica za to vrijeme privremeno izmjesti u neku prikladnu kuću koja je za tu potrebu trebala biti adekvatno uređena.⁴⁸ Da je ovaj prijedlog Beča bio shvaćen kao mudar pokušaj da se pod izgovorom “prelaznog rješenja” izgradnja bolnice dugoročno prolongira za neka sretnija vremena, pokazuje vrlo burna reakcija gradskih organa. Tako je sjednica općinske vlasti koja je bila održana početkom naredne 1898. godine bila posvećena upravo izgradnji novog bolničkog zdanja.⁴⁹ Predvođeno gradonačelnikom Rifatom ef. Smajlkadićem, gradsko vijeće je nakon dužeg zasjedanja, pod objašnjenjem da je to finasijski neopravdano, jednoglasno odbilo prijedlog da se za potrebe bolnice zakupi privatna kuća ili zgrada.⁵⁰ U isto vrijeme je, pozivajući se na već iznijeti prijedlog uzimanja kredita od Zemaljske banke, vrlo detaljno razmatralo finansijski plan koji su sastavile okružne vlasti u Travniku.⁵¹ Kako bi shodno istom, izgradnja bolnice koštala 21.000 forinti, gradski organi su od Privilegovane zemaljske banke namjeravali tražiti zajam od 15.000 forinti. Ostatak je trebao

⁴⁸ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 25, sign. 54 – 83/4.

⁴⁹ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 78/ 16, br. 132. Vidi: Zapisnik travničke općine u pogledu zajma za gradnju općinske bolnice u Travniku. 27. 2. 1898.

⁵⁰ Da je “privremena adaptacija” bolnice od strane gradskih vlasti bila shvaćena kao jedno dugoročnije rješenje pokazuje stav vijeća koje je, računajući da će bolnica u ovoj privatnoj zgradi biti minimalno deset godina, istaklo da bi u svrhu zakupa te uređivanja i popravke prostora općina izdvojila ogromna sredstva koja bi bila jednaka gradnji nove bolnice. ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 –78/ 16. br. 132.

⁵¹ Ukoliko se ovaj finansijski obračun koji su travničke okružne vlasti sastavile 1897. godine uporede sa prvim obračunima bolnice koji nastaju tokom 1895. godine, kada se cjelokupna priča o izgradnji nove zgrade aktualizira, može se primijetiti intenzivno smanjenje troškova. Finansijski pritisak, koji je bio vidljiv u nastojanjima da se bolnica izgradi sa što manje utrošenih sredstava, rezultirao je stalnim korekcijama troškovnika. Prema prvobitnim procjenama koje je okružna oblast u Travniku načinila 16. 2. 1895. godine, za gradnju nove bolnice bilo je potrebno 30.000 fl. Nakon modifikacije koja je izvršena 22. 4. 1895. godine troškovi izgradnje su iznosili 26.200 fl. Kako je i ovaj iznos za siromašnu travničku općinu bio veliki izazov, okružna oblast u Travniku je 1897. godine troškove izgradnje smanjila na 21.000 fl. ABiH, ZVBiH, opća, kut. 25, sign. 54 – 83/16.

biti pokriven iz općinskih višaka koji su nastali za period 1897–1899.⁵² Nakon što je bosanskohercegovačka vlada, koja je sve vrijeme držala stranu travničke općine, predočila ove zaključke Beču, uslijedio je iscrpan odgovor Zajedničkog ministarstva finansija. Pod utjecajem ustrajne i vrlo odlučne Vlade u Sarajevu koja nije odustajala od hitnosti rješavanja ovog pitanja, Beč je polovinom 1898. godine o izgradnji zdravstvenog zavoda konačno iznio pozitivan stav.⁵³ Tako je travničkoj općini bila data saglasnost da uz pomoć kreditnih sredstava Zemaljske banke izgradi novu bolnicu. Ipak, kako se cijenilo da je riječ o jednom izazovnom finansijskom projektu, iz bečke prijestolnice se predlagalo da se prvo krene s gradnjom glavne zgrade. Za to vrijeme su u funkciji trebale ostati dvije postojeće zgrade stare bolnice. Tek nakon što bi velika zgrada bila dovršena, krenulo bi se s izgradnjom pomoćna dva objekta.⁵⁴ Osim što je bio pokazatelj nepovjerenja Centra prema finansijskoj spremnosti travničke općine da podnese i realizira ovako zahtjevan projekat, ovakav prijedlog je austrougarskoj vlasti zasigurno trebao poslužiti kao efikasan “zaštitni mehanizam”. Drugim riječima, Beč se želio osigurati da se, izgradnja bolnice izvede postepeno i u okviru pozajmljenih sredstava. Stoga je za početak trebalo osposobiti glavnu zgradu, dok bi se dogradnje izvodile kasnije, i to ukoliko finansijske prilike budu dozvoljavale. Iako je prvi dio dopisa bio napisan u vrlo optimističnom tonu, drugi je na površinu istisnuo sve krutosti i nefleksibilnosti austrougarskog pravnog sistema s jedne strane, te posljedice nejasnog i nedefiniranog državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine unutar

⁵² Cjelokupni kredit su, prema Zapisniku, općinske vlasti u Travniku trebale vratiti u vremenskom roku od 20–30 godina. Istovremeno su gradski organi, kako bi izbjegli dodatne kamate, od Zemaljske vlade namjeravali tražiti da im isposluje da im traženi zajam ne bude dat odjednom nego da im se isplaćuje kako potreba bude zahtijevala. Koliko je ideja o nužnosti izgradnje nove bolnice u Travniku bila jaka i postojana, potvrđuje vrlo detaljan finansijski plan otplate kredita koji je načinila okružna vlast u Travniku. Prema istom, bilo je precizirano da kredit bi travnička općina uzela na 25 godina. Isto; ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 78/ 16. br. 4.207 – 98.

⁵³ ABiH, ZVBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 78/ 16. br. 4951.

⁵⁴ Isto.

Monarhije s druge. Držeći se čvrsto *principa samofinansiranja*, te i dalje izražavajući sumnju u mogućnost efikasne realizacije projekta, Beč još uvijek nije dao konačnu dozvolu za početak gradnje objekta. Naime, predstavnici centralne vlasti su procijenili da sume koje je Zemaljska vlada zatražila, neće biti dovoljne da pokriju cijeli proces izgradnje.⁵⁵ Nadalje, u realizaciji projekta bi, po procjeni stručne komisije, došlo do dodatnih prekoračenja koja se ne bi mogla pokriti iz općinskih ušteda koje su napravljene prethodnih, te posebno 1897. i 1898. godine.⁵⁶ Na osnovu navedenog, mogu se zaključiti dvije stvari: prva da Beč nije htio otpočeti proces izgradnje prije nego sredstva budu osigurana, i druga da ni u kom slučaju nije želio preuzeti na sebe eventualne dodatne novčane izdatke. Budući da se čvrsto držalo iznosa koji je za pitanje osposobljavanja travničke bolnice prvobitno izdvojilo, Zajedničko ministarstvo je svoju finansijsku nespремnost pravdalo činjenicom da nije sigurno da li dodatni novac, uopće, postoji.⁵⁷

Ipak, kako je potreba za novim objektom bila sve veća budući da je staru zgradu sve više nagrizao zub vremena, iz Beča je u drugoj polovini 1898. godine konačno stiglo odobrenje.⁵⁸ S obzirom na to da u arhivskoj građi nisam pronašla dokumente koji bi rasvijetlili kada se i pod kojim okolnostima to dogodilo, te kada se krenulo s prvim radovima, epilog priče nije bilo moguće detaljno rekonstruirati. U konačnici, potpuno nova zgrada travničke bolnice je koncem septembra 1899. godine bila završena u cijelosti i spremna za upotrebu.⁵⁹ Travničku općinu je proces izgradnje i opremanja bolnice na kraju koštao 54.672 kruna.⁶⁰ Da je novi

⁵⁵ ABiH, ZVZBiH, opća, kut. 24, sign. 54 – 78/ 16. br. 4951.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Odobrenje je zasigurno moralo stići nakon 7. 6. 1898, budući da je tada bio datiran navedeni dopis Zajedničkog ministarstva finansija.

⁵⁹ Bolnica je bila svečano otvorena 25. septembra 1899. godine. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 246.

⁶⁰ Budući da su ovdje troškovi gradnje izraženi u krunama, a kako je prilikom zamjene jedan gulden (florin/ forinta) iznosio 2 kruna, može se vidjeti da projekat nove bolnice na kraju travničku općinu koštao 27.336 fl. Iako je to bilo nešto više od onoga koliko je bilo

objekat bio sagrađen u skladu s važećim higijenskim standardima u Monarhiji, najprije pokazuje njegova lokacija.⁶¹ Smještena na vrlo pogodnoj ravnicu izvan grada, daleko od gradske vreve, okružena zelenilom vlastitog vrta i dvorišta, travnička bolnica je ispunjavala potrebne preduvjete za uspješan oporavak svojih pacijenata. U odnosu na staro, novo bolničko zdanje bilo je značajno prostranije te je nudilo širi i kvalitetniji spektar medicinskih usluga.⁶² Sačinjena od prizemlja i prvog kata, nova bolnička zgrada je raspolagala s ukupno šest bolesničkih soba za muške i ženske pacijente: od čega su četiri sobe bile velike, dok su druge dvije bile značajno manjih kapaciteta.⁶³ Pored stana za općinskog liječnika, zavod je sadržavao i zasebnu sobu za tehničko osoblje. Da je u pogledu usluga liječenja, također, bio evidentan modernizacijski iskorak pokazuje činjenica da je novi kompleks bio opremljen namijenski uređenom i opremljenom operacionom salom, ordinacijom te laboratorijem. Vrijedi istaći da je za oboljele od infektivnih bolesti, travnička bolnica u prizemlju imala uređenu dezinfekcionu sobu dok je za spremanje umrlih bila rezervisana posebna prostorija tzv. komora za seciranje.⁶⁴ Pored

predviđeno finansijskim troškovnikom iz 1897. godine (21.000 fl), to je u odnosu na prve planove iz 1895. godine (30.000 fl) ipak manje.

⁶¹ U medicinskoj nauci su poznati i cijenjeni pozitivni utjecaji prirode i zelenila na ljudsko zdravlje i oporavak pacijenata. Više o njihovom utjecaju, vidi: Hyunju Jo i dr, "Physiological Benefits of Viewing Nature: A Systematic Review of Indoor Experiments", *Int J Environ Res Public Health*, br. 16/23 (2019): 4739-4762 (pristup ostvaren 13. 5. 2024. <https://www.mdpi.com/1660-4601/16/23/4739>).

⁶² Usporedbe radi, površina stare bolnice je iznosila 275 m³, dok je površina novog objekta iznosila 379 m³. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 246.

⁶³ Za razliku od većih, prostorno komformnijih soba, manje bolesničke sobe bile su namijenjene bolesnicima koji su se liječili u II, jefinijoj bolesničkoj klasi. Nasuprot staroj bolnici koja je mogla zbrinuti 15 do 20 pacijenata, raspoloživost novog zavoda je bila dvostruko veća. Tako je u normalnim uvjetima bolnica mogla primiti 44 oboljela, dok je u slučaju nužde kapacitet iznosio 48 kreveta. Isto.

⁶⁴ Imajući na umu problem infektivnih bolesti koje su predstavljale jedan od značajnih uzročnika smrtnosti bosanskohercegovačkog društva krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ovo treba shvatiti kao vrijedan modernizacijski poduhvat koji je zasigurno trebao doprinijeti uspješnijem stavljanju epidemija pod nadzor. O smrtnosti bosanskohercegovačkog društva od infektivnih bolesti vidjeti: Radušić, "Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju", 452-457. "Stanje zdravlja", *Sarajevski list*, 8. 9. 1899/27. 8. 1899, 4.

kuhinje, vešeraja i ostave, pacijentima novog zavoda na raspolaganju su stajala dva kupatila: jedno za muške, drugo za ženske pacijente. U sklopu moderno izgrađene bolničke zgrade egzistirala je i ambulanta s malom kućnom apotekom.⁶⁵

Cijene liječenja u travničkoj bolnici: Moderne usluge liječenja dostupne svima!

Premda je zdravstvene usluge pacijentima pružala od 1887. godine, travnička bolnica u prvih nekoliko godina nije imala uređen sistem organizacije i djelovanja. Nastojanja austrougarske vlasti da u okupiranoj pokrajini što ekspeditivnije uredi i konsolidira zdravstvenu službu, rezultirala su 1893. godine donošenjem posebnog akta kojim je bilo regulirano pitanje uređenja službe u travničkoj, ali i svim drugim općinskim bolnicama u Bosni i Hercegovini.⁶⁶ Instrukcija za liječničku službu u općinskim bolnicama Bosne i Hercegovine koja je bila izdata zajedno s Propisom o pobiranju i zaračunavanju bolničkih troškova temeljni je akt koji je narednih godina definirao pitanje vršenja liječničke službe te način naplate dnevnih troškova u travničkoj bolnici.⁶⁷ Shodno navedenom, liječenje je u ovom zavodu bilo organizirano u dvije pansionske klase koje su se razlikovale u kvaliteti usluga, ali i cijenama liječenja.⁶⁸

⁶⁵ *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 246.

⁶⁶ Propise kojima su reguliraju usluge liječenja u bosanskohercegovačkim bolnicama austrougarska vlast je donosila postepeno od 1892. godine. Vidi: Organizacioni statut Zem. bolnice u S. 49.774/I od 12. 5. 1894, nadopunjenje 120.809/I od 22. 7. 1909; Naredba o utjerivanju i zaračunavanju istih u kotarskim bolnicama 3487/ I od 1. 6. 1892; Uredba od 18. aprila 1892. br. 29.740/1, Uredba o naplati i proboju bolničkih troškova za kotarske bolnice; Naputak za liječničko-upravnu službu u općinskim bolnicama Bosne i Hercegovine zajedno s propisom o prikupljanju i obračunu za bolničke troškove općinskih bolnica koje treba prilagoditi; Uredba Zemaljske vlade od 1. augusta 1894. br. 80. 652/ I. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900. 221, 250, 327. i 383; Eugen Sladović, sast., Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini, (Sarajevo: Bosanska Pošta, 1915), 88, 407. i 609.

⁶⁷ Isto; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 85.

⁶⁸ Bolničke takse u općinskoj bolnici u Travniku i svim drugim bolnicama u Bosni i Hercegovini je, u skladu sa cijenama namirnica na tržištu, jedanput godišnje određivala Zemaljska vlada u Sarajevu. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 383-385.

U drugom razredu, u kojem su boravišne takse 1899. godine iznosile 2 krune, pacijenti su na raspolaganju imali komfornije sobe, bolju hranu te kvalitetniju medicinsku uslugu.⁶⁹ Dnevna pristojba u trećoj, dosta skromnijoj, klasi je iste godine, prema podacima *Sarajevskog lista*, iznosila 1.20 kruna.⁷⁰ Imajući na umu socijalno-ekonomsku neunificiranost bosanskohercegovačkog društva u kome je značajan procenat opadao na siromašno stanovništvo, austrougarska vlast je uvođenjem pansion-skih razreda, nedvojbeno željela svim pacijentima, bez obzira na njihov imovinski status, omogućiti korištenje moderne zdravstvene usluge. U prilog tome govori i činjenica da je, za razliku od druge klase u kojoj su imućniji pacijenti po nešto višim cijenama samostalno osiguravali bolničku njegu, boravak u trećoj klasi za socijalno najugroženije bio besplatan. Naime, svi bolesnici koji nisu samostalno mogli obezbijediti liječenje u bolnici, bili su obavezni dostaviti *svjedodžbu o siromaštvu*,⁷¹ a troškove njihovog liječenja na sebe je preuzimala travnička općina.⁷² Ukoliko ona, uslijed finansijske neorganiziranosti, nije mogla podnijeti teret pansion-skih izdataka, bolničke takse je u tom slučaju trebala

⁶⁹ “Pristojbe za bolnice”, *Sarajevski list*, 29. 12. 1899, 4. Cijene liječenja u općinskoj bolnici u Travniku su 1901. godine bile identične taksama koje su važile za 1899. godinu. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 385.

⁷⁰ Na ovom mjestu vrijedi istaći da su se cijene liječenja u travničkoj bolnici razlikovale od bolničkih taksi u drugim općinskim bolnicama u Bosni i Hercegovini. Međutim, njihova visina nikada nije drastično odudarala. Za razliku, naprimjer, od Zemaljske bolnice u kojoj su postojala tri razreda, a bolničke pristojbe bile znatno veće, liječenje je i u drugim općinskim bolnicama bilo organizirano u dvije klase. Prema podacima *Sarajevskog lista* i *Das Sanitätswesena*, liječenje je, npr. u općinskoj bolnici u Mostaru bilo skuplje te je u drugom razredu iznosilo 2.40 kruna, dok je dnevni boravak u trećoj klasi koštao 1.40 kruna. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 385; “Pristojbe za bolnice”, *Sarajevski list*, 29. 12. 1899, 4.

⁷¹ *Svjedodžbe o siromaštvu* su se, kao neka vrsta lične iskaznice, koja je važila kao garant teškog imovinskog statusa, izdavale *ad personam*, i one nisu mogle važiti za cijele porodice. Zemaljska vlada je nadležnim organima naredbom iz 1904. godine sugerirala da po pitanju izdavanja svjedodžbi ne postupaju suviše strogo. Ovaj blagonakloni stav bosanskohercegovačke uprave treba tumačiti kao jedan vid nastojanja da se zdravstveno neprosvjecene narodne mase, široko okrenute ka nadriliječničkim uslugama, podstaknu na korištenje modernih vidova liječenja. Sladović, sast., Priručnik zakona i naredaba, 408. Naredba Zemaljske vlade br. 119.466/ I, od 27. 9. 1904.

⁷² Ovo se posebno odnosi na siromašne bosanskohercegovačke pripadnike. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906. 92-93.

podmiriti bosanskohercegovačka vlada.⁷³ Kako je u općem državnom interesu za Monarhiju, a u cilju stabilizacije zdravstvenih prilika, posebno u prvim godinama uprave, bilo suzbijanje infekcija, u općinskoj bolnici u Travniku su za oboljele od infektivnih bolesti bile uvedene posebne olakšice. Prema naredbama Zemaljske vlade iz 1897, a potom 1898. godine, svi pacijenti koji su u prvom redu болоvali od *sifilisa*,⁷⁴ a potom od *favusa*,⁷⁵ *lepre*⁷⁶ i *trahoma*,⁷⁷ su imali zagarantirano besplatno

⁷³ Isto, 93; *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 382.

⁷⁴ *Sifilis (lues, frenjak)* je infektivna bolest čiji je uzročnik mikroorganizam *Spirocheta pallida*. Pored sifilisa koji se prenosi spolnim putem, za Bosnu i Hercegovinu je bio karakterističan poseban oblik bolesti, tzv. endemski sifilis. Ovaj oblik infekcije se prenosio prakticanjem različitih navika koje su bile karakteristične za bosanskohercegovačko društvo, posebno njegov muslimanski dio. Kada je riječ o spolno prenosivom sifilisu on je bio povezan s upražnjavanjem prostitucije, dok je s druge strane, prema mišljenju Brigitte Fuchs, stajao u vezi sa “degenerativnim moralom” i institucijom poligamije koja je bila karakteristična za muslimansku kulturu. Leopold Glück, *Mitteilungen aus der Abtheilung für Syphilis und Hautkranke*. (Wien: Verlag von Joseph Šafar, 1898), 10; Endemijski sifilis u Bosni i Hercegovini (Zagreb: Ministarstvo zdravstva NDH, 1942), 9-12; Brigitte Fuchs, “*Weiche Knochen – Medizinhistorische Diskurse über Ethnizität, Religion und Weiblichkeit in Bosnien und Herzegowina (1878–1914)*”, *Virus, Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin*, Band 7. (2008): 74; O povezanosti sifilisa i prostitucije vidi: Amila Kasumović, “Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske uprave: prostitutke”, *Historijski zbornik*, god XL. (2007): 161-179.

⁷⁵ *Favus (Krate)* je hronična infektivna bolest glave koju uzrokuje gljivica *Trichophyton schönleinii*. Širenju ove bolesti doprinosili su brijanje kose, loša njega, te navika da se nikada ili vrlo rijetko skida kapa ili marama s glave. Izvještaj o upravi za 1906. 1906, 97; Više o favusu sa medicinskog aspekta vidi: “Favus”, *Medscape* (pristup ostvaren: 6. 2. 2024, <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf>).

⁷⁶ *Lepra (guba)* je hronično infektivno oboljenje koje izaziva *Mycobacterium leprae*. Iako zbog izrazito dugog inkubacijskog perioda (koji može trajati do 40 godina), nije bila visoko kontagiozna, ona je u odmaklom stadiju kod oboljelog mogla ostaviti daleko veće i opasnije tjelesne deformitete. Zbog izrazitih defekata na koži, perifernim živcima, gornjim dišnim putevima, očima i testisima, na ovim mjestima bili najvidljiviji. Leprozni su ostajali trajno unakaženi i od strane društvene zajednice stigmatizirani. Otuda i naziv *gubavci*. Vidi: O lepri sa medicinskog aspekta pogledati: Ana Bakija-Konsuo / Rosanda Mulić, “Lepra – Danas zaboravljena u Hrvatskoj?”, *Acta Medica Croatica*, br. 65. (2011): 251-252.

⁷⁷ *Trahom* je hronična zarazna bolest oka, čiji je uzročnik bakterija *Chlamydia trachomatis*. Ovo hronično oboljenje za posljedicu je vrlo rijetko moglo imalo smrtni ishod, ali je kod oboljelog moglo izazvati ozbiljan deformitet i oštećenje oka, te u konačnom slučaju i slijepoću. “Trahom”, *Hrvatska enciklopedija* (pristup ostvaren: 9. 2. 2024, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61983>).

liječenje.⁷⁸ Razlozi zbog čega je austrougarska vlast baš ove kategorije infektivnih bolesnika oslobodila plaćanja pansionskih troškova su dvostruki. Oni su prije svega bili povezani sa specifičnim kulturnim navikama bosanskohercegovačkog društva koje su doprinosile širenju ovih tipova bolesti. Ne treba zanemariti težinu posljedica, tzv. trajne tjelesne deformitete koje su navedene infekcije ostavljale na zdravlje pojedinca.⁷⁹ Brigom, odnosno, prihvatanjem u svoje okrilje – “gubavih”, trahomom trajno oslijepjenih ili siflisom “unakaženih” pojedinaca, austrougarska vlast je nastojala promijeniti odnos zajednice prema stigmatiziranim i odbačenim kategorijama društva.⁸⁰ Naime, primjenom modernih oblika liječenja mogućnost izuzetno teških tjelesnih posljedica koje su bile karakteristične za odmakle stadije ovih bolesti, trebala je biti smanjena, dok se, s druge strane, odnos prema obolijevanju i mogućnosti ozdravljenja polako mijenjao. To je istovremeno doprinosilo kreiranju slike o uspješno provedenom projektu zdravstvene modernizacije koji je, u kontekstu ispunjenja kulturno-civilizacijske misije, Austro-Ugarskoj Monarhiji bio iznimno važan.

O zdravlju pacijenata brine profesionalni liječnik! – Bolničko i ambulantno liječenje

Vrlo brzo nakon otvaranja, travnička bolnica je dobila prvog profesionalnog zdravstvenog djelatnika.⁸¹ Iako je potreba za kvalificiranom

⁷⁸ Sladović, sast., Priručnik zakona i naredaba, 408; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 92-93.

⁷⁹ Trajni tjelesni deformiteti se odnose na sifilis, trahom i lepru. Vidi prethodne napomene o ovim bolestima.

⁸⁰ O stigmatizaciji oboljelih od lepre vidi zapažanja dr. Theodore Krajewske o gubavim kod: Zdravka Zlodi / Tomasz J. Lis, Bosna u uspomenama poljske liječnice Theodore Krajewske z Kosmowskich: (1854–1935.) (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), 177.

⁸¹ *Das Sanitätswesen* navodi da je 1887. godine u Bosni i Hercegovini bilo 14 općinskih liječnika. Iako u prilično oskudnoj arhivski građi iz prvih godina austro-ugarske uprave nisam pronašla podatke koji se odnose na imenovanje prvog bolničkog doktora u Travniku, za pretpostaviti je da je travnička bolnica u prvim danima po adaptaciji i otvaranju dobila svog liječnika – upravitelja. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 15.

medicinskom pomoći, s obzirom na zatečeno stanje u Bosni i Hercegovini te loše zdravstvene navike njenog stanovništva, u ovo vrijeme bila velika, Zemaljska vlada je imenovala samo jednog liječnika.⁸² Kako je uslijed neriješenog i vrlo osjetljivog državno-pravnog statusa okupirane pokrajine dolazak zdravstvenog kadra iz Monarhije bio otežan,⁸³ već postojeći sanitetski personal u cijeloj zemlji se suočavao s nizom poteškoća koje su se javljale kao posljedice kadrovske deficitarnosti.⁸⁴ Slično stanje bilo je i u travničkom zavodu gdje je 1900. godine bio uposlen od stručnog personala samo dr. Siegfried Schweiger.⁸⁵ Osim što je svakodnevno liječio i operirao pacijente, te obavljao čitav niz drugih medicinskih poslova, ljekar je kao upravitelj bolnice bio prinuđen koordinirati cjelokupan rad zavoda. U isto vrijeme je nadzirao čistoću ustanove, po-

⁸² Općinska bolnica u Travniku je i u kasnijim godinama, gotovo uvijek, imala uposlenog jednog liječnika. Izuzetak predstavlja 1912. godina kada su u travničkom zavodu bila uposlena dva ljekara. *Bosnischer Bote*, 1912, 209.

⁸³ Imajući na umu osjetljivi državno-pravni status okupirane pokrajine, dolazak na rad u ovako nepoznato i nesigurno područje se stranom medicinskom kadru činio prilično nesigurnim. Tome treba dodati i pitanje tek djelimično reguliranog radnog i penzionog zakonodavstva koje je u narednim godinama postupno nadopunjavano. *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 12. O pravnom statusu i životu stranih činovnika u Bosni i Hercegovini vidi: Amila Kasumović, “Priliv činovnika iz Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878”, u: Zbornik Božene Vranješ Šoljan (Zagreb: FF Press, 2022), 100-101; Tomasz Jacek Lis, “Službenici u Bosni i Hercegovini 1878–1918”, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 52, br. 2. (2020): 634-635.

⁸⁴ Posljedice ovako teškog stanja bile su vidljive u nedovoljnom broju liječničkog osoblja 1880-ih, ali i narednih godina. Ilustracije radi, cjelokupna sanitetska služba Bosne i Hercegovine koja je 1885. (samo dvije godine prije otvaranja bolnice), imala 1.336.091 stanovnika, brojala je 34 liječnika. Travničkom okrugu na raspolaganju je stajalo samo 7 sanitetski educiranih činovnika. Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, za 1885, 173- 217; *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 26.

⁸⁵ Dr. Siegfried Schweiger je kao i većina drugih liječnika koji su u ovo vrijeme radili u Bosni i Hercegovini bio stranog porijekla. Iako u dokumentima nisam uspjela pronaći informacije koje bi detaljnije rasvijetlile njegov liječnički profil, poznato je da je u profesionalnom smislu bio orijentiran na izučavanje terapijskog liječenja internih bolesti. Tako je 1893. godine u Münchenu izašla njegova studija pod nazivom *Therapeutische Indicationen für interne Krankheiten. Ein Hand- und Hilfsbuch für den praktischen Arzt*. *Bosnischer Bote* 1900, 278; Dr. Siegfried Schweiger, *Therapeutische Indicationen für interne Krankheiten. Ein Hand- und Hilfsbuch für den praktischen Arzt* (München: Seitz & Schauer 1893).

štivanje njenog kućnog reda te osiguravao kvalitetu bolničke hrane.⁸⁶ Pored ovih, vezanih za bolničku službu, dr. Schweiger koji je istovremeno obavljao i dužnost gradskog liječnika, je trebao, ukoliko se potreba ukaže, pružati medicinsku pomoć pacijentima i izvan zavoda.⁸⁷

Posao liječnika travničkog zavoda bio je bez sumnje izazovan i težak, posebno ukoliko se ima na umu činjenica da je broj pacijenata koji su željeli biti primljeni na bolničko liječenje iz godine u godinu rastao.

Trend porasta liječenih u prvim godinama nakon otvaranja zavoda ilustrira slijedeća tablica:

Godina	1887.	1889.	1891.	1893.	1895.	1897.	1899.
Broj pacijenata	168	224	279	445	354	496	579

Tablica br. 1. Broj liječenih pacijenata u općinskoj bolnici u Travniku 1887–1899.⁸⁸

Broj zbrinutih pacijenata je u prvoj godini nakon otvaranja bolnice, kako tablica pokazuje, iznosio 168. U narednom periodu je postepeno rastao pa je 1899. dosegao cifru od 579. Izuzetak čini 1895. godina kada je u odnosu na prethodno načinjeni presjek, iz 1893. godine, broj liječenih opao za 91. Evidentni porast zasigurno je posljedica izgradnje nove bolničke zgrade koja je, u usporedbi s prvobitnom, raspolagala znatno većim kapacitetima. Budući da je riječ o prvom zdravstvenom zavodu koji je (u modernom smislu riječi) namjenski izgrađen na ovom području, on je u odnosu na prvobitno i neuslovno zdanje, bio mnogo opremljeniji, te očekivano i primamljiviji lokalnom stanovništvu.

⁸⁶ Pogledati Naputak za liječničko-upravnu službu u općinskim bolnicama Bosne i Hercegovine zajedno s propisom o prikupljanju i obračunu za bolničke troškove općinskih bolnica koje treba prilagoditi, *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 250–251.

⁸⁷ Tako su općinski, odnosno gradski, liječnici primarno vršili službu na području svoje općine koja ih je plaćala, oni su kada se ukaže potreba bili dužni da pružaju pomoć u kotarima u kojima nije bilo postavljenih liječnika. Travnik, budući da je bio sjedište okruga, nije imao postavljenog kotarskog liječnika 1900/1901. *Bosnischer Bote* 1900, 278; *Bosnischer Bote* 1901, 127–128; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 82–83.

⁸⁸ Tablica sastavljena na osnovu podataka: *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 260–263.

Sve veći interes za liječenje u travničkoj bolnici potvrda je i uspješnosti provedbe procesa zdravstvene modernizacije, odnosno, pokazatelj da je tamošnje stanovništvo polako počelo prihvatati moderne oblike liječenja. Izolirani pad pacijenata zabilježen u 1895. godini može se dovesti u vezu s otvaranjem čuvene Zemaljske bolnice – velikog i po evropskim standardima moderno uređenog *Zavoda Čovječanstva* koji je polovinom 1894. godine zvanično počeo s radom te koji je nedvojbeno privukao pažnju mnogobrojnih pacijenata – tako i onih s ovog područja.⁸⁹

Četiri godine nakon otvaranja, u travničkom zavodu se uz bolničku razvila i ambulantna djelatnost.⁹⁰ U određenim – uredovnim satima – glavni ljekar zavoda davao je pacijentima besplatnu stručnu pomoć te vršio preglede. Oboljeli su na ovom mjestu, osim toga, mogli dobiti i besplatne medikamente koji su se dobavljali iz male kućne apoteke koja je egzistirala u sklopu bolnice.⁹¹ Budući da je primarno bio namijenjen najsiromašijima koji nisu mogli platiti samostalno liječničku pomoć, ambulatoriji i ambulatne usluge mogu se smatrati dijelom austro-ugarske zdravstvene strategije koje je socijalno najosjetljivije kategorije bosanskohercegovačkog društva trebala privići na koncept modernog liječenja.⁹² Pored toga, ove usluge bile su od koristi i lakšim bolesnicima

⁸⁹ Zemaljska bolnica svečano je otvorena u julu 1894. godine, a njen početni kapacitet iznosio je 238 ležaja. Budući da je bila izgrađena po najmodernijim standardima i da se po stručnoj kadrovskoj spremi i opremljenosti mogla mjeriti sa najvećim bolnicama u Monarhiji te velikom bolnicom u Beču, stanovništvo iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, je prema pisanju prorežimski orijentirane štampe (poput listova *Nada* i *Bošnjak*) željelo biti primljeno na liječenje u ovaj zavod. Da otvaranje Zemaljske bolnice nije prošlo nezapaženo pokazuje i broj liječenih pacijenata u prvim mjesecima i godinama nakon otvaranja. Od jula do kraja 1894. u Zemaljskoj bolnici je liječeno 1.070 pacijenata, da bi već naredne 1895. broj lica zbrinutih u Zemaljskoj bolnici iznosio 2.736. Među ovim pacijentima je zasigurno bilo i onih koji su dolazili s područja travničkog okruga. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 88; *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 212 i 227; O izgledu Zemaljske bolnice i interesu stanovništva pogledati: “Nova Zemaljska bolnica”, *Bošnjak*, 14. 6. 1894, 1; “Zemaljska bolnica u Sarajevu”, *Nada*, 1.11. 1895, 406;

⁹⁰ *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 322-323.

⁹¹ Isto, 250-251.

⁹² Po uzoru na male bolničke – kakav je, između ostalog, bio ambulatorij koji je egzistirao u sklopu travničke bolnice – austro-ugarska vlast je nekoliko godina kasnije – 1897. u

koji su nakon pregleda liječnika i dobijanja adekvatnih medikamenata upućivani na kućno liječenje. Stoga se može reći da je travnička ambulatna služba trebala funkcionirati kao podrška, ali i rasterećenje kapacitetom limitiranoj bolničkoj, koja nije mogla u svakom trenutku primiti sve pacijente koji su trebali hospitalizaciju.

Da je općinska bolnica u Travniku vremenom razvila živu ambulantnu djelatnost pokazuje slijedeća tablica:⁹³

Godina	1891.	1893.	1895.	1897.	1899.
Broj ambulantno liječenih pacijenata	645	682	1.078	1.508	1.963

Tablica br. 2. Ambulantna djelatnost u općinskoj bolnici u Travniku 1891–1899.

Ambulantna usluga koja je u prvoj godini nakon osnivanja bila najslabija, u narednim je godinama sve više privlačila pažnju stanovništva travničkog okruga. Tako je u odnosu na 1893. kada je medicinska pomoć pružena 682 pacijenta, 1895. godine broj evidentiranih iznosio 1.078. Najveći porast zabilježen je u godini izgradnje nove bolničke zgrade, koja je imala zasebno uređenu i potrebnim instrumentarijem opremljenu ambulantu. Navedene brojke su jednako, kao i u slučaju bolničkog liječenja, pokazatelj da izgradnja adekvatno opremljenog zdanja nije prošla nezapaženo, ali i da su koncepti savremene medicine polako, ali sigurno nalazili put do bosanskohercegovačkog stanovništva.

mjestima u kojim nema bolnice, osnovala posebne općinske ambulatorije. Iako su bili ustanovljeni kao odvojene zdravstvene ustanove koje nisu bile vezane za bolničku službu, novi općinski ambulatoriji se u svom djelovanju nisu razlikovali od prvobitno osnovanih bolničkih ambulatorija. Tako se u tzv. uredovnim danima zaseban liječnik slao u mjesto u kojem je podignut ambulatorij da tamošnjem stanovništvu pruži pomoć. U cilju privikavanja na moderne zdravstvene usluge, primarni cilj austrougarske vlasti u oba slučaja bio je da se najsiromašnijem stanovništvu besplatno pruži liječnička pomoć te da im se daju adekvatni medikamenti. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Godina 1906, 92.

⁹³ Tablica sastavljena na osnovu podataka: *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 322–323.

Šta govore statističke brojke? – Tok i ishodi liječenja

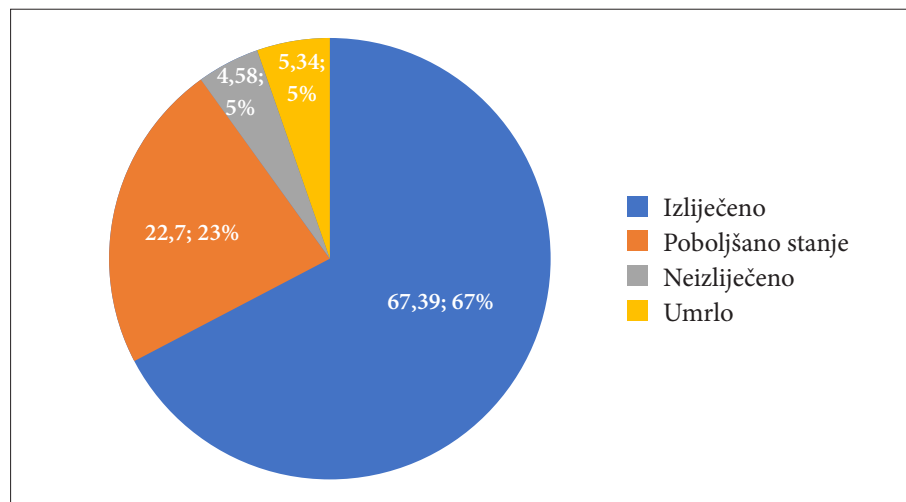
Moderne usluge liječenja koje s izgradnjom travničke bolnice postaju dostupne širim društvenim slojevima, nedvojbeno su utjecale na kvalitetu i trajanje životnog vijeka običnog čovjeka. Iako su statističke brojke vrlo osjetljiva materija koju je, budući da je podložna korekciji i “dotjerivanju”, nužno promatrati kritički, ona je ipak vrijedan pokazatelj uspješnosti provedbe različitih procesa i politika u zemlji. U ovom slučaju, evidencije vođene o toku i ishodima liječenja pacijenata u općinskoj bolnici u Travniku, ne samo da daju mogućnost praćenja efikasnosti primjene modernih oblika liječenja, nego su istovremeno potvrda učinkovitosti austrougarske državne strategije koja je “nazadni osmanski element” trebala zdravstveno osvijestiti i integrirati u moderne sanitetske tokove.

U tom kontekstu treba promatrati i rezultate liječenja u travničkoj bolnici koji slijede:

Godina	Izliječeno	Poboljšano stanje	Neizliječeno	Umrlo	Ukupno
1887.	146	8	4	10	168
1889.	162	44	9	9	224
1891.	186	70	10	13	279
1893.	301	94	30	20	445
1895.	224	81	21	28	354
1897.	306	149	16	25	496
UKUPNO	1.325	446	90	105	1.966

Tablica 3. Tok i ishodi liječenja u općinskoj bolnici u Travniku 1887–1897.⁹⁴

⁹⁴ Tabela sastavljena na osnovu: *Das Sanitätswesen*, 1878–1900, 260 – 263.

Grafikon br. 1. Ishod liječenja izražen u procentima u travničkoj bolnici za vremenski uzorak 1887–1897.

Podaci iznijeti u *Tablici 3.* i *Grafikonu 1.* oslikavaju tok i ishod liječenja pacijenata u travničkoj bolnici u prvoj deceniji njenog rada. Osim što ukazuju na tendenciju porasta društvenog interesa za korištenjem bolničkih usluga, prezentirani uzorci su vrijedan indikator izuzetno važne zdravstveno-modernizacijske, ali i socijalne uloge male travničke bolnice.⁹⁵ Od ukupno 1.966 pacijenata, koliko je u odabranom vremenskom uzorku zbrinuto u ovom zavodu, njih 1.325 odnosno 67,39% je u potpunosti ozdravilo. Zdravstveno stanje 446 pacijenta, ili 22,7% se od trenutka kada su primljeni na liječenje do načinjenog presjeka značajno popravilo. Kako su zdravstvene ustanove i u prošlosti, jednako kao danas, pacijente čije je stanje nakon određenog vremena ocijenjeno kao

⁹⁵Budući da je bila mjesto susreta gdje su oboljeli svakodnevno dijelili sve strahove, patnje, brige i nadanja, može se reći da je mala travnička bolnica, kao i drugi zdravstveni zavodi ovog tipa, dugoročno utjecala na promjenu odnosa čovjeka prema životu, smrti, obolijevanju, ali mogućnostima izliječenja. Tako su se nasuprot univerzalnim teorijama prema kojim su sve bolesti dolazile od Boga, te su predstavljale neki vid kazne, u narednim decenijama počela prihvatati medicinska objašnjenja za pojavu različitih oboljenja, te se shodno tome i primjenjivati adekvatne terapijske metode liječenja.

neizlječivo,⁹⁶ otpuštale, općinska bolnica u Travniku je u slučaju njih 90, odnosno 4,58% primijenila takav ishod. Nakon kraćeg ili dužeg zadržavanja u zavodu, kod 105 bolesnika – što čini 5,34% je konstatiran smrtni ishod. O pozitivnim utjecajima bolničkog liječenja govori podatak da je primjena znanstveno priznatih dijagnostičkih i terapijskih metoda dovela do produljenja životnog vijeka kod 90,1% tretiranih pacijenata.⁹⁷

Zaključak

Prvobitna općinska bolnica u Travniku koja je 1887. godine bila adaptirana u privatnoj bosanskoj kući bila je daleko ispod zdravstveno-higijenskih standarda koji su tada važili u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Iako su prokišnjavanje, nedostatak svjetlosti i stalna vlaga s jedne, te urušavanje objekta s druge strane, ukazivali na hitnu reakciju nadležnih organa, austrougarske vlasti su rješavanje ovog pitanja odgađale do zadnjeg trenutka. Kada je inicijativom općinske vlasti, pitanje izgradnje nove bolničke zgrade bilo aktualizirano u novembru 1895. godine, na površinu su isplivale sve kompleksnosti i bizarnosti neriješenog državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine. Premda su zaključci stručnih komisija koje su u više navrata izlazile na teren potvrđivale neuslovnost postojećeg zdanja i hitnost gradnje novog objekta, vrlo osjetljiv i nejasan status okupacione pokrajine koja nije bila pripojena ni austrijskom ni ugarskom dijelu Monarhije, te princip samofinansiranja na kome je počivala finansijska politika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, javili su se kao osnovne zapreke rješavanju ovog pitanja. Siromaštvo i neorganiziranost travničke općine koja nije bila spremna da finansijski rukovodi projektom izgradnje s jedne, te činjenica da ni austrijska ni ugarska strana nisu željele investirati u područje koje se

⁹⁶ Osim infektivnih pacijenata za koje medicinska nauka s kraja 19. stoljeća nije mogla pronaći lijek, ovo se odnosilo, jednako kao i danas, na onkološke pacijente.

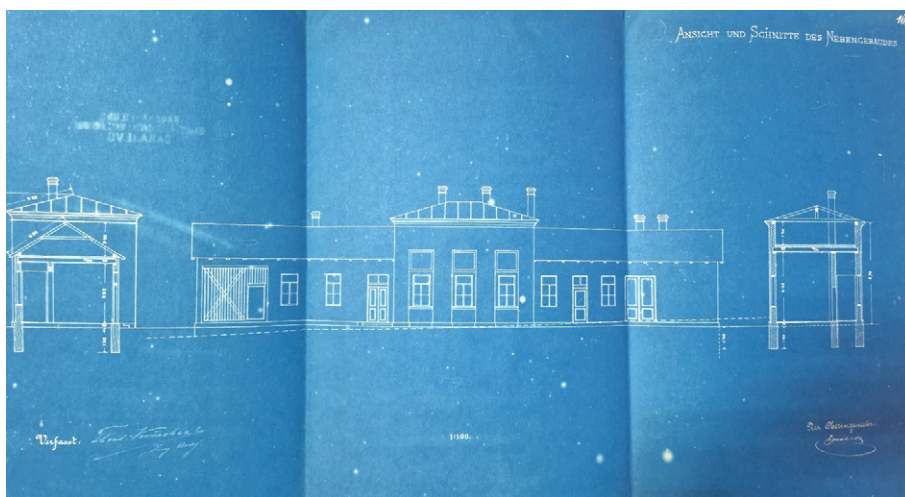
⁹⁷ Budući da austrougarske zvanične statistike ne donose podatke o tome, nije bilo moguće precizno utvrditi koliki je procenat stanovnika travničkog okruga javljao na liječenje u travničku bolnicu.

na nalazi pod njihovim ingerencijama s druge strane, rezultirali su vrlo krutim i nefleksibilnim stavom Zajedničkog ministarstva finansija. Budući da pod izgovorom da “dodatni novac ne postoji”, Beč nije bio spreman dati odobrenje za izgradnju novog objekta, pitanje travničke bolnice nastojalo se prvobitno riješiti restauracijom postojećeg zdanja. Ipak, zahvaljujući ustrajnosti Zemaljske vlade u Sarajevu koja je 1897. godine ponovo poslala zdravstvenu komisiju koje je trebala ispitati isplativost poduhvata renovacije, te koja na koncu nije htjela odustati od hitnosti gradnje novog objekta, Travnik i njegova okolina su 1899. godine dobili novu, modernu bolnicu. Pored toga što je travnički slučaj pokazao da se, kada je riječ o zdravstvenoj modernizaciji, inicijativa kretala od lokalnih (općinskih), preko pokrajinskih organa prema centru, ovdje provedena analiza ukazala je na nešto drugačiju ulogu Zemaljske vlade od one koju je isticala starija bosanskohercegovačka historiografija. Tako se može vidjeti da vlada u Sarajevu nije uvijek i slijepo slijedila naredbe Beča, nego je vrlo često znala pokazati neslaganje i ustrajnost. Budući da je nova travnička bolnica bila prvi zdravstveni zavod koji je na ovom području sagrađen namjenski te u skladu s tada važećim zdravstveno-higijenskim standardima u Monarhiji, u tom smislu se može govoriti o značajnom modernizacijskom iskoraku. Kvalitetnija medicinska usluga koja se putem kvalificiranih zdravstvenih djelatnika, odnosno školovanog travničkog liječnika, nudila u adekvatno opremljenim ordinacijskim sobama, operacionim salama, te laboratorijama, zasigurno je doprinosila produljenju životnog vijeka i očuvanju ljudskog zdravlja.

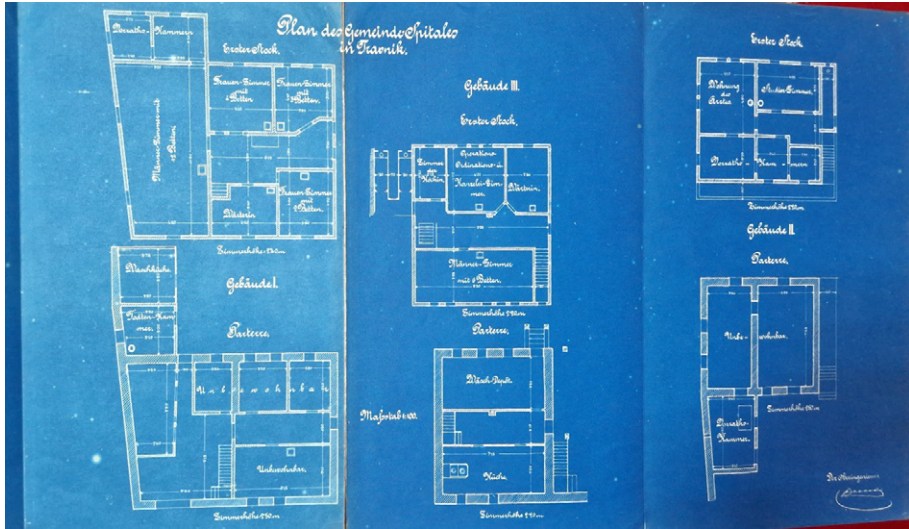
PRILOG: Skice nove travničke bolnice

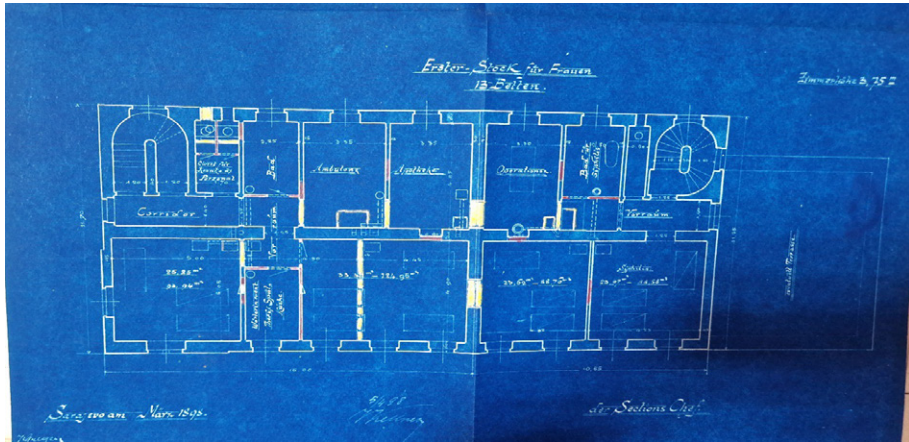
Skica 1. Vanjski izgled bolnice

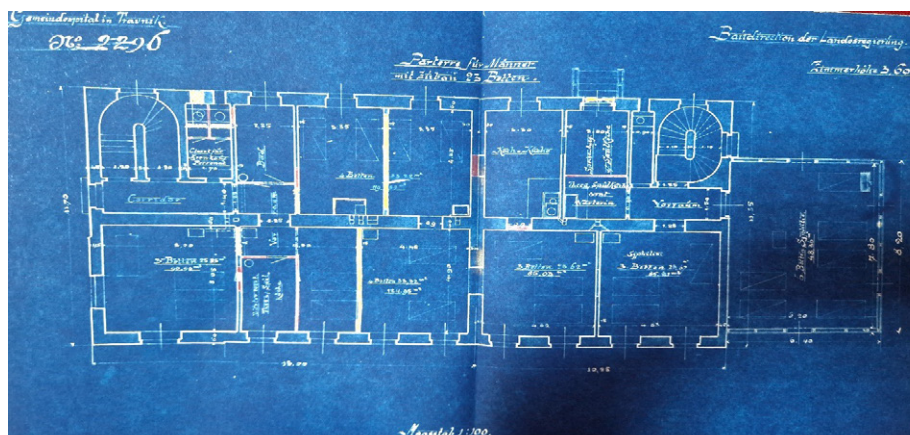
Skica 2. Bočni prikaz bolničke zgrade

Skica 3. Unutrašnji sadržaj bolnice: raspored prostorija

Skica 4. Raspored soba za ženske pacijente

Skica 5. Raspored soba za muške pacijente

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Objavljeni izvori:

- *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina*. 1878-1901. Sarajevo: Landesdruckerei, 1903.
- Glück, Leopold. *Mittheilungen aus der Abtheilung für Syphilis und Hautkranke des Bosn. – Herceg. Landesspitals in Sarajevo*. Wien: Verlag von Joseph Šafar, 1898.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*. Godina 1906. Zagreb: C. i Kr. Ministarstvo financija, 1906.
- *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen, Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880*. Allgemeiner Theil – Politische Verwaltung, zum amtlichen Gebrauche, Band I. Wien: Staatsdruckerei, 1880.

- Schweiger, dr. Siegfried. *Therapeutische Indicationen für interne Krankheiten. Ein Hand- und Hilfsbuch für den praktischen Arzt.* München: Seitz & Schauer, 1893.
- Sladović, Eugen sast. *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Bosanska Pošta, 1915.
- Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. *Godina 1879.* Sarajevo: C. i kr. vladina tiskarna, 1880.
- Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. *Godina 1885.* Sarajevo: C. i kr. vladina tiskarna, 1886.

Štampa:

- *Bosnischer Bote*, Sarajevo, 1900, 1901.
- *Bošnjak*, Sarajevo, 1894.
- *Nada*, Sarajevo, 1895.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1883, 1899.

Knjige:

- *Endemijski sifilis u Bosni i Hercegovini.* Zagreb: Ministarstvo zdravstva Nezavisne Države Hrvatske, 1942.
- Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.* Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Jeremić, Risto. *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama od kraja XIX vijeka.* Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 1935.
- Kreševljaković, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918).* Sarajevo: Arhiv Grada Sarajeva, 1969.
- Mašić, Izet. *Zdravstvo u Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda.* Sarajevo: Avicena, 1994.
- Sugar, Peter F. *Industrialization of Bosnia-Hercegovina: 1878–1918.* Seattle: University of Washington Press, 1963.

- Zlodi, Zdravka / Lis, Tomasz J. *Bosna u uspomenama poljske liječnice Theodore Krajewske z Kosmowskich: (1854–1935)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- Žujo, Valerijan. *Doktor Karel Bayer*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetna biblioteka Bosne i Hercegovine, 2020.
- Younis, Hana. *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*. Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

Članci:

- Bakija-Konsuo, Ana / Mulić, Rosanda. “Lepra – Danas zaboravljena u Hrvatskoj?”. *Acta Medica Croatica*, br. 65 (2011): 251-255.
- Ćurić, Hajrudin. “Zdravstvene prilike u BiH pred kraj turske vladavine”. u: *Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*. Sarajevo: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1970, 175-186.
- Fuchs, Brigitte. “Weiche Knochen – Medizinhistorische Diskurse über Ethnizität, Religion und Weiblichkeit in Bosnien und Herzegowina (1878–1914)”. *Virus*, Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin, Band 7. (2008): 69-83.
- Imamović, Mustafa. “Uvodna riječ o Bosanskom ustavu”. u: *Bosanski ustav*. Sarajevo: Muslimanski glas, 1991, 7-56.
- Juzbašić, Dževad. “Die österreichisch – ungarische Okkupationsverwaltung in Bosnien – Herzegovina, Einige Aspekte der Beziehungen zwischen Militär – und Zivilbehörden”. *Prilozi*, br. 34 (2005): 81-112.
- Jo, Hyunju / Song, Chororng / Miyazaki, Yoshifumi, “Physiological Benefits of Viewing Nature: A Systematic Review of Indoor Experiments”, *Int J Environ Res Public Health*, br. 16/23 (2019): 4739-4762 (pristup ostvaren 13. 5. 2024. <https://www.mdpi.com/1660-4601/16/23/4739>).
- Lis, Tomasz Jacek. 2020. “Službenici u Bosni i Hercegovini 1878–1918”. *Časopis za suvremenu povijest*. Vol. 52, br. 2 (2020): 629-656.

- Kasumović, Amila. “Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba Austro–Ugarske uprave: prostitutke”. *Historijski zbornik*, god XL (2007): 161-179.
- Kasumović, Amila. “Priliv činovnika iz Austro–Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878”, u: *Zbornik Božene Vranješ Šoljan*. Zagreb: FF Press, 2022, 89-103.
- Krajewska, Teodora. “O tuberkulozi u Sarajevu”. u: *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*. Beograd: Štamparija Centralnog higijenskog zavoda, 1927, 105-132.
- Mašić, Izet. “Contribution of Arabic Medicine and Pharmacy to the Development of Health Care Protection in Bosnia and Herzegovina - the Second Part”. *Medical Archive*, br. 71/6 (2017): 439-448.
- Radušić, Minela. “Problemi i poteškoće u izučavanju *Odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941)*, prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine”. *Historia Moderna*, god. 2, br. 2 (2021): 133-163.
- Šukalo, Aziz / Škrbo, Armin / Zunić, Lejla / Čatić, Tarik. “Sarajevo Private Pharmacies in the 19th and 20th Centuries.” *International Journal on Biomedicine and Healthcare*, br. 6/2 (2018): 94-109.
- Damir Tadić, “Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova u Livnu do Drugog svjetskog rata.” u: *Spasenje od grijeha – Ozdravljenje od bolesti*. Livno – Split: Franjevački samostan sv. Petra i Pavla – Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu – Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, (2021): 145-191.
- Zon, M. “Razvitak zdravstvene i medicinske kulture u Bosni i Hercegovini pod Austro – Ugarskom okupacijom”. *Acta Historica Medicinae Pharmaciae Veterinae*, god. X. br. 2 (1970): 129-139.

Neobjavljena doktorska disertacija:

- Radušić, Minela. “Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini 1878-1941: komparativni pristup istraživanju”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2024.

Sadržaji s weba:

- “Favus”, Medscape (pristup ostvaren: 6. 2. 2024, <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf>)
- “Trahom”, Hrvatska enciklopedija (pristup ostvaren: 9. 2. 2024, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61983>)

Conclusion

The Modern Hospital in The City of Viziers: *Question of the New Hospital in Travnik Built in 1899 and Work of the Medical Institute in its first Years*

The original municipal hospital in Travnik, which was adapted in 1887 in a private Bosnian house, was far below the health and hygiene standards that were valid in the Austro-Hungarian Monarchy. Although the water leakage, lack of light and constant humidity on the one hand, and the collapse of part of the building on the other, indicated a need for an urgent reaction of the competent institutions, the Austro-Hungarian authorities postponed the resolution of this issue until the very last moment. When, on the initiative of the municipal authorities, the question of building a new hospital was brought up in November 1895, all the complexities and bizarreness of the unresolved state and legal position of Bosnia and Herzegovina came to the surface. Although the conclusions of the expert commissions that went to the field on several occasions confirmed the poor conditions of the existing and the urgency of constructing a new building, the very sensitive and unclear status of the occupied province, which was not annexed to either the Austrian or Hungarian part of the Monarchy, and the principle of self-financing on which the financial policy rested in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian administration, appeared as basic obstacles to solving this issue. The poverty and disorganization of the municipality of Travnik, which was not ready to financially manage the construction project on one hand, and the fact that neither the Austrian nor the Hungarian side wanted to invest in the area not under their authority on the other hand, resulted in a very rigid and inflexible attitude of the Joint Ministry of Finance. Since Vienna was not ready to give an approval for the construction of a new building, with an excuse that there was no additional money, the issue of the hospital was initially tried to be

solved by renovating the existing building. However, thanks to the persistence of the Provincial Government in Sarajevo, which in 1897 again sent a health commission to examine the profitability of the renovation project, and which in the end did not want to give up on the urgency of building a new facility, Travnik and its surroundings got a new, modern hospital in 1899. In addition to the fact that this case showed that when it came to health modernization, the initiative moved from local (municipal) through provincial bodies to the Centre, the analysis carried out here pointed to a slightly different role of the Provincial Government than the one emphasized by the older Bosnian historiography. Thus, it can be seen that the Government in Sarajevo did not always and blindly follow the orders of Vienna, but very often knew how to show disagreement and persistence. Since the new hospital in Travnik was the first health institution that was purpose-built in this area and in accordance with the valid health and hygiene standards in the Monarchy, in this sense we can speak of a significant modernization step forward. Higher quality medical services, which were offered by qualified doctors from Travnik, in adequately equipped operating theatre and laboratories, certainly contributed to the extension of lifespan and the preservation of human health.

UDK: 327 (497.6 + 532) “1932/1992 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.221

Primljen: 24.6.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Pregledni članak

Badran bin Abdul Rahman Al-Honaihen

Riyad, Kraljevina Saudijska Arabija

badran.alhonaihen@dgda.gov.sa

Prilog proučavanju saudijsko-jugoslavenskih odnosa s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu od 1932. do 1992. godine

Sažetak: Članak ukazuje na najvažnije modele međunarodnih odnosa koje je u periodu od 1932. pa do 1992. godine Kraljevina Saudijska Arabija imala s jugoslavenskim zemljama, a posebno s Bosnom i Hercegovinom. Autor povezuje i analizira nekoliko ključnih događaja kroz koje oslikava specifičan odnos KSA s muslimanskim stanovništvom u Bosni tokom različitih historijskih perioda i političkih sistema. Pored osnovnih diplomatskih principa koji se izlažu u ovom radu, ukazuje se i na saradnju u domenu obrazovanja, posebno u periodu postojanja socijalističke Jugoslavija koja je bila značajna i predstavljala svojevrstu sponu između dvije zemlje. Članak, također, indirektno osvjetljava i pitanje kako je Kraljevina, u kojoj su vladali strogi vjerski principi, posmatrala državu koja je bila osnovana na isključivo sekularnoj osnovi.

Ključne riječi: međunarodni odnosi, Saudijska Arabija, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Balkan, musliman

Abstract: The article shows the most important models of international relations that the Kingdom of Saudi Arabia had with Yugoslavian countries, especially Bosnia and Herzegovina, in the period from 1932 to 1992. The author connects and analyses several key events through which he depicts

the specific relationship of the Kingdom of Saudi Arabia with the Muslim population in Bosnia during different historical periods and political systems. In addition to the basic diplomatic principles presented in this paper, there is also a reference to cooperation in the field of education during the period of socialist Yugoslavia, which was significant and represented a kind of link between the two countries. The article also indirectly sheds light on the question of how the Kingdom, which was ruled by strict religious principles, viewed the state, which was founded on an exclusively secular basis.

Key words: International relations, Saudi Arabia, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Balkan, Muslims

Uvod

U radu, hronološku među predstavljaju dva historijska događaja: prvi koji ukazuje na povezanost stanovnika Bosne i Hercegovine s KSA bez obzira na političke ili diplomatske barijere, a to je pismo Muhameda Seida Mašića. Drugi, krajnji događaj koji je u potpunosti značio prekretnicu u svim sferama političko-društveno-ekonomskog odnosa ove dvije zemlje, jeste početak agresije na Bosnu i Hercegovinu.

U dosadašnjoj naučnoj literaturi ne postoje studije koje analiziraju odnos ove dvije države, posebno u dugom vremenskom periodu koji se u ovom članku tretira. Do sada, značajnu istraživačku pažnju privlačio je period tokom i nakon agresije (1992–1995) dok su stoljeća prije toga faktički ostala u potpunosti zanemarena. Takvo stanje možemo povezati i sa činjenicom da su se odnosi između Kraljevine Saudijske Arabije i Jugoslavije uglavnom posmatrali kroz religijska pitanja i konkretno odnos muslimana i svetih mjesta Meke i Medine kao sastavnih dijelova Kraljevine Saudijske Arabije. Ovu vezu možemo pratiti od XV stoljeća, od sloma srednjovjekovne Bosanske Kraljevine i osmanske okupacije bosanskog teritorija. U isto vrijeme, započeo je složeni proces islamizacije stanovništva ovog područja, a ubrzo nakon toga, i njihovo posjećivanje Arapskog poluostrva radi obavljanja hadža. Istovremeno, sa širenjem islama

i porastom broja muslimana na području Balkana, arapska islamska kultura se širila, pri čemu su poseban značaj imala putovanja u Meku i posjete Medini, što je, naravno, doprinijelo i širenju i upoznavanju različitih naučnih dostignuća Istoka, kao i konkretno mnogobrojnim putopisima s putovanja kroz Hidžaz.¹

Postepeno uspostavljene specifične veze nisu prekinute ni nakon 1878. godine kada je Bosna i Hercegovina postala dio Austro-Ugarske Monarhije. U tom periodu, tokom migracija muslimanskog stanovništva iz Bosne ka unutrašnjosti Osmanskog Carstva, jedan broj porodica doselio se i u Hidžaz. Zahvaljujući tome, danas živi više porodica u Meki, Medini, Džedi ili Taifu čija prezimena jasno potvrđuju njihovo porijeklo kao što su: Bošnjak, Bosnak, Bosne, Mostarac i dr. Smjenom političkog sistema i ulaskom Bosne i Hercegovine u Kraljevinu SHS, a zatim Kraljevinu Jugoslaviju, pa i SFRJ, ovaj specifičan odnos je nastavljen i ocrtava se upravo kroz pitanje odnosa Kraljevine prema muslimanima u Bosni i Hercegovini.

S obzirom na jasnu diferencijaciju između diplomatskih, tj. zvaničnih političkih odnosa i odnosa koji su uspostavljeni među ljudima tokom obavljanja vjerskih obreda, pažnju ćemo usmjeriti u dva smjera; na odnos "običnog" stanovništva, muslimana iz Bosne i Hercegovine koji su boravili tokom obavljanja vjerskih obreda u Kraljevini prema zemlji domaćinu i domaćem stanovništvu, te na zvanični odnos dvije države, Kraljevine Saudijske Arabije i Kraljevine Jugoslavije/SFRJ.

Bosanskohercegovački muslimani i KSA

Kompleksan odnos između muslimanskog stanovništva i KSA može se podrobnije pratiti od doba kralja Abdulaziza Al Sauda, kada se kroz određene novinske članke jasno uočava da je muslimansko stanovništvo s velikom pažnjom pratilo dešavanja u Saudijskoj Arabiji. Najkarakterističniji

¹ Al-Arnaout, Muhammad Muwaffaq, *Studije o arapsko-balkanskim vezama, tokom srednjovjekovne i moderne istorije*, 1. izdanje, Dar Jadaul, 2012, 166.

primjer za to jeste pjesma Muhameda Mašića,² objavljena u časopisu *Ummu Al-Qura* 28. maja 1937. godine. Stihovi ove pjesme napisane na arapskom jeziku dokaz su da su muslimanski intelektualci pratili dešavanja u KSA. Oni potvrđuju Mašićevo izvrsno poznavanje političke situacije u Kraljevini i njegovu oduševljenost ujedinjenjem Hidžaza u jednu kraljevinu pod rukovodstvom Abdul Aziza kojeg Mašić u pjesmi glorificira. Originalni naslov pjesme je *Postoji razlika između imitatora i inovatora*,³ ali je uredništvo časopisa *Umm Al-Qura* odlučilo preimenovati pjesmu u *Glas iz Jugoslavije*.⁴ Ovaj potez uredništva časopisa potkrepljuje zaključak da je ovom listu bilo izuzetno važno ukazati da u Jugoslaviji, zemlji s kojom kraljevina tada nije imala diplomatske odnose, stanovništvo slavi i voli njihovog kralja.⁵

² Muhammad Saida Masić je rođen u Gračanici 1913. godine. Potiče iz obrazovane muslimanske porodice. Učio je islamske nauke i arapski jezik u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu. O njemu više vidi: Izet Mašić, Neval Hadžavić, *Muhamed Mašić Divan 1913-1978*, (Sarajevo: Kulturni centar “Kralj Fahd”, 2015), 110.

³ Vidi: *Umm Al-Qura*, broj (651), 28.05.1937, *Glas iz Jugoslavije*, *Pjesma bosanskog pjesnika Muhameda Saida Mašića o Kralju Abdulazizu*. Također vidi: Prilog br.1.

⁴ Ibid. Pjesma počinje sa stihovima: “Pozdrav Njegovom Veličanstvu Velikom Kralju”.

أَجِبْكَ صَادِقًا يَا ابْنَ السَّعُودِ	وَحُبِّي فِيكَ جُزْءٌ مِنْ وَجُودِي
لَنَا فِي شَخْصِكَ الْعَالِي مَثَالٌ	عَزِيزٌ كَالزُّمْرِدِ فِي الْعُقُودِ
رَأَيْتُكَ مَوْقِفًا لِلْعَرَبِ طُرًّا	وَكَمْ كَانَتْ لَدَيْهِمْ مِنْ رُقُودِ
فَعَمَّرْتَ الْمَدَارِسَ فِي قُرَاهِ	وَأَخْرَجْتَ الْبِلَادَ مِنَ الْقَيُْودِ
قُيُودِ الْجَهْلِ وَالظُّلْمَاتِ لَوْلَا	نِدَاكَ إِذْ نَظَلْتَ فِي جُمُودِ
وَأَسَّسْتَ الْعَسَاكِرَ فِي الْبُؤَادِي	هُمْ الْإِخْوَانُ مِنْ خَيْرِ الْجُنُودِ

⁵ Potrebno je napomenuti da pjesma nije objavljena u cijelosti, najvjerovatnije zbog činjenice da je časopis imao dosta malo prostora za takve tekstove.

Među ovim fragmentiranim stihovima piše:

يَا قَائِلًا: إِنَّ الْجَزِيرَةَ فِي الظُّلْمِ	لَا تَنْسَ أَنْ زَعَيْمَهَا رَفَعَ الْعَلَمِ
وَأَعَادَ عَصَرَ الرَّاشِدِينَ وَأَمْنَهُمْ	بِحَدَاةِ السَّيْفِ الَّذِي ذَلَّ الْأُمَمِ
إِلَى أَنْ قَالَ:	
طُوبَى لِسُكَّانِ الْجَزِيرَةِ، إِنَّهُمْ	عَرَفُوا يَقِينًا مَا السَّعَادَةُ وَالنَّعَمِ
شَاءَ الْقَدِيرُ وَمَا لَهُ مِنْ مُعْجِزِ	أَنْ يُذْهِبَ الْخَطَرَ الْجَسِيمَ عَنِ الْحَرَمِ

U onovremenoj štampi pronalazimo i podatke o susretima bosansko-hercegovačkih muslimana sa zvaničnim vlastima, a posebno s kraljem Saudijske Arabije. Te prilike pružale su se tokom obavljanja obreda hadža kada je kraljevska porodica ukazivala posebnu dobrodošlicu gostima iz mnogih zemalja. Godine 1950, u kraljevoj rezidenciji u Meki upriličena je posebna svečana večera za pet hadžija iz SFRJ. Interesantno je da je u pozivnici bilo naglašeno “da posjetioci neće tražiti pjesme i svirke za vrijeme večere i da neće držati nikakove govorancije”.⁶ Prema sjećanju jednog od prisutnih hadžija, na samom vrhu stola “sjedio je za večerom sam Ibn Saud, opkoljen visokim gostima iz pojedinih islamskih zemalja i svojom svitom”.⁷

Već naredne godine, hadžije iz Jugoslavije zajedno s delegacijama brojnih drugih svjetskih zemalja ugostio je saudijski kralj na svečanom prijemu prvog dana Bajrama. U salonu gdje je kralj primao goste, bosanskohercegovačke hadžije su ipak imale poseban tretman te su bile smještene u prvih pet fotelja odmah do kralja. Pri tome, prema zapisima jednog od hadžija Hasana Ljubunčića, kralj je bio izrazito svečano obučen, imao je “na glavi maramu išaranu crvenim kockicama, koju je pritiskivao zlatom izvezeni egal. Preko ramena je imao prebačenu crnu feredžu koja je bila optočena zlatnim širitima. Na sebi je imao dugu prugastu svilenu anteriju koja je sezala do tala”. Autor ovog zapisa naglašava kako su “ukazane naročite počasti” tokom ovog prijema kod kralja koje su proizlazile iz “velikog ugleda naše zemlje, koji je ona zadobila besprimjernom borbom svojih naroda za slobodu i ravnopravnost”. Također,

حَتَّى أَتَى عَبْدَ الْعَزِيزِ بِجُنْدِهِ	وَالْجُنْدُ إِخْوَانٌ لَهُ؛ لَيْسَ الْخَدَمُ
يَا مُشْرِقَ الْأَرْضِ انْتَبِهْ وَرُمْ	الْعُلَا قَدْ دَقَّ أَنْ الْإِنْتِبَاهِ فَلَا تَنَم
وَحْتَمِ الْقَصِيدَةَ بِالْأَبْيَاتِ التَّالِيَةِ:	
عَبْدَ الْعَزِيزِ، مَلَكَتْ مَا بِصُدُورِ	يُفْدَى لَكُمْ رُوحٌ وَأَمْوَالٌ وَدَمٌ
مِنْ بُسْنَةِ الْقُصُوى عَلَيْكَ سَلَامٌ	وَأَقْبِلْ تَحَايَانَا، أَيَا مُوَلِي النَّعَمِ

⁶ Hadži Hasan Ljubunčić, Put na hadž, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, god. I, 1950, 341.

⁷ Hadži Hasan Ljubunčić, Put na hadž, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, god.II, 1951, 173.

autor piše kako se njegovoj grupi više puta desilo da ih “sa divljenjem gledaju, kada su saznali da smo iz one Jugoslavije, koja je primjerom svoje borbe za slobodu osvjetljavala puteve svim a malim i porobljenim narodima”.⁸ Poseban odnos domaćina s gostima iz Jugoslavije je s vremenom postao tradicionalan na što se jasno ukazuje i u *Glasniku Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ* iz 1961. godine.⁹

Posebno prisan odnos prema jugoslovenskim gostima koji su dolazili u Kraljevinu, a posebno bosanskohercegovačkim muslimanima imao je kralj Fejsal.¹⁰ To najbolje potvrđuje činjenica da je kralj je lično odgovorao na pisma koja je dobijao iz Bosne i Hercegovine.¹¹

Međutim, Islamska zajednica u Jugoslaviji bila je apsolutno svjesna da to nije dovoljno, te da su službene, zvanične veze izuzetno važne i da ih treba intenzivirati. Godine 1974, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ* iz tog razloga pisao je da je, s obzirom na važnost svetih gradova Meke i Medine za sve muslimane svijeta i nužne vjerske veze, neophodno dalje “uspostavljanje međusobnih službenih veze sa islamskim zemljama” i njihovo jačanje, a posebno sa Saudijskom Arabijom.¹²

⁸ Ibid.

⁹ H. Mustafa Ševa, Jugoslovenske hadžije na hodočašću, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, god. XII-1961, 304.

¹⁰ To potvrđuju i razgovori koje je autor ovog članka vodio sa studentima i studenticama iz Bosne i Hercegovine vođenim u Sarajevu, Mostaru i Bogojnu (8–17. 11. 2016), a koji su su tokom perioda postojanja jugoslovenske, socijalističke države studirali na univerzitetima Kraljevine Saudijske Arabije, posebno na Univerzitetu King Saud, Islamskom univerzitetu Imama Muhameda bin Sauda i fakultetu Predsjedništva za obrazovanje djevojaka (Univerzitet princa Noura bint Abdul Rahman)

¹¹ U ovim pismima Muhammad al-Saqqa ističe ponos Mustafe Sahačića, imama i hatiba Gazi Husrev-begove džamije, koji je na svoje pismo u kojem je slao čestitke Njegovom Veličanstvu, dobio pisani odgovor lično kralja Fejsala u kojem je kralj naglasio da rado prima jugoslovensku delegaciju. Zadovoljstvo Sahačića tim je bilo veće što šef Lige učenjaka i poglavar Vrhovnog islamskog starješinstva Sulejman ef. Kamura nije dobio lični kraljev odgovor i pismo poput šejh Mustafe. Vidi: Al-Saqqa, Muslimani u Jugoslaviji, 21-23.

¹² Delegacija Rabite u posjeti Islamskoj zajednici u SFRJ”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, br.1,2 god. XXXVII/1974, 466.

Politički odnosi

Značajno kompleksniji i mnogo čim uslovljeni bili su zvanični institucionalni, tj. politički i diplomatski odnosi na različitim nivoima. Kao prvi službeni kontakti Kraljevine i Islamske zajednice u Jugoslaviji u *Glasniku Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ* navodi se posjeta delegacije Islamske zajednice na čelu s reisul-ulemom hadži Sulejmanom ef. Kemurom Saudijskoj Arabiji 1958. godine. Ovu zvaničnu delegaciju iz Jugoslavije primio je saudijski kralj lično.¹³ Analiza novinskih članaka o ovoj i narednim sličnim posjetama i kontaktima ukazuje da su se u tome u mnogome preplitale privatne i službene veze.

Na drugoj strani, na političkom nivou, nije bilo zvaničnih indicija o postojanju diplomatskih odnosa između dvije zemlje sve do 1. septembra 1961. godine što je vrijeme vladavine kralja Sauda bin Abdulaziza. Te godine, Kraljevina Saudijska Arabija bila jedna od dvadeset i pet zemalja učesnica na prvoj konferenciji Organizacije nesvrstanih zemalja koja se održala u Beogradu.¹⁴ Na čelu zvanične delegacije bio ministar inostranih poslova Saudijske Arabije Ibrahim Al-Suwaiyil, koji je na konferenciji održao prigodan govor. Konferencija je bila izuzetno važna u kontekstu aktuelnih geopolitičkih kretanja, politike koju su zagovarale obje države, a ostvarila je cilj da na jednom mjestu okupi značajan broj zemalja koje su usvojile politiku nesvrstanih koja se razvijala u narednom periodu i usmjeravala kroz konferencije pokreta nesvrstanih koje su se održale u narednim decenijama.¹⁵ Uspostavljanje i zvaničnih diplomatskih odnosa dvaju zemalja uslijedilo je nakon što je Abdul Rahman bin Saleh Al-Halisi, saudijski ambasador u Italiji, predao akreditivne maršalu Titu, predsjedniku Jugoslavije, kao izvanredni ambasador u

¹³ Ibid.

¹⁴ U članku "Od Beograda do Kuvajta" saudijskog ministra informisanja, a kasnije ministra zdravlja i generalnog sekretara Savjeta za saradnju u Zaljevu, Jamila Al-Hujailana, navodi se da je autor s delegacijom Kraljevine učestvovao u pomenutim sastancima u Beogradu. Vidjeti: Al-Sharq Al-Awsat, broj 11305, 21. 11. 1430. (10. 11. 2009)

¹⁵ Al-Hashemi, Iyad Ali, *Međunarodni odnosi u modernoj i savremenoj istoriji*, 1. izdanje, Dar Al-Fikr, Jordan-Amman, 2013, 382-383.

specijalnoj misiji u Jugoslaviji.¹⁶ Saudijska Arabija nije otvorila posebnu ambasadu u Jugoslaviji, ali je postojeća ambasada u Italiji proširila svoj radni djelokrug i postala nadležna za različite vidove saradnje i komunikacije KSA i Jugoslavije.

Kraljevina Saudijska Arabija je za vrijeme vladavine kralja Fejsala, preko Svjetske muslimanske lige (Rabita) uspostavila je direktne odnose s muslimanima u Bosni,¹⁷ što znači da oni nisu bili u formalnim okvirima diplomatskih između dvije države, ali su bili vrlo značajni odnosi između zvaničnih vlasti Kraljevine i muslimanskog stanovništva i njegovih organizacija. Ta veza se posebno odrazila na segment obrazovanja, tj. školovanje muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije, tj. Bosne i Hercegovine u KSA. Studentima iz Bosne i Hercegovine Kraljevina je olakšavala školovanje i dodjeljivala stipendije, posebno za studiranje arapskog jezika i islamskih nauka na različitim saudijskim univerzitetima,¹⁸ nizom odluka olakšala je uslove za njihov prijem na studije, a obavezne ulazne vize u Kraljevinu bez posebnih poteškoća dostavljala preko iračke ambasade u Beogradu.

Veliki značaj u poboljšanju odnosa i učvršćivanju saradnje imala je Rabita koja je na svojim kongresima ugošćavala i muslimane iz Jugoslavije. Kako članak iz 1974. godine piše sve je: “Počelo najprije “privatnom” posjetom uglednog Hafiz Džafera Fakiha iz Medine, čovjeka koji uživa veliko povjerenje kralja i Rabite. Poslije toga došla je zvanična posjeta delegacije u sastavu od Hafiz Džafera Fakiha i Seida Šamila. Prvi je predstavljao kralja a drugi Rabitu. Kasnije su slijedile još dvije privatne posjete.”¹⁹

¹⁶ Vidjeti: Umm Al-Qura, broj 1885, 28. 3. 1381. (8. 9. 1961).

¹⁷ Umm Al-Qura, broj 256, 1. 12. 1395. (1. 24. 1975) Vidi: Al-Husayn, Abdul Rahman, *Faisal bin Abdulaziz Al Saud i njegovi napori u arapskim i islamskim pitanjima (1324 AH/1906 AD - 1395 AH/1975 AD)*, 1. izdanje, King Faisal Center for Research and Islamic Studies, Riyadh, 1422 AH, 283-284: Uloga kralja Fejsala u podršci Bošnjacima, app. u Jugoslaviji, dodatak dokumentima, vidi prilog br. (2) u ovom radu.

¹⁸ Al-Nadwa, 8.5.1396. AH. (8.1.1976)

¹⁹ “Delegacija Rabite u posjeti Islamskoj zajednici u SFRJ”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, br.1,2 god. XXXVII/1974, 466.

Kao važno pitanje na sastancima Rabite raspravljalo se o muslimana u Jugoslaviji pri čemu se isticala potreba snažnijeg povezivanja s njima. Posebno je značajna rasprava vođene na osnovu izvještaja delegacije pod vodstvom Džafer — Šamil. Razgovarano je o pomoći otvaranju Islamskog fakulteta u Sarajevu i finansijskog potpomaganja postojećih islamskih vjerskih zavoda u Jugoslaviji. “Pored ostalog zaključeno je da se za projekt osnivanja Islamskog fakulteta pruži pomoć u iznosu od 250 hiljada dolara, kao hedija kralja Fejsala.” Interesantno je da je pored toga zaključeno da “administracija Rabite uputi najtopliju zahvalnost Maršalu Titu u kojoj će mu se izraziti puno priznanje na slobodama, ravnopravnosti i jednakosti koje uživaju muslimani u SFRJ i što im je na taj način omogućeno da zajedno sa svojom braćom pripadnicima drugih konfesionalnih i nacionalnih zajednica izgrađuju bolje društvo i sretniju budućnost.”²⁰

Saudijska Arabija podržala je ideju o osnivanju Fakulteta islamskih studija u Sarajevu Mešihata islamske zajednice u Jugoslaviji i Svjetske muslimanske lige. Novčani iznos koji je Kraljevina Saudijska Arabija dala za izgradnju Fakulteta uručio je lično Muhamed bin Naser Aboudi, član Rabite i diplomata KSA. Ovaj saudijski diplomata ostavio je detaljan opis ovog svog boravka u Jugoslaviji. Interesantno je da je u Beograd sletio iz Atine, ali ne s diplomatskim pasošem, kako se ta posjeta ne bi smatrala zvaničnom posjetom nekog saudijskog diplomate. Vizu je dobio u Atini, kako je zabilježio, “bez ikakvih problema” konstatirajući da je ova procedura bila mnogo jednostavnija nego za vizu za Poljsku, dok je u isto vrijeme bilo odbijen njegov zahtjev za vizu za Albaniju. U Sarajevu ga je dočekala delegacija Islamske zajednice, a tokom posjete sastao se i šefom kabineta reisul-uleme Ahmedom Smailovićem.²¹

²⁰ Ibid.

²¹ محمد ناصر العبودي، ذكريات من يوغسلافيا رحلة ودراسات في شؤون المسلمين، 1993، 53، 90. (Al-Aboudi, Muhammad: Uspomene iz Jugoslavije, 1. izdanje, Al-Farazdaq Press, 1414. po hidžri/1993.) Dostupno na: <https://www.goodreads.com/book/show/21529472> (pristup ostvaren 5. 11. 2024).

U petak, 25. šabana 1394. godine po hidžretskom kalendaru, što odgovara 13. septembru 1974. godine, u Sarajevu je položen kamen temeljac za Islamski fakultet, pri čemu je, kao što je navedeno, i Kraljevina Saudijska Arabija značajno doprinijela tom projektu koji je bio veoma važan za sve muslimane u Jugoslaviji.²² Svečanoj ceremoniji otvaranja Fakulteta u Sarajevu 29. septembra 1977. godine prisustvovao je generalni sekretar Svjetske muslimanske lige, Muhammad Ali Al-Harkan,²³ a ispred Kraljevine prisutan je bio i Muhammad Safwat Al-Saqqa, tadašnji pomoćnik generalnog sekretara Svjetske muslimanske lige. U svom osvrtu na ovaj događaj i odnos prema Kraljevini zapisao je: “Osjećao sam da sam dirnuo njihova srca kada sam im prenio pozdrave ljudi iz Meke.”²⁴

Osnivanje Islamskog fakulteta u Sarajevu, značilo je početak jedne nove historijske etapa za muslimane u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini i važan korak u očuvanju i obnavljanju njihovog islamskog identiteta te snažnije povezivanje s muslimanima širom svijeta, posebno istočnim arapskim zemaljama.

Nakon ovog važnog događaja, nastavljen je razvoj odnosa između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine kroz saradnju Lige muslimanskog svijat i Islamske zajednice, posebno, kroz različite aktivnosti fakulteta i restauraciju Gazi Husrev-begove džamije.²⁵ Saradnja, neformalna, nastavljena je i tokom vladavine kralja Halida, te prve decenije vladavine kralja Fahda i ona je posebno vidljiva na projektima

²² Kraljevina Saudijska Arabija dala je finansijski doprinos projektu u iznosu od 250 hiljada američkih dolara. Vidi: Al-Saqqa, Muhammad Safwat, *Muslimani u Jugoslaviji kroz izvještaj dostavljen Njegovoj Ekselenciji šeiku Salehu Al-Qazzazu*, 1. izdanje, Dar Al-Fath Press, Bejrut, 1394. hidžretske ere/1974. godine, 21-23.

²³ Al-Aboudi, Muhammad, *Uspomene iz Jugoslavije*, 1. izdanje, Al-Farazdaq Press, 1414. po hidžri/1993., 14

²⁴ Al-Saqqa, *Muslimani u Jugoslaviji*, 21-23; Vidi također: Al-Madina, 9. 9. 1397. (8.23.1977)

²⁵ Kraljevina Saudijska Arabija finansijski je pomogla s iznosom od 450 hiljada američkih dolara za prvi projekat restauracije Gazi Husrevbegova džamije, koji je uključivao i doprinos razvoju aktivnosti Islamskog fakulteta u Sarajevu. Vidi: Al-Aboudi, *Uspomene iz Jugoslavije*, 88.

izgradnje i restauracije islamskih objekata u Bosni i Hercegovini kao što su škole, fakulteti, džamije.²⁶

Diplomatski odnos između dvije zemlje u značajnoj mjeri svodio se na razmjenu zvaničnih telegrama prilikom Dana državnosti dviju zemalja, čestitke prilikom dolaska na prijestol kralja Khalida ili kralja Fahda, kao i telegrame saučešća nakon smrti nekog od kraljeva.²⁷ Međutim, važno je napomenuti da je postojao i ograničen sporazum između dvije zemlje o uvozu silosa iz Jugoslavije za skladištenje pšenice, nafte i tečnog goriva.²⁸

Očigledno, ono što je Kraljevini Saudijskoj Arabiji u promatranom periodu bilo važno je da se muslimanima u Jugoslaviji omogući nesmetano obavljanje hadža, omogući obrazovanje na saudijskim univerzitetima, specijalizacija arapskog jezika i islamskih nauka, te da Kraljevina pomogne u obnovi i očuvanju značajnih islamskih objekata koji su se smatrali kulturnim naslijeđem. Takva podrška Kraljevine vidljiva je kroz aktivnost Svjetske muslimanske lige i njenu komunikaciju i saradnju s muslimanima Jugoslavije.

Međutim, KSA, izuzev ograničenog perioda kralja Sauda, nije u potpunosti priznavala SFRJ iz niza razloga. Prvi razlog bila je stroga kontrola Komunističke partije SFRJ nad kompletnom zemljom, što je u suštini i bio glavni razlog zašto Kraljevina nije priznala Jugoslaviju i zbog čega su diplomatski odnosi između ove dvije zemlje bili u stanju stagnacije od epohe kralja Abdulaziza do prve decenije vladavine kralja Fahda pa sve do raspada Jugoslavije u posljednjoj deceniji XX vijeka nove ere. Drugi razlog bio je kulturni progon muslimana u Jugoslaviji koji su kao starosjedioci na tom prostoru – bili na to prisiljeni zbog dobro poznatog stava komunizma o božanskim religijama općenito i islamskoj religiji

²⁶ Al-Madina, 9. 9. 1397. (8. 23. 1977)

²⁷ Saudijska novinska agencija (SPA), Rijad 1. 21. 1401 po hidžri, što odgovara 28. 10. 1980 AD. Također vidjeti: Al-Jazeera Newspaper, broj 3577, 8. 28. 1402 (6. 20. 1982)

²⁸ Kraljevina Saudijska Arabija je od Jugoslavije dobila 38 silosa za skladištenje pšenice i tečnog goriva u skladu sa sporazumom potpisanim između dvije zemlje. Vidi: Al-Akhbar, 2. 20. 1396. (2. 20. 1969)

posebno. Jedan od ključnih razloga nepriznavanja Jugoslavije bila je i očigledna razlika između dvije zemlje u čvrstim temeljima njihovih sistema. Jugoslavija je bila prožeta tradicijama socijalističkog komunističkog sistema, dok je Kraljevina svoj islamski izbor uzimala kao dosljedan pristup svojoj političkoj, ekonomskoj i socijalnoj politici. To su bili razlozi trajnog odbacivanja Kraljevine Saudijske Arabije jugoslovenskih zahtjeva za službenim priznanjem, što se potvrđivalo na svakom međunarodnom skupu na kojem su bile delegacije dvije zemlje, ali i tokom posjeta delegacija Muslimanske svjetske lige usredotočene na društvenu i kulturnu podršku muslimanskom stanovništvu.

Zbog svega navedenog više decenija je ulogu diplomatskog posrednika imala Rabita koja je bila neformalna organizacija i predstavljala je sve islamske narode, ali je zbog sjedišta u Kraljevini neminovno činila sponu između ove dvije zemlje.

Libanske novine *Alsafir* u februaru 1988. godine osvrnule su se na nastojanje Jugoslavija da uspostavi funkcionalne diplomatskih odnosa s KSA, ali je to očigledno bila samo višegodišnja težnja bez konkretnih pomaka.²⁹

Potpuni preokret desio se 1992. godine kada je Bosna i Hercegovina stekla nezavisnost nakon raspada Jugoslavije. KSA je priznala nezavisnosti Bosne i Hercegovine 14. ševala 412. godine (17. 4. 1992).

Zaključak

Veoma kompleksne odnose koje su imale dvije zemlje Kraljevina Saudijska Arabija i Bosna i Hercegovina kao jedna od ravnopravnih republika u sklopu Jugoslavije, teško je analizirati iz jednog ugla, posebno ako se ima u vidu složen odnos koji su pojedinci gradili s vlastima u Kraljevini. Iako su te veze umnogome isprepletene, što jasno ukazuje i pjesma koju je u čast saudijskog kralja lično napisao Muhamed Seid

²⁹ 4892، الصادرة بتاريخ 02 فبراير 1988م، 4892، يوغسلافيا تسعى لعلاقات دبلوماسية مع 4892، الصادر بتاريخ 02-02-1988: لتاريخ السعودية: 2. 2. 1988، br. 4892. | رقم العدد: صحيفة السفير، العدد

Mašić te objavio u saudijskim novinama. Stihovi nedvosmisleno pokazuju vezu muslimana s Kraljevinom koja je u tim vremenima za njih predstavljala i vezu s islamskim svijetom uopšte. To najbolje potvrđuju poseban status koji su bosanskohercegovačke hadžije imale tokom prijema kod kralja te njihov položaj tokom zvaničnih prijema. Kroz te vjerske i lične kontakte u pozadini se gradio politički odnos koji je uvršćivala Rabita kao organizacija za povezivanje svih muslimana na svijetu sa sjedištem u Saudijskoj Arabiji. Zvanične posjete delegacija Rabite, njihova finansijska pomoć u obnovi i izgradnji islamskih objekata šire namjene u Bosni i Hercegovini jasno je pokazivala međusobne duboke veze. Do konkretne političke promjene došlo je odmah nakon proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine kada je kao takvu Kraljevina Saudijska Arabija već u aprilu 1992. godine priznala.

Prilog br. 1.

صوت من يوغوسلافيا

جاءتنا قصيدة من صاحب التوقيع اجترأنا منها
بلشر الابيات الآتية وهي في نعيمة حضرة صاحب
الجلالة الملك المعظم .

أحبك صادقاً يا ابن السعود
وحبى فيك جزء من وجودى
لنا فى شخصتك العالى مثال
عزيز كالكزرد فى العقود
رأيتك موقظاً للمرب طرا
وكم كانت لديهم من رقود ؟؟
فمرت المدارس فى قراها
وأخرجت البلاد من القيود
قيود الجهل والظلمات ، لولا
تذاك اذا لظلت فى جمود
وأستت المسافر فى البوادي
هم الاخوان من خير الجنود
فأقذت الحجاز من البلايا
وأمنت الجزيرة بالمهود
وطردت البراغى من رباها
ففروا الف ميل من حدود
أثاروا ضدك الثورات حتى
قضوا فى نير حرب كالرقود
ملأت مساجد البلدان قوما
فما احد يقصر حين نودى
وصوتك نافذ فى كل قطر
سواء فى المغارب والمهنود
غرجانجه يوغوسلافيا محمد سعيد ماشيج

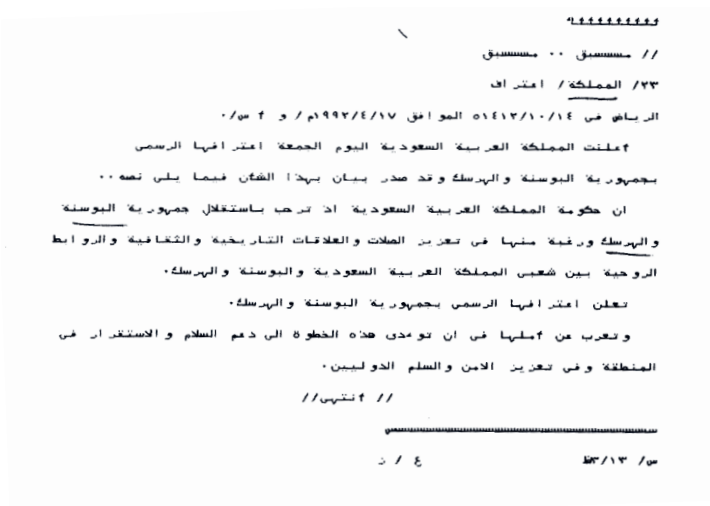
Pjesma bosanskog pjesnika Muhameda Saida Mašića o kralju Abdulazizu
U: Umm Al-Qura, broj 651, petak 18. Rabi' al-Awwal 1356. po hidžri, što odgovara
28. maju 1937. godine.

Prilog br. 2.

وبمناسبة دعوى جلالة نسلي يوغسلافيا فقد وجه المجلس
البرقية التالية الى جلالة :
حضرة صاحب الجلالة الملك فيصل بن عبد العزيز المنعم
حفظه الله .
اطلع المجلس التأسيسي للرابطة في جلسته الثالثة كورثته
السادسة عشرة على التقرير الذي قدمه جمال الامين العام عن دعم
جلالتكم لمسلمي يوغسلافيا وتفضلكم بالترحيل بمائتين وخمسين الف
دولار لبناء كلية اسلامية في سراييفو ، وتشرف باسم المجلس ان
لرقي الى مقام جلالتكم الشكر الجزيل على تبرعكم بالنسبي الكريم
واهتمامكم باخواننا المسلمين في يوغسلافيا من انظار
العمورة وبمساعدة انكم المختلفة لهم بما يرفع شأنهم ويحل
كلمتهم واسأل الله ان يديم غسل جلالتكم بوفيقه لا يحبه ويرضاه وان
يعظفكم ذخرا للاسلام والمسلمين .
رئيس المجلس التأسيسي - عبد العزيز بن عبد الله بن باز
المرور الملكي
فضيلة رئيس المجلس التأسيسي الشيخ عبد العزيز بن
عبد الله بن باز - الرابطة - مكة المكرمة
تشكركم واعطاء المجلس على مشاعركم الطيبة وتضايكم الصادقة
لنا بمناسبة دعونا لاخواننا مسلمي يوغسلافيا وبناء كلية في
سراييفو وان ما تقوم به اتحاد اخواننا المسلمين يفرحه علينا دينا
الحبيب . نسال الله ان يوفقنا دائما في غير عزة الاسلام
والمسلمين وعلنا كلمته انه سميع مجيب . بالتوقيع : فيصل

Uloga kralja Fejsala u podršci muslimanima u Jugoslaviji
Umm Al-Qura, broj 2560, petak 13. Muharrema 1395. po hidžri, što odgovara 24.
januaru 1975. godine.

Prilog br. 3

Najavljujući službeno priznanje Bosne i Hercegovine od strane Vlade Kraljevine Saudijske Arabije, u službenoj izjavi distribuiranoj domaćim i međunarodnim medijima, se navodi: “Vlada Kraljevine Saudijske Arabije, pozdravljajući nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine, te u želji da ojačaju historijske i kulturne veze i odnose i duhovne veze među ljudima Kraljevine Arabije i Bosne i Hercegovine izražavaju nadu da će ovaj korak podržati mir i stabilnost u regionu i unaprijediti međunarodni mir i sigurnost.” u: Saudijska novinska agencija (SPA), Rijad, 14. 10. 1412 po hidžri što odgovara 17.4.1992.

Prilog br. 4.

Otvaranje Islamskog fakulteta od strane generalnog sekretara Svjetske muslimanske lige, Muhameda Ali Al-Harkana, 1977. u: Izložba, četiri decenije fakulteta Islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 29. septembar 2017 g. Dostupna na: https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/04/izlozba_40_godina_FIN-a.pdf (pristup ostvaren 5. 11. 2024).

IZVORI I LITERATURA

Časopisi:

- Al- Safir, Bejrut, Liban
- Al-Akhbar, Bejrut, Liban
- Al-Jazeera Newspaper, Riyadh, Kraljevina Saudijska Arabija
- Al-Madina, Jeddah, Kraljevina Saudijska Arabija
- Al-Nadwa, Mekka, Kraljevina Saudijska Arabija
- Al-Riyadh, Riyadh, Kraljevina Saudijska Arabija
- Al-Sharq Al-Awsat, London, UK
- Saudijska novinska agencija (SPA), Riyadh, KSA
- Umm Al-Qura, Mekka, Kraljevina Saudijska Arabija

Literatura:

- Al-Aboudi Muhammad Muwaffaq, *Uspomene iz Jugoslavije*, 1. izdanje, Al-Farazdaq Press, 1414. po hidžri/1993.

- Al-Arnaout Muhammad Muwaffaq, *Studije o arapsko-balkanskim vezama, tokom srednjovjekovne i moderne istorije*, 1. izdanje, Dar Jadaul, 2012, 166.
- Al-Hashemi Iyad Ali, *Međunarodni odnosi u modernoj i savremenoj istoriji*, 1. izdanje, Dar Al-Fikr, Jordan-Amman, 2013.
- Al-Husayn Abdul Rahman, *Faisal bin Abdulaziz Al Saud i njegovi naponi u arapskim i islamskim pitanjima (1324 AH/1906 AD - 1395 AH/1975 AD)*, 1. izdanje, King Faisal Center for Research and Islamic Studies, Riyadh, 1422 AH.
- Al-Saqqa Muhammad Safwat, *Muslimani u Jugoslaviji kroz izvještaj dostavljen Njegovoj Ekselenciji šeiku Salehu Al-Qazzazu*, 1. izdanje, Dar Al-Fath Press, Bejrut, 1394. hidžretske ere/1974.
- Delegacija Rabite u posjeti Islamskoj Zajednici u SFRJ, *Glasnik Islamskog Starješinstva u SFRJ*, br. XXXVII-1974.
- Hadži Hasan Ljubunčić, Put na hadž, *Glasnik Islamskog Starješinstva u FNRJ*, god. I-1950.
- Hadži Mustafa Ševa, Jugoslovenske hadžije na hodočašću, *Glasnik Islamskog Starješinstva u FNRJ*, god. XII-1961.
- Izet Mašić, Neval Hadžiavić, *Muhamed Mašić Divan 1913-1978*, Kulturni centar “Kralj Fahd” Sarajevo, 2015.

Internet stranice:

- <https://www.goodreads.com/book/show/21529472> (pristupljeno 15. 3. 2024)
- https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/04/izlozba_40_godina_FIN-a.pdf (pristupljeno 10. 2. 2024)

Conclusion

Contribution to Research of Saudi-Yugoslav Relations with Special Reference to Bosnia and Herzegovina from 1932 to 1992

The very complex relations between the two countries, the Kingdom of Saudi Arabia and Bosnia and Herzegovina, as one of the equal republics within Yugoslavia, is difficult to analyse from one perspective, especially if one takes into account the complex relationship that individuals built with the authorities in the Kingdom. Even though these connections are intertwined in many ways, as is clearly indicated by the poem that Muhamed Seid Mašić personally wrote in honour of the Saudi king and published in the Saudi newspaper. The verses unequivocally show the connection of Muslims with the Kingdom, which in those times represented for them a connection with the Islamic world in general. This is best confirmed by the special status that the Bosnian pilgrims had during their reception with the king and their position during other official receptions. Through these religious and personal contacts, a political relationship was built in the background, which included Rabita as an organization for connecting all Muslims in the world, with headquarters in Saudi Arabia. The official visits of Rabita delegations and their financial assistance in the renovation and construction of Islamic buildings of wider purpose in Bosnia and Herzegovina clearly showed deep mutual ties. A concrete political change occurred immediately after the declaration of independence of Bosnia and Herzegovina, when the Kingdom of Saudi Arabia recognized its independence already in April 1992.

UDK: 329.18 : 272 (497.5) “ 1941/1945 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.241
Priljen: 14.11.2023
Prihvaćen: 17.10.2024
Izvorni naučni rad

Rory Yeomans

United Kingdom
roryyeomans1977@gmail.com

Narodni ratnici u Božijim vinogradima: Političko katoličanstvo i problem militantnog klera u fašističkoj Hrvatskoj

Sažetak: Ovaj članak daje uvid u dvosmislen odnos između katoličanstva i ustaškog režima te sintezu između vjere i fašističke ideologije kroz analizu “svećenika-ratnika”, militantnog seoskog svećenika predstavljenog u promociji Nezavisne Države Hrvatske kao predstavnik novog revolucionarnog svećenstva s vrijednostima Ustaše. Na jednoj razini, arhetip svećenika-ratnika imao je za cilj naglasiti jedinstvo crkve i države; u isto je vrijeme, međutim, istaknuo sukob između organizirane religije i sekularnih vrijednosti države. U svojim katkad nasilnim sukobima s državnim dužnosnicima, svećenici-ratnici su pokazivali da nisu spregnuti ni državnom niti crkvenom disciplinom, te da njihovo ponašanje neće biti ograničeno njihovim crkvenim statusom. Iako su svećenici-ratnici obično predstavljeni kao disciplinirani, herojski kadar, u praksi je sinteza križarskog katoličanstva, ustaških vrijednosti i agresivnih tendencija ovih tvrdokornih nacionalističkih novaka proizvela odmetnički kontingent svećenika koji je prijetio destabilizacijom države iznutra.

Ključne riječi: ustaški režim, Nezavisna Država Hrvatska, fašizam, katoličanstvo, Katolička crkva, svećenici, genocid, nasilje, Jasenovac – Stara Gradiška, Zvonko Brekalo.

Abstract: This article provides an insight into the ambiguous relationship between Catholicism and the Ustasha regime and the synthesis between religion and fascist ideology through the analysis of the “warrior priest”, a militant village priest presented in the promotion of the Independent State of Croatia as a representative of the new revolutionary clergy with Ustasha values. On one level, the warrior-priest archetype was intended to emphasize the unity of church and state; at the same time, however, he highlighted the conflict between organized religion and the secular values of the state. In their sometimes violent confrontations with state officials, warrior priests showed that they were not bound by either state or church discipline, and that their behaviour would not be limited by their church status. Although warrior priests are usually portrayed as a disciplined and heroic, in practice the synthesis of crusading Catholicism, Ustasha values and aggressive tendencies of these hardline nationalist recruits produced a renegade contingent of priests that threatened to destabilize the state from within.

Key words: Ustasha regime; Independent State of Croatia; Fascism; Catholicism; Catholic Church; Priests; Genocide; Violence; Jasenovac-Stara Gradiška; Zvonko Brekalo

Političar Hrvatske seljačke stranke Ilija Jakovljević u svojim memoarima o smrti i preživljavanju u koncentracionom logoru Jasenovac – Stara Gradiška primijetio je da je ustaška ideologija bila svojevrсна religija kojom su neki hrvatski seljaci koji su radili u sistemu koncentracionih logora u Hrvatskoj zamijenili katoličanstvo.

“Možda će se neko zapitati kako to”, pisao je, “da su primitivni seljaci koji se boje Boga i njegove kazne mogli dopustiti da se upletu u takve poslove; kako su čak i Božji propovjednici mogli učestvovati u takvoj kriminalnoj trgovini (...) Primitivni ljudi kao što je Gazda (stražar u Jasenovcu-Stara Gradiška) idu na ispovijed i idalje ubijaju, ponekad po vlastitom odabiru. Strogi Bog, koji se da spoznati u Međugorju, s vremenom se pretvara u ustaškog Boga koji je vlast nad životom i smrću

prenio na Antu Pavelića¹, Pavelić na (Viktora) Tomića i (Maksa) Luburića, a oni na Gazdu. Taj primitivni čovjek, stoga, ne ide na ispovijed da se pokaje nego da se opravda.”²

Religija, a posebno katoličanstvo, dugo je bila izvor spora između historičara ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske. Osim rasprava o broju Srba ubijenih u kompleksu koncentracionog logora Jasenovac, malo je tema vezanih za ratnodobsku hrvatsku državu koje su proizvele toliko istraživanja i izazvale toliko kontroverzi kao što je ponašanje Katoličke crkve i svećenstva pod ustaškim režimom. Također, malo je tema koje su u toj mjeri oblikovane ideološkim sistemima u kojima su obrađivane. Kao i hiljade studija o Jasenovcu, ova historija – ili historije – bila je oštro osporavana i polemizirana, dok su forme koje su poprimile rasprave o ovom aspektu Nezavisne Države Hrvatske bile snažno oblikovane i pod utjecajem političkih i društvenih pritisaka. Postavši dokazni materijal u suđenjima za ratne zločine katoličkom svećenstvu optuženom za saučesništvo u masovnim zločinima ustaškog režima, posebno nad srpskom manjinom u državi, u ozračju antireligioznog žara i poslijeratnog socijalizma, institucija Katoličke crkve u Hrvatskoj se našla optuženom za saučesništvo u ustaškom režimu.³ Zapravo, rane studije odnosa između ustaškog režima i Katoličke crkve u Hrvatskoj, kao što je monumentalni *Magnum Crimen* Viktora Novaka, predstavljale su ustašku ideologiju neraskidivo povezanom s katoličanstvom, idući tako daleko da su hrvatsku ratnodobsku državu definirali kao

¹ Ante Pavelić bio je vođa fašističkog ustaškog pokreta koji je utemeljio i upravljao Nezavisnom Državom Hrvatskom između 1941. i 1945. godine i vrhovni “poglavnik” države.

² Ilija Jakovljević, *Konclozor na Savi* (Zagreb: Konzor, 1999), 345 prema navodima u Tomislav Dulić, *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–1942* (Uppsala: Uppsala University Library, 2005), 242. Viktor Tomić bio je član Poglavnikovog elitnog najužeg kruga (tzv. “rasovi”) u ratnodobskoj Hrvatskoj i vođa zloglasne milicije; Vjekoslav [Maks] Luburić bio je načelnik Ustaškog obrambenog sdruga (OUS), Trećeg ureda ustaške tajne policije, Ustaške nadzorne službe (UNS), koja je uspostavila i vodila sistem državnih koncentracionih logora.

³ Vidjeti npr., Joža Horvat i Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* (Zagreb: Zemaljska komisija za utvrđivanje ratne zločine, 1946).

“klerikalno-fašističku” ili “ustaško-klerikalni *Civitas dei* novog fašističkog tipa”.⁴

U desetljećima otkad je postalo predmet ozbiljnog kontinuiranog proučavanja, istraživanje katoličanstva i Katoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj proširilo se na sve širi raspon tema, perspektiva i sporednih informacija. Dok razmatranje državnog programa za masovno pokatoličavanje Srba i dalje dominira, sve veća pažnja pridaje se raznolikim temama kao što su uključenost katoličkog svećenstva u represivnu politiku ustaškog režima kao aktera državne birokracije, progona i uništavanja Srpske pravoslavne crkve, te napetosti između klerikalističke i rasističke tajne službe i inteligencije.⁵

Istovremeno se proširio i raspon metodoloških pristupa ovom aspektu ratnodobske Hrvatske, posebno u tri desetljeća nakon raspada jugoslavenske države i odbacivanja socijalističke historiografske paradigme. Konkretno, sve je veći naglasak na procesima odozdo prema gore i detaljniji pogled na dinamiku unutar institucija uključenih u oblikovanje vjerskog života u ratnodobskoj Hrvatskoj. U međuvremenu, naučnici su koristili pristupe historije književnosti kako bi pružili uvid u razmišljanja i svjetonazore katoličkih intelektualaca i organizacija koje su simpatizirale ustaški pokret te utvrdili njihovu ulogu u oblikovanju

⁴ Viktor Novak, *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Zagreb: Naklada zavoda Hrvatske, 1948), XII–XIII.

⁵ Bitne studije uključuju: Aleksandar Stojanović, “A Beleaguered Church The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”, *Balkanica* 48 (2017): 269–287; Dinko Davidov, *Totalni genocide: Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2013); Daniela Simons, “‘The Task of the Century’: Local Dimensions of the Policy of Forced Conversion in the Independent State of Croatia (1941–1942)”, u *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, eds., Xavier Bougarel, Hannes Grandits, i Marija Vulesica (London i New York: Routledge, 2019), 50–66; *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova*, ed., Milan Radanović (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019); Filip Škiljan, “Preveranje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine”, *Tokovi istorije* 1 (2014): 135–75; and Rory Yeomans, “Eradicating ‘Undesired Elements’: National Regeneration and the Ustasha Regime’s Program to Purify the Nation, 1941–1945”, u *Racial Science in Hitler’s New Europe, 1938–1945*, eds., Anton Weiss-Wendt and Rory Yeomans (Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2013), 200–36.

države zamišljene kao sinteza katoličkih vrijednosti i sekularne fašističke ideologije.⁶ Osim toga, vode se žustre rasprave o tome koliko je ustaški režim integrirao katolički obred i tradiciju u svakodnevni život države, o utjelovljenju nove vrste političke religije te o tome koliko je katoličanstvo bilo važan aspekt ustaške ideologije. U tom smislu, neki naučnici zagovaraju tumačenje koje naglašava sekularne prioritete i ideologiju ustaškog pokreta, posebno u usporedbi s otvoreno religioznim fašističkim pokretima kao što su rumunska Željezna garda i slovačka Hlinka⁷ Nasuprot tome, drugi naučnici su tvrdili da je sa svojom sveprisutnom kulturom mučenika, naglaskom na žrtvama i ritualnim tradicijama, ustaški režim, u najmanju ruku, predstavljao neku vrstu političke religije u kojoj je sekularna fašistička ideologija sintetizirana s kvazi-religijskim diskursom, estetikom i praksom.⁸ Rasprave poput ovih pomogle su u stvaranju šire i cjelovitije slike složenog odnosa između

⁶ Vidjeti npr. Mark Biondich, "Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918–1945", u *Clerical Fascism in Interwar Europe*, eds., Matthew Feldman, Marius Turda i Tudor Georgescu (London: Routledge, 2008), 171-88; idem., "From *Antemurale Christianitatis* to *Antemurale Humanitatis*: Fascistising Catholicism in Interwar Croatia", *Catholicism and Fascism in Europe, 1918–1945*, eds., Jan Nellis, Anne Morelli i Danny Praet (Hildesheim: Georg Olus Verlag, 2015), 357-66.

⁷ Vidjeti npr. Mark Biondich, "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942", *Slavonic and East European Review* 83, no. 1 (2005): 71-116 i Nevenko Bartulin, *Honorary Aryans: National Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia* (London, 2013), 6-7. Više nijansirana rasprava ovog pitanja može se naći kod Radu Harald Dinu, *Faschismus, Religion und Gewalt in Südösteuropa: Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich* (Wiesbaden, 2013) esp. 229, 250, 252. Također vidjeti: Constantin Iordachi, "Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania's Legion of Archangel Michael and Croatia's Ustaša", u *Entangled History of the Balkans*, eds., Roumen Daskalov and Diana Mishkova, vol. 2 (Leiden: Brill, 2013), 355-468.

⁸ Vidjeti npr. Stipe Kljaić, "Apostles, Saints' Days and Mass Mobilisation: The Sacralisation of Politics in the Ustasha State", u *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, ed., Rory Yeomans (New York: Rochester University Press, 2015), 145-164; Irina Ogyanova, "Between the Racial State and the Christian Rampart: Ustasha Ideology, Catholic Values, and National Purification", u *The Utopia of Terror*, 1651-87; Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013), esp. 295-344; idem., "Weddings of the Dead: Ustasha Funerals and Life Cycle Rituals in Fascist Croatia", *Balkanica* 52 (2022): 129-58.

katoličanstva i države i rekonstruiranju napetosti koje su postojale između Crkve, svećenstva, običnih katolika i države na svim razinama.

Unatoč tome, iako su sve ove intervencije korisne u stvaranju cjelovitijeg prikaza toga kako je ustaški režim namjeravao prenamijeniti katoličanstvo u službu svakodnevnog života i genocida, one nam veoma ograničeno mogu reći o tome kako je režim – i u rukovodstvu i među običnim aktivistima – katoličanstvo promatrao u okviru državotvornog projekta. Ne mogu nam puno reći ni o tome kako su katolički svećenici u provinciji gledali na ustaški pokret i njegov program nacionalne obnove. U mjeri u kojoj se nauka bavila ovim aspektima, težila je naglasiti ulogu malog broja svećenika postavljenih na visoke položaje u državnoj birokraciji (uglavnom onih koji su bili uključeni u usmjeravanje politike masovnog pokatoličavanja) ili koji su aktivno učestvovali u teroru ustaškog režima (npr. kao čuvari logora). Iako ove studije slučaja pružaju važne informacije o ulozi koju su pojedini svećenici igrali u državnoj mašineriji i masovnom uništenju, one su ponudile malo uvida u odnos između službenih idealiziranih diskursa o statusu i ulozi katoličanstva i katoličkih svećenika u ustaškoj državi i realnog stanja, odnosno između toga kako je režim nastojao utjeloviti katoličanstvo u novi politički oblik i sukoba koje je to proizvelo.

Ovaj rad ima za cilj pružiti uvid u dvosmislen odnos između katoličanstva i ustaškog režima kao i sintezu između religije i fašističke ideologije kroz ispitivanje fenomena “svećenika-ratnika”, militantnog seoskog svećenika koji je predstavljen u novinama i časopisima, ratnim izvještajima i nekrolozima kao predstavnik novog revolucionarnog klera s ratničkim vrijednostima ustaškog vojnika. Na jednoj razini, kao što se vidi u ovom članku, arhetip svećenika-ratnika imao je za cilj naglasiti jedinstvo crkve i države, dok je u isto vrijeme služio i za naglašavanje sukoba koji su postojali između religije i svjetovnih vrijednosti. To nije bio slučaj toliko zato što su ustaški dužnosnici i obični svećenici imali različite stavove o moralnim i društvenim pitanjima – iako je i to bio

faktor – već više zato što je inkarnacija militantnog svećenika-ratnika spremnog staviti pušku na rame i braniti državu od političkih i etnički neprijatelji nisu bili samo arhetip izvučen iz propagande, već su odražavali specifičnu grupaciju svećenika često regrutovanih iz najsiromašnijih i najzabačenijih regija u državi gdje se pristupanje svećenstvu smatralo mogućnošću društvenog napredovanja. Neki od tih svećenika bili su prekaljeni u borbama kao kapelani milicije, pripadnici odreda smrti ili čuvari koncentracionih logora, pa su stoga razvili odbojnost prema ustaškim službenicima koje su smatrali predstavnicima privilegirane elite, udaljene od borbi običnih ljudi i stvarnosti života u pograničnim krajevima. U svojim ponekad nasilnim sukobima s predstavnicima države i stranke, ovi su svećenici pokazivali da neće biti vezani za disciplinu države, a posebno ne crkve, te da njihovo ponašanje neće biti ograničeno njihovim crkvenim zvanjem. Iako je kler koji je podržavao ustaški režim i njegov genocidni nacionalni program općenito predstavljan kao discipliniran, herojski kadar, u stvarnosti je sinteza vrijednosti križarskog katoličanstva, ustaških vrijednosti i agresivnih tendencija žestokih regruta proizvela odmetnički kontingent svećenika koji su, u sjeni propagandnih panegirika, prijetili destabilizacijom države.

U ispitivanju putanje svećenika-ratnika, ovaj članak ima za cilj ispitati postojeće binarne paradigme koje raspravljaju o tome koliko je ustaški režim utjelovljivao svjetovne vrijednosti, a koliko je bio katolički. Fenomen svećenika-ratnika sugerira komplikovaniju priču. On, također, podriva pojednostavljena tumačenja odnosa između Katoličke crkve u Hrvatskoj i režima kao odnosa univerzalne podrške ili otpora, te nadopunjuje uspostavljene procese “odozgo prema dolje” onima koji naglašavaju dinamiku “odozdo prema gore”. Zaista, vrijedi razmotriti je li koncept “režima” sa svojim implikacijama krute homogenosti i vladavine od vrha prema dolje koristan koncept u slučaju ratnodobske hrvatske države. Kao simbol pokušaja sinteze između katoličanstva i fašističke ideologije, postojanje svećenika-ratnika sugerira nijansiraniju dinamiku u kojoj se ustaški režim može tačnije zamisliti kao nestabilna

koalicija konkurentskih interesnih skupina koje se sastoje, s jedne strane, od skupine pod utjecajem modernizirajuće agende naučnog rasizma i demografskog inženjeringa i, s druge strane, klerikalne frakcije čiji su element radikalni katolički svećenici.⁹

Ako je arhetip svećenika-ratnika bio zamišljen kao moćno propagandno oružje u borbi za osiguranje podrške sljedbenika Crkve, svećenik-ratnik je ipak razotkrio nestabilnu osnovu namjeravane sinteze između ideologije i religije ili onoga što je Mark Biondich nazvao “fašizacija katoličanstva”¹⁰.

Iako su se radikalne katoličke organizacije tokom tridesetih godina ideološki sve više približavale ustaškom pokretu, stvarnost hrvatske države razotkrivala je vrlo različite društvene i političke agende. Unatoč činjenici da su se desničarski katolički intelektualci oslanjali na istu kulturnu i nacionalističku retoriku kao i ustaški pokret, čineći elitnu bazu u zamišljenoj katoličkoj državi, neki od njih su se sve više nastojali distancirati od državnog sistemskog terora nad Srbima, Jevrejima i Romima. To ne znači da su nužno bili “umjereniji” od sekularnih, rasističko-naučnih modernista u režimu, ali je istina da su s vremenom postali sve više razočarani stvarnošću države i njenim neuspjehom da utjelovi katoličke vrijednosti.¹¹

U isto vrijeme, arhetip svećenika-ratnika služio je razotkrivanju postojećih podjela unutar Katoličke crkve u različite skupine i frakcije te između Crkve kao institucije i ustaškog režima. S jedne strane, više svećenstvo, među kojima i nadbiskup Alojzije Stepinac, općenito je pozdravilo

⁹ Što se tiče teorije interesnih skupina u totalitarnim društvima u kontekstu Sovjetskog Saveza, vidjeti klasični esej Jerryja Hougha, “Pluralism, Corporatism, and the Soviet Union”, u *Pluralism in the Soviet Union*, ed. Susan Gross Solomon (London: Macmillan, 1983), 37-60. Također vidjeti H. Gordon Skilling, “Interest Groups and Communist Politics”, *World Politics* 18 (april 1966) 435-51. Za opći pregled literature, vidjeti Skilling, “Interest Groups and Communist Politics Revisited”, *World Politics* 36, no. 1 (oktobar 1983): 1-27.

¹⁰ Biondich, “From Antemurale Christianitatis to Antemurale Humanitatis”, 357-66.

¹¹ Za pregled ovog složenog konflikta, vidjeti izvještaj Hans Helmsa u “Crkveni problem”, HDA, NRH, SDS, RSUP, Arhiv Hans Helmsa, 1561.001, 75-94.

uspostavu hrvatske države, posebno usađivanje katoličkih moralnih i društvenih vrijednosti, dajući i potporu programu masovnog pokatoličavanja i rješavanju “srpskog pitanja”. S druge strane, poput katoličkih intelektualaca, neki od njih sve su više počeli izražavati zabrinutost, ne samo zbog nasilnog pristupa države rješavanju srpskog (i jevrejskog) “problema” i uplitanja dijela nižeg svećenstva u taj proces nego i zbog sve većeg zadiranja države u regulaciju Crkve i duhovni odgoj mladeži. S ove tačke gledišta, svećenik-ratnik bio je jedan od načina stabilizacije krhke i, ponekad, nepomirljive sinteze. Ipak, dok je ova grupacija svećenika, poput elitnih ustaških boraca, označena kao “narodni ratnici u Božjim vinogradima”, oni su postajali rastući i destruktivan problem, skloni svoju militantnost okrenuti protiv države jednako kao i protiv neprijatelja nacije.

Radikalni nacionalizam i Katolička crkva u Hrvatskoj između dva svjetska rata

U svom govoru na skupu u Slavonskom Brodu 15. juna 1941. godine, Mile Budak, romanopisac i hrvatski ministar vjera, s ponosom je podsjetio na ulogu koju su svećenici i fratri odigrali krajem tridesetih godina prošlog stoljeća u stvaranju temelja ustaškoj revoluciji. Putovali su po hrvatskim gradovima i selima noseći “svašta” pod svojim mantijama i habitima, pripremajući Hrvate za novi poredak, šireći “ustašku mržnju”. Kao rezultat toga, kad “dođe vrijeme, naši njemački i talijanski saveznici zateći će nas ne samo pripremljene nego i već potpuno oslobođene”.¹² Slične priče koje su svjedočile o angažmanu hrvatskog svećenstva u pomoći ustaškim borcima i samom pokretu postale su glavnim propagandnim elementom novina tokom čitavog postojanja te države. Prema ustaškim riječima, među onima koji su se najviše zalagali za ustaški pokret bio je “mladi sjemenišni naraštaj”, posebno franjevačka sjemeništa u Senju, Širokom Brijegu i Visokom, vjeronaučke škole u

¹²“Naši nas prijatelji Nijemci i Talijani nadjoše ne samo spremne, nego gotovo i oslobođene: značajan govor Doglavnika Mile Budaka na sjajnoj skupštini u Slavonskom Brodu”, *Novi list*, 16. juni 1941.

Makarskoj, Mostaru i Splitu te Bogoslovni fakultet u Zagrebu. Navedena mjesta su postala “prve iskre nacionalne svijesti i gnijezda iz kojeg su u Božije vinograde odlijetala, ne samo radnička stada nego narodni ratnici, odgajatelji nacionalnog i ustaškog duha.”¹³ U međuvremenu, *Novi list* je podsjetio da je Viktor Gutić, ustaški vođa za Bosansku krajinu, u ljeto 1940. dok je obilazio regiju kako bi vrbovao pritajene pripadnike pokreta, svratio “u svaki samostan i župu i zakleo svakog redovnika, župnika i člana svećenstva na vjernost Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.”¹⁴ Slično tome, novine su povremeno izvještavale o uključenosti samostana i redovnika u pružanje utočišta ustaškim borcima kasnih 1930-ih ili širenje poruke pokreta lokalnoj mladeži.¹⁵

Da su neki svećenici i redovnici bili uključeni u ustaški aktivizam u godinama prije stvaranja Nezavisne Države Hrvatske potvrđuju i izvještaji policije Banovine Hrvatske, koja je tada bila u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Naprimjer, u izvještaju iz 1940. godine iz splitske oblasti bilježi se da je nakon uspostave Banovine među nekim mlađim svećenicima postojalo nezadovoljstvo aktualnom političkom i nacionalnom situacijom i “simpatija prema djelovanju ustaškog pokreta Ante Pavelića”. Njihovo djelovanje uključivalo je nacionalističku agitaciju, dijeljenje promotivnih letaka, političku indoktrinaciju hrvatske mladeži i šverc oružja. Ivo Guberina, šibenski svećenik koji će kasnije postati značajan propagator ustaškog režima i kapetan Poglavnikove tjelesne sdruge (PTS), kažnjen je novčanom kaznom od 500 dinara i predan na suđenje zbog promocije ustaškog pokreta u svojoj župi. Vlasti su čak poslale pismo njegovom

¹³ “Krug revolucionara započinje najborbenije razdoblje u svojoj djelatnosti kad katakombe u Kaptolu postaju pravo stjecište urote”, *Ustaša* 11, no. 7 (28. juni 1942): 3. Također vidjeti: “Uloga svećenstva u obnovi Nezavisne Države Hrvatske”, *Nezavisna Država Hrvatska*, Christmas 1941; “Uloga svećenstva u revoluciji Nezavisne Države Hrvatske”, *Nezavisna Država Hrvatska*, 25. 12. 1941.

¹⁴ “Kako dolazi oslobodjenje Krajine”, *Novi list*, 20. 9. 1941.

¹⁵ Vidjeti npr. “U franjevačkom samostanu gdje su se izradjivali planovi o krvavom ustaškom oslobodilačkom ustanku”, *Hrvatski narod*, 26. 8. 1941; A., “Posjet Stožernika dr. Viktora Gutića Franjevačkom samostanu na Petričevcu”, *Hrvatska krajina*, 14. 5. 1941; “Ustaska borba na Širokom Brijegu”, *Hrvatski narod*, 4. 6. 1941.

dijecezanskom biskupskom uredu tražeći da intervenira kako bi ga spriječili da nastavi sa svojim političkim istupima i njegovom “agitacijom protiv postojećeg državnog poretka”. U svojim obilascima okolnih sela, navodno je obavještavao mještane da će ustaški pokret, kada dođe na vlast, protjerati Srbe iz Hrvatske, a sve ostale zatvoriti. “Pravoslavnoj će crkvi za kratko vrijeme ostati još samo između petnaest i trideset dana.”¹⁶ Rudolf Matl, policijski zapovjednik u Dubrovniku, izvještavao je da je propaganda za ustaški pokret i Pavelića jaka i da se “pretežno širi iz gradova, te da za nju otvoreno agitira dio mladeži, uglavnom studenata koji dolaze iz Zagreba, ili članova raznih crkvenih organizacija i društava”¹⁷ Odnos takvih župnika prema ustaškom pokretu odražavao je interakciju niza složenih faktora, prije svega statusa Katoličke crkve u Jugoslaviji. U početku je veliki dio katoličke hijerarhije u Hrvatskoj pozdravio stvaranje Jugoslavije kao sredstva za smanjenje raskola između Pravoslavne i Katoličke crkve i za uspostavu zajedničke jugoslavenske crkve.¹⁸ Tu je ideju posebno podupiralo mlađe svećenstvo i koincidiralo je s liberalnim reformatorskim pokretom u njihovim redovima koji je zahtijevao radikalnu reviziju katoličanstva u Hrvatskoj, uključujući i pravo svećenika na brak.¹⁹ Međutim, početni entuzijizam nije potrajao i do 1935. odnosi između jugoslavenske države i Katoličke crkve bili su na najnižoj razini. Antun Bauer, zagrebački biskup, zabranio je katolicima učestvovanje u proslavi 70. godišnjice rođenja svetog Save, srpskog narodnog sveca.

¹⁶ “Don Ivo Guberina, župnik iz Šibenika, nedozvoljena politička propaganda”, 5. 8. 1940, HDA, BH, BVBH, 158.13956/40; “Don Ivo Guberina, župnik iz Šibenika, širenje propagande za Dr. Ante Pavelića”, 24. 7. 1940., HDA, BH, BVBH, 158.49760/40; “Don Ivan Guberina iz Šibenika, razorna propaganda – dopuna izveštaja”, 27. 7. 194., HDA, BH, BVBH, 158.50144/40.

¹⁷ “Raspoloženje svećenika prema akciji Pavelića”, 19. 6. 1940, HDA, BH, BVBH, Kabinet Bana, 3. 155/39235; “Pavelićevska akcija”, 20. 7. 1940, HDA, BVBH, Kabinet Bana, 1. 155/51645.

¹⁸ Ivan Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji: politički i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije* (Split: Crkva u Svijetu, 1975), 202-4.

¹⁹ Vidjeti npr., Jedan svećenik, “Apostazije katolickih svećenika” *Jugoslovenska njiva*, 3, no. 29 (1919): 461-2, Jedan svećenik, “Za slobodu mišljenja u katol. Crkvi”, *Jugoslovenska njiva* 3, no. 22 (1919): 348-9.

Kasnije iste godine, desetljećima dug proces pregovora o novom Konkordatu s Vatikanom propao je nakon protesta pravoslavnih vjernika i srpskog patrijarha o uslovima Konkordata koji su uključivali odredbu da će se djeca iz mješovitih brakova odgajati kao katolici i predviđalo povećanje finansiranja katoličkih škola. Sa svoje strane, katolička hijerarhija je neuspjeh pregovora doživjela kao dokaz neiskrenosti vlasti prema katolicima.²⁰ Stoga, bijes je pojačan osjećajem drugorazrednog statusa unutar Jugoslavije, kao i zabrinutošću zbog utjecaja sekularizma, posebice Gimnastičke omladinske organizacije “Soko”.²¹

Ambijent je dodatno zagrijan pojavom militantnog oblika političkog katoličanstva diljem Evrope. Kako je liberalizam propadao, katoličanstvo je postajalo vitalna politička snaga. Izbor pape Pija XI, koji je tražio aktivistički nastrojenu Crkvu, osnažio je katolike. Njegova enciklika, “Ubi arcano” iz decembra 1922. g., pozvala je katolike da istaknu svoje vrijednosti ispred državnih i tvrdila je da su katoličke vrijednosti rješenje za svjetske probleme. U svom “Quadragesimo anno 1931”, Pio je podržao korporativnu državu i odbacio kapitalizam i slabljenje koncepta obiteljskog života i privatnog vlasništva. Istovremeno je primjetan porast hodočašća, mimohoda i marijanskih procesija. Pojavljivala se i nova, radikaliziranija generacija svećenstva, laika i organizacija katoličke mladeži. Na univerzitetima je utjecaj katoličke inteligencije stvarao generaciju katolika aktivista koji su tvrdili da je sekularno društvo dovelo svijet do katastrofe i da ga samo povratak katoličanstvu može spasiti. Katolička akcija, osnovana kao panevropska organizacija 1930. g., trebala je voditi bitku za povratak katoličkih vrijednosti.²² Hrvatski ogranak organizacije osnovan je 1934. i imao je za cilj okupiti sva katolička

²⁰ Stella Alexander, “Croatia: The Catholic Church and the Clergy, 1918–1945”, u *Catholics, the State and the European Radical Right*, eds., Jorg K. Hoensch and Richard J. Wolff (Columbia: East European Monographs, 1987), 31-62.

²¹ Vidjeti Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije, 1929–1941* (Beograd: Angotrade, 1991), 81-101.

²² Martin Conway, “Introduction”, u *Political Catholicism in Europe, 1918–1945*, eds., Tom Buchanan i Martin Conway (Oxford: Clarendon Press, 1996), 2-22.

udruženja pod jednu zastavu i potčiniti ih kontroli crkvene hijerarhije. Osnovane su razne organizacije za različite skupine hrvatskih katolika, uključujući radničke i omladinske organizacije, ponajprije Orlove, zamišljene kao katolička alternativa Sokolu, te Veliko križarsko bratstvo i sestrinstvo, iako se ovo potonje nikada nije podvrglo krovnoj organizaciji i provodilo je sve agresivniji oblik nacionalnog katoličanstva.²³

Tome su pridodani rastući nacionalistički pogledi hrvatskih katoličkih intelektualaca i pisaca koji su kombinirali antisemitsku i antimasonsku retoriku, prezir prema jugoslavenskim liberalnim vrijednostima, demografske probleme i antisrpstvo. Katoličke novine su se bunile protiv “seksualne i erotske anarhije”, “moralne degeneracije” i “dekadentne i antisocijalne infiltracije lažnog liberalizma i jevrejskog kozmopolitiskog materijalizma”.²⁴ No oštro su ukazivali i na tzv. “bijelu kugu” niskog nataliteta u Hrvatskoj zbog korištenja kontracepcije i pobačaja.²⁵ U otvorenom pismu ljekarima 1940. godine novi hrvatski biskup Alojzije Stepinac izjavio je da je krivnja za bijelu kugu u pribjegavanju mladih žena abortusu koji brzo poprima karakter “nacionalnog samoubistva”. Navodna demografska katastrofa od početka se poistovjećivala s visokim natalitetom među nehrvatima. Prema tom gledištu, uslijed “haračnja” bijele kuge u Hrvatskoj, cijela su sela ostala prazna da bi ih naselili “stranci” koji su brzo postali većina. Kako se životni prostor hrvatske nacije sužavao – žalili su se katolički komentatori – agresivni stranci, posebice Srbi i Židovi, postajali su sve dominantniji. Sada je u središtu Hrvatske postojalo “veliko jezero” srpskih naselja; u većini takvih okruga Srbi su činili većinu.²⁶

²³ Sandra Prleđa, “Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922–1945”, u *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, eds., John R. Lampe i Mark Mazower (Budapest: Central European University Press, 2006), 82-109.

²⁴ Vidjeti npr., “Masoni”, *Katolički tjednik*, 28. januar 1940; Dr Ins., “Moralni problem kupa-lišta”, *Katolički tjednik*, 3. 7. 1940.

²⁵ J. Majerović, “Borba svećenika protiv bijele kuge u isповijedaonici”, *Katolički list*, 19. 9. 1940.

²⁶ B-c, “Za ljepšu budućnost Hrvatske – protiv bijele kuge”, *Katolički list*, 15. 2. 1940.

Uspostavom Banovine katolički su pisci predviđali da će Crkva ponovno zauzeti položaj koji je imala u Hrvatskoj prije formiranja jugoslavenske države. Prema uvodu *Katoličkog tjednika* iz aprila 1940. “U Banovini Hrvatskoj ide se u susret željama Crkve i poštuje naša kršćanska i katolička tradicija... Nositelji dužnosti u nacionalnom pokretu mladih su poznati katolici; crkvene ustanove nailaze na naklonost; dopušten je slobodan razvoj katoličkih škola; praktikujućim katolicima se bez teškoća daju odgovorna mjesta u državnim i političkim organizacijama.” Na kulturnom planu, nastavlja se u tekstu, ističu se katolički intelektualci u kulturnim ustanovama. U uvodu se, također, pohvaljuje grub odnos prema masovima u Hrvatskoj i činjenica da “sada očekujemo objavu imena sve braće (Hrvata) koji su toliko zla hrvatskom narodu učinili na nacionalnom, političkom i vjerskom planu...” Nadalje, u toj novoj Hrvatskoj novi je čovjek katoličanstvo doživljavao kao dio sebe i katoličanstvo je bilo ugrađeno u tkivo države. U Banovini je uprava služila narodu, odnosila se prema njemu “uvidavno i bratski”. “Nema vrijeđanja i nasilja. Poštuje se volja naroda. Novac se troši u narodnu korist. Narod se kulturno uzdiže i ekonomski pomaže. Narod se osjeća kao kod kuće... Nacija se oporavlja. Nema korupcije. Svako radi koliko može. I svećenici prihvataju ovaj novi red kongregacije i uživaju u njemu.” Nacionalna neovisnost, čak i ona ograničena koju je osiguravala Banovina, nije značila samo opstanak Crkve, nego i nacije. Na taj su način katolički intelektualci i crkvena hijerarhija svoju budućnost vezali, ne samo uz naciju već i sam nacionalizam.²⁷

Pokretljivost na društvenoj ljestvici, seoska omladina i inkubacija svećenika-ratnika

U povjerljivom izvještaju iz 1942. Hans Helm, šef Gestapoa u Srbiji, opisao je jaz u stavu koji je postojao između mlađih, nacionalno radikalnih katoličkih svećenika i hijerarhije Katoličke crkve. Neki od prvih, istakao je, učestvovali su u progonu srpske manjine u državi, dok su više

²⁷ “Naši ljudi”, *Katolički tjednik*, 7. 4. 1940.

crkvene instance okupljene oko Stepinca intervenirale kod vlasti kako bi zaustavile teror čak i dok je Crkva pokušavala potaknuti masovni program pokatoličavanja zbog jačanja svog položaja u državi. U antisrpskoj agitaciji nekih mlađih svećenika nije se moglo razlučiti jesu li bili motivirani vjerskim ili nacionalnim interesima jer se činilo da bivanje svećenikom ne predstavlja prepreku za bivanje ekstremnim nacionalistom. U međuvremenu, kako mu je rekao hrvatski izvor, u provinciji je vladalo “nevjerojatno” neznanje o vjeri. Nasuprot tome, praznovjerje i ravnodušnost prema religiji su se širili, dok se, nastavio je Helm, “prokletstva šire na neviđen način u cijeloj naciji. Nedjeljni su posjeti crkvi izuzetno rijetki u provincijskom kontekstu, a potpuna propast u gradu. Svećenici su više crkveni službenici nego kapelani i u velikoj većini slučajeva stoje bespomoćni i pomireni s ovom manifestacijom kolapsa. Posebno među intelektualcima crkva je izgubila svu dosadašnju moć.”²⁸

Upravo u tom pogrešnom kontekstu, za razliku od optimistične slike utjecaja Crkve koju su opisali komentatori kasnih 1930-ih, možda bismo trebali razumjeti regrutovanje mladića iz siromašnih, ruralnih i nacionalističkih krajeva Bosne i Hrvatske u svećeničke redove. Njihov ulazak u svećenstvo nije bio uslovljen dubokim vjerskim uvjerenjem, već prije mogućnostima pokretljivosti i napredovanja na društvenoj ljestvici. To je, pak, odražavalo poteškoće na koje je Crkva nailazila pri regrutovanju kandidata za svećenike. U Zagrebačkoj biskupiji, kako je istaknuo *Katolički list* u članku iz septembra 1941. g., vladao je veliki nedostatak svećeničkog podmlatka. Iako su svećenici ranije bili birani iz pristojnih porodica, *Katolički list* se žalio da više nije bilo dovoljno časnih obitelji, što je značilo da sjemeništa moraju biti krajnje oprezna oko toga koje kandidate prihvataju.²⁹ Jedan katolički komentator u istim novinama pokušao je nedostatak odgovarajućih kandidata objasniti naslijeđem negativne slike o katoličkom svećenstvu koja se navodno promovirala u bivšoj jugoslavenskoj državi. “Židovsko-komunističko-velikosrpska

²⁸ “Crkveni problem”, HDA, NRH, SDS, RSUP, Arhiv Hans Helmsa, 1561.001, 75-94.

²⁹ “Naš svećenički podmladak”, *Katolički list*, 18. 9. 1941, 429-31.

propaganda”, napisao je, bila je usmjerena protiv Katoličke crkve i njenih svećenika koji su bili optuživani da su “rulja i smeće društva, krivi za sva zla i nesreće” koja su pogodila međuratno jugoslavensko društvo. Izrazio je nadu da će u novoj državi hrvatske porodice pristati da im se sinovi školuju u sjemeništima; time bi država dobila veći kadar svećenika koji bi bili požrtvovalni, skromni i intelektualno kvalitetniji.³⁰

Izazovi s kojima se Crkva susrela pri regrutovanju svećenika nisu bili jednaki u svim krajevima, kao ni nezainteresiranost i nepoznavanje katoličkih obreda među stanovništvom. Najtiražniji i najčitaniji katolički časopisi i novine uređivali su se i izlazili u gradovima Zagrebu i Sarajevu gdje je vjerovatno nedostajalo sjemeništara. Međutim u drugim dijelovima zemlje izvještaji su davali pozitivniju sliku. Naprimjer, izvještaj provincijske organizacije franjevacu u Mostaru iz januara 1942. navodi da su crkve bile pune i da ih redovno posjećuju “desetci tisuća vjernika”. Osim toga, u sjemeništima je bilo “više nego dovoljno” kandidata za svećenstvo i redovnike, iako je izvještaj zabilježio da su neki od studenata koji su ušli u sjemeništa s namjerom da postanu svećenici brzo pronašli druge interese osim teologije i skrenuli daleko od svojih prvobitnih težnji. Ovakav ležeran stav prema zahtjevima svećenstva i činjenica da su sjemeništa osiguravala materijalne potrebe učenika koji su često bili ekonomski siromašni, pomaže objasniti popularnost svećeništva među ruralnim hrvatskim mladićima kao put karijere i nesrazmjerno regrutovanje tvrdokornih nacionalista. Svećeništvo se među takvim obiteljima doživljavalo kao privlačno zanimanje, ne samo zato što je pružalo redovan izvor prihoda i sigurnost radnog mjesta već zato što su priroda posla koji su svećenici obavljali i njihov status u zajednici značili da je socioekonomski pritisak na višečlanu porodicu ublažen, donoseći prestiž, ne samo toj porodici nego i širem ruralnom miljeu.³¹

³⁰ Uskok, “S nadom u bolju budućnost”, *Katolički list*, 14. august 1941.

³¹ Nenaslovljeni izvještaj središnjeg autoriteta hercegovačkih Franjevaca u Mostaru Ministarstvu pravde i vjere, 8. 1. 1942, HDA, NDH,MPB, 9.218/bb.

Prema mišljenju nekih stranih posmatrača, upravo je lagodnost života koju je nudio svećenički poziv rezultirala prisustvom militantnih ustaša u redovima ratnog katoličkog klera. Romanopisac Evelyn Waugh, tada kapetan u britanskoj vojsci stacioniranoj u oslobođenoj Jugoslaviji, izvijestio je brigadira Fitzroya McCleana da su “neko vrijeme hrvatski franjevci izazivali zabrinutost u Rimu svojom neovisnošću i uskim patriotizmom. Uglavnom su bili regrutovani iz najmanje kulturnog dijela stanovništva i postoji obilje dokaza koji upućuju na to da je nekoliko potpuno nedostojnih ljudi bilo privučeno Franjevačkom redu sigurnošću i relativnom lakoćom koju je nudio.” Sa svoje strane, u istom izvještaju McClean je potvrdio da može “podnijeti fanatično pro-ustaški [sic] stav franjevacu u Bosni”.³²

Ako se tvrdnje Wauga i McCleana moraju posmatrati s određenom dozom skepticizma, s obzirom na to da su na njih gotovo sigurno utjecale poslijeratne predrasude prema Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj i, u slučaju McCleana, njegova bliska veza s Titom i partizanima, postoji mnogo dokaza o separatističkim simpatijama znatnog broja onih koji su kasnih 1930-ih i ranih 1940-ih pohađali visoke škole, čak i izvan središta zapadne Bosne i Hercegovine. Naznaku kakvog su ideološkog žara ovi studenti bili, daje novinski izvještaj o prijemu koji je 20. aprila 1942. priredio Poglavnik u čast sjemeništara i svećenika pripravnika. U svom uvodnom obraćanju Poglavniku, predsjednik Zagrebačkog saveza vjerske mladeži Stjepan Krivošić poručio je da je njegova odlučnost i “snaga ustaških mišića” spasila hrvatski narod od “sigurne propasti”. Krivošić je dodao da su svećenici pripravnici “iz dubine duše govorili da smo svi uvijek i svugdje spremni raditi za Boga i njegovu mladu Hrvatsku i da smo uvijek i svugdje spremni ginuti za Boga i domovinu”. Pavelić je u odgovoru istaknuo važnost Crkve i njenih svećenika u borbi za hrvatsku nezavisnost. U svima njima buktala je “vatra hrvatske domovine i Nezavisne Države Hrvatske”. Podsjećajući na ulogu koju je bogoslovija

³² Vidjeti Waugh McCleanu, 03.03.1945. i McClean Sir O. Sargeantu, 9. 2. 1945, Nacionalna arhiva, inostrani ured, 371/218910.

odigrala u oslobodilačkoj borbi, uvijek otvarajući svoja vrata “čestitim sinovima”, pa tako i ustaškim borcima, koji su kroz nju prošli na putu za djelovanje u narodu u “pastoralnom i narodnom radu” i ističući “veliki domoljubni žar” koji je prevladao, nagovijestio je novu ulogu i “velike i obilne” zadaće koje je namijenio svećenicima. Sada i u nadolazećim godinama i desetljećima “kada treba graditi našu domovinu, kada treba utvrđivati svoju domovinu, kada treba moralno, društveno i vjerski djelovati u narodu”, rad hrvatskih svećenika bio bi od “posebne važnosti”. Na svim područjima rada na koja su svećenici bili pozvani, oni će vršiti svoju “nacionalnu misiju u narodu i za narod i državu” kao njegovi “čvrsti saradnici” i nadolazeća generacija svećenika i “hrvatskih narodnih djelatnika”.³³

Dio rada ove generacije narodnih djelatnika bile su i vojne dužnosti kapelana u milicijama i drugim paravojnim formacijama. Zaista, Pavelić je na to aludirao u svom govoru. Napominjući da su svećenici pripravnici dolazili iz “najširih slojeva hrvatskog naroda i svih krajeva domovine”, te su stoga bili autentični predstavnici nacije i hrvatskog naroda, podsjetio je da su hrvatski svećenici kroz mnoga stoljeća, u teškim prilikama, djelovali u narodu, šireći katoličku vjeru i narodni duh. U novoj eri takva nastojanja nisu bila ništa manje važna od nastojanja državnih institucija i planera “društveno-nacionalnog života”. Ali više od toga, “u raznim je prilikama svećenik morao ostaviti svoj oltar” i stupiti na bojno polje kako bi branio ognjišta i domove ljudi. “Hrvatski katolički svećenici su više puta bili ujedno i generali. Čitava litanija takvih sjajnih svećenika vitezova nanizana je na stranicama historije hrvatskog naroda.” Unatoč činjenici da je ostvareno ono šta su priželjkivale generacije hrvatskog naroda, tj. nezavisna država, rad svećenika nije bio “ni najmanje” dovršen, niti je njihov vjerski rad na nacionalnom polju bio išta manje važan nego u prošlosti.

³³ “Sjedinjenim silama svih narodnih slojeva svako će naše djelo biti ispunjeno: Poglavnik je primio Zbor duhovne mladeži zagrebačke”, *Nova Hrvatska*, 21. 4. 1942; “Rad hrvatskog svećenstva ima osobito značenje u izgradjivanju i učvršćivanju hrvatske domovine, kad bude trebalo u narodu raditi: Poglavnikove značenje riječi članovima Zbora duhovne mladeži zagrebačke”, *Hrvatski narod*, 21. 4. 1942.

Implikacija o vojnim obavezama svećenika bila je jasna.³⁴ U tu je svrhu Ministarstvo oružanih snaga (MINORS) objavljivalo oglase za kapelane u ključnim ekumenskim glasilima kao što su to činila i prethodna ministarstva, gotovo do sloma države 1945. godine. Već u maju 1944. godine sarajevski biskupijski časopis *Vrhbosna* donosio je pristupnice za svećenike zainteresirane za pridruživanje rezervistima. Upravo u ovom izdanju objavljen je poziv iz februara 1944. sekciji vojnih kapelana MINORS-a kojim se pozivaju svećenici rođeni 1905. ili kasnije da najkasnije u roku od mjesec dana pošalju molbe za primanje u rezerviste kao kapelani, čime se naglašava nedostatak vojnih kapelana. Potpisan od strane glavnog vojnog kapelana Stipe Vučetića, poziv je naređivao svakom svećeniku da preko svoje biskupije pošalje molbu svojoj matičnoj ustaškoj centrali. Osim dostavljanja dokaza o svojoj “nacionalnoj i moralnoj ispravnosti”, kandidati su morali dostaviti opsežan popis ličnih podataka: uključujući rasno porijeklo; broj godina kao katolik i jesu li prethodno bili druge vjere; sve političke organizacije kojima su pripadali; pojedinosti o kaznenoj evidenciji; za koje su stranke glasali na izborima 1935. i 1938; igrahi sportovi; finansijski detalji; te jesu li prije aprila 1941. bili pripadnici ustaškog pokreta i ako jesu, gdje su i kada položili zakletvu. Traženi detalji naglašavaju koliko su svećenici postali institucionalizirani kao državni resurs i u kojoj je mjeri njihova uloga postajala manje nuđenje duhovne dobrobiti, a više paravojne kvalitete – paradigma sinteze između fašističke ideologije i katoličanstva koju je tražio ustaški pokret.³⁵

Nejasno je koliko je svećenika postalo kapelanima u milicijama ili drugim paravojsnim formacijama, ali sudeći prema smrtovcama i ratnim zahvalnicama koje su bile osnova državnog ratnog izvještavanja, čini se da ih je bio popriličan broj.

Osim toga, barem neki od njih, naprimjer Nikola Šabić, kapelan odreda smrti Crne legije, u javnosti su postali poznatiji po propagand-

³⁴ “Sjedinjenim silama svih narodnih slojeva svako će naše djelo biti ispunjeno.”

³⁵ “Primitak rkt. svećenika u pričuvni stališ vojnih duhovnika”, *Vrhbosna* 58, nos. 4-5. (april–maj 1944.): 112.

nom djelovanju nego po ekumenskim dužnostima. Iako je sačuvano relativno malo obrazaca svećenika koji su se prijavili za ulazak u državnu vojnu kapelaniju, možemo pretpostaviti, sudeći prema onima koji jesu, da su pristupnici vjerojatno bili barem simpatizeri, ako ne i prisegnuti pripadnici ustaškog pokreta. Odgovarajući na pitanje je li prije 1941. godine saradivao s ustaškim pokretom, mladi redovnik Frane Eterović opisao je svoj akreditiv sljedećim riječima: “svećenik – simpatizer (partije), školovao omladinu (učenici gimnazije u Maksimiru) u istom duhu”. Također je vjerovatno da su, poput mladih iz siromašnih ruralnih područja koji su ušli u sjemeništa, svećenici koji su se prijavili za položaje vojnih kapelana bili motivirani prestižom, mogućnostima napredovanja i, u ovom slučaju, ideološkom privlačnošću položaja kao vjerskog uvjerenje.³⁶ Nema sumnje da je služenje kapelana u ustaškim jedinicama pružalo prilike za lični napredak. Naprimjer, 10. 4. 1944, na treću godišnjicu države, među brojnim promaknutima unutar PTS-a i MINORS-a bio je franjevac Justin Medić, koji je iz čina kapetana promoviran u majora i milicijskog kapelana.³⁷

Brojni svećenici odlikovani su za svoju vojničku službu bilo kao pripadnici hrvatskih oružanih snaga ili kao kapelani u milicijama. Slične časti dodijeljene su i svećenstvu koje je samostalno učestvovalo u oružanim akcijama protiv partizana ili pobunjenika u svojim župama i selima. Jedan takav svećenik-ratnik hvaljen kao utjelovljenje vrlina arhetipa bio je Josip Kaurinović, svećenik u Prijedoru, odlikovan Poglavnikovom velikom srebrnom medaljom za hrabrost u oktobru 1942. za “hrabro i odvažno ponašanje tijekom napada ustanika na području Prijedora u proljeće 1942. kada je s puškom u ruci pao kao hrabri branitelj Nezavisne Države Hrvatske”. Pismo dužnosnika MINORS-a vojnom uredu Poglavnika u septembru 1942. detaljno opisuje, ne samo svečani obred ponovnog pokopa koji će se održati nakon ekshumacije Kaurinovićevog tijela iz jame u koju

³⁶ “Povjereništva za nadzor”, pristupni obrazac Frane Eterovića, HDA, NDH, Ustaša, GUS, Ured za promičbu, 3.249/nenumerisano.

³⁷ “Promaknuća”, 24. 12. 1944, HDA, ZIG, 166.1549/162.

su ga bacili partizani, nego opisuje i upornost s kojom se borio i likvidirao brojne pobunjenike prije nego što je i sam poginuo prilikom pada Prijedora. U međuvremenu, u *Narodnim novinama* od 31. marta 1943. fra Pavle Silov, ustaški kapelan i svećenik u Čitluku, od strane MINORS-a preporučan je za isto priznanje jer se 28. juna 1942, kada je njegovo selo palo u ruke partizana, tri sata borio s puškom, “a kasnije golim rukama sve dok nije svladan i ubijen”. U citatu je navedeno da je cijeloga života “neumorno” promovisao “vjersku i nacionalnu svijest” u narodu te da se, kad je njegovo selo napadnuto, “svećenik branio, a kad mu je ponestalo metaka, partizani su ga tukli kundacima i sasjekli ga sjekirama iz osvete što su već poginula najmanje četiri partizana”. Tako bi odlikovanje bilo simbol njegovog “nesebičnog i blagoslovljenog rada” u narodu i “njegovog vjerskog i hrvatskog duha do trenutka njegove junačke mučeničke smrti”.³⁸

Postojao je veliki broj svećenika, redovnika i imama odlikovanih medaljama za vojnu hrabrost za koje su održane masovne svečanosti kojima im se javno odavala počast. Jedna takva svečanost održana je 24. augusta 1942. u Banjoj Luci kada je odlikovana grupa svećenika i imama za “nesebičan i vjerski i nacionalno osvješten rad”; četverica su odlikovanja dobili posthumno. Jedan od odlikovanih bio je Branko Župančić, svećenik iz Bosanske Gradiške, predratni ustaški aktivista.³⁹ Prije dodjele odlikovanja, Poglavnikov opunomoćenik Rudolf Stubnja pohvalio je “neličan, savjestan i nesebičan rad te nacionalno i vjersko djelovanje ovog vrijednog svećenika”. Stubnja je dodao da se svim svećenicima odaje priznanje, ne samo zbog njihovog “duhovnog i nacionalnog rada, nego zato što su s puškom u ruci nerijetko branili domovinu i rodnu grudu. Svojim duhovnim i nacionalnim radom dokazali su da su

³⁸ “Zapisnici sa saslušanja svećenika”, nedatirano, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3.

³⁹ Župančićeve aktivnosti uključivale su krijumčarenje poruka Paveliću u Italiju iz Hrvatske. Krajem 1930-ih izručen je iz Rima gdje je bio na doktorskom studiju, pod pritiskom jugoslavenskih vlasti, a nakon toga dvije sedmice držan u ćeliji zagrebačke policije pošto je optužen za kontakte s ustašama dok je boravio u Italiji. Vidjeti: banjalučki biskup Josip Garić Ministarstvu vjera i obrazovanja, 14. 7. 1941, HDA, NDH, MPB, 3. 218/46825.

uvijek bedem svoga naroda i svoje domovine. Riječima, djelima, perom i mačem učili su generaciju kako se radi za domovinu i svoj narod.”⁴⁰

Nemoguće je utvrditi koliko je od tog kontingenta svećenika-ratnika bilo direktno uključeno u zločine. Unatoč tome, jedinice u kojima su služili bile su aktivni učesnici krvavih operacija “čišćenja” države. Inače, državni mediji nisu previše povezivali pojedine svećenike s djelovanjem ustaške milicije vjerovatno jer su bili svjesni kakav negativan ugled su neki od njih stekli u široj hrvatskoj javnosti. Čak i tamo gdje su svećenici bili direktno upleteni u zločine, bilo kao pripadnici milicije ili zapovjednici ustaških četa, medijski su ih izvještaji prikazivala kao herojske ratnike koji brane svoje lokalne zajednice od haranja “divljih” pobunjenika. Ipak, izvještaji o herojskim podvizima ovih svećenika-ratnika ponekad su, ne-namjerno, čitateljima pružali vrlo sugestivnu sliku njihove prave prirode. Vrijedi istaknuti primjere Marka Čalušića, mladog svećenika koji je predvodio nasilnu ustašku bandu u svom kraju, i redovnika Sidonija Scholza, po svemu sudeći radikalnog mladog franjevca koji je kao misionar djelovao na masovnom pokatoličavanju srpskih seljaka. O Čalušiću je novinar *Nove Hrvatske* s divljenjem zabilježio: “Tim više što je u vrijeme opasnosti išao stopama Luke Imbrišinovića (svećenika iz sedamnaestog stoljeća). No, on nije digao mač, već je s puškom na ramenu stupio u boj za obranu svoje župe. Već sam nešto čuo o njegovoj savršeno organiziranoj obrani. Ime oca-zapovjednika Marka bilo mi je već poznato. Kad su banditi pali na Ljeskovim vodama i Gojakovićima gdje su partizani imali svoj štab, otac Marko je podigao svoje ljude. Stajali su na granici. Prvo je bilo trideset naoružanih ljudi, zatim šezdeset i sada stotinu.” Pri jednom napadu, otac Marko je lično iz crkve pucao na bandite.⁴¹

Još glasnije su bile novinske osmrtnice preminulom Scholzu. Kad su ga 24. maja 1942. ubili partizani, putujući u Londžicu nakon mise i pokatoličavanja u srpskom selu Sapni, *Katolički list*, nedjeljnik Zagrebačke

⁴⁰ “Predaja Poglavnikovih odlikovanja zaslužnim svećenicima”, *Novi list*, 25. 8. 1942.

⁴¹ “Na hodočašću Sv. Ante u Sivši kod župnika-satnika – uzbune ‘Klepetušama’ i svladavanje zločinaca”, *Nova Hrvatska*, 28. 6. 1942.

biskupije, napisao je da je prolio svoju “svećeničku krv”, pavši kao “novomučenik” za katoličku vjeru i oslobođenu Hrvatsku koju je “žarko ljubio”. Opisuje ga kao strastvenog misionara pod kojim su “desetci tisuća izgubljenih duša” obraćeni na katoličanstvo i osnovane nove katoličke župe. “Misionar duša”, tumačio je *Katolički list*, nije bio samo “čuvar svetih tajni”. Prije svojih propovijedi, morao je “previti bezbrojne krvave rane na dušama ovog naroda”. Scholz je, nastavlja se, bio “kao da je prvo rođen da organizira teren za apostolsku riječ, a zatim da zasije golema polja Božijom istinom”. U njegovoj našičkoj župi, gdje je počivalo njegovo tijelo i služene dvije mise zadušnice za njega prije no što je preneseno u Viroviticu, hiljade su došle poljubiti njegov odar i odati mu suzama počast.⁴² Zagrebački dnevnik *Hrvatski narod* objavio je da su mještani i dužnosnici izašli dočekati lijes ovog “ustaškog ratnika” dok je prolazio okolnim selima na putu za Viroviticu.⁴³ Kao i mnogi iz grupe ratnika redovnika i svećenika, zaredio se kao tinejdžer, završivši studij teologije na Sveučilištu u Zagrebu. Obilježen “samoprijekorom i ljubavlju prema domovini”, list je podsjećao da je intenzivno saradivao s osječkim ustašama. I zaista, upravo su se u našičkom samostanu, dok je on služio kao mladomisnik, prisegli mnogi osječki borci.⁴⁴

Osječki *Hrvatski list* Scholza je, pak, opisao kao “uzornog hrvatskog svećenika i ustaškog borca”, “marljivog” mladića “okrutno ubijenog” vršeći svoju dužnost prema domovini. Čitatelje je opširno upoznao s misom zadušnicom za njega u Virovatici i sprovodom koji su pratili ustaški dužnosnici, pripadnici logora ustaške mladeži, građani Našica i Virovitice te falanga vatrogasaca, od kojih su mnogi nosili vijence. Njegovom pokopu na groblju Katoličke crkve svetog Marka, koji je služio još jedan franjevac Srećko Majstorović, mjesni ustaški logornik odao mu je počast

⁴² Našičanin, “+Otac Sidonije Scholz, franjevac”, *Katolički list*, 4. 6. 1942, 269.

⁴³ Izvori se razlikuju u tome kojim je prijevozom Scholzov lijes prevezen u Viroviticu; *Katolički list* bilježi da je to bio automobil (*samovoz*), a *Hrvatski list* tvrdi da je to bio voz (*vlak*). Vjerovatnije je da se radilo o prvom, ali ponekad su tijela uglednih ustaša na posljednje počivalište odvezena vozom.

⁴⁴ “Sprovod ustaše o Sidonija Šolca”, *Hrvatski narod*, 30. 5. 1942.

u ime građana Našica i aktivista seoske podružnice katoličke akcije, držeći “dirljiv” govor koji je skrenuo pažnju na Scholzov “neumoran rad”.⁴⁵ Unatoč hvalospjevima, mediji ipak nisu mogli u potpunosti prikriti nasilne i prijeteće metode koje je koristio kako bi prisilio srpske seljake na tom području na prevjeranje.⁴⁶ Dao je to naslutiti i sam *Hrvatski narod*, napominjući da je upravo u trenutku kada je upao u partizansku zasjedu posezao za pištoljem koji je nosio ispod mantije.⁴⁷

Svećenik-ratnik kao predmet historiografije

Ponašanje ove grupacije ultranacionalističkih svećenika postavlja važna pitanja o ponašanju počinitelja holokausta, posebice o tome jesu li oni bili neideologizirani, obični ljudi zahvaćeni terorom tog razdoblja; radikalizirani pojedinci koji su vjerovali u ustaški program ili su bili pod utjecajem ličnih sklonosti i različitih faktora situacije. Erwin Straub piše da jaki društveni stresovi stvaraju predispoziciju za masovno nasilje, obično usmjereno na vanjsku skupinu. Primjećuje da se počinitelji, nanoseću štetu žrtvama razvijaju duž kontinuumu razaranja, što završava masovnim ubistvima.⁴⁸ Michael Mann je u međuvremenu istaknuo kako analiza biografija pojedinaca uključenih u nacistički genocid ukazuje na to da su više sličili “pravim nacistima” nego “običnim Nijemcima”. Istraživanje devedeset posto biografija pokazalo je da su dvije trećine bili dugogodišnji nacisti, a trećina su bili prijeratni ekstremisti s nasilničkom prošlošću.⁴⁹ Kao što je

⁴⁵ “Sahrana ustaškog borca o. Sidonija Šolca”, *Hrvatski list*, 29. 5. 1942; Našičanin, “†Otac Sidonije Scholz”, 269-70.

⁴⁶ Milan Koljanin “Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, u *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 60.

⁴⁷ “Sprovod ustaše o Sidonija Šolca.”

⁴⁸ Erwin Straub, “The psychology of bystanders, perpetrators, and heroic helpers”, *International Journal of Intercultural Relations* 17, no. 3 (1993): 315-41. Također vidjeti: Thomas Blass, “Psychological perspectives on the perpetrators of the Holocaust: The role of situational pressures, personal dispositions, and their interactions”, *Holocaust and Genocide Studies* 7, no. 1 (1993): 30-50.

⁴⁹ Michael Mann, “Were the Perpetrators of Genocide “Ordinary Men” or “Real Nazis”? Results from Fifteen Hundred Biographies”, *Holocaust and Genocide Studies* 14, no. 3 (2000): 331-366.

istaknuo Allan Fenigstein, malo je vjerovatno da je pritisak na poslušnost autoritetu imao značajnu ulogu u učestvovanju počinitelja u konačnom rješenju; većina nije pokazala grižnju savjesti ili moralnu uznemirenost zbog ubistava, a malo ih se pokušalo povući iz operacija ubijanja kad im se za to pružila prilika. Čini se da su većinom vjerovali u ono što rade.⁵⁰

Ove teorije u velikoj mjeri odgovaraju tipologiji svećenika-ratnika. Dok su neki od njih vjerovatno bili radikalizirani dinamikom koju je stvorio genocidni program ustaškog režima s jedne strane i masovni ustanci, koje su u početku predvodili Srbi, s druge strane, većina svećenika-ratnika bili su beskompromisni i nasilni nacionalisti i, u mnogim slučajevima, ustaški simpatizeri ili aktivisti znatno prije 1941. Također je vjerovatno da su mnogi od njih odobravali ustaški plan za rješavanje "srpskog problema". U svakom slučaju, malo je onih koji su procesuirani nakon rata pokazalo kajanje za svoja ratna nedjela.⁵¹

Studija o svećenicima ratnicima također nam govori o odnosu Katoličke crkve i ratnodobske države. Iako je odnos katoličkih svećenika prema ustaškom režimu i njegovoj politici prema srpskoj manjini, posebice, složeno pitanje izvan okvira ovog rada, moguće je izvući neke preliminarne zaključke koji pomažu da se ova skupina svećenika svrsta u neku vrstu konteksta. Nema sumnje da su ti svećenici, iako vrlo specifična skupina, ipak bili predstavnici šireg kruga svećenstva, posebno na razini provincije. Ako je istina da su, poput studenata, svećenici ponekad bili imenovani u mjesna vijeća i odbore, kao i birokraciju zbog nedostatka raspoloživog osoblja uvrštenog u oružane snage, jednako je vjerovatno da je među svećenstvom trebao biti broj pojedinaca koji su preuzimali rukovodeće uloge u lokalnim ustaškim logorima i entuzijastično upravljali životima bespomoćnih i često prestravljenih ljudi, te lično bili upleteni u antisrpski teror. Iako su tvrdokorni nacionalisti

⁵⁰ Allan Fenigstein, "Milgram's shock experiments and the Nazi perpetrators: A contrarian perspective on the role of obedience pressures during the Holocaust", *Theory and Psychology* 25, no. 5 (oktobar 2015): 581-98.

⁵¹ Vidjeti npr., "Zapisnici sa saslušanju svećenika", dosje Josipa Astaloša, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.0001.1.

posebno prevladavali među franjevcima u zapadnoj Hercegovini i istočnoj Bosni, takvi ljudi su postojali diljem države i u najvećim gradovima i u najmanjim selima.⁵²

Važno je, međutim, primijetiti da je postojala značajna manjina svećenstva – od kojih je najistaknutiji bio Svetozar Rittig – koji su bili predani antifašisti i snažno su podupirali partizanski otpor. Protiv terora nad Srbima i Jevrejima protestirali su, kako je nedavno pokazao Aleksandar Stojanović, neki svećenici, ali i vjerni katolički građani, pozivajući na intervenciju da se on prekine. Na drugim mjestima su pisana pisma lokalnim ustaškim vlastima ili dužnosnicima u kojima su se osuđivali svećenici koji nisu htjeli učestvovati u pokatoličavanju, optužujući ih da rade protiv hrvatske države i nacionalnih interesa. Neki od optuženih su smijenjeni sa svojih položaja i prisilno umirovljeni, dok su drugi premješteni u različite dijelove zemlje. Ipak, čini se da je broj katoličkih svećenika koji su direktno podržavali partizanski otpor bio ograničen.⁵³ Umjesto toga, razvio se složeni i dvosmisleniji odnos između Crkve i države.

Kako je prikazao Hrvoje Mandić, iako su mnogi hercegovački franjevci pozdravili uspostavu nove države, viša hijerarhija franjevačkih redova sve se više suprotstavljala zločinima ustaškog režima, naređujući lokalnim samostanima da se ne upliću u politiku i da štite domaće Srbe, Jevreje i Rome gdje je to moguće. Dobili su upute da uklone prelate koji se smatraju “razdražljivima i nepromišljenima” i zamijene ih zrelijim osobama. Slične upute o izbjegavanju politike poslao je i banjalučki biskup Alojzije Mišić, kao i njegov nasljednik Petar Čule.⁵⁴ Naime, imenovanje Čulea nakon Mišićeve smrti 1942, isusovca i prijeratnog pristaše jugoslavenske Katoličke stranke, izazvalo je ogorčenu protestnu notu Ministarstva vjera i pravosuđa svim župnicima u Hercegovini, ističući protivljenje

⁵² Za detalje vidjeti: “Protudržavni i teroristički rad jednog djela katoličkog klera nakon oslobođanja”, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3, 59-87.

⁵³ Aleksandar Stojanović, “A Croatian and Catholic State: The Ustasha Regime and Religious Communities in the Independent State of Croatia”, *Balkanica* 54 (2023): 201-2.

⁵⁴ Hrvoje Mandić, “Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941.–1943.”, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2016): 709-26.

Čuleu na temelju toga što nije franjevac. Protestnu notu je navodno napisao mladi franjevac Radoslav Glavaš, utjecajni rukovodilac vjerskog odjela ministarstva i predratni ustaški aktivist koji je ranije izradio procedure i smjernice za ispunjavanje uslova za program masovnog pokatoličavanja. Iako je zanijekao bilo kakvu umiješanost, Stepinac i papinski izaslanik u Hrvatskoj Giuseppe Ramiro Marcone, benediktinac, ekskomunicirali su ga u skladu s tačkom 2334 Kanonskog zakonika.⁵⁵

Bez obzira na istinu, ovaj slučaj je naglasio dominaciju franjevaca poput Glavaša unutar birokratskih struktura ustaške političke mašinerije. Stoga ne čudi da su se od svih katoličkih redova upravo franjevci – posebno iz zapadne Hercegovine, istočne Bosne i Dalmatinskog zaleđa – najintimnije uključili u državnu politiku terora i općenito bili najpotentniji i najaktivniji pristaše režimskog projekta fašizacije i nacionalizacije Crkve kao institucije. To nije bilo samo zato što se znatan broj njih radikalizirao 1930-ih zbog svojih ustaških simpatija i preko studija u Italiji izloženih fašističkoj ideologiji, već i zato što im je projekt nacionalizacije hrvatske države nudio neviđene prilike za jačanje i širenje moći i privilegija njihovih redova, ujedno zaobilazeći kontrolu crkvene hijerarhije i slabeći njen autoritet.⁵⁶

Sa svoje strane, nadbiskup Stepinac, iako je naizgled podržavao državu, sve je više u propovijedima, mada indirektno, govorio protiv politike

⁵⁵ Za potpuniju raspravu o ovom slučaju i njegovim posljedicama, vidjeti: Ratko Perić, “Biskup Čule i pročelnik Odjela za bogoštovlje Glavaš”, *Službeni vjesnik Biskupija Mostarsko-Duvanjske i Trebinjsko-Mrkanske* 3 (2009): 281. Glavaš je u poslijeratnoj izjavi tvrdio da je učestvovao u pisanju note. Nakon toga se odbio sastati s Marconeom unatoč njegovom zahtjevu, rekavši da se nema za što izvinjavati. Vidjeti: “Izjava dr. Radoslava Glavaša”, 10 June 1945, HDA, SDS, RSUP, SRH, 1561.001.1.6, box 8, s. 4-8.

⁵⁶ Vidjeti: Đuro Kokša, “Za Kraljevstvo Božje: Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule”, PhD diss., (Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar, 1991), 42-43; Marko Perić, “Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina”, u *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću: povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini*, eds. Petar Babić i Mato Zovkić (Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1986), 287-88; Hrvoje Mandić, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću* (Zagreb: Hrvatsko Sveučilište u Zagrebu, 2020), 167.

režima prema Srbima i Jevrejima i pokušavao intervenirati u korist Jevreja koji su pokatoličeni. Službene biskupijske novine rano su se izjasnile protiv učestvovanja svećenika i redovničkih redova u birokraciji i ustaštvu, dok je Stepinac u tom pogledu suspendirao niz svećenika, poput Ive Guberine i Zvonka Brekala.⁵⁷ Također je disciplinirao brojne druge redovnike i svećenike, u nekim slučajevima prijeteci trenutnom suspenzijom.⁵⁸ Konačno, čini se da se širi stav među višim svećenstvom jedva razlikovao od onoga koji je Dragutin Kamber ocrtao u svom pismu Paveliću iz februara 1942: osuđivati krvave metode milicija, a istovremeno podržavati širi državni program rješavanja srpskog problema.⁵⁹ Čak je i Alojzije Mišić, koji je svoje kolege na Biskupskoj konferenciji 1941. upozorio na masakre Srba od strane lokalne ustaške milicije, ipak podržao program pokatoličavanja stotina hiljada obraćenika.⁶⁰ Kada je svećenstvo kritiziralo ustaški režim, uključujući i Stepinca, bilo je to više u pogledu utjecaja koji su “divlja” ustaška načela imala na disciplinu mladih, rastuće sekularne osjećaje pod fašističkom ideologijom i slom katoličkog morala nego zbog zločina.⁶¹

⁵⁷ Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Bloomington, IND: Indiana University Press, 2000), 86.

⁵⁸ Među ovom potonjom skupinom bio je i franjevac Dionizije Juričev koji je, uz ličnog Pavelićevog kapelana, bio i pročelnik Vjerskog odsjeka državnog direktorata za obnovu. Poginuo 17. septembra 1943. u borbi protiv ustanika u selu Butiga kao pripadnik elitne PTS milicije i posmrtno odlikovan; osmrtnice su ga oplakivale kao uzornog svećenika-ratnika i mučenika. Vidjeti: Claudia Stahl, *Alojzije Stepinac: Die Biografie* (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2017), 182; Klaus Buchenau, “Katholizismus und Jugoslawismus: Zur Nationalisierung der Religion bei den Kroaten”, u *Religion und Nation/Nation und Religion: Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte*, eds., Michael Geyer and Hartmut Lehmann (Göttingen: Wallstein, 2004), 243. Za detalje o Juričevim vojnim počastima vidjeti naredbu br. 1081-Hr-1943 Ureda za vojna odlikovanja [Ured za odlikovanja], 4. 11. 1943, HDA, NDH, MINORS, 3.487/272; u vezi sa novinskim osmrtnicama vidjeti: “Protudržavni i teroristički rad jednog djela katoličkog klera nakon oslobođanja”, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3, 59-87.

⁵⁹ Dragutin Kamber to Pavelić, 7 February 1942, AVII, NDH, k. 85e, 7/2-10.

⁶⁰ Stojanović, “Building a Croatian and Catholic State”, n. 29, 203.

⁶¹ Vidjeti npr., Tugomir Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme svetskoga rata”, *Hercegovina franciscana* 7, no. 7 (2015): 381-433.

Svećenici odmetnici i slučaj Zvonka Brekala

Unatoč hvalospjevima svećeniku-ratniku i komemorisanju svećenstva koje je palo u odbrani države, osobine koje su svećenika-ratnika činile bedemom države mogle su predstavljati i prijetnju stabilnosti političkog i društvenog poretka. Takav pojedinac, pola svećenik, a pola vojnik, lahko je mogao postati odmetnik pod pravim okolnostima. I doista, ponekad je ponašanje svećenika (ili bivših svećenika) postajalo kriminalno na načine koji su značili da su vlasti morale poduzeti drakonske mjere protiv njih. U najozloglašnijim slučajevima njihovo se kažnjavanje naširoko oglašavalo kao dokaz da je država zakonska i da će se u njoj anarhija i nasilje kažnjavati, čak i u slučajevima kada su prijestupi počinjeni nad skupinama izvan zaštite države. Oglašavanje takvih kažnjavanja je također služilo za odvajanje ovih svećenika odmetnika od ostatka svećenstva i naglašavanje da bi progon državnih rasnih neprijatelja trebao biti utemeljen u pravnim i samim tim legitimnim procesima. Jedan od najpoznatijih takvih svećenika odmetnika bio je Eugen Gujić, tridesetšestogodišnji bivši franjevac i pljačkaš vlakova, osuđen u septembru 1941. na smrt zbog ubistva pravoslavnog svećenika. Prema izjavi upravnika ustaške policije u Vuki, Gujić je prošao kroz vagon naoružan revolverom i bombom. Nakon što je saputniku i nadzorniku voza ukrao novac te sat, ušao je u trgovinu Ostoje Gjurgerića i uperio pištolj u njega te uzeo 16.000 kuna, 3.000 cigareta, sat i osamnaest pari ženskih šešira. Na kraju je provalio u stan "grčkog istočnog" svećenika Miladina Minića i uperivši u njega revolver ukrao 1.700 kuna, a njegovoj supruzi 1.100 kuna prije nego što je ubio Minića, sve vrijeme se predstavljajući kao ustaški dužnosnik. Nakon hapšenja i suđenja, 3. septembra 1941. osuđen je na smrt i isti dan strijeljan.⁶²

Međutim, nedjela svećenika nije bilo tako lahko osuditi u slučajevima kada nisu bili raščinjani i kada su služili u ustaškim jedinicama. Uzmi-mo primjer Zvonka Brekala, nasilnog i neuglednog svećenika, te studije

⁶² Obavijest ustaške policije, 3. 9. 1941, HDA, NDH, ZŠ, 98.102/96/22.

slučaja regrutovanja tvrdokorne nacionalističke mladeži u sjemeništima 1930-ih. Brekalo je rođen 1916. godine u Bosanskoj krajini i ostao je bez majke još kao dijete. Kao dvanaestogodišnjak, nakon završene osnovne škole stupio je u sjemenište u Travniku gdje se uz obrazovanje posvetio i društvenoj aktivnosti sjemeništa. Vjeronauku je završio 1939. u Strasbourgu, a iste je godine zaređen u Banjoj Luci. Potkraj te godine preuzeo je službu prefekta u samostanu u Banjoj Luci, a istovremeno je radio kao kateheta u ženskoj školi i predavao na Privrednoj akademiji. Do jula 1941. bio je predstavnik na godišnjoj konferenciji Radničkog udruženja “Napredak” u Sarajevu.⁶³

Suprotno svojoj, bez sumnje čistoj biografiji, Brekalo je imao bogatu historiju nacionalističkog ekstremizma i nedoličnog ponašanja, uključujući opijanje, ženskarenje i brutalnost prema žrtvama režima i ustaškim dužnosnicima. Kao takav, on je utjelovio potencijalne prijetnje koje su svećenici-ratnici predstavljali državi. Iako se u postratnoj literaturi Brekalo najčešće pamti kao logorski čuvar i kapelan u Jasenovcu, on se i prije toga povremeno pojavljivao u životu države i pokreta.⁶⁴ Do januara 1942. bio je kapelan u Osmoj ustaškoj vojnici u Banjoj Luci. U to vrijeme je, čini se, došao u kontakt s franjevcem Miroslavom (Tomislav) Filipovićem, koji je služio kao vojni kapelan u Drugoj vojnici PTS-a, ali će za samo mjesec dana postati ozloglašen i izazvati bijes mještana zbog učestvovanja u jezivom nizu pokolja u srpskim selima Šargovac, Motike i Drakulić; među žrtvama ovih pokolja bio je i veliki broj školske djece. Juna 1942. Brekalo je naveden u popisu kandidata za vojna priznanja koji je Glavnom ustaškom stožeru poslao zapovjednik bojne Ante Čenan.⁶⁵

Do 1943. bio je kapetan u vjerskom odsjeku OUS-a u Jasenovcu, a u novembru te godine odlikovan je krunom kralja Zvonimira trećeg reda za “iznimno, požrtvovno i uspješno obnašanje duhovnih dužnosti tijekom

⁶³ Jerko Marijan, “Vlč, Zvonko Brekalo, Ustaški bojnik”, *Hrvatski narod*, 10. 12. 1944.

⁶⁴ Vidjeti npr.: “Posveta prve ustaške zastave u samostanu Nazaretu”, *Hrvatska krajina*, 12. 6. 1941.

⁶⁵ Ante Čenan GUS-u, 3. 6. 1942, HDA, NDH, UHOP, GUS, 20.249/240.

vojnih operacija” na više mjesta 1942. godine, uključujući Kozaru, Sanski Most i Grmeč.⁶⁶ U Jasenovcu je služio uz Čenana koji je slovio za jednog od najdivljih čuvara i jednog od glavnih organizatora masovnih likvidacija logoraša i logorašica.⁶⁷ Brekalo se vrlo brzo proslavio kao brutalni i grubi logorski kapelan koji je paradirao u ustaškoj uniformi, mašuci pištoljem tetoviranom lijevom rukom sa natpisima “Sve za poglavnika” i “Ustaška obrana”. Prema riječima Josipa Matijevića, zapovjednika jedne logorske jedinice, Brekalo, ne samo da je zapovjedniku logora prenosio detalje priznanja koja su mu zatočnici dali, a koja su rezultirala njihovim mučenjema i ubistvima nego je vodio nemoralan privatni život, odavao se orgijama, pijanstvu, psovka i raskošnim druženjima. Milko Riffer, kojeg je ustaška policija 1943. deportovala u Jasenovac zbog sumnje da ima kontakt s partizanima, sjećao se Brekala kao pijanog i opakog kapelana i stražara. Dok je na misama propovijedao zatvorenicima o žrtvi, pokajanju i oprost, odjeven u svoju svećeničku mantiju i “čipkasto bijelo ruho”, a logorski orkestar svirao Handela i Beethovena; dok je kongregaciju tjerao da mole za “zdravlje i dug život” Poglavnika, redovno se opijao do besvjesti s “najokorjelijim koljačima”, tjerao mlade stražare da ubijaju zarobljenike, a jednom prilikom pretukao kolegu ustašu koji ga je pobijedio u fudbalskoj utakmici.⁶⁸

Nije jasno kako je Brekalo uopće radio u Jasenovcu, no vjerovatno je to povezano sa skandaloznim incidentom oktobra 1942. u Banjoj Luci koji je rezultirao internom istragom službenika “Državnog izvještajnog i promičbenog ureda” – DIPU. Ako je Brekalo i poslan po kazni u Jasenovac, teško da je on bio prvi takav slučaj. Nakon pokolja u Šargovcu februara 1942. koji je toliko razbjesnio lokalno javno mnijenje, Filipović

⁶⁶ “Zapisnici sa saslušanja svećenika”, nedatirano, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3.

⁶⁷ “Prepis s izvještaja nepoznatog zatočenika koncentracionog logora Stara Gradiška od Septembra 1944: CK KPH o stanju u logoru 1943. do augusta 1944. godine”, u Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: dokumenta*, 2. izdanje (Beograd: Jasenovac Spomen-područje), 767-70.

⁶⁸ Milko Riffer, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943* (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946), 52-3, 144-7.

je izveden na vojni sud, osuđen i nakratko zatvoren u Zagrebu, prije nego što je Luburić izdejstvovao njegovo oslobađanje te je otpremljen u Jasenovac, sprva kao zatvorenik s pojačanim statusom, a potom kao stariji stražar u logoru gdje je među logorašima zbog svog sadizma dobio nadimak “brat Sotona”.⁶⁹ Zasigurno nije slučajno da je i Čenan, koji je zajedno s Brekalom bio umiješan u banjalučki incident, završio u podlogoru Jasenovaca, Staroj Gradiški. U tom smislu, Jasenovac, i uopće sistem državnih koncentracionih logora, služio je kao zatvorska kaznonica za osramoćene ustaše, uključujući svećenike. Jedno je bilo vršiti nasilje nad unutrašnjim neprijateljima države, a sasvim drugo okrenuti svoje agresivne instinkte protiv državnih dužnosnika ili mladih aktivista pokreta kao što su to učinili Brekalo i Čenan jednoga pijanog jesenjeg dana 1942. godine. U isto vrijeme, država je željela preusmjeriti te tendencije u korist državnog terora, pa su zbog toga poslani u Jasenovac.

U svom službenom izvještaju Mustafa Hadžiefendić, istražitelj DI-PU-a zadužen za utvrđivanje onoga što se dogodilo, istaknuo je: “Rad pojedinih ustaških dužnosnika često prelazi u samovolju, a njihovi ispadi i napadi na mirne građane neugodno odjekuju u širem puku i ni na koji način ne služe propagandi; dapače, oni često onemogućuju nastojanja da se uvede red, smire doživljaji i pripremi teren za prodor ustaštva u narod i rad u drugim područjima državnog života.” Toga su dana Čenan i Brekalo bili u pijanskom provodu po gradu pri čemu su fizički napali pripadnike Ustaške mladeži, među kojima je bio i njihov vođa; uzvikivali su nepristojne uvrede prolaznicima i građanima; i prijetili dužnosnicima gradske vijećnice prije nego što su izgubili svijest kasnije te večeri u kafani. Hadžiefendić je u svom izvještaju iznio najvažnije događaje: prvo su napali Vladimira Dodigovića, vođu gradske Ustaške mladeži, pokušavajući ga fizički izazvati ispred regionalne centrale. Potom je iste večeri došlo do incidenta u prostorijama Ustaške mladeži kada su

⁶⁹ “Zapisnik od 29.vi.1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina Narodne Republike Hrvatske”, HDA, RSUP, MUP, SRH, 013.2.86. Nakon što je osuđen, Filipović je konačno razriješen časti i isključen iz franjevačkog reda.

Brekalo i Čenan napali omladince i omladinke koji u lokalnoj plesnoj školi Ustaške mladeži uče narodni ples, kao i instruktore plesa. Hadžiefendić je upozorio da svjedočenja mogu dati samo “približnu” sliku onoga što se tog dana događalo jer se “ljudi boje otvoreno govoriti videći da je spomenuti Brekalo nekima od njih rekao da će ih skršiti ili čak ubiti”. I sam uznemiren, dodao je: “Svjedočanstva i iskaze drugih dužnosnika i pripadnika Ustaške mladeži šaljem u prilogu bez komentara jer nemam dovoljnu garanciju da ću biti pošteđen njegove tvrdoglavosti ili da će se iko suprotstaviti i spriječiti napad Brekala”. Istaknuo je da je Brekalo nakon toga nastavio piti, maltretirati ljude na šetnici, među kojima je bila i službenica Državnog zavoda za rad; narednik Hrvatskog centra Martak; i stražar Državne fabrike duhana; također je fizički napao i ranio najmanje jednu osobu u gostionici.⁷⁰

Jedno od najslikovitijih svjedočanstava dao je rukovodilac Doma ustaške mladeži Vladimir Dodigović, jedan od glavnih uzročnika Brekalova bijesa i slika srednjoklasne privilegovanosti ustaške mladeži. Navođeno je da je netom po izlasku iz kancelarije naišao na Brekala koji ga je “na provokativan i grub način” zaustavio, rekavši da moraju razgovarati i uhvatio ga pod ruku.

Bez ikakvog upozorenja počeo je napadati mene, i to kao rukovodilca Ustaške mladeži, kritizirajući neopravdan način mog rada i tvrdeći da nisam dorastao dužnosti na koju sam postavljen. Budući da je govorio oštrim tonom i tako agresivno i da su ljudi krenuli prema nama i gledali u nas, ja sam mu odgovorio da o tim stvarima neću pričati s njim na ulici i da ako ima nešto za reći idemo u zgradu centra. Prezrivo je odgovorio: “Misliš li da bih ja išao sa slinavim malim derištem poput tebe? Sad ću te prebiti...” i mnoge druge uvredljive riječi i uvrede. Osjetio sam na njemu smrad od rakije i osvrnuo se oko sebe ne bih li pobjegao jer je želio fizički obračun sa mnom pod svaku cijenu. Stalno me napadajući, govorio mi je da trebam biti zahvalan na svom položaju jer sam

⁷⁰ Mustafa Hadžiefendić, “Izveštaj o ponašanju ustaškog dušobriznika Zvonimir Brekalo”, 29. 10. 1941, HDA, NDH, GRP, 2.237/T.63/42.

nesposoban i vodim mladež na krivi put te da mladež trebam predati na brigu onima koji će je odgojiti kako treba.⁷¹

Nakon svade s Dodigovićem, Brekalo i Čenan uputili su se u plesnu školu gdje je oko 8 sati u plesnom studiju zgrade Ustaške mladeži četrdesetak pripadnika i članica vježbalo ples. Priču je ispričao jedan od plesnih instruktora, Filip Rustja.

U nedjelju 24. oktobra 1942. držali smo najavljeni čas plesa za Ustašku starčevićansku mladež. Gospodin Di Cecco nije bio tamo jer je bio spriječen službenim poslom. Započeo sam vježbu. Pozvao sam razred na pozornost, zamolio za tišinu i rekao nekoliko primjedbi o pristojnom ponašanju. Nakon toga počeo sam pokazivati narodni ples banovicu. Zatim smo uz muziku počeli vježbati osnovne korake. Odmah nakon toga, gospodin Di Cecco je ušao i preuzeo čas, a ja sam otišao u stražnji dio studija pregledati muziku za razne nacionalne plesove. Nedugo zatim čuo sam galamu u dvorani. Čuo sam vrištanje i bogohulne psovke. (“Jebite se, pizde!”). Čuo sam gospodina Di Cecca kako kaže: “Molim vas, nemojte to raditi, gospodine”, a onda su kapelan Zvonimir Brekalo i nadnarednik Ante Čenan počeli vikati na njega. Čuo sam neke od riječi: “Odlazi odavde!” “Jebi se, majku ti!” Htio sam izaći kao i svi tamo, ali kapelan Z(vonimir). Brekalo je prišao meni i počeo vikati: “Gle, Slovenac. Evo jednog slovenskog kurvinog sina. Objesit ću te: idi odavde!” Kad sam mu ponovno pokušao objasniti zašto sam tu, dobacio mi je grube riječi i tražio da mirno stojim ispred njega. Pošto je smrdio na rakiju, znao sam da nije trijezan i da trebam učiniti sve što želi te sam nakon toga sam izašao.

Rustja je dao ovu izjavu, kako je rekao, u nadi da će se ubuduće “spriječiti ovakvi incidenti”.⁷² Drugi instruktor, Albert Di Cecco, u svom je svjedočanstvu primijetio da je u trenutku kad su Brekalo i Čenan ušli u prostoriju zavladao kaos. “Obojica su bili u prilično pijanom stanju

⁷¹ “Vladimir Dodigović, stožernik Ustaške mladeži: izjava o sukobu sa ust. dušobrižnikom Zvonimrom Brekalom”, nedatirano ali vjerovatno 26. 10. 1942, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

⁷² Filip Rustja muškom ustaškom omladinskom centru, 26. 10. 1941, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

i počeli su vikati na mlade ljude, uz najgrublje riječi, da nisu došli u studio učiti hrvatska kola i plesove, već da se pipaju i sline jedni po drugima. Nakon toga su nasrnuli na mlade, huleći na Boga i majke [‘Jebite se svi!']. Posebno se to odnosilo na Antu Čenanu. Koristeći nekadašnje srpske izraze, jurnuo je na mlade djevojke, vičući ‘Majku vam!’ istjerujući omladinu van.” Jedljivo je dodao kako je “ova smetnja bila neugodna iz perspektive ljudi koji nose ustaške uniforme i način na koji su se ova dvojica ponašali nije bio u skladu s ustaškim načelima. Pogotovo kada se u ovom slučaju podučava ustaška mladež hrvatskim kolom i drugim plesovima te ih se uči doličnom ponašanju pod nadzorom ustaških službenika.”⁷³

Na drugom mjestu, jedan od učenika plesa Radoslav Lasić, nagovijestio je društvenu i klasnu ogorčenost koja je dovela do Čenanovog i Brekalovog divljanja, posebno njihov stav da ta ustaška mladež predstavlja ugladenu elitu koja živi lagodnim životom dok milicajci njihove dobi žrtvuju živote. Lasić je izvijestio da su vježbe trajale tridesetak minuta kada su Brekalo i Čenan upali, a Čenan je stavivši ruke na leđa vikao na sve da prestanu. Nakon toga, posvjedočio je Lasić, njih su dvojica stali u sredinu plesnog studija. Dok je Brekalo stajao ispred Di Cecca i rugao mu se, njegov saborac je istjerao ustašku mladež uz povike: “Ustaše ginu, a vi ovdje plešete. Jebi se ti i jebote te Bog! Van!” Istovremeno je Brekalo istim izrazima napao Rustju. “Izbija panika. Svi grabe svoje kapute i trče van. Na stubištu su se neki prevrnuli, a drugi gazili preko njih iz straha da bi njihovo pijano stanje moglo dovesti do još strašnijih posljedica.” Unatoč haosu, Lasić ih je branio, sugerirajući da je ova epizoda bila više upozoravajuća priča o opasnostima pića koje je dovelo do toga da

⁷³ Albert Di Cecco muškom ustaškom omladinskom centru, 26. 10. 1941, HDA, NDH, GRP, 2.237/bb. U sklopu svog projekta čišćenja jezika kako bi iz hrvatskog jezika uklonili sve strane riječi i izraze, lingvisti u Hrvatskom državnom uredu za jezik posebno su se usredotočili na “srbizme” koje su krivili za zagađivanje svakodnevnog hrvatskog jezika sirovim i grubim “balkanskim” izrazima. Optužujući Čenanu da koristi srpske izraze, Di Cecco je vjerovatno želio naglasiti neciviliziranost njegova ponašanja. Vidjeti: Marko Samardžija, *Jezični purizam u NDH: savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993).

su njih dvojica, iako službenici milicije, počinili djela koja “u trijeznom stanju kao dokazane ustaše ne bi smjeli činiti.”⁷⁴ Sličnu priču ispričao je i Drago Pezić, drugi dužnosnik Ustaške mladeži, koji se prisjetio da je izlazio iz plesne dvorane kada mu se Brekalo suprotstavio “jako osornim” tonom. Brekalo mu je dobio: “Što ćeš ti ovdje? Što plešeš dok nam braća ginu!” Međutim apsurdno, nakon svega što se desilo, Brekalo mu je rekao da će prije izlaska iz zgrade ugasiti svjetla i zaključati vrata kao da se ništa neobično nije dogodilo.⁷⁵

Unatoč zaprepaštenju koje je izazivalo Brekalovo ponašanje, njegova smrt 1944. godine poslužila je da se izgubi ovaj neugledni dio njegove biografije. Njegovom sprovodu prisustvovali su brojni ustaški saborci i visoki dužnosnici. Pokopan je na katoličkom groblju u Jasenovcu. Osmrtnica u Hrvatskoj krajini s ponosom je podsjećala na njegove hrabre službe svećenika u Banjoj Luci i ustaškog kapelana u Crnoj legiji i OUS-u. Dodaje se da je učestvovao u “teškim borbama” na Drini, na Kozari i Grmeču i “svuda se u borbama dobro iskazao dok ga bolest nije savladala”. Sjećali su ga se kao ustaše i svećenika koji je “posvuda s velikim uspjehom radio, žrtvujući se za dobro naroda”. Također je neizbježno spomenuto i njegovo priznanje MINORS-a za “ustaškog kapelana-satnika OUS-a Jasenovac”, te za “izvanredno, nesebično i uspješno izvršavanje duhovnih dužnosti u borbenim djelovanjima.”⁷⁶

Osmrtnica Brekalu u *Hrvatskom narodu* koju je napisao njegov kolega ustaški kapelan, satnik Jerko Marijan, na sličan se način osvrće na njegovu skandaloznu karijeru u Banjoj Luci, nazivajući ga jednostavno “velečasnim Zvonkom Brekalom, ustaškim ratnikom”. Ipak, ta osmrtnica bila je intimnija i emotivnija. Značajna karakteristika bila joj je suzdržanost u vezi s Brekalovim službovanjem u Jasenovcu koji je

⁷⁴ Opis događaja 24. listopada 1942. u 7.30 sati na večer u plesnoj školi, nedatirano, ali vjerovatno 26. 10. 1942, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

⁷⁵ “Izvještaj o slučaju rastjerivanja pripadnika na pokusu u plesnoj školi”, 26. 10. 1942, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

⁷⁶ “Smrt dušobrižnika bojnika Zvonka Brekala”, *Hrvatska krajina*, 12. 12. 1944.

spominjan samo slovom “J”. To je, možda, bio odraz nepovoljnog ugleda koji je logor do tada uživao u javnosti jer su detalji o zločinima koji su ondje počinjeni sve više postajali dio tema rasprava u gradovima; također je možda ukazivalo na želju među službenicima za propagandu da izbjegnu pretijesno povezivanje logora sa svećenstvom zbog straha, čak i u ovoj kasnoj fazi, od otuđenja neposvećenih vjernika. Što god bio razlog, Marijanovo odavanje počasti Brekalu zasigurno nije bilo u skladu s iskustvima mnogih pojedinaca s kojima je dolazio u kontakt tijekom svoje zloslutne karijere, a još manje kao neko čija je “borba protiv psovki poznata”, kako je navedeno.⁷⁷

Istina je da je Marijanova smrtovnica dala naslutiti sukob između Brekalovog ponašanja i uzvišenosti uloge koju je trebao obnašati. Priznao je, naprimjer, da “ima onih koji će, gledajući površno na njegov život i rad, reći da je prije svećenika bio sve ostalo”, ali, brzo je dodao, “istina je da je u svom radu bio uvijek i svugdje u prvom redu svećenik, i to je bio temelj njegova višestranog aktivizma koji ga je činio toliko popularnim i voljenim”. Ipak, uvijek je iznova nastojao istaknuti Brekalove vrline borca u skladu s njegovim statusom svećenika-ratnika. Marijan se s ponosom prisjetio kako je Brekalo nakon uspostave hrvatske države, svjestan da samo moćna vojska može zaštititi nezavisnost Hrvatske, samovoljno otišao da podučava i rukovodi, s ustaškom milicijom, praćen samo vlastitim “žarom i borbenošću”. U svojoj jedinici obavljao je, ne samo dužnost kapelana nego je vršio i propagandni i odgojni rad, a “nerijetko ga se moglo naći s puškom u ruci među svojim ratnicima

⁷⁷ Stražari na dopustu iz Jasenovca ponekad su se žalili na neprijateljski prijem na koji su naišli od strane javnosti, posebno u Zagrebu. Vidjeti: Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti* (Sarajevo: Oslobođenje, 1975 /prvobitno objavljeno 1948/), 392, 398. Značajno je da su dužnosnici OUS-a, među njima i Luburić, u ljeto 1942. poslali povjerljive naloge DIPU-u, uredništvima novina i časopisa te izdavačkim kućama da im se zabrani tiskanje članaka o radu OUS-a, čak i onih koje su napisali pripadnici pokreta s ciljem suprotstavljanja negativnim glasinama i percepcijama o Jasenovcu i OUS-u. Vidjeti npr. OUS DIPU-u i urednicima *Hrvatskog naroda*, *Nove Hrvatske* i *Ustaše*, 22.07.1942., HDA, NDH, GRP, 30.237/1985/42/275; Luburić DIPU-u i urednicima izdavačke kuće Velebit i narodnih novina i magazina, 30. 7. 1942, HDA, NDH, GRP, 30.237/2088/42/289; Vice Barić urednicima narodnog i regionalnog izdavaštva, 3. 8. 1942, HDA, NDH, GRP, 30.237/12064/42.

u prvom redu”. Kao “neustrašivi” ratnik, zapisao je Marijan, dobio je mnoga državna odlikovanja. S “posebnom pažnjom i ljubavlju” provodio je vrijeme sa svojim vojnicima i često je napominjao: “Ovi naši ratnici, ovi naši heroji, oni su naša nada i naša snaga. Oni svojim životima brane i čuvaju Hrvatsku.” Dodao je da su ga sa svoje strane ovi vojnici i milicajci voljeli “kao oca, brata i saborca, jer im je svojim veselim raspoloženjem znao govoriti i tješiti ih, a živom ih je riječju oduševljavao i budio za borbu i junaštvo.” Koliko je bio omiljen među vojnicima i narodom, zapisao je Marijan, moglo se vidjeti iz “sjaja sprovoda održanog u J.” On je uključivao vojni marš, orkestarsku muziku i govore dužnosnika. “Dragi Zvonko!”, zaključio je, “nemilosrdna smrt te je prerano uzela iz naših redova. Otišao si u trenutku kada je svaki svećenik, radnik i svaki život tako dragocjen i potreban Hrvatskoj. Velika je naša bol jer u tebi gubimo svećenika, prijatelja, radnika i ratnika. Ali koliko god teška bila ova bol, naša želja i naša zakletva da te pratimo na plamtećim visinama u borbi za Boga i Hrvatsku postaje sve čvršća. Neka ti je laka hrvatska zemlja!”⁷⁸

Samo nekoliko mjeseci prije sloma ratne hrvatske države i sistema rasnog i etničkog genocida koji ju je definirao, smrt od tifusa u koncentracijskom logoru Jasenovac arhetipskog svećenika-ratnika simbolizirala je neuspjeh ambicije ustaškog režima da sintetizira ratničke vrijednosti i katoličanstvo u novi oblik političke religije. Brekalov kratki, okrutni život i smrt razotkrili su krajnji neuspjeh pothvata utjelovljenja nove vrste svećenika i koncepta katoličanstva.

Zaključak

Arhetip svećenika-ratnika nudi alternativni način razumijevanja odnosa između katoličanstva i političke ideologije u ratnodobskoj Hrvatskoj. Neko je vrijeme naše razumijevanje odnosa ustaškog režima prema katoličanstvu bilo ograničeno dvama antagonističkim diskursima:

⁷⁸ Jerko Marijan, “Vlč, Zvonko Brekalo, Ustaški bojnič.”

jednim koji tvrdi da je katoličanstvo bilo u središtu ustaške ideologije, a drugim da je katoličanstvo bilo marginalno u odnosu na ideologiju režima. Rekonstrukcija života i, u nekim slučajevima, smrti pripadnika nižeg svećenstva kojeg su činili i stvarni i mitski svećenici-ratnici, omogućuje nam da razmotrimo složeniji pogled na međuigru između katoličanstva i fašističke ideologije pod ustaškim režimom.

Iako katoličanstvo nikada nije bio dominantan faktor u ustaškom državotvornom projektu, ipak bio je važan. Tvrditi da je katoličanstvo bilo irelevantno za gledište pokreta i države znači sugerirati da je ustaški režim bio binarna organizacija, organizirana odozgo prema dolje, a ne nestabilna koalicija interesnih skupina koje su se natjecale za moć i utjecaj. Jedna od mnogih frakcijskih podjela unutar pokreta i birokracije bila je borba između svjetovnih i klerikalnih grupacija koje su se međusobno borile oko toga kako država treba biti ustrojena. Za grupu s religioznim pogledom na život koji je naglašavao mučeništvo, obred i žrtvu, svećenik-ratnik, kao i ustaški ratnik, zamišljen je kao neko ko je istodobno militantan i ima religiozni pristup životu. U isto vrijeme, ideološki fašist i križarski katolik, svećenik-ratnik predstavljao je idealan arhetip sinteze katoličanstva i fašizma koji je država željela usaditi masama. Ne bojeći se umrijeti za naciju, bio je spreman i ubijati, kao misionar na selu, kapelan milicije, boreći se protiv partizana u svojoj župi s puškom o ramenu ili radeći kao čuvar koncentracionog logora. Istodobno, arhetip svećenika-ratnika pomaže nam da bolje razumijemo zašto su neki mladi svećenici tako lahko podlegli nasilnom radikalizmu, dok rasyjetljava često ambivalentan odnos katoličke hijerarhije prema politici ustaškog režima, posebno njegovim kampanjama genocida i projekta nacionalizacije i fašizacije Crkve. Na taj način on komplicira odnos između ustaškog pokreta i Katoličke crkve u Hrvatskoj, naglašavajući različitost mišljenja u crkvenim redovima i unutrašnje napetosti, ne samo između države i Crkve nego između različitih redova i hijerarhija unutar Katoličke crkve.

Isti atributi svećenika-ratnika, idealizirani u propagandi, s vremenom su postali obaveza za državu. Rekrutovani iz najsiromašnijih, najtvrdokornijih i najmilitantnijih regija države, mnogi od tih svećenika-ratnika su se pokazali neprikladnim za vjerski život i sklonim brutalnosti. Očvršli od milicijske kulture i masovnih zločina u državi koja je veličala oboje, kao i od rastuće oružane pobune, oni su sve više okretali svoje nezadovoljstvo društvom i klasne vrijednosti protiv države i onoga što su doživljavali kao sve veće buržoaziranje ustaštva, posebno među gradskom omladinom. Valorizacija agresivnih tendencija među seoskim svećenicima mogla je u početku služiti svrsi režima, ili se tako pretpostavljalo, širenjem podrške državi među katolicima u ruralnim zajednicama. Međutim, dugoročno je to stvorilo problem koji se mogao riješiti jedino slanjem svećenika-ratnika na rad u središte državne ubilačke mašinerije u Jasenovcu, kaznionici za neposlušne svećenike koji su prekoračili granice prihvatljivog ponašanja ili razbjesnili javno mnijenje. Tamo su se njihovi prirodno nasilni porivi mogli još jednom okrenuti prema van protiv nacionalnih i ideoloških neprijatelja države, daleko od cenzurisanih zaključaka konvencionalnog morala. Jer opasnost je bila u tome da bi ova grupacija boraca u mantijama mogla spaliti “Božiji vinograd”, ako bi im se dala sloboda da lutaju kao nacionalni ratnici umjesto da budu zatvoreni iza bodljikave žice koncentracionog logora.

Bibliografija

Sekundarni izvori:

- Alexander, Stella. “Croatia: The Catholic Church and the Clergy, 1918-1945.” U *Catholics, the State and the European Radical Right*, eds., Jorg K. Hoensch and Richard J. Wolff. Columbia: East European Monographs, 1987.
- Bartulin, Nevenko. *Honorary Aryans: National Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia*. London, 2013.

- Biondich, Mark. “From *Antemurale Christianitatis* to *Antemurale Humanitatis*: Fascistising Catholicism in Interwar Croatia.” U *Catholicism and Fascism in Europe, 1918-1945*, eds., Jan Nellis, Anne Morelli and Danny Praet. Hildesheim: Georg Olus Verlag, 2015.
- . “Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918-1945.” U *Clerical Fascism in Interwar Europe*, eds. Matthew Feldman, Marius Turda and Tudor Georgescu. London: Routledge, 2008.
- . “Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942,” *Slavonic and East European Review* 83, br. 1 (2005).
- Blass, Thomas. “Psychological perspectives on the perpetrators of the Holocaust: The role of situational pressures, personal dispositions, and their interactions,” *Holocaust and Genocide Studies* 7, br. 1 (1993).
- Buchenau, Klaus. “Katholizismus und Jugoslawismus. Zur Nationalisierung der Religion bei den Kroaten, 1918-1945.” U *Religion und Nation, Nation und Religion: Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte*, eds., Michael Geyer and Hartmut Lehmann. Göttingen, Wallstein, 2004.
- Conway, Martin. “Introduction.” U *Political Catholicism in Europe, 1918-1945*, eds., Tom Buchanan and Martin Conway. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Davidov, Dinko. *Totalni genocid: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2013.
- Dinu, Radu Harald. *Faschismus, Religion und Gewalt in Südösteuropa: Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich*. Wiesbaden, 2013.
- Dulić, Tomislav. *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-1942*. Uppsala: Uppsala University Library, 2005.
- Fenigstein, Allan. “Milgram’s shock experiments and the Nazi perpetrators: A contrarian perspective on the role of obedience pressures during the Holocaust,” *Theory and Psychology* 25, br. 5 (Oktobar 2015).

- Horvat, Joža i Zdenko Štambuk. *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. Zagreb: Zemaljska komisija za utvrđivanje ratne zločine, 1946.
- Hough, Jerry. “Pluralism, Corporatism, and the Soviet Union.” In *Pluralism in the Soviet Union*, ed., Susan Gross Solomon. London: Macmillan, 1983.
- Iordachi, Constantin. “Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania’s Legion of Archangel Michael and Croatia’s Ustaša.” U *Entangled History of the Balkans*, eds., Roumen Daskalov i Diana Mishkova, drugo izdanje, Leiden: Brill, 2013.
- Kljaić, Stipe. “Apostles, Saints’ Days and Mass Mobilisation: The Sacralisation of Politics in the Ustasha State.” U *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, ed., Rory Yeomans. New York: Rochester University Press, 2015.
- Kokša, Đuro. “Za Kraljevstvo Božje: Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule,” doktorska disertacija, Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar, 1991.
- Koljanin, Milan. “Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.” U *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova*, ed., Milan Radanović. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019.
- Mandić, Hrvoje. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*. Zagreb: Hrvatsko Sveučilište u Zagrebu, 2020.
- . “Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941. – 1943.” *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2016).
- Mann, Michael. “Were the Perpetrators of Genocide “Ordinary Men” or “Real Nazis”? Results from Fifteen Hundred Biographies,” *Holocaust and Genocide Studies* 14, br. 3 (2000).
- Mužić, Ivan. *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji: politicki i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije*. Split: Crkva u Svijetu, 1975.

- Nikolić, Nikola. *Jasenovački logor smrti*. Sarajevo: Oslobođenje, 1975.
- Novak, Viktor. *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada zavoda Hrvatske, 1948.
- Ogyanova, Irina. “Between the Racial State and the Christian Rampart: Ustasha Ideology, Catholic Values, and National Purification.” U *The Utopia of Terror*.
- Perić, Marko. “Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina.” U *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću: povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini*, eds., Petar Babić i Mato Zovkić. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1986.
- Perić, Ratko. “Biskup Čule i pročelnik Odjela za bogoštovlje Glavaš,” *Službeni vjesnik Biskupija Mostarsko-Duvanjske i Trebinjsko-Mrkanske* 3 (2009).
- Phayer, Michael. *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington, IND: Indiana University Press, 2000.
- Prlenda, Sandra. “Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922–1945.” U *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, eds., John R. Lampe i Mark Mazower. Budimpešta: Central European University Press, 2006
- Radanović, Milan. ed., *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019.
- Simons, Daniela. “‘The Task of the Century’: Local Dimensions of the Policy of Forced Conversion in the Independent State of Croatia (1941-1942).” U *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, eds. Xavier Bougarel, Hannes Grandits, i Marija Vulešica. London and New York: Routledge, 2019.
- Škiljan, Filip. “Preveranje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine,” *Tokovi istorije* 1 (2014).

- Skilling, H. Gordon. “Interest Groups and Communist Politics,” *World Politics* 18 (April 1966).
- . “Interest Groups and Communist Politics Revisited,” *World Politics* 36, br. 1 (Oktobar 1983).
- Soldo, Tugomir. “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme svetskoga rata,” *Hercegovina franciscana* 7, br. 7 (2015).
- Stahl, Claudia. *Alojzije Stepinac: Die Biografie*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2017.
- Stojanović, Aleksandar. “A Beleaguered Church The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945,” *Balcanica* 48 (2017).
- . “A Croatian and Catholic State: The Ustasha Regime and Religious Communities in the Independent State of Croatia,” *Balcanica* 54 (2023).
- Straub, Erwin. “The psychology of bystanders, perpetrators, and heroic helpers,” *International Journal of Intercultural Relations* 17, br. 3 (1993): 315-41.
- Žutić, Nikola. *Sokoli: Ideologija u fizičkog kulturi Kraljevine Jugoslavije, 1929-1941*. Beograd: Angotrade, 1991.
- Yeomans, Rory. “Eradicating “Undesired Elements”: National Regeneration and the Ustasha Regime’s Program to Purify the Nation, 1941–1945.” U *Racial Science in Hitler’s New Europe, 1938-1945*, eds., Anton Weiss-Wendt and Rory Yeomans. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2013.
- . *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013.
- . “Weddings of the Dead: Ustasha Funerals and Life Cycle Rituals in Fascist Croatia,” *Balcanica* 52 (2022).

Primarni štampani izvori

- *Hrvatska krajina*, 1941-1944
- *Hrvatski list*, 1942
- *Hrvatski narod*, 1941-1944
- *Jugoslovenska njiva*, 1919
- *Katolički list*, 1940-1942
- *Katolički tjednik*, 1940
- *Nezavisna Država Hrvatska*, 1941
- *Nova Hrvatska*, 1942
- *Novi list*, 1941
- *Sarajevski novi list*, 1942
- *Ustaša*, 1942
- *Vrhbosna*, 1944

Arhivski izvori

- Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Republic of Croatia
 - Banovina Hrvatska
 - Banska vlast Banovine Hrvatske 158
 - Kabinet Bana 155
 - Narodna Republika Hrvatska
 - Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske 1561
 - Arhiv Hans Helmsa 001
 - Služba državne sigurnosti 001.3-6
 - Ministarstvo unutrašnjih poslova 013
 - Nezavisna Država Hrvatska
 - Glavno ravnateljstvo za promičbu 237
 - UHOP Glavni Ustaški stan 249

Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlje 218

Zbirka stampata 102

Ministarstvo oružanih snaga 487

- Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnoslobodilačkog pokreta 1549
- Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Belgrade, Republic of Serbia (AVII)
 - Nezavisna Država Hrvatska
k. 85.
- National Archives, London, UK
 - National Archives, Foreign Office, 371/218910

Zbirke dokumenata i svjedočanstva očevidaca

- Riffer, Milko. *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946.
- “Prepis s izvještaja nepoznatog zatočenika koncentracionog logora Stara Gradiška od Septembra 1944: CK KPH o stanju u logoru 1943. do avgust 1944. godine.” u Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: dokumenta*, drugo izdanje. Beograd: Jasenovac Spomen-područje.

Conclusion

People's Warriors in God's Vineyards: Political Catholicism and Issue of Militant Priests in the Fascist Croatia

The archetype of the warrior priest provides an alternative way to understand the relationship between Catholicism and political ideology in wartime Croatia. For some time, our understanding of the relationship of the Ustasha regime to Catholicism has been constrained by two antagonistic discourses: one which argues that Catholicism was at the centre of Ustasha ideology and the other that Catholicism was marginal to the ideology of the regime. Reconstructing the lives and, in some cases, deaths of the cohort of younger clergy who comprised both real and mythic warrior priests allows us to consider a more complex view of the interplay between Catholicism and fascist ideology under the Ustasha regime.

Although Catholicism was never the dominant factor in the Ustasha state-building project, it was an important consideration. To argue that Catholicism was irrelevant to the outlook of the movement and state is to suggest that the Ustasha regime was a binary, top-down organisation rather than an unstable coalition of interest groups competing for power and influence. One of the many factional divisions within both the movement and bureaucracy was the struggle between secular and clerical factions contesting the shape of the state. For a movement with a sacralised outlook on life which emphasized martyrdom, ritual and sacrifice, the warrior priest, like the Ustasha warrior, was envisaged as someone who was at once militant and with a religious approach to life. Simultaneously an ideological fascist and a crusading Catholic, the warrior priest represented an ideal archetype of the synthesis of Catholicism and fascism the state wished to inculcate the masses with. Unafraid of dying for the nation, he was also willing to kill, as a missionary in the countryside, a chaplain militia man, fighting Partisans in his parish with a rifle slung over his shoulder, or working as a concentration camp guard. At the same time, the archetype of the warrior priest helps us

better understand why some young priests so easily succumbed to violent radicalism while shedding light on the often-ambivalent attitude of the Catholic hierarchy to the policies of the Ustasha regime, especially its campaigns of genocide, and its project to nationalize and fascistize the Church. In so doing, it complicates the relationship between the Ustasha movement and Catholic Church in Croatia, emphasizing the diversity of opinion which existed within its ranks and the internal tensions not only between the state and Church but between different orders and hierarchies within the wider Catholic establishment.

The same attributes of the warrior priest, idealized in propaganda, over time became a liability for the state. Recruited from among the poorest, most hardline and militant regions of the state, many of these warrior priests not only proved to be unsuitable for the religious life and prone to brutishness. Toughened from militia culture and mass atrocities in a state that glorified both, as well as the growing armed insurgency which in rural communities was reaching their very front hearth, they increasingly turned their social resentment and class values against the state and what they perceived as the growing embourgeoisement of the Ustasha movement, especially among urban youth. The valorisation of aggressive tendencies among village priests might initially have served the regime's purposes, or so it assumed, by expanding support for the state among Catholics in rural communities. However, in the long term it generated a problem that could only be solved by consigning the warrior priest to work at the centre of the state's killing machinery in Jasenovac, the disciplinary penitentiary for recalcitrant priests who had overstepped the limits of acceptable behaviour or outraged public opinion. There, their naturally violent impulses could be turned outwards once more against the state's national and ideological enemies, far away from the censorious judgements of conventional morality. Because the danger was that if they were given free rein to roam as national warriors in God's vineyards rather than sequestered behind the barbed wire of the concentration camp, this cohort of fighters in cassocks might burn the vineyard down.

UDK: 725.94 (497.6) “ 19 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.289

Primljen: 27.5.2024

Prihvaćen: 17.10.2024

Izvorni naučni rad

Max Bergholz

Concordia Univerzitet, Kanada

max.bergholz@concordia.ca

Šutnja u kamenu *Memorijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva**

Sažetak: Zašto se dešavaju šutnje o nasilju među zajednicama i da li u nasiljem podijeljenim zajednicama njihovo kasnije prekidanje dovodi do pomirenja? Pričajući dvije priče o spomenicima izgrađenim u sjeverozapadnoj Bosni nakon Drugog svjetskog rata i o radikalnim promjenama koje su na njima učinjene nakon rata 1992–1995, ova lokalna historija postavlja pitanje od globalnog značaja: Mogu li spomenici nasilnoj prošlosti ikada kreirati “pravedno sjećanje” koje podsjeća i na našu čovječnost i na našu nečovječnost, kao i na čovječnost i nečovječnost “drugih” koje možda još uvijek doživljavamo kao neprijatelje?

Ključne riječi: nasilje među zajednicama, šutnja, spomenici, pomirenje, Drugi svjetski rat, rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, Bihać, Kulen-Vakuf.

Abstract: Why do silences about intercommunal violence emerge and does their subsequent breaking lead to reconciliation in divided communities? By telling two stories of monuments built in northwest Bosnia after World

*Napomena: Ovaj članak je objavljen na engleskom jeziku pod nazivom “Silence Enshrined: Memorializing Intercommunal Violence in a Land of Brotherhood and Unity.” *History & Memory* 36, no. 1 (Spring/Summer 2024): 7-44. (Prijevod na bosanski jezik Senada Kreso)

War II, and the radical changes made to them since the war of 1992-1995, this local history poses a question of global significance: Can memorials to the violent past ever create a “just memory,” whereby they recall both our humanity and inhumanity, as well as both the humanity and inhumanity of “others” whom we may still see as enemies?

Keywords: intercommunal violence; silence; memorials; reconciliation; World War II; 1992-1995 war in Bosnia-Herzegovina; Bihać; Kulen Vakuf.

UVOD

U popodnevnim satima 7. septembra 1941. godine šum smaragdno-zelenih bujica i brzaca rijeke Une ispod mosta u bosanskom gradu Kulen-Vakufu jedva se čuo od krikova i plača žena i njihove djece koji su stajali na njemu. Izlaz s lijeve strane im je blokirala rulja, među kojima je bilo mnogo njihovih komšija. Neki su imali puške, a više njih je imalo sjekire, vile, motke i kamenje. Psovali su one na mostu i govorili da ih namjeravaju zaklati. S desne strane im se primicala druga rulja, naoružana istim oružjem i ispunjena istom željom za ubijanjem. Neke žene su se naginjale preko ivice i zurile u bujicu. Da li bi mogle preživjeti ako skoče? Kako su s obje strane rulje napredovale, majke su podizale svoju dojenčad, svoju mlađu i stariju djecu. Bacale su ih preko ograde mosta, a onda skakale nadajući se da će svoje sinove i kćeri uhvatiti u vodi. Gotovo ni jedna nije znala plivati. Većinu je riječna struja usisala i niz rijeku slala njihova tijela koja se dave. Nedaleko od mosta nekoliko žena je uspjelo uhvatiti se za grane drveća koje su visile nad vodom i izvuklo se. Stropoštavši se na obalu, shvatile su da im nema djece. Neke bi onda jurnule nazad prema rijeci i bacale se u vodu da se utope.¹

Masovna pogibija žena i djece kod tog mosta u Kulen-Vakufu bila je tek dio niza pokolja u tom mjestu i okolici koji su započeli prethodnog

¹ Hana Štrkljević u Lična arhiva Esada Bibanovića (u daljnjem tekstu: LAEB), “Kulen Vakuf”, 101; intervju s Muratom Mušetom, 27. septembar 2008, Kulen-Vakuf; Mehmedom Štrkljevićem, 28. septembar 2008, Kulen-Vakuf.

dana, ujutro 6. septembra 1941. godine. Trajat će narednih četrdeset i osam sati, tokom kojih će biti ubijeno čak dvije hiljade ljudi. Stotine su se podavile u Uni, još ih je više bačeno u mrak dubokih okomitih jama, dok su drugi bili strijeljani, umlaćeni kamenjem i zaklani poljoprivrednim alatima. Ova ubistva bila su među najstrašnijim epizodama nasilja među zajednicama u tom kraju u periodu 1941–1945. Ipak, u decenijama koje su uslijedile oblik javnog sjećanja na te žrtve bila je zaglušujuća šutnja. Hladna i bistra unaska voda nastavila je teći kroz klisuru ispod mosta gdje se toliki broj žena i djece udavio, bujajući uz huku zimi i u proljeće, a potom se u ljeto povlaćeci i tiho tekući. Međutim, osim onih koji su preživjeli ubistva i njihove djece kojima su oni ponekad pričali svoje mučne priče, niko ko bi prelazio preko tog mosta ne bi znao šta se tamo dogodilo. Tek će više od šezdeset godina kasnije – u junu 2004. godine – na zapadnoj strani mosta na stijenu biti zakovana skromna ploča. Podsjećala je na živote izgubljene 1941. godine i ta ubistva nazvala “genocidom”, što je riječ koja te godine još nije postojala. Činilo se da je s postavljanjem te ploče bila prekinuta dugogodišnja šutnja. Konačno se moglo javno sjećati ljudi čiji su životi oduzeti i možda je mogla započeti neka vrsta mirenja s nasilnom prošlošću.

Ova priča o ekstremnom nasilju, a potom o zaglušujućoj šutnji u jednom bosanskom gradiću postavlja niz pitanja koja nas pozivaju da je sagledamo šire kako bismo bolje razumjeli zbunjujuće načine na koje se pamte epizode nasilja među zajednicama. Zašto se dešavaju šutnje nakon ubijanja među zajednicama? Šta im omogućava da ustrajavaju? Da li njihovo prekidanje predstavlja osnovu na kojoj se može podsticati pomirenje? Od kasnih 1980-ih historičari i drugi koji se bave sjećanjem pokazuju kako vlade i elite koriste javna sjećanja na ratove i druge slučajeve nasilja radi ostvarivanja političkih ciljeva, posebno radi promicanja nacionalne kohezije i patriotizma. Ipak, ta literatura nam malo govori o dinamici šutnje.² Početkom 2010-ih historičari i drugi počinju

²Vidi, naprimjer, Tony Judt, “The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe,” *Daedalus* 21, no. 4 (1992): 83-118; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective*

posvećivati veću pažnju toj nedovoljno istraženoj temi, napominjući da elite često nameću šutnju o nasilju iz prošlosti kada smatraju da sjećanja na njega ugrožavaju njihov postkonfliktni legitimitet.³ Obimna literatura o javnim politikama u vezi s ljudskim pravima, ratnim zločinima i tranzicijskoj pravdi sugerira da je šutnja o zločinima štetna za sposobnost zajednice da se oporavi nakon lokalnog nasilja.⁴ Da citiram odlomak iz uvoda u izvještaj Ujedinjenih nacija iz 2014. o odnosu između procesa pomirenja nakon konflikta i memorijalizacije:

*Počevši od 1980-ih, gradnja spomen-obilježja postala je povezana s idejom da je osiguravanje javnog priznanja prošlih zločina neophodno zbog žrtava, da je od suštinskog značaja za sprečavanje daljnjeg nasilja i da je potrebno za redefiniranje pojma nacionalnog jedinstva. Memorijalizacija je često ono što zahtijevaju žrtve i cijelo društvo, te se smatra da se put ka nacionalnom pomirenju ostvaruje ne samo zakonskom reparacijom već i simboličnim reparacijama, poput spomen-obilježja.*⁵

Iako su zagovornici ljudskih prava ovo osjećanje propagirali posljednjih nekoliko decenija širom svijeta, antropolozi koji rade u postkonfliktnim kontekstima, kao što su Sijera Leone i Ruanda, pokazali su da

Memory and the Making of Israeli National Tradition (Chicago: University of Chicago Press, 1995); Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Jan-Werner Müller, ur., *Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

³ Vidi, naprimjer, Jay Winter, "Thinking about Silence," u Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur., *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 3-31; Alon Confino, "The Warm Sand of the Coast of Tantura: History and Memory in Israel after 1948," *History & Memory* 27, no. 1 (2015): 43-82.

⁴ Vidi, naprimjer, Richard Ashby Wilson, "Justice and Retribution in Post- conflict Settings," *Public Culture* 15, no. 1 (2003): 187-190.

⁵ Generalna skupština Ujedinjenih nacija, Vijeće za ljudska prava, "Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights, Farida Shaheed, Memorialization Processes," 23. januar 2014, 5, para. 9; za kritiku tog stava, vidi Lea David, *The Past Cannot Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

je zapravo šutnja o zločinima iz prošlosti često ono što ljudi u lokalnim zajednicama žele. To može imati veze s dugogodišnjom tradicijom odsustva rasprave o nasilnoj prošlosti, što je reakcija na življenje s bolnim uspomenama ili način reintegracije s prethodnim neprijateljima bez podsticanja trajnog sukoba.⁶

Ipak, može se ponuditi argument da su i održavanje i prekidanje šutnje o nasilju iz prošlosti loša osnova na kojoj bi se podsticalo pomirenja koje se može široko definirati kao čin ili proces ili ponovna uspostava sklada ili prijateljskih odnosa.⁷ Održavanje šutnji često dovodi do želje da se one prekinu; ali oni koji ih prekidaju često pokazuju isto toliko spremnosti da uspostave nove šutnje koliko i oni koji su ih prethodno ušutkavali. Čini se da je taj ciklus nemoguće prekinuti. U svojoj studiji o sjećanju na rat u Vijetnamu Viet Thanh Nguyen sugerira da izbor između sjećanja i memorijalizacije i prešućivanja i zaborava predstavlja lažnu dihotomiju. Umjesto toga, on nudi pojam “pravednog sjećanja”, što je sposobnost da se istovremeno kazuje i čovječna i nečovječna historija nasilne prošlosti. On pritom sugerira da trebamo nastojati sagledati kako “čovječno obitava u nečovječnom”, ne samo u onima s čijim ponašanjem saosjećamo ili ga osuđujemo već i u nama samima, budući da se mi ne razlikujemo od onih čije historije kazujemo. Prema Nguyenovim riječima:

Kada je riječ o ratu, osnovna dijalektika između sjećanja i zaborava, stoga, nije tek sjećanje i zaboravljanje određenih događaja ili ljudi. Osnovna dijalektika između sjećanja i zaborava temelji se na sjećanju na našu čovječnost i zaboravljanju naše nečovječnosti, dok se obratno sjećamo

⁶ Vidi, naprimjer, Rosalind Shaw, “Memory Frictions: Localizing the Truth and Reconciliation Commission in Sierra Leone,” *International Journal of Transitional Justice* 1, no. 2 (2007): 183-207; Susanne Buckley-Zistel, “Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda,” *Africa: Journal of the International African Institute* 76, no. 1 (2006): 131-50; o ovoj dinamici u Bosni i Hercegovini nakon rata 1992-1995, vidi Marita Eastmond and Johanna Mannergren, “Silence as Possibility in Postwar Everyday Life,” *International Journal of Transitional Justice* 6, no. 3 (2012): 502-524.

⁷ O pojmu “pomirenje” vidi Jens Meierhenrich, “Varieties of Reconciliation,” *Law & Social Inquiry* 33, no. 1 (2008): 195-231.

nečovječnosti drugih zaboravljajući njihovu čovječnost. Umjesto toga, pravedno sjećanje zahtijeva onaj konačni korak u dijalektici etičkog sjećanja – ne samo kretanje između etike svoga sjećanja i sjećanja drugih već i pomak ka etici sjećanja na to kako u nečovječnosti obitava čovječnost.⁸

Nadovezujući se na Nguyenove spoznaje, njegovanje “pravednog sjećanja” sugerira neophodnost odricanja od sjećanja na nasilnu prošlost kao nečega što se temelji na međusobno isključujućim mitovima, a umjesto toga, sugerira posvećivanje građenju sjećanja koje karakteriziraju istine koje uzajamno koegzistiraju. Možda te često bolne i suprotne istine nije moguće pomiriti, ali one se moraju priznati – i memorijalizirati – kako bi se stvorila mogućnost njegovanja “pravednog sjećanja”.

Rekonstrukcija lokalne historije sjećanja na nasilnu prošlost u jednom kutku Bosne pruža nam živopisan skup lokalnih priča pomoću kojih možemo istražiti granice i mogućnosti takvog jednog globalnijeg izazova. Tokom ljeta i jeseni 1981. godine u sjeverozapadnoj Bosni otkrivena su dva spomenika, jedan u mjestu Kulen-Vakuf, a drugi nadomak obližnjeg grada Bihaća, kojima se nastojalo memorijalizirati žrtve ubijene 1941. godine. Korištenjem lokalnih arhivskih dokumenata, fotografija, terenskog rada i intervjuva možemo prodrijeti ispod tada izrečenih javnih izjava o značenju tih spomenika i otkriti ono što Mariane C. Ferme zove “ono ispod”.⁹ Čineći to, možemo se potruditi da objasnimo kako su ovi spomenici – koji su izričito izgrađeni u znak sjećanja na žrtve rata – zapravo nastojali ušutkati određene aspekte nasilne prošlosti, i kako su, kao takvi, predstavljali lošu osnovu za poslijeratno pomirenje jer nisu uspijevali odnjegovati “pravedno sjećanje”.

Ali otkrivanje te povijesti – koliko god taj posao bio izazovan – također se čini nedovoljnim. Nužno potreban zadatak je odmaknuti se od pukog davanja smisla sjećanju na nasilnu prošlost tumačenjem porijekla,

⁸ Viet Thanh Nguyen, *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017), 19.

⁹ Mariane C. Ferme, *The Underneath of Things: Violence, History, and the Everyday in Sierra Leone* (Berkeley: University of California Press, 2001).

dinamike i implikacija dugotrajne šutnje. Moramo se zapitati i kako bi nam izlazak iz naizgled beskonačnog ciklusa šutnji mogao pružiti ono što Ariella Azoulay naziva “potencijalnom historijom”, odnosno “nastojanjem da stvorimo nove uslove kako za to kako stvari izgledaju tako i za to kako mi izgledamo kao naratori, oni koji mogu – u bilo kojem trenutku – intervenirati u poredak stvari koji je nasilje uspostavilo kao svoj prirodni poredak”.¹⁰ Kada je predmet našeg bavljenja povijest sjećanja na nasilje, izazov našeg zadatka je da u svom historijskom istraživanju otkrijemo sredstva kojima se prevazilaze oni pejzaži sjećanja koji podstiču šutnje i mitove o nasilnoj prošlosti. Da bi se taj cilj postigao, konačna priča koju ovdje valja ispričati je ona koja se temelji na historijski utemeljenoj imaginaciji: kako bi mogao izgledati alternativni memorijalni krajolik u kojem bi temelj šutnji – svijet prožet uzajamno isključivim mitovima – mogao ustupiti mjesto svijetu zasnovanom na istinama koje uzajamno koegzistiraju, a samim time i na međusobnom priznavanju naše zajedničke čovječnosti i naše zajedničke nečovječnosti?

27. JULI 1981 – GARAVICE

Prije nego što se pozabavimo tim pitanjem prvo trebamo započeti našu priču, što znači povratak u ono poslijepodne 27. jula 1981. godine. To mjesto s blagim, valovitim brežuljcima nalazi se tek nekoliko kilometara izvan grada Bihaća u sjeverozapadnoj Bosni, oko rijeke Une, pedesetak kilometara sjeverozapadno od Kulen-Vakufa. Tog vrelog ljetnog dana hiljade ljudi okupilo se na tom mjestu, poznatom kao Garavice, da učestvuju u otkrivanju spomen-obilježja u znak sjećanja na one koje su komunističke vlasti nazivale “žrtvama fašističkog terora”, odnosno civilnim žrtvama Drugog svjetskog rata u tom kraju koji je počeo 1941. i trajao do 1945. godine.¹¹

¹⁰ Ariella Azoulay, “Potential History: Thinking through Violence,” *Critical Inquiry* 39, no. 3 (2013): 565.

¹¹ Za studiju slučaja politike sjećanja zajednice vis-à-vis “žrtava fašističkog terora” u drugom dijelu Jugoslavije, vidi Danijel Vojak, Filip Tomić i Neven Kovačev, “Remembering

Tokom kasnih 1960-ih i cijelih 1970-ih lokalne komunističke vlasti prikupljale su sredstva za izgradnju spomen-obilježja na tom mjestu.¹² Beogradskog arhitektu Bogdana Bogdanovića, autora spomen-obilježja u nekadašnjem koncentracionom logoru Jasenovac (u današnjoj Hrvatskoj) i drugih spomenika u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, lokalne vlasti u Bihaću su 1969. godine odabrale da izradi projekt spomenika na Garavicama.¹³ Na njegovom vrhu trebalo je podići grupu visokih apstraktnih kamenih struktura koje bi predstavljale majke. Za Bogdanovića je izbor ženske figure bio način da u spomen-obilježje unese element nade i osjećaj ponovnog rađanja: “Ženu sam izabrao kao simbol života.”¹⁴ Figure su trebale biti postavljene tako da izgledaju kao da bdiju nad ostatkom lokaliteta koji je trebao biti “veliko polje žrtava”.¹⁵ Bogdanović je eksplicitno rekao da želi da figure nemaju etničku ili nacionalnu identifikaciju.¹⁶ Uzdignute visoko na brdu, trebale su djelovati kao most između mračnih ratnih dana i svijetle budućnosti. Naglasak spomenika na budućnost, a ne na prošlost, bio je najočitiji na ploči postavljenoj na ulazu na stazu koja je posjetitelje vodila uzbrdo, prema apstraktnim ženskim figurama.

the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990,” *History & Memory* 31, no. 1 (2019): 118–150.

¹² Izgradnja je službeno započela 27. jula 1974. Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona (u daljnjem tekstu, AMUSK), Zbirka informacija o spomenicima Narodnooslobodilačke borbe (u daljnjem tekstu, ZIS NOB), kut. 4, fas. 20, 1. januar 1975, 1.

¹³ AMUSK, ZIS NOB, kut. 4, fas. 20, Odbor za izgradnju spomen parka, juni 1967, 2; o historiji Jasenovca, vidi Ivo Goldstein, *Jasenovac* (Zagreb: Fraktura, 2018).

¹⁴ AMUSK, ZIS NOB, kut. 4, fas. 20, *Spomen-park žrtvama fašističkog terora* (pamflet bez datuma, najvjerojatnije štampan 1981). Izgradnja spomen-obilježja na mjestima masovnih ubijanja kao što su Jasenovac i Garavice, među ostalima, kako bi se prenio osjećaj “vjere u budućnost” nije tek odraz Bogdanovićevog političkog i umjetničkog senzibiliteta; bila je to i zvanična pozicija Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Vidi Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, prevod Aleksandra Kostić (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014), 241.

¹⁵ “Spomen Park Garavice: Život je jači od smrti”, *Krajina: List Saveza socijalističkog radnog naroda bihačkog sreza*, 10. juli 1981, 1.

¹⁶ *Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice*.

Na natpisu (*Fotografija 1*) stoji:

Život je jači od smrti,
pravda jača od zločinâ,
ljubav od mržnje.

Planirano je da se otkrivanje spomen-parka na Garavicama poklopi sa 27. julom 1981. godine, danom kada se obilježavala četrdeseta godišnjica ustanka u tom kraju pod vodstvom komunista. Glavni govornik na svečanosti bio je Hamdija Pozderac, tadašnji član Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i najutjecajnija politička ličnost toga kraja.¹⁷ On je u svom govoru objasnio šta vlasti žele saopćiti tim spomen-parkom: “U našoj zemlji ima mnogo krajeva i mjesta gdje su fašistički okupatori i domaći izdajnici počinili neviđena zvjerstva nad nevinim ljudima svih naroda i narodnosti. Jedno od takvih mjesta su i Garavice, koje su po broju ubijenih patriota jedno od mjesta najvećeg masovnog ubijanja i fašističkih zlodjela.” Zatim je pažljivo skicirao koga vlasti vide kao žrtve ubijene na tom lokalitetu 1941. godine: “Ovdje, na ovom mjestu, ustaše i Nijemci izvršili su genocid nad nedužnim srpskim stanovništvom...”, kao i nad “politički naprednim muslimanskim i hrvatskim radnicima, građanima i omladinom te jednim brojem Jevreja iz Bihaća i okolice.”¹⁸

¹⁷ Vidi Safet Hrnjica, *Hamdija Pozderac: Žrtva vremena* (Bihać: Grafičar, 2010).

¹⁸ “Veličanstvenim narodnim zborom otvoren spomen park Garavice”, *Krajina*, 31. juli 1981, 1-3. Ustaše su bile grupa ekstremnih hrvatskih nacionalista koja je formirana u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji i bila opredijeljena da nasiljem stvore samostalnu hrvatsku nacionalnu državu i očiste je od svih onih koje nisu smatrali “Hrvatima”. Vidi Fikreta Jelić-Butić, “Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941”, *Časopis za suvremenu povijest* 1, br. 1-2. (1969): 55-91; o njihovim aktivnostima u periodu 1941–1945, vidi Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977).

Fotografija 1: Spomen-ploča na Garavicama kakva je danas. Apstraktne skulpture koje predstavljaju majke mogu se vidjeti na vrhu brda u pozadini. Fotografiju snimio autor.

Pozderčeva formulacija, koja je žrtve prikazala kao multietničku grupu, bez ikakve hijerarhije u pogledu broja žrtava, utrla je put njegovoj ključnoj poruci: razvijanju “bratstva i jedinstva” u toku rata. Po njegovim riječima: “ideja bratstva i jedinstva i pune nacionalne ravnopravnosti postala je temelj naše narodnooslobodilačke borbe i bitna komponenta strategije Komunističke partije u socijalističkoj revoluciji. Bila je, kako je to naglasio (predsjednik) Tito, jedan od glavnih izvora naše snage i jamstvo svih naših pobjeda.”¹⁹ Suština poruke bila je da su ubijani ljudi svih nacionalnosti; a ta masovna ubistva natjerala su ih da se udruže u borbi protiv – i konačno do poraza – onih koji su pokušavali uništiti druge na osnovu njihove percipirane nacionalnosti.

¹⁹ “Veličanstvenim narodnim zborom.”

3. NOVEMBAR 1981 – KULEN-VAKUF

Tek nešto više od tri mjeseca kasnije otkriven je još jedan spomenik u tom istom dijelu Bosne. Izgrađen je u Kulen-Vakufu, koji se, kao i Bihać, prostire uz rijeku Unu, pedesetak kilometara jugoistočno. U 13 sati 3. novembra 1981. godine nekoliko stotina ljudi okupilo se na mjestu novoizgrađenog spomenika i ubrzo potom počelo je i njegovo svečano otkrivanje.²⁰

Taj dan bio je kulminacija višegodišnjeg djelovanja istaknutih partizana toga kraja, odnosno komunističkih ratnih prvoboraca koji su 1978. godine osnovali odbor za izgradnju spomenika. Kad su prikupili sredstva od lokalnih društveno-političkih organizacija i građana, obratili su se mladoj bihačkoj arhitektici Sadeti Ibrahimpašić s molbom da uradi projekt spomenika. Njihova uputstva bila su jednostavna: dizajnirati spomenik partizanskim borcima u tom kraju, ili “palim borcima”, kako su se u to vrijeme zvali. Na pločama bi bio uklesan spisak imena, a glavna tema spomenika bila je “bratstvo i jedinstvo” tih boraca.²¹ Ibrahimpašić je kao glavni motiv spomenika odabrala simbol neprocvtjanog pupoljka. Mjesto spomenika bilo bi kružno. U njegovom središtu stajao bi veliki cvijet koji predstavlja Jugoslaviju. Oko njega bi bilo osam manjih cvjetova, koji bi predstavljali šest republika i dvije autonomne pokrajine u jugoslavenskoj federaciji. Četiri ploče bi bile postavljene na tlu, okrenute prema gore na pozicijama sjever/jug i istok/zapad, i na njima bi bila uklesana imena 147 “palih boraca” toga kraja.

Spomenik bi bio posvećen partizanima i povezao bi njihovu smrt s rođenjem nove, socijalističke Jugoslavije, koju je simbolizirao veliki cvijet u sredini. Osam manjih cvjetova, koji predstavljaju pojedine republike i autonomne pokrajine, simbolizirali bi jednakost svih naroda i njihovo sadašnje i buduće postojanje u “bratstvu i jedinstvu”. Te teme bi dodatno naglasila imena “palih boraca”, koja su trebala biti isklesana

²⁰ “Uz novembarske praznike u Kulen Vakufu”, *Krajina*, 13. novembar 1981, 2.

²¹ AMUSK, ZIS NOB, fas. 47, Odbor za izgradnju spomenika palim borcima, Kulen-Vakuf, april 1981, 1-6.

zajedno po abecednom redu, bez naznake hijerarhije ili nacionalnosti.²²

Tako je 3. novembra 1981. godine grupa partizana prvoboraca iz toga kraja, u odijelima, stajala u prvom redu mase nasuprot podija postavljenog pored spomenika (*Fotografija 2*). U rukama su imali vijence. U masi su bili ljudi svih uzrasta. Prisutni su bili brojni rođaci partizana čija su imena bila uklesana na četiri ploče.²³ Članovi kulturno-umjetničkog društva iz toga kraja bili su u narodnim nošnjama. Uхватili su se za ruke i zaigrali kolo, ukrug oko spomenika. Drugi su pjevali.²⁴ Tinejdžeri su se popeli na krovove obližnjih kuća kako bi imali bolji pogled.²⁵

Fotografija 2: Otkrivanje spomenika u Kulen-Vakufu. Izvor: *Kulen-Vakuf* (neobjavljeni foto-album) (1981). Ljubaznošću Sadete Ibrahimpašić.

²² Intervju sa Sadedom Ibrahimpašić, 29. septembar 2008, Bihać; *Kulen-Vakuf* (neobjavljeni foto-album) (1981). Jedan primjerak mi je na raspolaganje stavila arhitektica koja je dizajnirala spomenik, Sadeta Ibrahimpašić.

²³ *Kulen-Vakuf*.

²⁴ “Uz novembarske praznike u Kulen-Vakufu.”

²⁵ *Kulen-Vakuf*.

Među onima koji su tog dana držali govore bio je Hajro Kulenović, penzionirani general Jugoslavenske narodne armije. Rodom iz toga kraja, imao je ključnu ulogu u lobiranju za izgradnju spomenika. Kulenović je u svom govoru istakao doprinos partizana Kulen-Vakufa i susjednih sela “narodnooslobodilačkom ratu”. Odazvali su se pozivu Josipa Broza Tita i Komunističke partije da se priključe borbi za oslobođenje. “Svojom krvlju”, rekao je Kulenović, “ispisali su najslavnije stranice naše historije i iskovali najveće naslijeđe naše revolucije: bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.”²⁶

1941 – GARAVICE

Otkrivanje spomenika na Garavicama i u Kulen-Vakufu moglo bi se shvatiti kao još jedan odraz masovnih nastojanja raznih grupa u Jugoslaviji da se javno govori o onim aspektima rata za koje je Komunistička partija smatrala da ih trebaju pamtiti mlađe generacije.²⁷ Već do 1961. godine podignuto je više od četrnaest hiljada spomenika širom zemlje, ili u prosjeku skoro sedam dnevno – svakog dana – od 1947. godine, kada su osnovane i počele djelovati partizanske boračke organizacije.²⁸ Do 1981. broj spomen-obilježja eksponencijalno je rastao povrh te već ogromne brojke.²⁹ Mnogima se u to vrijeme, a možda i danas, činilo da je podsjećanje na Drugi svjetski rat sve prisutno, tako

²⁶ “Uz novembarske praznike u Kulen-Vakufu.”

²⁷ Komunistička partija je 1952. godine preimenovana u Savez komunista; za komunističku politiku sjećanja u Jugoslaviji, vidi Wolfgang Hoepken, “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia,” *East European Politics and Societies: and Cultures* 13, no. 1 (1998): 190-227; i Mate Nikola Tokić, “Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia” (doktorska disertacija, University of Pennsylvania, 2007).

²⁸ Arhiv Jugoslavije (u daljnjem tekstu, AJ), Fond 297, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (u daljnjem tekstu: SUBNOR J), inv. I, fas. 20, Izveštaj o radu Centralnog odbora Saveza boraca NOR-a, 1961, 52.

²⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu, ABiH), Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu, SUBNOR BiH), Pregled stratišta i ŽFT u BiH, novembar 1983, 1-31.

da može izgledati da spomenici na Garavicama i u Kulen-Vakufu nisu bili ništa posebno.

Ipak, ono što je bilo upečatljivo u vezi s mnogim od tih spomenika nije samo njihov broj i ogromna prisutnost. Bila je to i zaglušujuća šutnja o raznim neprobavljivim aspektima ratnog nasilja među zajednicama, koja je u njima bila fizički prisutna. Pogledajmo sad još jednom spomenike na Garavicama i u Kulen-Vakufu i upitajmo se koje su to aspekte ratnog nasilja oni nastojali prešutjeti. Odgovor na to pitanje nalaze da ispričamo nekoliko priča koje nas vraćaju u vrijeme četrdeset godina prije otkrivanja ovih spomenika. Te priče nas podsjećaju na to da se proučavanje načina na koji ljudi pamte nasilnu prošlost nikad ne može odvojiti od povijesti samog tog nasilja.

Tokom ljeta 1941. godine Garavice zapravo nisu bile mjesto gdje su svi spomenuti narodi i narodnosti ubijeni u podjednakom broju, što je želio sugerirati spomenik iz 1981. godine. Garavice su bile mjesto gdje su fašisti u Bihaću, poznati kao ustaše, pod rukovodstvom lokalnog moćnika Ljubomira Kvaternika, pobili hiljade žrtava, posebno onih koje su smatrali “Srbima”.³⁰ Druge etničke i političke kategorije ubijane su na tom lokalitetu, ali to je prije svega bilo mjesto gdje su masovno ubijani ljudi jedne percipirane nacionalnosti – srpske.³¹ Manje od jedne decenije nakon tih ubistava, 1949. godine, mještani su na Garavicama podigli mali spomenik. Taj spomenik bio je mnogo bliži sagledavanju istine o onome što se dogodilo 1941. godine nego onaj koji su lokalne komunističke vlasti izgradile 1981. godine.

Uklesan ćirilničnim pismom, natpis na ploči spomenika glasi: “Narod bihačkog kraja i grada Bihaća podiže ovaj spomenik kao trajnu uspome-
nu na 12.000 nedužnih Srba koje su ustaški zlikovci zvjerski ubili između

³⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 54-55; o tim dinamikama u susjednom regionu Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u tom istom vremenu, vidi Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007).

³¹ AJ, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u daljnjem tekstu DKUZ), fas. 735, inv. br. 56127; fas. 587, inv. br. 14322; fas. 588, inv. br. 14395-14442; kut. 493, dos. br. 4942.

juna i oktobra 1941. godine.”³² Brojka od dvanaest hiljada žrtava je gotovo sigurno bila znatno pretjerana. Baš kao i brojka od sedamsto hiljada žrtava za koje se tvrdi da su ubijene u koncentracionom logoru Jasenovac, čini se da se i ova brojka pojavila u prvim godinama rata bez uvjerljive dokumentacije.³³ Čini se da su je prvi spomenuli neki mještani, a pojavljuje se i u nekim svjedočenjima i izvještajima koje su neposredno nakon rata sačinili istražitelji ratnih zločina iz tog kraja.³⁴ Zabilježio ju je tokom rata i čovjek iz Titovog užeg kruga Vladimir Dedijer, i kasnije ga objavio u svom ratnom dnevniku.³⁵ Koristeći se takvim izvorima, nekoliko historičara je ovu brojku navodilo, čak i uvećavalo, u knjigama objavljenim tokom 1960-ih i 1970-ih.³⁶ Brojka od dvanaest hiljada žrtava tako je uhvatila korijenja kao “činjenica” u sjećanju mještana, pa i cijele Jugoslavije.

Možda se jedino javno osporavanje te brojke pojavilo u vidu još jednog spomenika, koji su nedaleko od spomen-obilježja iz 1949. godine, podigli mještani na Garavicama 1951. godine, ovaj put na inicijativu domaćih partizana prvoboraca. Ovaj drugi spomenik imao je natpis sličan svom prethodniku, osim što je broj žrtava smanjen za dvije hiljade: “Na ovom mjestu 1941. godine ustaški zlikovci su na najstrašnji način pobili 10.000 nedužnih Srba iz Bihaća i okoline.”³⁷ Ovdje je značajno to koliko su glasine, koje su širili i lokalni stanovnici i vlasti, pomogle da se učvrsti široko rasprostranjeno mišljenje o ubijanju velikih razmjera na Garavicama – s najmanje deset hiljada žrtava – iza kojeg nije bilo činjenične potvrde.³⁸

³² AMUSK, ZIS NOB, kut. 5, fas. 21, Spomenik s Garavice.

³³ Goldstein, *Jasenovac*, 772-797.

³⁴ AJ, Fond 110, DKUZ, fas. 735, inv. br. 56127; fas. 587, inv. br. 14322; fas. 588, inv. br. 14395-14442; kut. 493, dos. br. 4942.

³⁵ Vladimir Dedijer, *Dnevnik: 1941-1944*, vol. 2 (Rijeka: Liburnija; Zagreb: Mladost, 1981), 12.

³⁶ Vidi, naprimjer, Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 66; Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 166.

³⁷ AMUSK, Zdravko Dizdar i Enisa Jusić, “Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području opštine Bihać” (neobjavljeni rukopis), 69-70.

³⁸ AMUSK, Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice, kut. 2, 25. februar 1981, 7. O načinima na koje glasine i službeni naponi međusobno djeluju u odlučnom oblikovanju

Neki preliminarni radovi na ekshumaciji posmrtnih ostataka žrtava obavljani su na toj lokaciji tokom ranih 1950-ih, što je moglo pomoći da se utvrdi tačniji broj. Ali taj posao je zaustavljen, navodno zbog nedostatka sredstava.³⁹ Ipak, bez obzira na pretjeranu prirodu predloženog broja žrtava, dokumentacija koju je krajem 1940-ih sačinila regionalna komisija za istragu ratnih zločina sugerira da je broj žrtava koje su pobile lokalne ustaše zaista bio na hiljade, mada mnogo manje od dvanaest hiljada.⁴⁰ Ova ipak značajna brojka potvrđena je skoro četrdeset godina kasnije, sredinom 1980-ih, kada su partizani prvoborci tog kraja sačinili povjerljivi izvještaj o broju civilnih žrtava rata u tom kraju.⁴¹

Međutim, važniji je razlog zbog kojeg su oni bili ubijeni: u Bihaću 1941. ustaške glavešine su htjele očistiti svoj kraj od svega što su definirali kao “srpsko”. Oba spomen-obilježja koja su stanovnici tog kraja podigli ubrzo nakon rata, 1949. i 1951. godine, jasno su artikulirala dinamiku ratnog nasilja, mada su preuveličali broj žrtava.⁴² S obzirom na prirodu nasilja na Garavicama tokom 1941. godine, spomenik tu podignut 1981. ušutkao je specifično etniciziranu prirodu ubistava. Umjesto toga, on je pomogao da se izgradi mit o tome kako su ljudi svih naci-

konteksta ratnih narativa, čak i među onima koji su neposredni svjedoci, vidi Jovan Byford, “Shortly afterwards, we heard the sound of the gas van’: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia,” *History & Memory* 22, no. 1 (2010): 5-47.

³⁹ “Prenos ostataka žrtava fašističkog terora u Bihaću, *Krajina*, 29. novembar 1954, 5; ABiH, Fond SUBNOR BiH, Sreski odbor Saveza boraca NOR-a Bihać, 24. august 1950, 1; Arhiv Unsko-sanskog kantona (u daljnjem tekstu, AUSK), Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Bihać (u daljnjem tekstu SK SK BiH Bihać), kut. 148, 15. februar 1955, 5.

⁴⁰ AJ, Fond 110, DKUZ, fas. 735, inv. br. 56127; fas. 587, inv. br. 14322; fas. 588, inv. br. 14395–14442; kut. 493, dos. br. 4942.

⁴¹ ABiH, Fond SUBNOR BiH, SUBNOR Bihać, Izvještaj po aktu pov. 05- 7/83, 1. Broj žrtava u Garavicama iz općine Bihać naveden je kao “2.926 ubijenih, većinom srpske nacionalnosti.”

⁴² U raspravama među odgovornima za izgradnju spomenika na Garavicama predloženo je da se nejasnoća oko broja žrtava riješi uvrštavanjem sljedećeg teksta na ploču koja će biti izgrađena na tom mjestu: “Niko imenovan – niko zaboravljen.” Vidi AMUSK, Fond Spomen-parka žrtvama fašističkog terora Garavice, kut. 2, 6. mart 1981, 1.

onalnih kategorija bili podjednako žrtve na tom mjestu.⁴³ Ta amorfnja grupa i selektivno pričanje povijesti koja je dovela do njihove smrti, ukazivali su na to koga su komunističke vlasti smatrale jedinim “žrtvama vrijednim žaljenja”; da upotrijebim nezaboravnu frazu Judith Butler.⁴⁴

1941 – KULEN-VAKUF

Što se tiče spomenika podignutog u Kulen-Vakufu 1981. godine, šutnje koje je on podsticao bile su još upečatljivije. Njihova priroda najbolje se može ocijeniti pogledamo li *Fotografiju 3*, snimljenu na dan otkrivanja spomenika. Za govornicom je Nikola Karanović, general u penziji Jugoslavenske narodne armije. On je komandovaoustanicima na području Kulen-Vakufa, od kojih će većina kasnije postati partizani. Bio je i komandant grupi boraca koji su 6. septembra 1941. zajedno s drugima napali kolonu od oko 5.600 muškaraca, žena i djece. Gotovo svi u toj koloni bili su muslimani iz Kulen-Vakufa i okolnih sela koji su pokušavali izbjeći u Bihać. Napustili su svoj zavičaj nakon što je oko 110 lokalnih ustaša počinilo talase masakra nad njihovim komšijama u pravoslavnim selima tokom juna – augusta 1941. godine, što je rezultiralo stotinama mrtvih. Dana 6. septembra 1941. borci pod Karanovićevom komandom učestvovali su u nizu osvetničkih pokolja nad svojim komšijama muslimanima, u kojima su za četrdeset i osam sati pobili oko dvije hiljade ljudi, od kojih su mnogi bili žene i djeca. Za to vrijeme više od četiri stotine muškaraca i dječaka bačeno je u jednu vertikalnu jamu.⁴⁵

⁴³ Upečatljivost ovog mita može se ocijeniti kad se prouče povjerljivi izvještaji koje je sačinila organizacija partizanskih prvoboraca bihačke regije tokom 1983–1985. – samo nekoliko godina nakon otkrivanja spomenika u Garavicama. Ogromna većina ubijenih na Garavicama naziva se “Srbima” i “općenito srpske nacionalnosti”, dok se smatra da je broj ubijenih označenih kao “Muslimani, Jevreji i Hrvati” znatno manji. Vidi ABiH, Fond SUBNOR BiH, SUBNOR Bihać, Izvještaj po aktu pov. 05- 7/83, 1; *ibid.*, Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora na području opštine Bihać, 4. novembar 1985, 1-2.

⁴⁴ Judith Butler, *Frames of War: When Is Life Grievable?* (London: Verso, 2009).

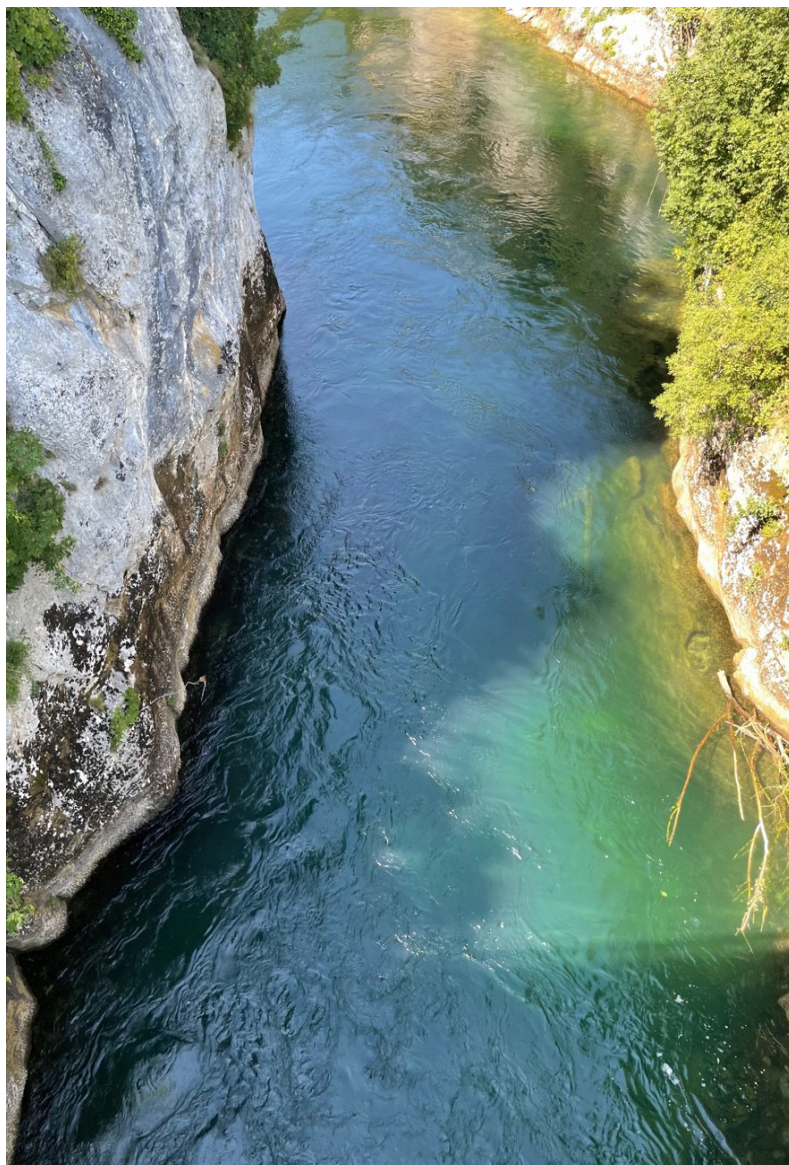
⁴⁵ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, prevod Senada Kreso (Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018), 217-264; Mujo Begić, *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013).

Kao što je opisano na početku ovog članka, umjesto da budu ubijene od komšija, stotine žena zaglavljeneh na mostu u Kulen-Vakufu bacile su svoju djecu, a potom skočile u bujice Une, gdje su se skoro svi utopili. *Fotografija 4* pokazuje ono što su one vidjele dok su netremice gledale dolje, u vodu, i u sebi izvodile nepojmljivu računicu da li bi one i njihova djeca mogli preživjeti padnu li u divlju rijeku. A ipak, 3. novembra 1981. godine, general Karanović nije ni spomenuo šokantno nasilje tokom ljeta 1941, koje je bilo najveća epizoda ubijanja u ratu u tom kraju. Umjesto toga, govorio je samo o 147 palih partizanskih boraca i njihovom doprinosu izgradnji “bratstva i jedinstva”. Kao što se vidi na *Fotografiji 3*, toga dana u masi su ga slušale desetine mještana. Iako su mnogi od njih preživjeli te masakre, kao i njihova djeca, stajali su šutke. Kako je bilo čuti govor o 1941. godini a da se ne spomene ubijanje dvije hiljade mještana tokom te godine? Kako je čudno moralo biti slušati Karanovića kako govori o značaju “bratstva i jedinstva” i šutke se prisjećati da su ustanici pod njegovom komandom masakrirali njihove majke, očeve, braću, sestre i komšije.

Fotografija 3: Penzionirani general Nikola Karanović obraća se okupljenima prilikom otkrivanja spomenika u Kulen-Vakufu. Izvor: *Kulen-Vakuf* (1981)

Kako je bilo gledati u novootkrivene ploče partizanskih boraca oko spomenika i među 147 imena vidjeti nekoliko onih za koje su neki mještani tvrdili da su bili među onima što su pobili njihove rođake i komšije?

Fotografija 4: Pogled s mosta u Kulen-Vakufu poznat kao “buk” (brzaci), s kojeg je u septembru 1941. nekoliko stotina žena i djece skočilo u smrt. Fotografiju snimio autor.

Živjeti iz dana u dan s ovakvim uznemirujućim susretima za neke mještane bila je redovna pojava. Mujo Dervišević bio je jedini preživjeli među više od četiri stotine muškaraca i dječaka koji su 8. septembra 1941. godine gurnuti u okomitu jamu. Uspio je osloboditi ruke od žice kojom su bili vezani i odjurio u obližnju šumu, gdje se nekoliko sati krio, primoran da sluša krike svojih rođaka i komšija dok su u grupicama ubijani. Ljude koji su ga pokušali ubiti i koji su ga ganjali do ruba šume prepoznao je po licu i zvuku njihovoga glasa. Nakon rata znao je naići na jednog od njih: Mileta Pilipovića, koji je stajao, spreman da ga zakolje, neposredno prije nego što je on uspio uteći. Prisjetio se jednog takvog susreta:

Rat je bio gotov... pa sam se zaposlio u građevinarstvu. Jednog dana miješam ja malter i pogledam niz cestu. Vidim nekog kapetana [Jugoslavenske narodne armije] kako ide prema meni i smješka se. Dovikne mi: 'Zdravo, Mujo!' A onda mi pruži ruku. Zurio sam i zurio u njega (i onda shvatio ko je). 'A što mi pružaš tu ruku!? Zar si zaboravio da si me tom rukom htio ubiti i gurnuti u jamu?!'⁴⁶

Ipak, prilikom otkrivanja spomenika u Kulen-Vakufu 3. novembra 1981. godine niko nije spomenuo zastrašujuću povijest s kojom su šutke živjeli od početka septembra 1941. godine. Umjesto da podsjeća na te tako traumatične događaje, spomenik u Kulen-Vakufu pomagao je da se učvrsti šutnja o povijesti međusobnog ubijanja u tom malom mjestu na Uni.

“PRAVEDNO SJEĆANJE”?

Te šutnje, čijem su učvršćivanju pomogli spomenici na Garavicama i u Kulen-Vakufu svakako nisu promovirale “pomirenje”. Komunističke vlasti u sjeverozapadnoj Bosni, kao i u cijeloj Jugoslaviji, nisu nastojale

⁴⁶ Svjedočenje Muje Derviševića u Ibrahim Kajan, “Pakao Vakuf Golubnjača”, *Ogledalo* 1, br. 2 (Dec. 1990): 26-27, ovdje 27.

koristiti spomenike za memorijaliziranje niti za bilo kakvo neposredno suočavanje s lokalnim povijestima nasilja među zajednicama koje dijele ljude. Niti su spomenici koje su gradili korišteni za promicanje pomirenja u zajednicama koje je takvo nasilje podijelilo. Znakovito je da se riječ “pomirenje” na lokalnim jezicima ne pojavljuje ni u jednom dokumentu koje su za sobom ostavili prvoborci i drugi zvaničnici komunističkih vlasti u sjeverozapadnoj Bosni odgovorni za provođenje u praksu politike sjećanja na rat. Za njih su ratni spomenici trebali služiti drugoj svrsi. U svojim studijama sjećanja na rat u Vijetnamu Nguyen je napisao da se “svi ratovi vode dvaput: prvi put na bojnopolju, drugi put u sjećanju.”⁴⁷ Mogla bi se predložiti slična formulacija o nasilju među zajednicama, koje se prvo izvrši u zajednicama ljudi, a potom često, po drugi put, u borbi da se zapamti ili prešuti ono što se dogodilo.

U Jugoslaviji su komunističke vlasti nastojale spomenike iskoristiti da promoviraju jednu sebičnu viziju nasilja među zajednicama 1941–1945. To je značilo da su se mogli obilježavati samo oni elementi iz prošlosti koji su im pomagali da promoviraju svoju političku agendu, u kojoj su isticali “bratstvo i jedinstvo” svih građana i herojstvo onih koji su kategorizirani kao partizani. Sjećanja koja su prijetila tom političkom programu morala su biti ušutkana. Ubrzo nakon rata predsjednik Tito je artikulirao tu dvojnu politiku, sjećanja i slavljenja s jedne a zaborava i prešućivanja, s druge strane: “Svugdje treba njegovati velike tradicije i naslijeđe Narodnooslobodilačkog rata. Ali se moramo pobrinuti i da se zaboravi sve što je negativno i sve ono čime se naši narodi ne mogu ponositi.”⁴⁸ Ova politika sjećanja na rat u Jugoslaviji, koja je bila slična u gotovo svim državama proizašlim iz Drugog svjetskog rata i koja je

⁴⁷ Viet Thanh Nguyen, “Just Memory: War and the Ethics of Remembrance,” *American Literary History* 25, no. 1 (2013): 144; Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 4.

⁴⁸ AJ, Fond 297, SUBNOR J, inv. II, fas. 111, Idriz Čejvan (citirajući predsjednika Josipa Broza Tita), *Tradicija NOR i revolucije i uloga muzeja* (1972), 5; o tome kako je ova politika sjećanja pretočena u praksu na nivou sela, vidi Max Bergholz, “When All Could No Longer Be Equal in Death: A Local Community’s Struggle to Remember Fallen Soldiers in the Shadow of Serbia’s Civil War, 1955–1956,” *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2008 (2010): 1-58.

usporediva s praksama drugih vlada nakon slučajeva masovnog nasilja, kao što su Ruanda i Izrael, decenijama je ostala nepromijenjena.⁴⁹

Može se razumjeti zašto bi komunisti zauzeli ovakav pristup. Ukazivanje na politiku koja je bila u osnovi njihove izgradnje spomenika ne znači da im se sudi; to nam jednostavno pomaže da razaznamo granice onoga što su nastojali postići izgradnjom spomenika. Kao što Alon Confino argumentira u vezi sa sjećanjem na rat u Evropi nakon 1945. godine: “Najveća opasnost u pokušaju da se razumije sjećanje nakon Drugog svjetskog rata jest kulturni anahronizam: pokušaj da se današnja moralna očekivanja o onome šta treba pamtiti nametnu onome što se stvarno pamtilo.”⁵⁰ Ipak, mada je komunistički pristup sjećanju na rat u Jugoslaviji u to vrijeme zacijelo imao svoju logiku, on se ne može smatrati “pravednim oblikom” sjećanja ni iz perspektive savremenika ni iz današnjeg ugla.

Arhivski dokazi pokazuju do koje mjere neki mještani zvaničnu politiku nisu smatrali “pravednim oblikom” sjećanja. Na skupu boračke organizacije u Bihaću 1963. godine zabilježeno je da pojedini mještani javno izražavaju nestrpljenje zbog indolencije vlasti prema lokalitetu Garavice i što se ne omogućava da se na njemu izgradi veće spomen-obilježje:

*Na mnogim sastancima boračke organizacije, i na drugim sastancima, o ovom pitanju se govori kao o značajnom političkom problemu. Čuju se kritike da je vrijeme da se preduzmu mjere da se gradi groblje na tom mjestu (Garavice). Ko može opravdati što danas tamo pase stoka? Neki ljudi su pisali novinama i slali fotografije snimljene s jednog od brda kritizirajući takav odnos prema nevinim žrtvama koje su tamo ubijene.*⁵¹

⁴⁹ Judt, “The Past Is Another Country”; John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W.W. Norton/The New Press, 1999); Jens Meierhenrich, “Topographies of Remembering and Forgetting: The Transformation of *Lieux de Mémoire* in Rwanda,” u Scott Straus and Lars Waldorf, ur., *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2011), 283-296; Uri Ram, “Ways of Forgetting: Israel and the Obliterated Memory of the Palestinian Nakba,” *Journal of Historical Sociology* 22, no. 3 (2009): 366-395.

⁵⁰ Alon Confino, “Remembering the Second World War, 1945–1965: Narratives of Victimhood and Genocide,” *Cultural Analysis* 4 (2005): 47.

⁵¹ ABiH, Fond SUBNOR BiH, Izveštaj o radu Predsjedništva SUBNOR- a sreza Bihać, 1963, 14.

Drugom prilikom, jedan anonimni mještatin, koji je za sebe rekao da je “jedan od preživjelih iz 1941”, pisao je u januaru 1967. direktno predsjedniku Titu o stanju na Garavicama. Nakon opisa lošeg stanja spomenika sagrađenog 1949. godine, on ne okoliša: “Prošlo je sedamnaest godina od tada, milioni dinara bačeni su niz Unu, ali spomenik na kraju ceste još čeka da bude izgrađen, a postao bi simbol koji bi nas podsjećao na prljavu prošlost i koji bi mlađim generacijama govorio da je ovdje, pod zemljom, proliveno 60.000 litara krvi a 12.000 krikova stopljeno u jedan.”

Slijedi napad na lokalne vlasti:

Kako se radi o velikom broju žrtava, možda treba zamoliti za pomoć Republiku, ili čak čitavu jugoslavensku zajednicu, ako općina nema sredstava. Ali to se ne čini jer su naši čelnici u Bihaću uradili nove urbanističke planove, dok pune svoje već pune džepove, a onda radno vrijeme provode u ispijanju kafe. Nema kancelarije u općini koja nije dobro opremljena šoljicama i ostalim rekvizitima za pravljenje kafe.

Mislim da je krajnje vrijeme da naše vođe shvate da braća, sestre i djeca ubijenih na Garavicama čekaju dan kad će moći podići glavu i gledati u solidno izgrađen spomenik, a ne u sadašnji koji se polako raspada.⁵²

U Kulen-Vakufu nije bilo spomenika koji bi anonimni pisci pisama kritizirali. Ali njegovi stanovnici i mještani okolnih sela su sigurno bili svjesni da se u njihovoj blizini grade spomen-obilježja žrtvama rata koje bi se mogle opisati kao “pali borci” ili “žrtve fašističkog terora”.⁵³ U slučaju ovih potonjih, civilne žrtve koje se memorijaliziraju uglavnom su bile one koje su ustaše ubile 1941. godine i one koje su bile na meti jer su bili kategorizirani kao “Srbi”. U zadimljenim kafanama Kulen-Vakufa muškarci su pili i ponekad ljutito govorili o nepravdi nemanja prava da

⁵² ABiH, Fond SUBNOR BiH, Savezni odbor SUBNOR-a Jugoslavije (anonimno pismo napisano u januaru 1967).

⁵³ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 173, Opštinski komitet SK BiH Kulen Vakuf, 11. novembar 1959, 1.

se javno sjećaju svojih rođaka i komšija koji su također bili ubijeni. Zašto je moguće podizati spomenike srpskim žrtvama koje su pobile ustaše, pitali su se, a da se ne može izgraditi spomen-obilježje muslimanskim žrtvama koje su u Kulen-Vakufu ubili lokalni ustanici? S njima, ili možda blizu njih, sjedili su doušnici koji su radili za državnu bezbjednost i koji su svojim pretpostavljenim prenosili takve razgovore. U izvještaju iz 1959. godine, koji je pripremio lokalni komitet Saveza komunista, osobe koje su kritizirale ono što doživljavale kao nejednakost prava na javno sjećanje opisane su kao “šovinistički orijentirani muslimani”.⁵⁴ Takve tvrdnje iznesene su unatoč činjenici da su lokalne vlasti u nekoliko povjerljivih izvještaja između kasnih 1940-ih i ranih 1980-ih priznale da je najmanje dvije hiljade ljudi, opisanih kao “uglavnom muslimani”, ubijeno u Kulen-Vakufu u septembru 1941.⁵⁵ Štaviše, u internom dokumentu koji je sačinila partizanska boračka organizacija u Bosni i Hercegovini spominje se da do 1985. nije izgrađeno nijedno spomen-obilježje u znak sjećanja na te žrtve.⁵⁶ S obzirom na odbijanje komunističkih vlasti da se pozabave politički osjetljivom temom lokalnog nasilja među zajednicama, njihova politika gradnje spomen-obilježja nije mogla biti osnova za pomirenje u mnogim zajednicama koje je takvo nasilje podijelilo.

Ono što treba pokušati učiniti kako bi se odgovorilo na taj izazov je ono što Nguyen naziva “pravednim sjećanjem”, koje se mora temeljiti, ne samo na sjećanju na vlastitu prošlost već i na prošlost drugih. Po njegovim riječima: “Pravedno sjećanje je moguće samo kada slabi, siromašni, marginalizirani, drugačiji i demonizirani, ili njihovi zagovornici, mogu utjecati ili čak uzeti u svoje ruke industriju sjećanja.”⁵⁷ Sjećanje na vlastitu traumatičnu prošlost i prošlost drugih nije jednostavan zadatak.

⁵⁴ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobar 1962, 5; kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961 godini, 1961, 9.

⁵⁵ AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, 9. august 1946, 5; ABiH, Fond SUBNOR BiH, SUBNOR Bihać, Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora, 4. april 1985, 3.

⁵⁶ ABiH, Fond SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora u BiH, septembar 1985, 2, 4-5.

⁵⁷ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 18.

Mnogi ljudi, ako ne i većina, odbacit će ovu tvrdnju, pogotovo oni koje su viktimizirali njihovi susjedi, kao što to jasno pokazuju mnogi slučajevi u prostoru i vremenu, poput Sjeverne Irske, a možda najupečatljivije slučaj Ruande nakon genocida.⁵⁸ Kao što su to zapazili oni koji su proučavali napore na pomirenju nakon nasilja u različitim kontekstima, suštinski element je prepoznati osjećaj zajedničke čovječnosti među bivšim neprijateljima.⁵⁹ Ali čini se da je ovo tek jedna strana medalje. Kao što se historičar Karl Jacoby pita na kraju svoje revolucionarne studije o nasilju na američkom jugozapadu: “Dok ne prepoznamo našu zajedničku sposobnost za nečovječnost, kako se možemo nadati da ćemo pričati priče o našoj zajedničkoj čovječnosti?”⁶⁰ Ozbiljno shvatanje tog pitanja znači da bi naša polazna tačka trebala biti prihvatanje da, po Nguyenovim riječima, u svakom od nas “čovječno obitava u nečovječnom”.

Pa ipak, ne bi trebalo imati iluzija da će se “pravedno sjećanje” prirodno materijalizirati kada oni kojima su uskraćeni instrumenti sjećanja jednog dana steknu određeni stepen moći nad njima. Istina je da se komunističke vlasti u sjeverozapadnoj Bosni, kao i većina vlada u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, nisu nastojale sjećati onoga što je iz ratne prošlosti po njihovom mišljenju bilo politički neprobavljivo. Ali po riječima onog autora pisma iz Bihaća i razgovorima među muškarcima u kulenvakufskim kafanama vidljivo je da je vladala nezainteresiranost

⁵⁸ Masi Noor, Rupert Brown and Garry Prentice, “Prospects for Intergroup Reconciliation: Social-Psychological Predictors of Intergroup Forgiveness and Reparation in Northern Ireland and Chile,” u Arie Nadler, Thomas E. Malloy i Jeffrey Fisher, ur., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 97-114; Geneviève Parent, “Reconciliation and Justice after Genocide: A Theoretical Exploration,” *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 5, no. 3 (2010): 277-292. O izazovu da se dvije strane uključe u dijalog u atmosferi uzajamnog antagonizma, vidi Elaine Scarry, “The Difficulty of Imagining Other People,” u Martha Nussbaum i Joshua Cohen, ur., *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism* (Boston: Beacon Press, 1996), 98-110.

⁵⁹ Vidi, naprimjer, Jodi Halpern i Harvey Weinstein, “Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation,” *Human Rights Quarterly* 26, no. 3 (2004): 561-583.

⁶⁰ Karl Jacoby, *Shadows at Dawn: An Apache Massacre and the Violence of History* (New York: Penguin Books, 2009), 278.

za sjećanje na bilo šta osim na vlastitu traumatičnu prošlost. Sjećanje na to kako je njihova strana možda počinila zločine protiv drugih, a istovremeno bila viktimizirana od istih tih drugih, ne pojavljuje se u historijskim zapisima. Stoga, ako predlažemo da pomirenje u sjenci nasilja među zajednicama ima više šansi onda kad, u najmanju ruku, postoji spremnost da se prakticira “pravedno sjećanje”, dokazi sugeriraju da su i moćni i slabi, svaki na svoj način i iz svojih razloga, nepripremljeni i nespremni prihvatiti taj izazov.

26. JUNI 2004 – KULEN-VAKUF

Ovu uznemirujuću tvrdnju možemo provjeriti prenoseći našu priču u buduće vrijeme. Skrenimo pažnju još jednom na grad Kulen-Vakuf. Dvije godine nakon završetka posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, koji je počeo 1992. i trajao do 1995. godine, grupica stanovnika – uz odobrenje lokalnih političkih lidera – odlučila je ukloniti spomenik podignut 1981. godine. Smatrali su da on odaje počast pojedincima koji su u septembru 1941. godine pobili njihovu rodbinu i komšije.⁶¹ I tako se jednog dana 1997. godine začuo buldožer kako tutnji ulicama Kulen-Vakufa.

Ljudi su sa svojih prozora gledali kako prolazi pored škole, pored koje se spomenik nalazio. Više od deceniju i po ranije okupili su se tu da gledaju djecu svoga grada kako igraju kolo oko skulptura zatvorenih cvjetova koji predstavljaju jugoslavenske republike i autonomne pokrajine. Slušali su generala Hajru Kulenovića kako govori kako se tokom 1941–1945. godine iskristalizirao najvažniji element temelja njihove zemlje: bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti. I slušali su generala Nikolu Karanovića kako hvali hrabrost palih partizanskih boraca njihovog kraja, ne prozborivši ni riječ o tome kako su ustanici koji su nominalno bili pod njegovom komandom masakrirali njihove rođake i komšije između 6. i 8. septembra 1941. godine.

⁶¹ Intervju s Ismetom Bećiragićem, 4. juli 2022, Bihać.

Buldožer je zastao tik do škole. Skrenuo je udesno i vozač Hamdija Kulenović spustio je lopaticu na zemlju. U roku od nekoliko sekundi počelo je rušenje spomenika koji su stanovnici grada brižljivo izgradili 1981. godine.⁶² Šta su ti ljudi mislili dok su slušali zvuke tutnjave buldožera i drobljenja kamena? Kako su se osjećali dok je buldožer kupio ostatke spomenika i bacao ih u kamion, koji ih je potom odvezao na nepoznatu lokaciju? Šta su jedni drugima govorili u narednim sedmicama i mjesecima prolazeći pored tog uništenog mjesta?

Godinama je grad bio bez ijednog spomenika onome što mještani zovu “onaj rat”, od 1941. do 1945, ili “ovaj rat”, od 1992. do 1995. godine. Taj prazni pejzaž sjećanja trajao je do 26. juna 2004, kad se grupa stanovnika okupila na mostu s kojeg su žene u septembru 1941. godine bacale svoju djecu, a potom i same skakale u smrt. Prisjećali su se jedne verzije tog nasilja, a onda spustili cvijeće u Unu, koja ga je odnijela baš kao što je odnijela tijela žena i djece prije više od šezdeset godina.⁶³ Potom su otkrili ploču pričvršćenu za stijenu tik iza zapadne strane mosta (*Fotografija 5*).⁶⁴ Na natpisu stoji: “Na ovom je mostu septembra 1941. g. izvršen genocid nad Bošnjacima Ljutočke doline od strane ustaničkih jedinica, a 1995. g. srušen je od strane četnika.”⁶⁵ Te riječi su bile

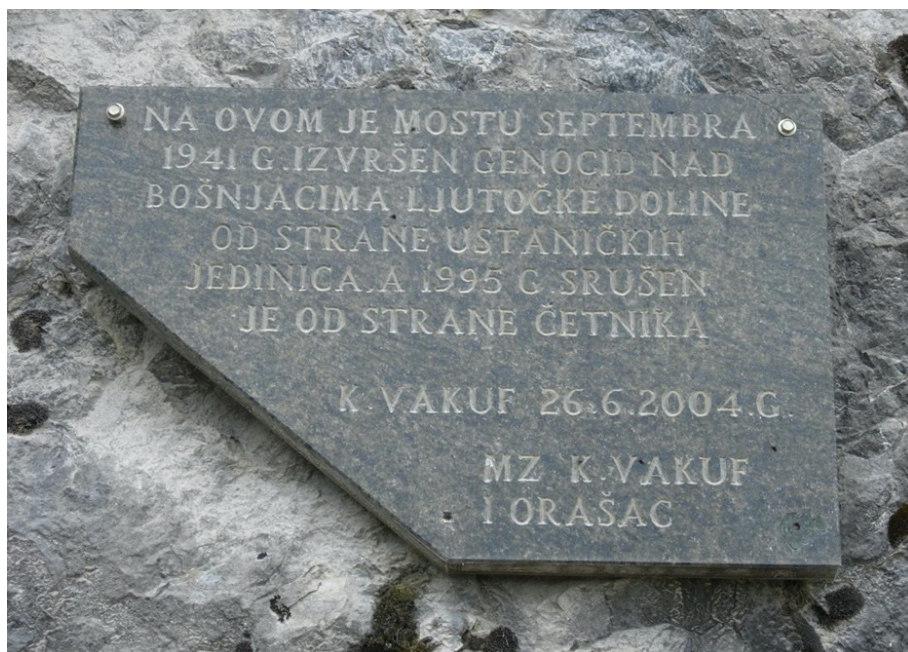
⁶² Intervju s Natašom Kadić, 8. juli 2022, Kulen-Vakuf.

⁶³ Halid Alijagić, “Otkrivene spomen ploče”, *Krajina: Unsko-sanske novine*, 2. juli 2004, 12. Komemoracija je održana krajem juna 2004. godine umjesto u septembru – mjesecu kada su se masakri dogodili 1941. godine – kako bi se poklopila s otkrivanjem drugih spomen-obilježja koja su podsjećala na nasilje iz juna 1992. i kako bi se uspostavila veza između te dvije epizode nasilja. O 1992, vidi Mujo Begić, *Ljutočka dolina, nikad ne zaboravi: sjećanja* (Bihać: Grafičar, 2004); o 1941, vidi Begić, *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini*.

⁶⁴ Prema riječima Nermina Dedića (predsjednika lokalne uprave Kulen-Vakufa od 2022), inicijalni poticaj za izgradnju spomenika dao je prvoborac i istražitelj ratnih zločina Mujo Begić. Čini se da su on i nekoliko njegovih istomišljenika bili ti koji su koordinirali prikupljanje donacija za spomen-ploču od stanovnika Kulen-Vakufa i obližnjeg sela Orašca. Međutim, ne postoji nikakva dokumentacija koja može potvrditi da li su tražili i dobili odobrenje od lokalnih vlasti. Intervju s Nerminom Dedićem, 10. jula 2022, Kulen-Vakuf.

⁶⁵ Termin “Bošnjaci” danas se uobičajeno koristi kao nacionalna kategorija za građane Bosne i Hercegovine koji su prije 1990-ih obično opisivani kao “muslimani”; izraz “četnici» odnosi se na ekstremne srpske nacionaliste; “ustaničke jedinice” označavaju one lokalne borce koji su ustali da se bore protiv oružanih snaga NDH i ustaša i da se osvete onim

prvo javno spomen-obilježje jednog dijela ubistava koja su se dogodila u Kulen-Vakufu u septembru 1941. godine. Tako sročene, konačno su prekinule više od šest decenija javne šutnje o tom nasilju, barem kad je o podizanju spomenika riječ.⁶⁶

Fotografija 5: Ploča otkrivena 26. juna 2004. godine u Kulen-Vakufu u znak sjećanja na žrtve “genocida” počinjenog na mostu na Uni u septembru 1941. godine. Fotografiju snimio autor.

civilima za koje su vjerovali da su počinili nasilje nad njihovim porodicama i komšijama tokom jula – augusta 1941. godine; Partizanske jedinice predvođene komunistima nisu se iskristalizirale u regionu Kulen-Vakufa početkom septembra te godine. Vidi Bergholz, *Nasilje kao generativna sila*, 145-182.

⁶⁶ O prekidanju drugih šutnji o nasilju u vrijeme Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, vidi Bette Denich, “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide,” *American Ethnologist* 21, no. 2 (May 1994): 367-390; Jasna Dragović-Soso, “Saviours of the Nation”: *Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2002), 100-114; Jelena Đureinović, *The Politics of the Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution* (Abingdon: Routledge, 2020).

Ipak, dok je taj spomenik razbio šutnju o jednom dijelu onoga što se desilo 1941. godine, istovremeno je stvorio nove šutnje, baš kao i spomenik podignut 1981. Spomenik iz 2004. godine ne kaže nam ništa o mjesecima nasilja (jun – august 1941) koje su lokalne muslimanske i katoličke ustaše počinile nad njihovim komšijama Srbima pravoslavicima. To nasilje prethodilo je ubistvima u Kulen-Vakufu od 6. do 8. septembra 1941. godine i, što je najvažnije, pomoglo kao okidač za masakre počinjene u onih strašnih četrdeset osam sati.⁶⁷ Tako, kad se gleda sadašnji spomenik, čini se da je “genocid” nad jednom grupom izvršen iz čista mira. Baš kao i spomenik iz 1981. godine, i ovaj sadašnji je loša osnova da se na njoj pokuša njegovati, ne samo pomirenje oko nasilne prošlosti već i opći smisao historijske istine o onome što se 1941. godine dogodilo u tom kutku Bosne. Spomenik u Kulen-Vakufu iz 2004. godine pokazuje nam da oni koji su bili ušutkani na neki način, nisu imuni na ušutkavanje drugih kad steknu kontrolu nad instrumentima sjećanja. Kao što argumentira Nguyen: “Ta dominantna logika sjećanja na svoje i zaboravljanja drugih toliko je jaka da će čak i oni koji su bili zaboravljeni, kada im se pruži prilika, zaboraviti druge.”⁶⁸ Čini se da je taj ciklus beskonačan, što sugerira da je stvaranje “pravednogsjećanja” na nasilje među zajednicama gotovo nemoguće. A bez pravednog sjećanja mogućnost pomirenja vjerovatno ostaje podjednako daleka.

“Potencijalna historija”

U sjeverozapadnoj Bosni traumatskim sjećanjima iz 1941. pridružila su se – i značajno ih rekonfigurirala – novija iskustva nasilja tokom rata 1992–1995. Pojam da smo “mi” ljudi, a “oni” neljudi nastavlja dominirati mislima i djelima mnogih, ako ne i većine ljudi u ovom kutku Evrope kada razmišljaju o historijama nasilja koje su oblikovale njihov svijet

⁶⁷ O ovom nasilju, vidi Bergholz, *Nasilje kao generativna sila*, 100-132; Max Bergholz, “To Kill or Not to Kill? The Challenge of Restraining Insurgent Violence in a Balkan Community,” *Comparative Studies in Society and History* 61, no. 4 (2019): 957-964.

⁶⁸ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 11-12.

tokom dvadesetog stoljeća.⁶⁹ Pred kraj našeg putovanja u kojem smo ispričali priču o ova dva spomenika u zraku ostaju pitanja koja od nas traže da se zapitamo da li svoje znanje o historiji možemo iskoristiti kako bismo zamislili nove mogućnosti sjećanja na nasilnu prošlost. Možemo li zamisliti spomenički pejzaž koji bi mogao biti osnova za “pravedno sjećanje”, što je za sad u našoj priči ostalo nedostižno? Možemo li historijske dokaze upotrijebiti da sugeriramo jednu skrivenu “potencijalnu historiju”, koja bi mogla imati kapacitet da prekine naizgled beskonačni ciklus šutnje koji smo razotkrili?

Takva historija, po Azoulayevim riječima, “mora rekonstruirati mogućnosti koje su nasilno izbrisane i prešućene kako bi se u bilo kojem trenutku učinile iznova prisutnim.”⁷⁰ Naš izazov bi bio da zamislimo pejzaž sjećanja koji bi mogao izbjeći šutnje tako što bismo primijenili ideju da se ne moramo sjećati samo svojih traumatskih sjećanja, već i traumatskih sjećanja drugih; da se ne moramo sjećati u crno-bijelom, već u nijansama međusobno povezane sive; da smo i ljudi i neljudi, pa se stoga ne razlikujemo od onih koje bismo kategorizirali kao “druge”. Takav čin mašte u sebi nosi određeni nivo nelagode. “Pregovaranje između vlastitog sjećanja i sjećanja drugih ne znači da se suprotstavljena sjećanja mogu pomiriti”, sugerira Nguyen, “već samo da prepuštanje jednom etičkom načinu sjećanja, uz isključivanje onog drugog, neće nikada biti dovoljno.”⁷¹

Pravedno sjećanje na 1941. godinu u Kulen-Vakufu započelo bi sjećanjem na one koji su bili masakrirani početkom septembra, uključujući

⁶⁹ Ova rekonfiguracija je visoko teleološka. U slučaju masovnih ubistava muslimana u Kulen-Vakufu 1941. godine, spisi koji su se pojavili o tom nasilju od završetka rata u BiH 1992–1995. sugeriraju direktnu uzročno-posljedičnu vezu između 1941. i 1992. godine. Vidi, naprimjer, Begić, *Zločini ustanika*; i roman Safeta Zulića, *Čekamo vas kod Sjevernjače* (Bihać: BZK Preporod, 2009). Usto, godišnje komemorativne aktivnosti u regionu o nasilju 1992–1995. uvijek navode 1941. kao početak pokušaja, koji se obično karakterizira kao genocidni, uklanjanja muslimanskog stanovništva iz tog dijela Bosne, koji je potom nastavljen 1992. godine. Vidi, naprimjer, Halid Alijagić, “Ljutočka dolino nikad ne zaboravi”, *Krajina*, 6. juni 2008, 13; Safet Zulić, “Put stradanja i spasa”, *ibid.*, 19. juni 2009, 8.

⁷⁰ Azoulay, “Potential History,” 553.

⁷¹ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 18.

žene i djecu ubijene na mostu, na čiju nas dugo prešućivanu smrt spomen-ploča iz 2004. s pravom želi podsjetiti. Ipak, ako nam je pravedno sjećanje stvarno cilj, onda se trebamo sjetiti i drugih istina iz te izuzetno nasilne godine, koje se i danas prešućuju iako se njihovi fizički tragovi lako mogu pronaći nedaleko od mosta na kojem je naša priča počela. Oni danas ostaju “nezapamćeni i zatureni”, da upotrijebimo upečatljive riječi Toni Morrison pred kraj njenog romana *Voljena*. Možemo pokušati izbjeći da dotaknemo te neželjene krhotine prošlosti, ali one niti prestaju postojati niti gube na svom potencijalnom značaju. “Mjesta su još uvijek tamo... još su uvijek tamo negdje”, piše ona. Čak i ako ih pokušamo zaboraviti, sjećanje na nasilnu prošlost i dalje je “tačno na onom mjestu na kojem se dogodilo”.⁷²

Suočavanje sa zaglušujućim šutnjama o tim mjestima čini se neophodnim ako se želi otkriti šta je potrebno za stvaranje pravednog sjećanja. U tim šutnjama nalaze se tragovi, i “viđeno i neviđeno”, kako je to opisala Lauret Savoy, koji nam ne mogu reći o prošlosti, osim ako se ne suočimo s njima i ne razaberemo šta znače.⁷³ Čineći to, mi poduzimamo onaj čin koji Morrison naziva “ponovnim sjećanjem”. Po njenim riječima: “Ponovno sjećanje kao u prisjećanju i pamćenju, kao u ponovnom sastavljanju dijelova tijela, porodice, stanovništva iz prošlosti.”⁷⁴ Pokušajmo sada prihvatiti izazov ponovnog sastavljanja ušutkanih sjećanja na nasilnu prošlost kroz čin imaginacije utemeljene na činjenicama. To možemo učiniti tako što ćemo u mašti prošetati između mjesta koja su “nezapamćena i zaturena” i upitamo se kako bi sjećanja koja izazivaju mogla doprinijeti stvaranju jednog pravednog sjećanja.

Da možemo sada stati na most na kojem je naša priča počela i pogledati ploču iz 2004. godine, mogli bismo pogled skrenuti udesno. Tamo,

⁷² Toni Morrison, *Beloved* (1987; New York: Vintage International, 2004), 323-324, 43.

⁷³ Lauret Savoy, *Trace: Memory, History, Race, and the American Landscape* (Berkeley: Counterpoint Press, 2015), 2.

⁷⁴ Toni Morrison, *Mouth Full of Blood: Essays, Speeches, Mediations* (London: Chatto & Windus, 2019), 324.

odmah iza istočne ivice mosta, vidjeli bismo jednu kuću i jedan kafić. Kuća se nalazi tamo gdje je u proljeće i ljeto 1941. godine živio čovjek po imenu Miroslav Matijević. On je predvodio lokalne ustaše u Kulen-Vakufu, a bio je odgovoran za vrbovanje 110 muškaraca iz toga grada i nekoliko obližnjih muslimanskih i katoličkih sela da mu se pridruže u progonu komšija pravoslavnih Srba.⁷⁵ Zajedno će oni opljačkati i ubiti čak sedam stotina ljudi.⁷⁶ Njihovo nasilje izazvalo je ustanak. Neki od onih koji su mu se pridružili tražili su osvetu nad ljudima koji su ih napali, kao i onima koje su s njima povezivali. Nasilje tih ustanika kulminiralo je ubistvom oko dvije hiljade ljudi u Kulen-Vakufu početkom septembra 1941. godine. Ta ubistva ne mogu se objasniti, a da se ne sjetimo ljudi poput Miroslava Matijevića. Tako bi na kući na istočnoj strani mosta mogao biti spomenik koji bi nas podsjećao na to kako je nasilje u regiji zapravo započelo 1941. godine.

Sad bismo mogli izaći sa zapadne strane mosta, odakle bismo kročili na krivudavi put. Poslije ne više od dvije stotine metara stigli bismo na mjesto gdje bismo vidjeli ostatke nekadašnje kulenvakufske žandarmerijske stanice, koja datira iz međuratnog perioda. Tu je 7. septembra 1941. godine jedan broj srpskih ustanika, koji su se htjeli boriti protiv onih koji su napali njih i njihove porodice – protiv lokalnih ustaša – ali koji nisu željeli ubijati nevine ljude, čuvao nekoliko stotina muslimanskih žena i djece, dok su ostali, zarobljeni na obližnjem mostu, skakali u Unu i utapali se. Drugi ustanici zahtijevali su da ti koji su čuvali žene i djecu odu da ih oni mogu poubijati. Dvije strane su se dovikivale. Ali ovi što su čuvali ljude su ostali, podigli i repetirali puške, i uperili ih u glave svojih kolega ustanika. Spasili su stotine života.⁷⁷

⁷⁵ AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361; kut. 817, dos. br. 817–320.

⁷⁶ Srđan Brujić i Đuro Stanislavljević, “Razvoj organizacija KP u Lici i njihova uloga u ustanaku 1941”, u Đoko Jovanić, ur., *Lika u NOB, 1941: Zbornik, knjiga prva* (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA “Vojno delo”, 1963), 30.

⁷⁷ Bergholz, *Violence as a Generative Force*, 241–242; Begić, *Zločini ustanika*, 165 (bilješka 313); intervju s Aletom Galijaševićem, 12. oktobar 2008, Kulen-Vakuf; Murat Mušeta, 27. septembar 2008, Kulen-Vakuf.

Tu bi se mogao podići spomenik koji pokazuje da etničke kategorije ne određuju čovjekovo ponašanje, da nas podsjeća na tu povijest. To što je neko sebe doživljavao, ili su ga drugi doživljavali, kao “Srbina” nije značilo da mu je automatski bilo suđeno da ubija svoje komšije nesrbe. Historijski zapisi pokazuju da je među ustanicima bilo ljudi koji su preuzimali veliki rizik prelazeći nominalne etničke linije kako bi spasili svoje susjede.

Da se sad okrenemo i pređemo most i vratimo se tamo odakle smo krenuli, mogli bismo odšetati oko kilometar do centra Kulen-Vakufa, gdje bismo vidjeli bijelu džamiju čija munara seže u nebo. Odmah iza nje mogli bismo prošetati do škole. Prvobitnu zgradu, koja se nalazila tek malo hoda uzbrdo, desno od sadašnje škole, sagradile su 1880. godine austrougarske vlasti koje su 1878. godine okupirale Bosnu i Hercegovinu. Iznad njenog ulaza stajale su sljedeće riječi: “Slijep je onaj ko ne zna čitati.” U toj zgradi su tokom ljeta 1941. Miroslav Matijević i ustaše držali svoje zarobljenike. I tu su skoro svaku noć dolazili da odvedu grupu u obližnje rovove i da ih tamo pobiju.⁷⁸ Tu bi se mogao podići spomenik da nas podsjeća da se masakri u Kulen-Vakufu početkom septembra 1941. godine nisu dogodili iz čista mira, ili jednostavno zbog ovog ili onog nacionalizma. Bili su rezultat ustaškog nasilja nad pravoslavnim stanovništvom tokom prethodnih mjeseci.

Ako bismo produžili pored škole i počeli se uspinjati makadamskim putem, ubrzo bismo stigli u šumovito područje. Zarasla staza dovela bi nas do napuštene pravoslavne crkve. Ustaše su u ljeto 1941. godine kod te crkve hvatale pravoslavne seljane i ubijale ih u jarcima. Među njima je bio i sveštenik, prota Vukosav Milanović. U Kulen-Vakufu je bio poznat po tome što je spriječio masakr mještana muslimana 1918. godine, nedugo nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se obično naziva Prvom Jugoslavijom. Naišao je na naoružanu grupu pravoslavnih

⁷⁸ Franjo Odić, “Julski dani 1941: Na unskoj pruzi”, u Dušan Pejanović, ur., *Podgrmeč u NOB. Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja, knjiga prva* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972), 212-213.

seljana dok su se približavali gradu. “Ako ste došli kao oslobodioci”, izjavio je, “onda uđite i toplo ćete biti primljeni i dobro zbrinuti. Ali ako ste došli da počinite kakvo zlo protiv naše muslimanske braće onda ću pozvati cijelu svoju parohiju da ustane protiv vas.”⁷⁹ Tu bi se mogao podići spomenik da nas podsjeća, još jednom, da lokalno nasilje nije počelo ustaničkim masakrima u septembru 1941. Ono je prvo u smrt odvelo stotine pravoslavnih seljana, što je dovelo do ustanka, čiji su učesnici potom počinili te masakre. I ovaj spomenik bi nas mogao podsjećati da je među pravoslavnim žrtvama bilo ljudi poput popa Milanovića koji su život proveli radeći na mirnom međuetničkom suživotu.

S mjesta napuštene pravoslavne crkve mogli bismo pogledati dolje, na Kulen-Vakuf. Tokom ljeta 1941. mnogi stanovnici preuzimali su veliki rizik da zaštite svoje pravoslavne komšije. Jurili su u svoja sela i upozoravali ih da bježe u šume kad su čuli da lokalne ustaše planiraju napad. Neki su krili preživjele masakra u svom domu, neki od njih mjesecima. Zahvaljujući njima, preživjelo je pedeset devet od 106 pravoslavnih stanovnika grada.⁸⁰ Dijete koje je bilo svjedok pogubljenja gotovo cijele svoje šire porodice prisjetilo se decenijama kasnije, razmišljajući o onima koji su se brinuli o njemu nakon što je zabasao u njihovo dvorište nekoliko sati nakon ubistava: “Nema riječi da se opiše čestitost i čovječnost tih ljudi”; druga preživjela je ženu koja se brinula o njoj nakon što su njeni roditelji ubijeni u obližnjem selu opisala kao ni manje ni više nego s “moja druga majka”.⁸¹ Mogli bi se izgraditi spomenici u znak sjećanja na one koji su spašavali svoje komšije.

Zamišljanje ovakve vrste spomeničkog pejzaža poziva nas da razmislimo o tome kako bi se naše razmišljanje o nasilnoj prošlosti moglo promijeniti ako bismo razmotrili podizanje spomenika koji promoviraju

⁷⁹ LAEB, Bibanović, “Stanovništvo Kulen-Vakufa”, 115.

⁸⁰ Gojko Polovina, *Svedočenje: prva godina ustanka u Lici* (Beograd: Izdavačka radna organizacija “Rad”, 1988), 62; Ilija Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988), 190; LAEB, Bibanović, “Kulen Vakuf”, 48-50; Bibanović, “Stanovništvo Kulen- Vakufa”, 120-124, 236-241.

⁸¹ Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 179, 141.

one istine koje međusobno koegzistiraju umjesto međusobno isključivih mitova; ako bismo pokušali praktimirati “pravedni oblik” sjećanja u kojem se prisjećamo, ne samo svojih važnih sjećanja već i važnih sjećanja drugih; i kada bi naše polazište bilo priznanje da kod svih nas čovječno obitava u nečovječnom. Na taj način bi se suzio prostor za šutnje i mitove koji u zajednicama podijeljenim zbog međusobnog nasilja, pomirenje čine manje vjerovatnim. Čin zamišljanja šetnje od mjesta do mjesta – i sjećanja na zakopane, prešućene i fizički izbrisane priče, koje nas izazivaju da vidimo nasilnu prošlost kao istinu sastavljenu od istina koje međusobno koegzistiraju – time otvara mogućnost za “potencijalizaciju historije”.⁸² Kad to učinimo, ispostavi se da su mogući alternativni putevi sjećanja, da sjećanje nije datost, već izbor koji se može svakog dana iznova činiti. Naravno, malo je vjerovatno da će ovi izmišljeni spomenici ikada biti izgrađeni u Kulen-Vakufu. Za one koji su stradali od ruku svojih komšija često je manje bolno živjeti u svijetu mitova i crno-bijelih kategorija u kojima smo “mi” žrtve i ljudi, a “oni” počinioци i neljudi. Ovaj pristup je razumljiv i, štaviše, treba ga poštovati. Ipak, ne bismo trebali imati iluzija o implikacijama tog odnosa prema nasilnoj prošlosti na izgled za pomirenje u ratom razorenim zajednicama. Kao što sugerira Nguyen: “Kada kažemo *uvijek pamti i nikad ne zaboravi*, obično mislimo da uvijek pamtimo i nikada ne zaboravimo ono što je učinjeno nama ili našim prijateljima i saveznicima. O strašnim stvarima koje smo mi učinili ili praštali, što se manje o njima govori i što se manje pamti, to bolje. Štaviše, ono što mi zaista želimo pamtiti i nikada ne zaboraviti je naša čovječnost i nečovječnost drugih.”⁸³ Malo je vjerovatno da će taj pristup sjećanju, usmjeren na sebične interese, dovesti do “pravednog sjećanja” ili pomirenja.⁸⁴ Da bi taj delikatni proces proklijao, mora doći do promjene u onima koji su pogođeni nasiljem među zajednicama, što je ključni katalizator koji Azoulay ispravno pripisuje

⁸² Ariella Aisha Azoulay, *Potential History: Unlearning Imperialism* (London, Verso, 2019), 128.

⁸³ Nguyen, *Nothing Ever Dies*, 73 (naglasak je u originalu).

⁸⁴ *Ibid.*, 17.

onima koji, između ostalih, imaju privilegiju da kazuju i pišu historiju: “Izvući iz prošlosti njene neostvarene mogućnosti kao neophodni uslov za zamišljanje drugačije budućnosti.”⁸⁵ Takvim radom oni koji žive u sjenci takvog nasilja jednog dana bi mogli razmisliti o tome da sebe i svoje komšije vide na način na koji većina možda nikada ne bi poželjela pomisliti: kao ljude koji su uglavnom isti, kao ljudska bića koja su sva izuzetno ranjiva na povređivanje i koja sva imaju zastrašujuću sposobnost da povređuju druge.

Epilog

Danas je spomenik podignut 1981. godine na Garavicama još uvijek tu. Ako se tamo ide u ljetnu večer, netom pred zalazak sunca, visoke skulpture postavljene na vrhu brda na kasnopodnevnom svjetlu pružaju osjećaj začudnog, a onima koji ne poznaju povijest tog mjesta možda i magloviti osjećaj da se tamo nekad davno dogodilo nešto strašno. Tinejdžeri su na skulpturama ispisali ljubavne izjave svojim djevojkama i momcima. Na vrhu brda večernji povjetarac vas lupi u čelo i ispuni vam uši te izaziva želju da raširite ruke i osjetite kako vam topli zrak probija između prstiju. Spomenicima izgrađenim u blizini 1949. i 1951. godine – s njihovim specifičnim pojedinostima o počiniocima, etničkom identitetu žrtava i njihovom broju – nema ni traga.

Nedugo nakon početka radova na izgradnji spomenika iz 1981. godine onaj koji su mještani podigli 1949. godine premješten je u centar Bihaća i postavljen uz muzej. Tokom posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini stanovnici toga grada živjeli su više od tri godine pod neprekidnom opsadom Vojske bosanskih Srba.⁸⁶ Spomenik iz 1949. godine, s eksplislicitnim spominjanjem nasilja nad lokalnim Srbima 1941. godine, nije neokrnljen preživio taj traumatični period (*Fotografija 6*).

⁸⁵ Azoulay, “Potential History,” 565-566.

⁸⁶ Mujo Begić, *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013).

Fotografija 6: Spomenik ubijenim žrtvama na Garavicama, otkriven 1949. godine, a oštećen najvjerojatnije između 1992. i 1995. godine. Fotografiju snimio autor.

Kao reakcija na novu epizodu nasilja, u nastojanju da ušutkaju daleku nasilnu prošlost, oni koji su oštetili spomenik pazili su da izbrišu gotovo sve konkretne reference na ono što se dogodilo 1941. godine: etnički identitet žrtve, identitet počinitelaca, broj žrtava, čak i datum kad je spomenik otkriven. Pomisao da se na “Srbe” moglo podsjećati kao na žrtve 1941. godine, dok su neki koji su tvrdili da govore u njihovo ime tokom 1992–1995. držali Bihać pod opsadom, za neke je mještane bilo previše.

A onda je, ne tako davno, oštećeni spomenik nestao. Negdje početkom 2010-ih jednog dana stigli suradnici agencije zadužene za zaštitu kulturnih objekata i odnijeli ga. Sljedećih nekoliko godina izgledalo je da niko ne zna gdje se nalazi. A onda se, možda prije tek koju godinu, jednog dana ponovo pojavio nedaleko od mjesta gdje je 1949. godine prvobitno bio otkriven. Ali, umjesto da bude ponovo sastavljen na tom mjestu tako da podsjeća na događaje iz nasilne prošlosti tog kraja, čini se da je ovaj put tamo bačen u tri komada (*Fotografija 7*).

Dio s oštećenom pločom jedva se vidi kroz visoku travu i korov, i sada služi kao kanta za bacanje pivskih limenki (*Fotografija 8*). Blizu jedne njegove ivice, ako se malo potrudite da pogledate, vide se ostaci nedavno otopljenih svijeća, koji otkrivaju da se nekolicina živih još uvijek nastoji sjećati onih koji su tu pobijeni 1941. A opet, sudbina tog spomenika podsjeća nas na to koliko može biti jaka želja da se ušutka nasilna prošlost onda kad sjećanja na nju u nama izazivaju logike o tome koga računamo kao čovječnog, a koga kao nečovječnog.

Fotografija 7: Ostaci spomenika iz 1949. kako izgledaju danas.
Fotografiju snimio autor.

Fotografija 8: Srednji dio spomenika na Garavicama iz 1949. godine.
Fotografiju snimio autor.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

- Lična arhiva Esada Bibanovića (LAEB), Sarajevo
- Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona (AMUSK), Bihać
 - Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice
 - Zbirka informacija o spomenicima Narodnooslobodilačke borbe (ZIS NOB)
- Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK), Bihać
 - Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Bihać (SK SK BiH Bihać)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo
 - Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH)
- Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd
 - Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ)
 - Fond 297, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR J)

Intervjui

- Ismet Bećiragić, 4. juli 2022, Bihać.
- Nermin Dedić, 10. jula 2022, Kulen-Vakuf.
- Ale Galijašević, 12. oktobar 2008, Kulen-Vakuf.
- Sadetom Ibrahimpašić, 29. septembar 2008, Bihać.
- Nataša Kadić, 8. juli 2022, Kulen-Vakuf.
- Murat Mušeta, 27. septembar 2008, Kulen-Vakuf.
- Mehmed Štrkljević, 28. septembar 2008, Kulen-Vakuf.

Štampa

- *Krajina: List Saveza socijalističkog radnog naroda bihaćkog sreza*, 1954, 1955, 1981
- *Krajina: Unsko-sanske novine*, 2004

Knjige i članci

- Azoulay, Ariella. “Potential History: Thinking through Violence,” *Critical Inquiry* 39, no. 3 (2013): 548-573.
- Azoulay, Ariella Aïsha. *Potential History: Unlearning Imperialism*. London, Verso, 2019.
- Begić, Mujo. *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi: sjećanja*. Bihać: Grafičar, 2004.
- Begić, Mujo. *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Mujo Begić, Mujo. *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Bergholz, Max. “When All Could No Longer Be Equal in Death: A Local Community’s Struggle to Remember Fallen Soldiers in the Shadow of Serbia’s Civil War, 1955–1956,” *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2008 (2010): 1-58.
- Bergholz, Max. *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, prevod Senada Kreso. Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018.
- Bergholz, Max. “To Kill or Not to Kill? The Challenge of Restraining Insurgent Violence in a Balkan Community,” *Comparative Studies in Society and History* 61, no. 4 (2019): 954-985.
- Brujić, Srđan i Đuro Stanisavljević. “Razvoj organizacija KP u Lici i njihova uloga u ustanku 1941”, u Đoko Jovanić, ur., *Lika u NOB, 1941:*

- Zbornik, knjiga prva.* Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA “Vojno delo”, 1963, 7-38.
- Buckley-Zistel, Susanne. “Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda,” *Africa: Journal of the International African Institute* 76, no. 1 (2006): 131-50.
 - Butler, Judith. *Frames of War: When Is Life Grievable?* London: Verso, 2009.
 - Byford, Jovan. “‘Shortly afterwards, we heard the sound of the gas van’: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia,” *History & Memory* 22, no. 1 (2010): 5-47.
 - Confino, Alon. “Remembering the Second World War, 1945–1965: Narratives of Victimhood and Genocide,” *Cultural Analysis* 4 (2005): 47-65.
 - Confino, Alon. “The Warm Sand of the Coast of Tantura: History and Memory in Israel after 1948,” *History & Memory* 27, no. 1 (2015): 43-82.
 - Dedijer, Vladimir. *Dnevnik: 1941–1944*, tom. 2. Rijeka: Liburnija; Zagreb: Mladost, 1981.
 - Dervišević, Mujo u Ibrahim Kajan, “Pakao Vakuf Golubnjača,” *Ogledalo* 1, br. 2 (Dec. 1990): 26-27.
 - David, Lea. *The Past Cannot Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights.* Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
 - Denich, Bette. “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide,” *American Ethnologist* 21, no. 2 (May 1994): 367-390
 - Dower, John W. *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II.* New York: W.W. Norton/The New Press, 1999.
 - Dragović-Soso, Jasna. “Saviours of the Nation”: *Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism.* Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2002.

- Đureinović, Jelena. *The Politics of the Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. Abingdon: Routledge, 2020.
- Eastmond Marita & Johanna Mannergren. “Silence as Possibility in Postwar Everyday Life,” *International Journal of Transitional Justice* 6, no. 3 (2012): 502-524.
- Ferme, Mariane C. *The Underneath of Things: Violence, History, and the Everyday in Sierra Leone*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Generalna skupština Ujedinjenih nacija, Vijeće za ljudska prava, “Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights, Farida Shaheed, Memorialization Processes,” 23. januar 2014.
- Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Zagreb: Fraktura, 2018.
- Goldstein, Slavko. *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.
- Halpern, Jodi and Harvey Weinstein, “Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation,” *Human Rights Quarterly* 26, no. 3 (2004): 561-583.
- Hoepken, Wolfgang. “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia,” *East European Politics and Societies: and Cultures* 13, no. 1 (1998): 190-227.
- Hrnjica, Safet. *Hamdija Pozderac: Žrtva vremena*. Bihać: Grafičar, 2010.
- Jacoby, Karl. *Shadows at Dawn: An Apache Massacre and the Violence of History*. New York: Penguin Book, 2009.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977.
- Jelić-Butić, Fikreta. “Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941,” *Časopis za suvremenu povijest* 1, br. 1-2. (1969): 55-91.
- Judt, Tony. “The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe,” *Daedalus* 21, no. 4 (1992): 83-118.

- Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, prevod Aleksandra Kostić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
- *Kulen Vakuf* (neobjavljeni foto-album). 1981.
- Lagrou, Pieter. *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.
- Meierhenrich, Jens. “Varieties of Reconciliation,” *Law & Social Inquiry* 33, no. 1 (2008): 195-231.
- Meierhenrich, Jens. “Topographies of Remembering and Forgetting: The Transformation of *Lieux de Mémoire* in Rwanda,” u Scott Straus and Lars Waldorf, ur., *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2011, 283-296.
- Morrison, Toni. *Beloved*. 1987; New York: Vintage International 2004.
- Morrison, Toni. *Mouth Full of Blood: Essays, Speeches, Mediations*. London: Chatto & Windus, 2019.
- Müller, Jan-Werner, ur. *Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Nguyen, Viet Thanh. “Just Memory: War and the Ethics of Remembrance,” *American Literary History* 25, no. 1 (2013): 144-163.
- Nguyen, Viet Thanh. *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017.
- Noor, Masi, Rupert Brown and Garry Prentice. “Prospects for Intergroup Reconciliation: Social-Psychological Predictors of Intergroup Forgiveness and Reparation in Northern Ireland and Chile,” u Arie Nadler, Thomas E. Malloy and Jeffrey Fisher, ur., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2008, 97-114.

- Odić, Franjo. “Julski dani 1941: Na unskoj pruži”, u Dušan Pejanović, ur., *Podgrmeč u NOB. Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja, knjiga prva*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972, 211-215.
- Parent, Geneviève. “Reconciliation and Justice after Genocide: A Theoretical Exploration,” *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 5, no. 3 (2010): 277-292.
- Polovina, Gojko. *Svedočenje: prva godina ustanka u Lici*. Beograd: Izdavačka radna organizacija “Rad”, 1988.
- Ram, Uri. “Ways of Forgetting: Israel and the Obliterated Memory of the Palestinian Nakba,” *Journal of Historical Sociology* 22, no. 3 (2009): 366-395.
- Rašeta, Ilija. *Kazivanje pobjednika smrti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988.
- Savoy, Lauret. *Trace: Memory, History, Race, and the American Landscape*. Berkeley: Counterpoint Press, 2015.
- Scarry, Elaine. “The Difficulty of Imagining Other People,” u Martha Nussbaum and Joshua Cohen, ur., *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*. Boston: Beacon Press, 1996, 98-110.
- Shaw, Rosalind. “Memory Frictions: Localizing the Truth and Reconciliation Commission in Sierra Leone,” *International Journal of Transitional Justice* 1, no. 2 (2007): 183-207.
- *Spomen-park žrtvama fašističkog terora Garavice* (pamflet bez datuma, najvjerovatnije štampan 1981).
- Tokić, Mate Nikola. “Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia”. Doktorska disertacija, University of Pennsylvania, 2007.
- Vojak, Danijel, Filip Tomić and Neven Kovačev, “Remembering the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990,” *History & Memory* 31, no. 1 (2019): 118-150.

- Wilson, Richard Ashby. "Justice and Retribution in Post- conflict Settings," *Public Culture* 15, no. 1 (2003): 187-190.
- Winter, Jay. "Thinking about Silence," u Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur., *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 3-31.
- Zerubavel, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Zulić, Safet. *Čekamo vas kod Sjevernjače*. Bihać: BZK Preporod, 2009.

NAPOMENA O PREVODU

Napisao sam ovaj rad na engleskom jeziku. Prilikom prevođenja (prevod Senada Kreso) mogao se koristiti tek ograničen broj dokumenata u njihovom originalnom obliku. Međutim, ogromna većina citata koji se ovdje pojavljuju u prevodu prevedena je s engleskog na bosanski. Čitaoci to trebaju imati na umu dok čitaju ovaj rad jer će neki citirani izvori, budući da su prevedeni s engleskog, možda izgledati malo drugačije nego u originalu.

Rezime

Šutnja u kamenu *Memorijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva*

U radu “Šutnja u kamenu: Memorijalizacija nasilja među zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva”, autor se pita zašto se pojavljuju šutnje o ubijanjima na lokalnom nivou i da li njihovo prekidanje dovodi do pomirenja u podijeljenim zajednicama. Kroz dvije priče o spomenicima izgrađenim u sjeverozapadnoj Bosni nakon Drugog svjetskog rata, otkrivamo da su komunistički lideri te spomenike, iako su ih javno posvetili žrtvama rata, koristili i da prešute politički neprobavljive aspekte lokalnog međuetničkog nasilja. Pritom ta njihova spomen-obilježja nisu kreirala “pravedno sjećanje” niti su pružila osnovu za pomirenje. Ipak, razbijanje takvih šutnji desetljećima kasnije nije dalo drugačiji rezultat. Naprotiv, oni koji su preuzeli te instrumente sjećanja revnosno su nametali nove šutnje baš kao i oni koji su ih prethodno ušutkavali. Ove priče predstavljaju izazov za naučnike koji proučavaju sjećanje da, dok procjenjuju izgleda za pomirenje nakon nasilja, prevaziđu naizgled očiglednu dihotomiju između održavanja ili prekidanja šutnje. Prije će biti da je ono što proizlazi iz ove lokalne povijesti pitanje od globalnog značaja: mogu li spomenici nasilnoj prošlosti ikada kreirati “pravedno sjećanje”, time što će podsjećati i na našu čovječnost i na našu nečovječnost, kao i na čovječnost i nečovječnost “onih drugih”, koje možda još uvijek doživljavamo kao neprijatelje?

SUMMARY

Silence Enshrined

Memorializing Intercommunal Violence in a Land of Brotherhood and Unity

In “Silence Enshrined: Memorializing Intercommunal Violence in a Land of Brotherhood and Unity,” the author asks why silences about local killing emerge and whether their breaking leads to reconciliation in divided communities. By telling two stories of monuments built in northwest Bosnia after World War II, we discover that although communist leaders publicly dedicated these monuments to wartime victims, they also used them to silence politically indigestible aspects of local inter-ethnic violence. In doing so, their memorials neither created a “just memory” nor a basis for reconciliation. Yet the breaking of such silences decades later did not produce a different result. Rather, those who took over the instruments of memory zealously imposed new silences just like those who had previously silenced them. These stories challenge scholars of memory to transcend the seemingly straightforward dichotomy of either maintaining or breaking silences when evaluating the prospects for post-violence reconciliation. Rather, what emerges from this local history is a question of global significance: Can memorials to the violent past ever create a “just memory,” whereby they recall both our humanity and inhumanity, as well as both the humanity and inhumanity of “others” whom we may still see as enemies?

UDK: 621.311 (497.1) “ 194/195 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.339
Primljen: 8.09.2024
Prihvaćen: 17.10.2024
Izvorni naučni rad

Dženita Sarač Rujanac

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Elektrifikacija kao preduvjet *opšteg blagostanja naroda i zemlje*. Prvi planovi elektrifikacije DFJ / FNRJ

Sažetak: Nakon završetka Drugog svjetskog rata jugoslavensko rukovodstvo, u uslovima stroge centralizacije i revolucionarnog etatizma, insistiralo je na ubrzanju industrijalizaciji i elektrifikaciji kao ključnoj strategiji razvoja države i napretka društva. Pri tome, proizvodnja električne energije bila je vrlo značajna kao privredna grana za čiji razvoj su postojale velike, prirodne predispozicije, značajan hidropotencijal i zavidne zalihe uglja. Istovremeno, električna energija bila je neophodna za snažni industrijski razvoj, kao *spiritus movens* i “najmoćnija poluga u industrijalizaciji privrede”. Široka elektrifikacija koja je trebala dovesti struju u svako domaćinstvo i gazdinstvo predstavljena je kao preduslov korjenite promjene načina života stanovnika i njihove svakodnevice, kao garant skorašnje eliminacije ekonomske i kulturne zaostalost. Tumačena je kao općenarodna potreba, pri čemu se u dnevnoj štampi učestalo pisalo o brojnim prednostima koje električna energija donosi. Posebno se ukazivalo na iskustvo elektrifikacije Sovjetskog Saveza koji je u tome, kao i u svemu drugom u tim poratnim godinama, bio uzor. U radu se osvrćemo na pitanje obnove, one tokom posljednjih ratnih godina, ali i one primarne poslijeratne obnove Jugoslavije koje je podrazumijevala obnovu i sanaciju važnih privrednih objekata, posebno centrala za proizvodnju električne energije. Fokusirali smo se na prvobitne planove elektrifikacije koji su

projicirali obnovu postojećih proizvodnih kapaciteta, dogradnju započetih objekata kao i izgradnju velikih centrala (termo i hidro postrojenja) koje su trebale biti ključni proizvođači neophodne pogonske snage za ubrzani privredni razvoj. Ovi nacrti, referati i planovi bili su izrađeni po nalogu Ministarstva industrije DFJ, tj. FNRJ. Sačinjeni su u vrijeme intenzivne centralizacije i izgradnje glomaznog administrativnog aparata što nije provedeno bez određenog otpora i kritike. Posebnu pažnju posvetili smo *Planu elektrifikacije* inž. Jerka Jerića početkom 1946. godine kojim je planiran razvoj od 1946. do 1954. godine i izgradnja deset hidroelektrana (Dravograd, Mariborski otok, Bogatići, Vinodol, Vlasina – Vrla, Vrulja – Cetina, Jajce – Pliva, Bisko – Cetina, Rama – Neretva i Perućac na Drini) i sedam termoelektrana (Velenje, Rajhenburg, Doboj, Kakanj, Kostolac, Soko i Vreoci). Ovaj Jerićev plan, oštro je kritiziran i nije prihvaćen, ali je poslužio kao opravdana osnova općem planu elektrifikacije iz 1947. godine koji je postao dio prvog petogodišnjeg *Plana razvoja narodne privrede FNRJ*.

Ključne riječi: Jugoslavija, obnova i izgradnja, električna energija, elektrifikacija, planovi.

Abstract: After the end of the Second World War, the Yugoslav leadership, under conditions of strict centralization and revolutionary statism, insisted on accelerated industrialization and electrification as a key strategy for the development of the state and the progress of society. At the same time, the production of electricity was very important as an economic branch for the development of which there were great, natural predispositions, significant hydro potential and enviable coal reserves. At the same time, electricity was necessary for strong industrial development, as *spiritus movens* and “the most powerful lever in the industrialization of the economy”. Wide electrification, which was supposed to bring electricity to every household and farm, was presented as a prerequisite for a radical change in the way of life of the inhabitants and their everyday life, as a guarantee of the imminent elimination of economic and cultural decadence. It was interpreted as a universal need, while the daily press often wrote about the numerous advantages that electricity brings. Special attention was paid to the experience of the electrification of the Soviet Union, which was a role model in this, as in everything else

in those post-war years. In this paper, we look at the issue of reconstruction during the last war years and the primary post-war reconstruction of Yugoslavia, which included the rebuilding and rehabilitation of important economic facilities, especially the power plants. We focused on the original electrification plans, which projected the renewal of existing production capacities, the extension of the started facilities as well as the construction of large thermal power and hydropower plants which were supposed to be the key producers of the necessary driving power for accelerated economic development. These drafts, reports and plans were created by order of the Ministry of Industry of the Democratic Federative Yugoslavia, i.e. Federative People's Republic of Yugoslavia (FNRJ). They were created at a time of intense centralization and the construction of a cumbersome administrative apparatus, which was not carried out without resistance and criticism. We paid special attention to the Electrification Plan of Eng. Jerko Jerić at the beginning of 1946, who planned the development from 1946 to 1954 and the construction of ten hydropower plants (Dravograd, Mariborski otok, Bogatići, Vinodol, Vlasina-Vrla, Vrulja-Cetina, Jajce-Pliva, Bisko-Cetina, Rama-Neretva and Perućac na Drini) and seven thermal power plants (Velenje, Rajhenburg, Doboj, Kakanj, Kostolac, Soko and Vreoci). This Jerić's plan was severely criticized and was not accepted, but it served as a justified basis for the general electrification plan from 1947, which became part of the first five-year National Economic Development Plan of the FNRJ.

Key words: Yugoslavia, renovation and construction, electric power, electrification, plans

O elektrifikaciji u postratnoj, *novoj* Jugoslaviji

Rukovodstvo Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), tj. Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), u uslovima stroge centralizacije i *revolucionarnog etatizma*, insistiralo je na ubrzanoj industrijalizaciji i elektrifikaciji kao ključnoj strategiji i preduslovu razvoja države i društva. Njihova povezanost i uslovljenost činila je da se o njima nerijetko govorilo kao o jednom procesu.

“Elektrifikacija i industrijalizacija zemlje moraju ići uporedo. Prva je nemoguća, shvaćena u pravom smislu te riječi, bez ove druge. Obe, po mome naziranju, predstavljaju u savremenom ekonomskom životu jedan te isti problem, posmatran sa dvije strane” pisao je inž. Jerko Jerić početkom 1946. godine.

Proizvodnja električne energije bila je vrlo značajna, i kao privredna grana za čiji razvoj su postojale prirodne predispozicije, ali i kao *spiritus movens*, kao najmoćnija poluga u industrijalizaciji privrede koja je trebala biti ključni pokretač društva i preduslov jačanja federativne države. Istovremeno, *elektrifikacija široke potrošnje*, dostupnost električne energije svim urbanim i ruralnim sredinama u Jugoslaviji isticana je kao preduslov porasta kvalitete života građana.

Ovo pitanje kao vrlo važno prepoznato je još u toku rata i periodu postepenog formiranja tzv. “državnih i društvenih organa ranog socijalizma u Jugoslaviji”, organa vlasti koji se formiraju od jeseni 1944. godine (ministarstva, državna uprava i pravosuđe). Pitanjem elektrifikacije i njenih preduslova u to vrijeme bavilo se državno Povjereništvo za trgovinu i industriju, tačnije Odjeljenje za industriju i zanatstvo, njegov Odsjek za tešku industriju. Istovremeno, elektrifikacija je bila predmet interesiranja i Sekcije za prikupljanje elektromaterijala pri Povjereništvu građevina, Državne uprave narodnih dobara, a posebno Povjereništva za ekonomsku obnovu pri Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije (NKOJ, najviši izvršni i naredbodavni organ formiran koncem decembra 1943). Ovo povjereništvo formirano je kao poseban resor s ciljem koncipiranja privredne obnove i razvojnih projekcija koje su se trebale realizirati nakon oslobođenja zemlje i završetka ratnih dejstava. Pri tome se prevashodno računalo na uspostavljanje funkcionalnog jedinstvenog jugoslavenskog privrednog područja s jedinstvenim monetarnim sistemom i dobrom saobraćajnom povezanošću. Brza ekonomska konsolidacija smatrana je preduslovom stabilizacije političkih prilika, tj. snažna privreda isticana je kao ključni oslonac jake države. Povjerenstvo

je kao “opštezemaljsko tijelo” u martu 1944. godine izradilo uputstva i prve smjernice za privrednu obnovu zemlje koja je podrazumijevala dvije faze. Prva, nužna obnova zahtijevala je minimalne intervencije i to u domenu onoga što je bilo neposredno potrebno vojsci i postradalom stanovništvu. Druga faza obnove trebala je slijediti nakon uspostavljanja mira i nezavisnosti i biti sveobuhvatna, sistematična i planirana. Povjereništvo je u ovim prvobitnim projekcijama promatralo privredu, posebno industriju, kao sektor pod punom i neposrednom kontrolom *narodne vlasti* prikupljalo je osnovne podatke o industrijskim postrojenjima. Ti podaci bili su neophodni za realizaciju, planirane druge faze, one mirnodopske obnove, čiji je fokus bio na industriji, rudarstvu, saobraćaju i poljoprivredi. Industrija je smatrana pokretačkom snagom privrednog napretka, jačanja državnog sektora u privredi, a kako se isticalo, time i jačanju odbrambene sposobnosti zemlje i njene privredne nezavisnosti. Takva pozicija industrije kao dominantne privredne grane i značaj industrijalizacije u sveukupnom razvoju proizlazila je iz dominirajućeg marksističkog shvatanja da je preobražaj nerazvijenih zemalja na socijalističkim osnovama nemoguće postići bez stvaranje teške industrije. U skladu s tim, u okviru Povjereništva za obnovu sačinjeni su u januaru 1945. godine prvi razvojni planovi za pojedine sektore.

Branko Petranović, pišući detaljnije o prvobitnim planovima obnove i razvoja i poslijeratnoj općoj “gladi za elektrifikacijom”, ističe da su planovi elektrifikacije Jugoslavije u to vrijeme imali u vidu nekoliko principa: morali su nositi karakter općeg, jedinstvenog državnog plana, potencirati iskorištavanje raspoloživih vodenih snaga i zaliha uglja, polaziti od općih potreba zemlje i odrediti i klasificirati ključne kategorije potrošača. Pri tome, ističe Petranović, izvori finansiranja za realizaciju plana trebali su biti “nacionalnog karaktera”, uključujući i potrebne sirovine, pri čemu se značajno računalo i na domaća sredstva prikupljena raspisivanjem javnih zajmova.¹

¹ Branko Petranović, *Politika i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969, 314-320.

Istovremeno s koncipiranjem prvih planova obnove pojedinih privrednih segmenata, koncem rata, ubrzano se radilo na osnivanju organa koji su trebali rukovoditi privrednim razvojem. Početkom 1945. godine Predsjedništvo AVNOJ-a osnovalo je Povjereništvo industrije i ovlastilo inž. Ivu Bulića da organizira poseban Odsjek za elektrifikaciju.²

Uskoro je Povjereništvo industrije preraslo u Ministarstvo industrije kao dio “radne i privremene” Vlade DFJ koja je formirana 7. marta 1945. godine. Koncem marta 1945. godine Odsjek je transformiran u Odjeljenje za elektrifikaciju (energiju). Ono je bilo nadležno za sve izvore električne energije, vodilo je brigu o njihovoj obnovi, radu, nadogradnji i bilo zaduženo za izradu kratkoročnih i dugoročnih planova elektrifikacije u Jugoslaviji.³

Na čelu odjeljenja bio je načelnik, inženjer Ivo Bulić koji je smatrao da je proces ubrzane elektrifikacije prioritet. Realizaciju elektrifikacionih planova u Jugoslaviji smatrao je nužnim provesti preko federalnih preduzeća za elektrifikaciju. Bio je to “najbrži i najlakši način da se odmah pristupi stvarnom radu na elektrifikaciji ako se na temelju dobivenih iskustava iz prošlosti iz naših najjače elektrificiranih područja Slovenije i Hrvatske organiziraju električna preduzeća federalnih jedinica (kao Kranjske deželne elektrane i Električno preduzeće Banovine Hrvatske prije rata). Naše vlasti trebaju da što prije organizuju ovakva preduzeća i na njih prenesu zadatak elektrifikacije. U protivnom bit ćemo prepušteni stranom kapitalu ili sitnom domaćem kapitalu. Ako se uspiju organizirati federalna preduzeća sa privrednom sposobnošću kojima se osigura dovoljan kapital, učinjen je prvi korak ka budućoj planskoj elektrifikaciji zemlje”⁴

² O inž. Ivi Buliću, njegovom radu i doprinosu elektrifikacije zemlje vidjeti opširnije: Anja Vlašić, “Elektrifikacija Trpnja uoči Drugog svjetskog rata”, u: *I bi svjetlo!, Zbornik radova sa znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice elektrifikacije Splita*, Split: Muzej grada Splita, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, 2022, 305-318.

³ Saša Ilić, “Savezna elektroprivreda 1945-1951. Institucije i značaj arhivske građe fondova iz oblasti elektroprivrede”, u: *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, br. 1, 2000, 50-51.

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Ministarstvo industrije i rudarstva Bosne i Hercegovine (dalje: MIR BiH), kutija 10 1946, Organizacija električnih preduzeća federalnih jedinica, Beograd, 14. 1. 1945.

U skladu s Bulićevim prijedlogom, kao začetak republičkih električnih sistema, uskoro su formirana republička električna preduzeća uredbama republičkih vlada. Federalno električno preduzeće za Makedoniju (FEPM) osnovano je 3. maja 1945, Električno preduzeće Srbije (EPS) 2. juna 1945, Električno preduzeće Hrvatske (ELPOH) 20. jula 1945, Federalno električno preduzeće (FEP) Crne Gore 22. augusta 1945, a Državne elektrane Slovenije i Električno preduzeće Bosne i Hercegovine (ELEKTROBiH) 30. augusta 1945. godine.⁵

Istovremeno, u kontekstu diseminacije nove privredne koncepcije o “podržavljenju sredstava za proizvodnju” i intenzivne eksproprijacije,⁶ započele su pripreme za konferenciju o energetskej privredi i elektroindustriji koju je organiziralo pomenuto Odjeljenje u Beogradu (16–22. 6. 1945). Na ovoj prvoj konferenciji energetskih stručnjaka razmatrano je postojeće stanje kroz referate republičkih delegacija. Razgovarano je o prioritetima u obnovi i izgradnji kao i potrebi utvrđivanja jedinstvene energetske i elektrifikacione politike. Međutim, razvila se izrazito disonantna

⁵ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Ministarstvo industrije Vlade FNRJ (dalje: MIN FNRJ), kutija 179, Pregled elektrifikacionih radova u 1945. godini

U ovom dokumentu je predstavljen i plan investicija za predviđene elektrifikacione radove tokom 1945. godine, iznosi već odobrenih kredita za republike i određena električna preduzeća, troškovi potrebnog materijala, radne snage i slično.

⁶ Proces eksproprijacije i nacionalizacije u početku pojedinih, a kasnije *svih sredstava za proizvodnju* podrazumijevao je i oduzimanje privatnih električnih centrala, ali i brojnih općinskih centrala i plinara (kao imovine Kraljevine Jugoslavije) i njihovo stavljanje pod državnu upravu. Ovaj proces započeo je odlukom Predsjedništva AVNOJ-a (21. novembar 1944) kojom je konfiskovana imovina njemačkog Rajha, pripadnika njemačke nacionalne manjine, kao i onih osoba koje su označene kao ratni zločinci i saradnici neprijatelja. Nastavljen je odlukom privremene Narodne skupštine koja je ukinula inostrane koncesije nad rudnim bogatstvima i usvojila agrarnu reformu, a potom odredbama Ustava FNRJ iz januara 1946. godine. Proces je intenzivno nastavljen Zakonom o nacionalizaciji kojim su izvršene radikalne izmjene u društveno-ekonomskoj strukturi koji je usvojila Narodna skupština 5. prosinca 1946. godine. B. Petranović, *Politika i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji*, 234-235.

O “radikalnom razvlašćivanju” u toku rata i poraću, posebno u domenu industrije, banкарstva i trgovine koje će dostići svoj zenit u drugom valu nacionalizacije tokom 1948. i 1949. godine vidjeti i: Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004, 117-119.

diskusija koja je bila odraz značajno različitog stanja u republikama u domenu elektrifikacije i značajno različitih ciljeva i mogućnosti republika. Između ostalog, nije bilo suglasja oko provedbe sveopće elektrifikacije u Jugoslaviji, tj. oko pitanja da li njome treba da rukovodi savezni centar, savezno ministarstvo ili ona treba biti odgovornost republičkih vlada i republičkih preduzeća.⁷

Opći zaključak ove konferencije bio je da je nužno što hitnije obezbjediti sredstva za obnovu stradalih preduzeća i pogona. To je podrazumijevalo rekonstrukciju Hidrocentrale “Dravograd” na Dravi (Slovenija), Hidrocentrale “Manojlovac” (Hrvatska), Hidrocentrale “Tito” (“Gubavica” na Cetini, Hrvatska), Hidroelektrane i vodovoda “Hrid” u Sarajevu, Hidrocentrale “Sv. Petka” i “Sičevo” na rijeci Nišavi i Hidrocentrale “Vučje” (Srbija). Također, usvojena je odluka da se nastavi izgradnja započetih hidrocentrala: na rijeci Željeznici kod Sarajeva,⁸ hidrocentrale Vinodol u Hrvatskom primorju,⁹ hidrocentrale kod Mariborskog otoka na rijeci Dravi (Slovenija) i hidrocentrale na rijeci Zeti (Crna Gora). Donesena je odluka o izgradnji novih hidrocentrala: dvije na rijeci Zapadna Morava (Srbija), hidrocentrale na rijeci Cetini kod Omiša (Hrvatska), hidrocentrale Vlasinsko Blato na rijeci Vrla (Srbija) i hidrocentrale na rijeci

⁷ AJ, fond Komisija državne kontrole (dalje: KDK), kutija 31, Dopis Vlade FNRJ Ministarstvu industrije, Odeljenje za elektrifikaciju Komisije za obnovu zemlje pri Privrednom savetu Beograd, 29. 6. 1945; AJ, fond KDK, kutija 31, Program konferencije za energetske privredu i elektroindustriju; AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Energetika i elektro-industrija 1, Izdanje Odeljenja za energiju Ministarstva industrije DFJ, 1945. i Energetika i elektro-industrija 2, Izdanje Odeljenja za energiju Ministarstva industrije DFJ, 1945. i ABiH, fond MIR BiH, kutija 10 1946, Uputstvo za rešavanje energetske problema, Beograd, 22. 5. 1945.

⁸ O višedecenijskoj izgradnji ove hidrocentrale koja je puštena u pogon u ljeto 1947. godine vidjeti: Dženita Sarač Rujanac, *Izgradnja u vrijeme obnove. Hidrocentrala u Bogatićima na rijeci Željeznici-od “općinskog trgovačkog preduzeća” do “objekta opštedržavnog značaja”*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, 2024.

⁹ O izgradnji hidroelektrane Vinodol u Triblju od 1946. do 1952. godine, visokotlačne derivacijske elektrane koja koristi vodu sliva rijeka Lokvarke, Ličanke i Lepenice vidjeti opširnije: Zrinka Paladino, “Arhitektura energetske postrojenja Lavoslava Horvata”, u: *Rijeka i industrijsko graditeljsko naslijeđe. Baština arhitekture i građevinarstva-zbornik radova sa V. međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, Rijeka 25-25. svibnja 2012*, Rijeka: PRO TORPEDO, 2014, 552-553.

Došnici (Makedonija). Također, usvojen je zaključak da se u što skorije vrijeme izrade generalne studije za izgradnju hidrocentrala velikog privrednog značaja, one na srednjoj Drini (za potrebe Srbije i Bosne i Hercegovine), studije o proširenju hidrocentrale na Plivi u Jajcu i izgradnji hidrocentrale na rijeci Rami (Bosna i Hercegovina), hidrocentrale na Zrnovskoj rijeci (Makedonija), hidrocentrale Vardar – Pčinja (Makedonija), hidrocentrale Lika – Gacka (Hrvatska) i hidrocentrale Tara – Morača (Crna Gora).¹⁰

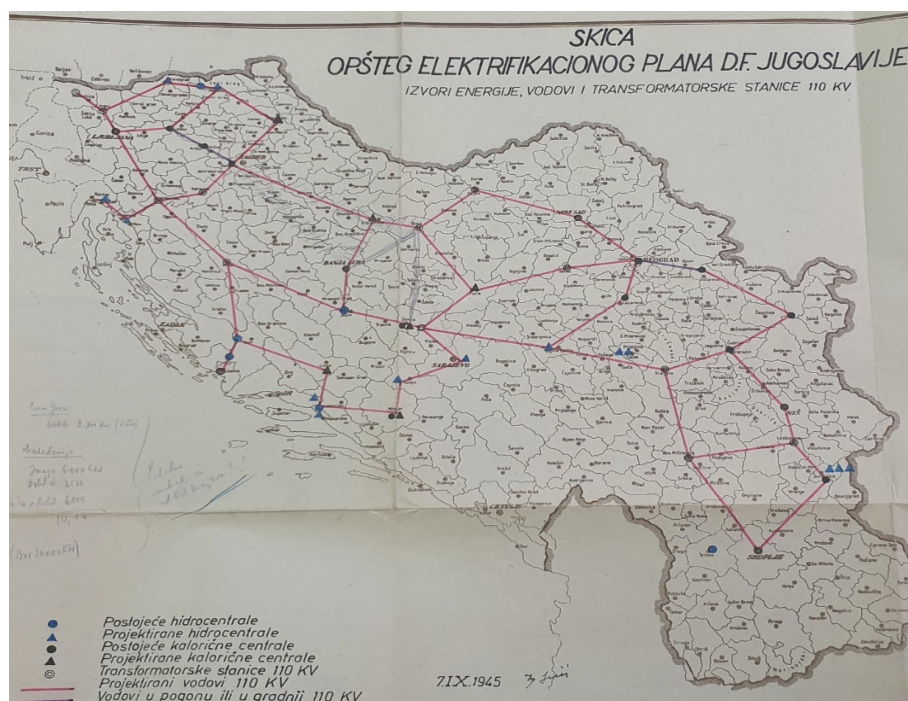
Pod dojmom zaključaka ove konferencije u augustu 1945. godine, po nalogu načelnika Odjeljenja inž. Ive Bulića, inž. Jerko Jerić je dobio zadatak da izradi plan elektrifikacije države (1946–1950).¹¹ Pri tome, plan se trebao zasnivati na iskorištavanju značajnih, postojećih i lako dostupnih sirovina rudarskog i biljnog porijekla, prirodnih izvora energije (hidropotencijala), raspoložive stručne radne snage kao i predviđenih finansijskih sredstava određenih za dugoročne investicije.

U septembru je inž. Jerić izradio kraću studiju pod nazivom *Referat o planu elektrifikacije – referat o petogodišnjem elektrifikacionom planu za vremenski period od početka 1946. do kraja 1950.* Referat je bio podijeljen na uvod, tj. *Kratak referat o elektrifikaciji uopće*, a slijedila su sljedeća poglavlja: *Skica općeg plana elektrifikacije zemlje, Petogodišnji okvirni plan*

¹⁰ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Energetika i elektro-industrija 1, Izdanje Odeljenja za energiju Ministarstva industrije DFJ, 1945.

¹¹ Jerić je u uvodu *Plana elektrifikacije* slikovito objasnio ovaj nalog inž. Bulića i njihovu saradnju. “Još jedno čisto lično objašnjenje želim na koncu da iskažem. Kad se bliži kraj života i večernje rumenilo životnog dana počinje da se gasi, osjećam naročito zadovoljstvo, prije nego što će nastupiti mrak, da mi je pružena mogućnost da raspravim sa starijim prijateljima i drugovima, i sa novim mlađim kolegama o svim pitanjima sa kojima sam se čitavog života bavio. Drugarska mi je dužnost istaknuti, da mi je ovu mogućnost stvorio moj mlađi po godinama, ali već dugogodišnji drug i saradnik ing. Ivo Bulić, načelnik Odjeljenja za energiju pri saveznom Ministarstvu industrije. Ali ne samo što mi je drug Bulić stvorio objektivne preduslove za izradbu ove studije, već mi je također vrlo često pri diskusijama po raznovrsnim pitanjima elektrifikacije upozoravao na mnoge probleme i na razne greške, ograničavajući svojim savjetima pretjeranosti, koje su tu i tamo izbijale i nisu bile u ravnoteži sa pretpostavkama i vjerovatnim ostvarenjima. Ja mu zato drugarski zahvaljujem.” AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije, I dio: izvori energije, Ministarstvo industrije FNRJ, Beograd 1946.

za elektrifikaciju države, Izvori energije: hidraulična postrojenja i kalorična postrojenja, Vodovi visokog napona od 110 kV, Transformatorske stanice od 110 kV, Skupni pregled, Raspodjela investicija na pojedine godine, Finasiranje i organizacija rada, Konzumenti i Ostvarivanje plana. Na koncu je inž. Jerić predstavio i svoj zaključak o nužnoj, planskoj elektrifikaciji Jugoslavije.¹²

Mapa 1. Opći elektrifikacioni plan DFJ iz septembra 1945. godine
(AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179)

¹²U uvodnoj riječi ovog svog Referata inž. Jerić je istakao da mu je zadatak za izradu elektrifikacionog plana povjeren u augustu 1945. godine i da je već početkom septembra pomoćnik ministra industrije *drug* Zlatarić zatražio preliminarne rezultate i “približne cifre do kojih je došao”. Jerić je smatrao da su četiri sedmice rada na ovako zahtjevnom i opsežnom zadatku izrazito kratak period, ali da bi “udovoljio hitnom traženju mjero-davnih faktora koji nužno trebaju podatke o pomenutom planu” dostavio je određenu dokumentaciju. Ona se, istakao je Jerić, značajno zasnivala na programima elektrifikacije pojedinih federalnih jedinica, konkretno Hrvatske i Bosne i Hercegovine koje je izradio još tokom rata, dok se pri projekciji troškova (materijala i radne snage) orijentirao prema prijeratnim cijenama. AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179, Referat o elektrifikaciji države (Kratak referat o elektrifikaciji uopće), 8. septembar 1945.

U uvodnoj riječi Referata Jerić je istakao potrebu hitne elektrifikacije zemlje u kontekstu rješavanja krupnih privrednih problema pri čemu je istakao sljedeće: “Električna energija kao viša i oplemenjena energetska forma u tolikoj mjeri prožima savremeni život civilizovanih naroda da se ne da ni zamisliti pravilno odvijanje svakidanjeg rada bez njezine pomoći, čak ni mnogi produkti od eminentne važnosti i potrebe ne bi se mogli proizvoditi bez njezinog učešća u proizvodnom procesu. Sa ove strane posmatrana elektrifikacija je nerazdvojno povezana sa preduslovima koje odnosna zemlja po svojim prirodnim sirovinama pruža razvoju i podizanju industrijske radinosti. Industrijalizacija i elektrifikacija dva su pogleda na jedna isti problem. Riješiti jedan od njih znači da je automatski riješen i drugi. Naša država po svojim prirodnim bogatstvima pod zemljom i na njoj može se ubrojati u zemlje, koje mogu da razviju industrijske radnje srednjeg obima, a u nekojima granama da se uzdignu među prvima u Evropi. Paralelno s tim izvori energije, naročito hidraulične prirode stoje u znatnijim količinama na raspoloženju i to baš za one industrijske grane koje nalaze sirovine u zemlji, koje treba ju u proizvodnom procesu najviše elektriciteta, kao što su proizvodnja aluminijuma, električnog bakra i ferolegura.”¹³

Podsjetio je da se u vrijeme “stare Jugoslavije” gradilo bez sistema i plana i da je bilo izgrađeno 738 električnih centrala s instaliranim snagom od 465.000 kW. Pri tome, 505 je bilo kaloričnih, tj. termičkih (s 295.000 kW instalirane snage) i 233 hidrauličkih centrala (1.700 kW instalirane snage). Većina termičkih centrala bile su male centrale s instaliranom snagom ispod 500 kW (njih 85%) dok je svega osam centrala imalo snagu iznad 5000 kW.

Sačinjeni *Plan elektrifikacije* Jerić je smatrao cjelinom pri čemu bi njegova parcijalizacija, upozoravao je, išla na štetu “tempa izgradnje i na uštrb pravovremenog izvršenja predviđenih radova u zadanim rokovima”. Njime se *nova Jugoslavija* trebala fokusirati na iskorištavanje postojećih

¹³ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179, Referat o elektrifikaciji države (Kratak referat o elektrifikaciji uopće), 8. septembar 1945.

prirodnih bogatstava, hidropotencijala i zaliha uglja. “Polazeći od stano-
višta da se u prvom redu iskorišćuju vodene snage kao oni izvori energije
koji su za ljudske pojmove neiscrpljivi i koji se automatski obnavljaju bez
našeg učešća iz godine u godinu”, precizirao je izgradnju devet hidroelek-
trana s ukupnom instaliranom snagom od 270.000 kW i proizvodnim
mogućnostima od 1,5 milijardi kWh. Bile su to: “Dravograd”, “Kijevo –
Bogatići”, “Vinodol”, “Rečina Sušak”, “Mariborski otok”, “Vrulje”, “Vlasina”,
“Rama” i “Bisko – Novo Selo”. Pored pomenutih devet hidrocentrala, plan
je predviđao početak izgradnje i desete, Hidroelektrane “Perućac” na Dri-
ni s instaliranom snagom od 140.000 kW. Ukupne investicije za izgradnju
hidrocentrala trebale su iznositi 1.815 milijuna dinara, dok je izgradnja
hidrocentrale na Drini trebala koštati 1.950 milijuna dinara.

Na drugoj strani, inž. Jerić je predložio izgradnju 9 kaloričnih po-
strojenja na ugalj za što je bilo potrebno oko 1.130 milijuna dinara. Iako
je bio stanovišta da se trebaju maksimalno iskoristiti postojeći dostupni
resursi skrenuo je pažnju da je proizvodnja električne energije u kalorič-
nim elektranama i pri 100% iskorištenju skuplja za 25–30% od energije
koju su trebale proizvoditi hidraulička postrojenja.¹⁴

Kao osnovne preduslove realizaciji ovog plana inž. Jerić je naznačio
stabile izvore potrebnih finansijskih sredstava kao i “svrsishodnu i prak-
tičnu organizaciju rada”. To su, pisao je Jerić, trebale biti “dvije potporne
tačke ovog glomaznog i teškog balvana koji je, da se tehnički izrazimo,
dug pet godina”.

Ključni konzument buduće, proizvedene električne energije trebala
je biti industrija, veliki potrošači poput tvornica aluminijuma, topioni-
ca gvožđa, tvornica čelika, tvornica ferolegura, razne hemijske tvornice,
topionice bakra, tvornice cementa i slično. Velikim potrošačima označio
je i ostale grane opće industrijske djelatnosti poput prehrambene, tek-
stilne i keramičke industrije dok su znatne količine električne energije
trebali trošiti i veliki gradovi i ruralne sredine, poljoprivreda, zanatstvo

¹⁴ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179, Referat o elektrifikaciji države (Kratak referat o elektrifi-
kaciji uopće), 8. septembar 1945.

kao i željeznički saobraćaj.¹⁵

Jerić je stavio akcenat na snažnije iskorištavanje značajnog vodenog potencijala i izgradnju velikih hidrocentrala kao ključnih izvora neophodne električne energije. Slično stanovište imali su i drugi stručnjaci koji su u to vrijeme surađivali s Ministarstvom industrije koje je u to vrijeme fokusiralo na kompletiranje dugoročnog plana elektrifikacije. Jedan od takvih stručnjaka bio je i slovenački inženjer, prof. dr. Vladimir Šlebinger (1906–1984), istaknuti elektroinženjer i hidrolog, djelatnik Savezne planske komisije. On je 1946. godine izradio posebnu studiju *Perspektivi plan elektrifikacije za period od 15 godina*. U njoj se osvrnuo na aktuelno, nezadovoljavajuće stanje u domenu elektrifikacije uprkos velikom hidropotencijalu jugoslavenskih rijeka.¹⁶ Ukazao je na procijenjenu bruto snagu pri prosječnoj ljetnoj vodi i to Dunava (3.336 MW), Drave (1.139 MW), Mure (166 MW), Save (618 MW), slovenskih pritoka Save (305 MW), Une (264 MW), Vrbasa (249 MW), Bosne (377 MW), Krivaje (47 MW), Drine (1282 MW), Lima (301 MW), Morave – Velike, Južne i Zapadne (405 MW), Nišave (43 MW), Ibra (152 MW), Timoka (54 MW), Soče (224 MW), Reke (88 MW), Rečine (15 MW), Like – Gacka (550 MW), Zrmanje (33 MW), Krke i Čikole (127 MW), Cetine sa krškim pritokama (795 MW), Neretve sa Ramom i Trebižatom (580 MW), Trebišnjice (200 MW), Morače (110 MW), Zete (276 MW) i Vardara (245 MW). Imajući u vidu ovako značajan hidropotencijal, predlagao je izgradnju velikih

¹⁵ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179, Referat o elektrifikaciji države (Kratak referat o elektrifikaciji uopće), 8. septembar 1945.

¹⁶ Na pomenutoj konferenciji energetskih stručnjaka u junu 1945. godine razmatrano je i pitanje hidropotencijala Jugoslavije. Inženjer Miladin Pećinar izložio referat *Vodne snage Jugoslavije i njihova uloga u snabdijevanju zemlje pogonskom energijom. Prethodni radovi za njihovo iskorištavanje*. U njemu je detaljno ukazao na prednosti i nedostatke podizanja tzv. hidrauličkih i termičkih postrojenja za proizvodnju električne energije. Naglasivši značaj izgradnje hidrocentrala, skrenuo je pažnju na nužnost što skorije izrade detaljnog katastra vodenih snaga i vodoprivredne osnove zemlje. Oni su posebno bili nužni za Dunav, Drinu, Srednju Neretvu, Ibar i njegove pritoke, Vardar, Drim, Južnu Moravu, Gornju zapadnu Moravu sa pritokama kao i neke pritoke Dunava u istočnoj Srbiji istakao je Pećinar. AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Energetika i elektro-industrija 2, Odeljenje za energiju ministarstva industrije DFJ

hidrocentrala u narednom petogodišnjem periodu i to u prvom redu: Dravograda na Dravi, Maribora na Dravi, Bogatića, Vinodola, Vlasine, Jajce – Pliva, Medvoda Sava, Svetog Juraja na Savi, Krškog Sava, Pčinje Vardar i Treske II Glava Zete. Ove hidrocentrale trebale su imati ukupnu snagu od 320 MW. Šlebinger je, kao i Jerić, predlagao iskorištavanje dostupnih ugljenih naslaga i izgradnju kaloričnih centrala u Velenju, Rajhenburgu, Kaknju, Kostolcu I i Vreocima I s ukupnom snagom do 233 MW.¹⁷

Također, smatrao je da je električna energija nužna u prvom redu za ubrzani razvoj privrede, posebno teške industrije naznačivši da će njeni najznačajniji potrošači biti topionice gvožđa, čeličane, valjaonice, metalurgija bakra i metalurgija cinka, ugljenokopni, hidroelektrična industrija (proizvodnja specijalnog čelika, ferosilicija, feromangana, fermolibdena i molbdenska metalurgija), metalurgija aluminijske legura, metalurgija magnezija, karbida, boksitnog cementa, elektroliza hlora i hlornih derivata, cementna industrija, industrija celuloze i hartije, šećera, metalna industrija, industrija goriva, prehrambena industrija, tekstilna industrija, industrija kože i gume, električna vuča (željeznice, tramvaji i trolejbusi). Ipak, važan zadatak planskog razvoja bila je elektrifikacija gradova, varošica i većih naselja kao i elektrifikacija sela koja su također trebala biti značajan konzument električne energije. Na koncu, Šlebinger je naglasio da postojeći prirodni resursi, pravilno iskorišteni, trebaju obezbjediti velike količine električne energije prvenstveno za domaće tržište i potrebe, ali da planovi elektrifikacije trebaju imati u vidu i mogućnost njenog izvoza, prvenstveno u susjednu Bugarsku.¹⁸

¹⁷ Šlebinger je u predstojećem petnaestogodišnjem periodu predlagao izgradnju hidrocentrala Perućac – Drina, Foča – Drina, Višegrad – Drina, Tara – Morača, Zavrelje – Trebišnjica, Rama – Neretva, Jablanica – Neretva, Livanjsko Polje – Buško Blato – Cetina, Sinjsko Polje – More – Cetina, Vrbas – Jajce II, Sveti Juraj – Lika Gacka, Trst – Reka, Bohinjsko jezero – Soča – Tolmin, Sveti Ožbald – Drava, 5 hidrocentrala kod Varaždina, 3 hidrocentrale kod Koprivnice, 2 hidrocentrale kod Broda na Kupi, hidrocentrale Dobra – Ogulin, Zenica – Bosna, Rezala – Kula – Ibar, Crna Rijeka – Vardar, 3 hidrocentrale Đevdelija i Preska – Ohrid kao i kaloričnih centrala Velenje II, Kosovo, Kostolac II, Čuprija, Hrvatsko Zagorje i Livno.

¹⁸ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179, Perspektivni plan elektrifikacije za period od 15 godina (dr. Šlebinger), 1946. Šlebinger je ostvario i značajnu međunarodnu karijeru i stekao svjetski ugled kao vrstan stručnjak u svom domenu.

Plan elektrifikacije FNRJ inž. Jerka Jerića

U januaru 1946. godine inž. Jerko Jerić je, nakon pomenutog Referata iz septembra 1945, sačinio i decidan *Plan elektrifikacije FNRJ*.¹⁹ Predgovor kao i plan finansiranja napisao je inž. Ivo Bulić koji je istakao da je ovo prvi pokušaj sistematičnog rada na planu elektrifikacije FNRJ koji će tokom predstojećih mjeseci prijedlozima “drugova iz svih privrednih grana” biti “razrađen i dopunjen”. Bulić je posebno naglasio da “elektrifikacija nije sama po sebi svrha, već je ona baza sa koje se ima podići da se postigne drugi cilj, naime industrijalizacija zemlje, a time i viši i savršeniji standard života čitavog našeg kolektiva”. Kao elektrifikatora koji “ima da provodi plansku elektrifikaciju zemlje” označio je “državno vodstvo i državne finansije”, tj. državu koja treba da rukovodi ovim “zamašnjim i obuhvatnim privrednim poduhvatom”.²⁰

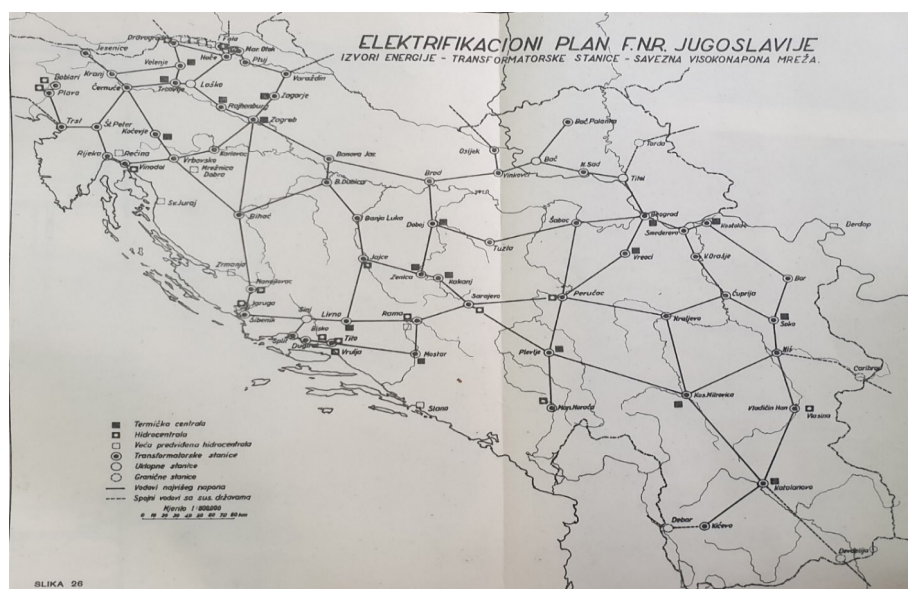
U uvodu *Plana elektrifikacije (I dio: Izvori energije)* inž. Jerić je istakao da je pri njegovoj izradi imao u vidu iskustvo razvijenih industrijskih zemalja koje su akcenat stavile na podizanje velikih hidrocentrala na “podesnim vodenim tokovima”. One su trebale biti ključni izvor prijeko potrebne električne energije dok je planirane termičke centrale percipirao kao njihovu dopunu i to uglavnom u sklopu samih ugljenih postrojenja.

¹⁹ Plan elektrifikacije počinjao je citatom Lenjina: “Svi planovi - i sve planske komisije i planski programi - ništa ne vrijede bez plana elektrifikacije”. Na njegovoj prvoj stranici bilo je istaknuto da je “ova rasprava kao strogo povjerljiva umnožena u stotinu primjerala” pri čemu je “strogo zabranjeno dalje umnožavanje i rasparčavanje ove rasprave bez posebnog odobrenja Ministarstva industrije FNRJ”. AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije Federativne Narodne Republike Jugoslavije, I dio: izvori energije, tekst ing. Jerko Jerić, predgovor i plan finansiranja napisao ing. Ivo Bulić, Ministarstvo industrije FNRJ, Beograd 1946.

²⁰ Bulić je pomenuo da je ovaj Plan važan korak ka planskoj privredi i planskoj elektrifikaciji pri čemu se značajno ogledao na iskustvo “velikog učitelja u privrednom planiranju, bratskog Sovjetskog Saveza” i Državnog plana o elektrifikaciji Rusije (GOELRO)” iz 1921. godine.

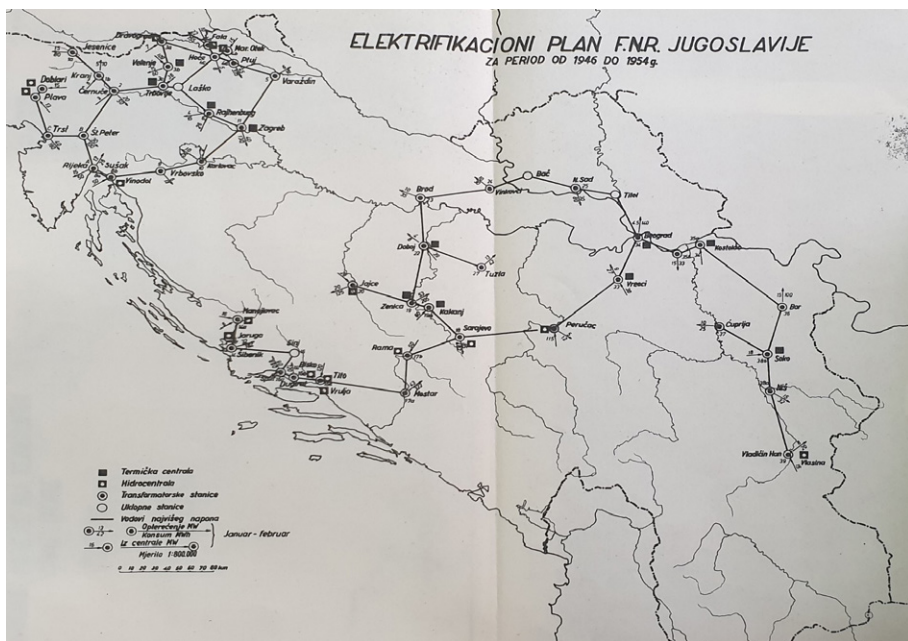
U poslijeratnom uređenju jugoslavenskog društva i kreiranju privrednog i društvenog okruženja, pri čemu je socijalizam percipiran kroz marksističko viđenje dominacije državnog vlasništva i centralnog planiranja, u potpunosti se slijedila utabana, sovjetska staza. Saša Ilić, *Stranci “gastarbajteri”*. *Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945-1950. godine*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020, 87.

U prvom dijelu plana, Jerić detaljno piše o izvorima električne energije, onim hidrauličnim i kaloričnim i njihovim osnovnim karakteristikama, prednostima i manama i načinu izgradnje. Potom se detaljno osvrnuo i na najznačajnije konzumente električne energije i njenu potrošnju dok u trećem dijelu ovog plana “tretira transportne vodove najvišeg napona koji postepeno treba da formiraju saveznu jugoslavensku mrežu sa pripadajućim transformatorskim stanicama”. Jerić je dijelio Bulićevo mišljenje da je država primarni faktor u privrednom životu i da ona treba da rukovodi elektrifikacijom. Pri tome Savezna uprava za električno gospodarstvo trebala je pratiti provedbu *Plana elektrifikacije* i koordinirati radom svih tzv. republikanskih električnih preduzeća.²¹

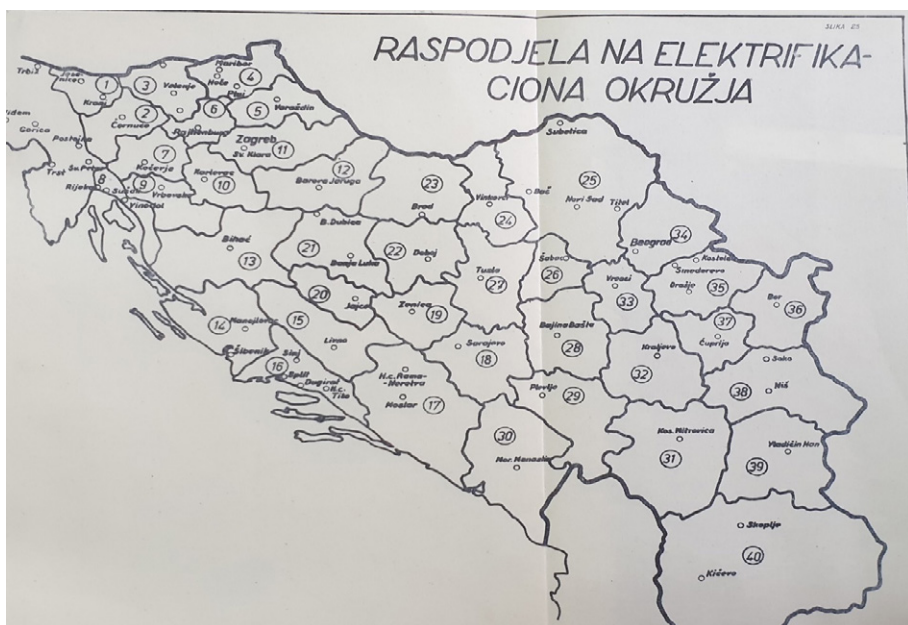

Mapa 2. Elektrifikacioni plan Federativne Narodne Republike Jugoslavije (izvori energije, transformatorske stanice, savezna visokonaponska mreža), 1946. (AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176)

²¹ Vidjeti opširnije: AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije FNRJ (Nacrti), (ing. Jerko Jerić, predgovor i plan finansiranja napisao ing. Ivo Bulić), Ministarstvo industrije FNRJ, Beograd, 1946; AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije FNRJ I dio: Izvori energije, Ministarstvo industrije FNRJ, Beograd, 1946. i AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije FNRJ, II dio: konzum i plan, Ministarstvo industrije FNRJ, Beograd, 1946.

Mapa 3. Elektrifikacioni plan Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1946-1954.
 (AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176)

Mapa 4. Podjela FNRJ na elektrifikaciona okružja 1946.
 (AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176)

Jerić je predlagao realizaciju elektrifikacionog plana FNRJ u tri etape. Prva etapa bila je period tzv. *obnove*, od 1946. do kraja 1948. godine. U prvom redu to je podrazumijevalo obnovu postojećih elektrana i dogradnju tri hidrocentrale: Dravograd i Mariborski otok na rijeci Dravi i hidrocentrale na rijeci Željeznici. Također, planirao je nastavak radova na centrali Vinodol i dovršenje izgradnje termičke centrale u Kostolcu, kao i proširenje termičke centrale u Rajhenburgu s jednim turboagregatom koji je bio naručen i već izrađen u Švajcarskoj tokom rata. Tokom ove etape trebala je započeti i izgradnja vodova najvišeg napona koji su trebali povezati postojeće i nove, u međuvremenu, izgrađene izvore električne energije.

Druga etapa od 1949. do 1951. godine predviđala je “potpuni zamah svih naših snaga oko elektrifikacije zemlje” i podizanje velikih objekata. Tokom ovog perioda trebali su se ubrzano nastaviti projekti u toku i započeti izgradnja novih, velikih objekata poput hidrocentrale Perućac na Drini, dvije hidrocentrale na rijeci Cetini, jedne hidrocentrale na rijeci Plivi i jedne na Neretvi – Rami kao i dogradnja velikih termičkih centrala u Velenju i Kaknju i izgradnja termičke centrale kod Doboja. Treća etapa trebala se realizirati od 1952. do 1954. godine i prema Jerićevom planu podrazumijevala je završne radove na velikim elektroenergetskim postrojenjima.

Jerić je u *Planu elektrifikacije FNRJ* akcenat stavio na izgradnju hidropostrojenja. Naglasio je značaj već postojećih hidrocentrala; “Tito” na Cetini, “Manojlovac” na Krki, “Jaruga” na Krki, “Doblari” i “Plava” na Soči, “Fala” na Dravi i “Jajce” na Plivi kao i brojnih malih hidrocentrala do 500 kW instaliranog učina.²² Njima su se u proizvodnji prije-ko potrebnog energenta uskoro trebale pridružiti centrale u izgradnji:

²² Posebno je spomenuo male centrale u Sloveniji (Tržić: Mošenik-Sava, Zasip: Radovina-Sava, Vintgar: Radovina-Sava, Jesenice: Sava Dolinka-Sava, Brod: Sava-Dunav, Žirovnica: Završnica-Sava), u Hrvatskoj (Roški Slap-Krka, Vrilo-Jadro, Ozalj: Kupa-Sava, Zeleni Vir: Curek-Sava), Bosni i Hercegovini (hidrocentralu u Sarajevu i centralu Delibašino Selo-Vrbas-Sava), u Srbiji (Užice-Djetinje-Zapadna Morava, Vučje: Vučja reka-Južna Morava) i Makedoniji (hidrocentrale Tetovo: Pena-Vardar i Sveti Andrej/Matka: Treska-Vardar).

hidrocentrala Vinodol (Ličanka i Lokvarka u Gorskom kotaru), hidrocentrala u Bogatićima na rijeci Željeznici, hidrocentrale Moriborski otok i Dravograd na rijeci Dravi. Sistem je trebao biti zaokružen izgradnjom novih hidrocentrala: Dravograd, Mariborski otok, Bogatići, Vinodol, Vlasina – Vrla, Vrulja – Cetina, Jajce – Pliva, Bisko – Cetina, Rama – Neretva i Perućac na Drini. Jerić je planirao i izgradnju sedam termoelektrana: Velenje, Rajhenburg, Doboj, Kakanj, Kostolac, Soko i Vreoci. Ulaganja su pratila pomenutu crvenu nit, tako da se u planiranom periodu u termičke centrale trebalo uložiti svega 27,4% ukupno predviđenih investicionih sredstava.²³

Ovaj plan koji je predviđao i izgradnju savezne prijenosne mreže najvišeg napona (S-mreža, od 132 kV) i to kroz četiri bazenska četiri prostora. Prvo je bilo tzv. Zapadno područje (područje zapadno od linije Varaždin – Zagreb – hidrocentrala Vinodol te obuhvatalo područje Istre, Trsta i slovenačkog primorja, Slovenije i zapadnog dijela Hrvatske), a drugo Dalmatinsko-hercegovačko-bosansko područje koje se prostiralo između rijeke Drine na istoku i linije Vinkovci – Slavonski Brod – Jajce – Šibenik na zapadu i obuhvatalo južni i istočni dio Hrvatske te veći dio Bosne i Hercegovine. Treće mrežno područje bio je prostor sjeverne Srbije s Vojvodinom i protezalo se sjeverno od linije povučene od hidrocentrale Perućac na Drini, preko Ćuprije do Bora obuhvatajući područje od Beograda preko Titela do Novog Sada i područje cijele Vojvodine, dok je četvrto područje bio prostor jugoistočne Srbije s jednim vodom u smjeru sjever – jug od sokobanjskog ugljenog bazena s termičkom centralnom Soko Banja preko Niša do hidrocentrale Vlasina – Vrla koja se trebala spojiti s glavnom transformatorskom stanicom u Vladičinom Hanu. Predviđene investicije za izgradnju S-mreže ovim planom s početka 1946. godine iznosile su 367,5 miliona dinara.²⁴

²³ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije FNRJ, (tekst) II dio konzum i plan, Ministarstvo industrije FNRJ Beograd, 1946.

²⁴ AJ, fond MIN FNRJ, kutija 176, Plan elektrifikacije FNRJ, (tekst) II dio konzum i plan, Ministarstvo industrije FNRJ Beograd, 1946. Za razliku od Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Srbije, kao sastavni dio studije o konzumentima i konzumu električne

**VREMENSKI RASPORED RADOVA I INVESTICIJA
ZA PRVI ELEKTRIFIKACIONI PLAN JUGOSLAVIJE OD 1946 DO 1954 GODINE**

I HIDROPOSTROJENJA												
Kod	Naziv hidroprojekta	Godine										
		1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954		
1	Ukupno: na čitav	15	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
2	na 25 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
3	na 50 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
4	na 100 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
5	na 200 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5

II TERMIČKA POSTROJENJA												
Kod	Naziv termičkog postrojenja	Godine										
		1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954		
1	Ukupno: na čitav	15	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
2	na 25 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
3	na 50 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
4	na 100 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
5	na 200 MW	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5

TRAFOSTANICE, OPTER I KONSUM 1954 GOD.												
Područje	Brog	E. kapacitet		Mj. snaga	Kumulirani	Prosječni	Kumulirani	Prosječni				
		u MW	u MW									
A. ZAPADNO PODRUČJE												
1	1	10	10	10	10	10	10	10				
2	2	10	10	10	10	10	10	10				
3	3	10	10	10	10	10	10	10				
4	4	10	10	10	10	10	10	10				
5	5	10	10	10	10	10	10	10				
6	6	10	10	10	10	10	10	10				
7	7	10	10	10	10	10	10	10				
8	8	10	10	10	10	10	10	10				
9	9	10	10	10	10	10	10	10				
10	10	10	10	10	10	10	10	10				
11	11	10	10	10	10	10	10	10				
12	12	10	10	10	10	10	10	10				
13	13	10	10	10	10	10	10	10				
14	14	10	10	10	10	10	10	10				
15	15	10	10	10	10	10	10	10				
16	16	10	10	10	10	10	10	10				
17	17	10	10	10	10	10	10	10				
18	18	10	10	10	10	10	10	10				
19	19	10	10	10	10	10	10	10				
20	20	10	10	10	10	10	10	10				
21	21	10	10	10	10	10	10	10				
22	22	10	10	10	10	10	10	10				
23	23	10	10	10	10	10	10	10				
24	24	10	10	10	10	10	10	10				
25	25	10	10	10	10	10	10	10				
26	26	10	10	10	10	10	10	10				
27	27	10	10	10	10	10	10	10				
28	28	10	10	10	10	10	10	10				
29	29	10	10	10	10	10	10	10				
30	30	10	10	10	10	10	10	10				
31	31	10	10	10	10	10	10	10				
32	32	10	10	10	10	10	10	10				
33	33	10	10	10	10	10	10	10				
34	34	10	10	10	10	10	10	10				
35	35	10	10	10	10	10	10	10				
36	36	10	10	10	10	10	10	10				
37	37	10	10	10	10	10	10	10				
38	38	10	10	10	10	10	10	10				
39	39	10	10	10	10	10	10	10				
40	40	10	10	10	10	10	10	10				
41	41	10	10	10	10	10	10	10				
42	42	10	10	10	10	10	10	10				
43	43	10	10	10	10	10	10	10				
44	44	10	10	10	10	10	10	10				
45	45	10	10	10	10	10	10	10				
46	46	10	10	10	10	10	10	10				
47	47	10	10	10	10	10	10	10				
48	48	10	10	10	10	10	10	10				
49	49	10	10	10	10	10	10	10				
50	50	10	10	10	10	10	10	10				
51	51	10	10	10	10	10	10	10				
52	52	10	10	10	10	10	10	10				
53	53	10	10	10	10	10	10	10				
54	54	10	10	10	10	10	10	10				
55	55	10	10	10	10	10	10	10				
56	56	10	10	10	10	10	10	10				
57	57	10	10	10	10	10	10	10				
58	58	10	10	10	10	10	10	10				
59	59	10	10	10	10	10	10	10				
60	60	10	10	10	10	10	10	10				
61	61	10	10	10	10	10	10	10				
62	62	10	10	10	10	10	10	10				
63	63	10	10	10	10	10	10	10				
64	64	10	10	10	10	10	10	10				
65	65	10	10	10	10	10	10	10				
66	66	10	10	10	10	10	10	10				
67	67	10	10	10	10	10	10	10				
68	68	10	10	10	10	10	10	10				
69	69	10	10	10	10	10	10	10				
70	70	10	10	10	10	10	10	10				
71	71	10	10	10	10	10	10	10				
72	72	10	10	10	10	10	10	10				
73	73	10	10	10	10	10	10	10				
74	74	10	10	10	10	10	10	10				
75	75	10	10	10	10	10	10	10				
76	76	10	10	10	10	10	10	10				
77	77	10	10	10	10	10	10	10				
78	78	10	10	10	10	10	10	10				
79	79	10	10	10	10	10	10	10				
80	80	10	10	10	10	10	10	10				
81	81	10	10	10	10	10	10	10				
82	82	10	10	10	10	10	10	10				
83	83	10	10	10	10	10	10	10				
84	84	10	10	10	10	10	10	10				
85	85	10	10	10	10	10	10	10				
86	86	10	10	10	10	10	10	10				
87	87	10	10	10	10	10	10	10				
88	88	10	10	10	10	10	10	10				
89	89	10	10	10	10	10	10	10				
90	90	10	10	10	10	10	10	10				
91	91	10	10	10	10	10	10	10				
92	92	10	10	10	10	10	10	10				
93	93	10	10	10	10	10	10	10				
94	94	10	10	10	10	10	10	10				
95	95	10	10	10	10	10	10	10				
96	96	10	10	10	10	10	10	10				
97	97	10	10	10	10	10	10	10				
98	98	10	10	10	10	10	10	10				
99	99	10	10	10	10	10	10	10				
100	100	10	10	10	10	10	10	10				
101	101	10	10	10	10	10	10	10				
102	102	10	10	10	10	10	10	10				
103	103	10	10	10	10	10	10	10				
104	104	10	10	10	10	10	10	10				
105	105	10	10	10	10	10	10	10				
106	106	10	10	10	10	10	10	10				
107	107	10	10	10	10	10	10	10				
108	108	10	10	10	10	10	10	10				
109	109	10	10	10	10	10	10	10				
110	110	10	10	10	10	10	10	10				
111	111	10	10	10	10	10	10	10				
112	112	10	10	10	10	10	10	10				
113	113	10	10	10	10	10	10	10				
114	114	10	10	10	10	10	10	10				
115	115	10	10	10	10	10	10	10				
116	116	10	10	10	10	10	10	10				
117	117	10	10	10	10	10	10	10				
118	118	10	10	10	10	10	10	10				
119	119	10	10	10	10	10	10	10				
120	120	10	10	10	10	10	10	10				
121	121	10	10	10	10	10	10	10				
122	122	10	10	10	10	10	10	10				
123	123	10	10	10	10	10	10	10				
124	124	10	10	10	10	10	10	10				
125	125	10	10	10	10	10	10	10				
126	126	10	10	10	10	10	10	10				
127	127	10	10	10	10	10	10	10				
128	128	10	10	10	10	10	10	10				
129	129	10	10	10	10	10	10	10				
130	130	10	10	10	10	10	10	10				
131	131	10	10	10	10	10	10	10				
132	132	10	10	10	10	10	10	10				
133	133	10	10	10	10	10	10	10				
1												

Dostupna arhivska građa Ministarstva industrije FNRJ, tj. Glavne direkcije elektroprivrede – planskog odjeljenja iz 1946. godine svjedoči o potpunom opredjeljenju za planski, sistematičan pristup višegodišnjim razvojnim projekcijama. Pored centrala koje navodi Jerić u svom planu, bilo je riječi i o drugim hidroelektranama pri čemu je Ministarstvo raspravljalo i o načinu njihove dogradnje i izgradnje, potrebnim finansijskim i materijalnim sredstvima, radnoj snazi i stručnjacima kao i opremi koja se trebala dopremiti iz inostranstva ili izraditi u domaćoj režiji i slično. Pri tome, nastojalo je dobiti što više podataka s terena s ciljem boljeg praćenja aktuelnog stanja i detaljnije analize rada energetskih objekata i proizvodnje električne energije.²⁶

Istovremeno, na rad Ministarstva industrije značajno je utjecala intenzivna reorganizacija organa rukovođenje i planiranja, konkretno ukidanje Odjeljenja za energiju Ministarstva industrije i organiziranje Glavne uprave elektroprivrede. Tome je prethodila Druga konferencija o elektrifikaciji koje je održana tokom aprila 1946. godine u Beogradu.

²⁶ U tim dokumentima se spominju sljedeći objekti i očekivani rokovi njihove izgradnje: Fala (34.000 kW instalirane snage), Zasip (5.000 kW), Dravograd (20.000 kW, godina dovršetka 1949), Moste (11.200 kW, godina dovršetka 1949), Lobnica (85.000 kW, godina dovršetka 1951), Mariborski otok (54.000 kW, godina dovršetka 1948/49), Mavčiče (13.800 kW, godina dovršetka 1950), Medvode (13.800 kW, godina dovršetka 1950), Doblar (30.000 kW), Plava (12.000 kW), Vinodol (79.000 kW, godina dovršetka 1950/51), Jaruga (stara) (5.00 kW), Tito (65.000 kW), Manojlovac (22.000 kW, godina dovršetka 1949/50), Jaruga (nova) (22.000 kW, godina dovršetka 1951), Zavrelje 85.000 kW, godina dovršetka 1949) Jajce (staro) (7.800 kW), Jajce I (27.000 kW, godina dovršetka 1951/51), Jajce II (15.000 kW, godina dovršetka 1951), Jablanica (161.000 kW, godina dovršetka 1950/51), Prenj (20.000 kW, godina dovršetka 1951), Rama (20.000 kW, godina dovršetka 1951), Bogatići (8.000 kW, godina dovršetka 1947), Glava Zete (4.000 kW, godina dovršetka 1949), Vlasina I (20.000 kW, godina dovršetka 1949), Vlasina II (10.000 kW, godina dovršetka 1950), Vlasina III (12.8000 kW, godina dovršetka 1951), Vlasina IV (12.200 kW, godina dovršetka 1951), Međuvrše (6.100 kW, godina dovršetka 1949), Ovčar Banja (6.100 kW, godina dovršetka 1949), Perućac (170.000 kW, godina dovršetka 1951), Matka (4.000 kW), Raslovci (7.000 kW, godina dovršetka 1950), Carevo Selo (14.000 kW, godina dovršetka 1951), Vrben (12.000 kW, godina dovršetka 1951), Zduf (40.000 kW, godina dovršetka 1950), Raven (20.000 kW, godina dovršetka 1951), Došnice (4.000 kW, godina dovršetka 1949) i Sapunčica (2.400 kW, godina dovršetka 1949). AJ, fond MIN FNRJ, kutija 179, Plan elektrifikacije FNRJ - karakteristike hidrocentrala (Odeljenje za kapitalnu izgradnju, Glavna direkcija elektroprivrede), 1946.

Na ovoj konferenciji, također, je vođena izuzetno disonantna diskusija, pored ostalog, i zbog “nepravilne centralizacije” u domenu elektrifikacije. Razgovarano je i o *Planu elektrifikacije* inž. Jerka Jerića pri čemu je ovaj plan oštro kritiziran. Kritiziran je način Jerićevog rada, ocijenjen je kao “plana rađen od jednog lica”, kao “individualni rada”, pri čemu je izostalo uključivanje šireg kruga stručnih saradnika. Plan se, smatrali su pojedini učesnici, pokušao “pogurati preko ličnih veza”, bez uvida kao i stručne ili šire rasprave, pri čemu su imali dojam da se Plan bezuslovno nameće s namjerom da se direktivom usvoji.²⁷

Međutim, nije samo *Plan elektrifikacije* bio predmet kritike nego i cjelokupna aktivnost Ministarstva industrije na čelu s ministrom Andrijom Hebrangom. Ipak, delegati Hrvatske i Bosne i Hercegovine podržavali su rad Ministarstva smatrajući da je ključ uspjeha upravo u centraliziranom upravljanju elektroprivredom. Ipak, Jerićev *Plan elektrifikacije*, kako je bilo istaknuto na konferenciji, “bez sigurnih i dovoljnih podataka o privrednom razvoju” je odbijen. Pored ove konstatacije, bilo je istaknuto da se sudionici konferencije uglavnom slažu s osnovnim principima Jerićevog plana, ali ne i sa načinom njegovog donošenja. Posebno kritični prema planu bili su predstavnici NR Makedonije.²⁸

²⁷ Takve pritužbe mogu se povezati s općepreputnom konspirativnošću, tajnovitošću i nepovjerenjem tokom prvih poslijeratnih godina koji su utjecali na rad najviših političkih i partijskih organa. Na kruto shvaćenu konspirativnost skreće pažnju i Saša Ilić u kontekstu brojnih otežavajućih okolnosti u radu Odjeljenja za energiju Ministarstva industrije FNRJ pri čemu je ona bila “produkt političke i ideološke matrice u kojoj se razvijala socijalistička Jugoslavija, naročito prvih posleratnih godina”. “U najvišim privrednim organizacijama, naročito u Planskoj komisiji”, ističe Ilić, “nesistematično tajenje podataka dovelo je do kočenja rada na privredi. Zapanjujući slučaj bio je sa planom elektrifikacije. Još prilikom izrade tog plana postavljeni su uslovi Odjeljenju za energiju u kojima se insistiralo na strogoj konspirativnosti (...) Vrhunac tajnosti bio je kada su nadležni odbili da plan elektrifikacije daju na razmatranje nekim elektroprivrednim rukovodiocima i stručnjacima čiji je zadatak, između ostalog, bio da taj plan sprovedu u djelo». Opširnije: S. Ilić, “Savezna elektroprivreda 1945-1951.”, 52-53. i S. Ilić, *Stranci “gastarbajteri”*, 91.

²⁸ O tome kao i kasnijim diskusijama o potrebi, opravdanosti i rezultatima centralizacije i u domenu elektrifikacije, kritikama da je “diktatorska Glavna uprava u Zagrebu” ključni krivac za “čorsokak u kojem se našla elektrifikacija” vidjeti: AJ, fond KDK, kutija 31, Zaključci Konferencije po pitanju elektroprivrede, 24. 4. 1946; AJ, fond KDK, Izjava odjeljenja za energiju Ministarstva industrije FNRJ, Beograd 11. 5. 1946; AJ, fond KDK, kutija 31,

Uprkos očiglednoj kritici “samovolje uskog kruga rukovodioca” i intenzivne centralizacije u domenu elektrifikacije, ministar Andrija Hebrang donio je odluku o organiziranju Glavne uprave elektroprivrede 23. maja 1946. godine. Ovaj savezni organ pri Ministarstvu industrije trebao je biti ključno rukovodeće i nadzorno tijelo u domenu elektrifikacije u cijeloj Jugoslaviji pri čemu je od novembra 1946. godine nosilo naziv Glavna uprava za elektroprivredu. Imao je operativno administrativno rukovodstvo (AOR) nad republičkim električnim preduzećima koja su se bavila izgradnjom postrojenja za proizvodnju, prijenos, distribuciju električne energije, nad preduzećima za proizvodnju, nabavku i distribuciju elektromaterijala, nad specijalnim preduzećima osnovanim za specijalne zadatke iz oblasti elektroprivrede FNRJ, svim ostalim elektroprivrednim preduzećima općedržavnog značaja i svim električnim postrojenjima drugih privrednih preduzeća u granicama potrebnim za koordinaciju rada s općedržavnom elektroprivrednom službom. Jednostavnije rečeno, imala je zadatak da se brine o elektrifikaciji zemlje, izgradnji i proizvodnji proizvodnih, prijenosnih i upotrebnih postrojenja. Početkom naredne godine, u kontekstu učestalih reorganizacija Glavna uprava prerasta u Generalnu direkciju savezne elektroprivrede (od 22. januara 1947) koja će djelovati pri Ministarstvu industrije sve do uspostave Ministarstva elektroprivrede koje je formirano odlukom savezne vlade 19. jula 1947. godine.²⁹

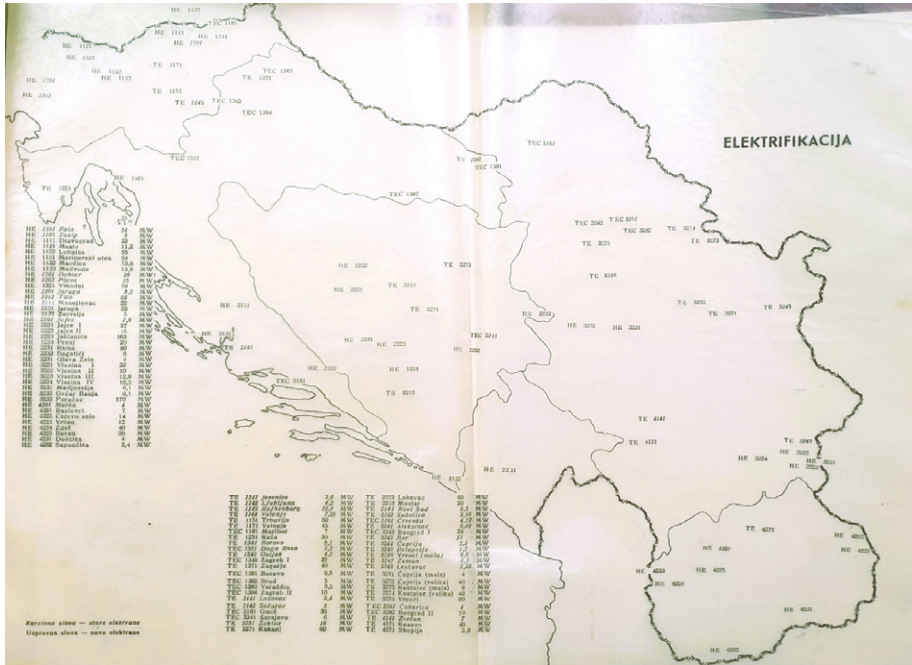
Kratak izvještaj o organizaciji elektroprivrede, Vladimir Šlebinger, Savezna planska komisija, 6. 6. 1946; AJ, fond KDK, kutija 31, Znaci neprijateljskog rada u elektroprivredi, Beograd 17. 7. 1948; AJ, KDK, kutija 31, Izvještaj o razvitku i reorganizacionom stanju elektroprivrede FNRJ, Ministarstvo elektroprivrede FNRJ i predlozi inspektorata za organizaciono sređenje elektroprivrede FNRJ, Savezna kontrolna komisija, Inspektorat u elektroprivredi, Beograd, novembar 1948. i AJ, fond KDK, kutija 31, Izvještaj o organizacionom stanju elektroprivrede, 1948.

²⁹ O glavnim upravama i generalnim direkcijama kao “isturenim organima ministra” i “organizacionim formama rukovođenja privrednom” kao i organiziranjem dvanaest direkcija Ministarstva industrije FNRJ kao AOR-a industrijskih preduzeća općedržavnog značaja pod neposrednim rukovodstvom ministra i njegovih pomoćnika tokom 1946. godine vidjeti: B. Petranović, *Politika i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, 252-254. i S. Ilić, “Savezna elektroprivreda 1945-1951.”

Tokom ovog perioda Plansko odjeljenje Ministarstva industrije FNRJ intenzivno je radilo na izradi novog, cjelovitog plana elektrifikacije.³⁰ Koncem godine kompletiralo je *Plan elektrifikacije FNRJ* koji će postati dio *Generalnog plana industrijalizacije* Ministarstva industrije sačinjenog naredne, 1947. godine pri čemu je vidljiv utjecaj Jerićeve projekcije i njegovog plana. Akcenat i ovog petogodišnjeg plana bio je na iskorištavanju “bogatih vodnih snaga i to u najvećoj mogućoj mjeri”. Na drugoj strani, kalorične centrale trebale su, također, graditi, ali bazirane na “iskorištavanju otpadnih ugljeva i ugljeva slabe kalorične moći”. U planu je bilo naznačeno da planirana elektrifikacija ima za cilj osigurati, u prvom redu, energetska bazu za razvoj industrije i saobraćaja, a potom i komunalnog života i modernog domaćinstva. Jugoslavija je ovim planom elektrifikacije bila podijeljena, kao u Jerićevom planu, na četiri zasebna energetska područja-bazena koji su se daljim razvojem trebali postepeno povezati u jedinstvenu mrežu dalekovodima napona od 110 kV. Do kraja petogodišnjeg plana, rekonstrukcijom i izgradnjom novih kapaciteta, proizvodnja električne energije trebala se povećati za 4,5 puta u odnosu na predratnu proizvodnju. Od toga, hidrocentrale su trebala proizvoditi 74% ukupne električne energije, a kalorične 26%. Na karti objekata koja se očekivala do kraja 1951. godine bilo je ucrtano 39 hidrocentrala u pogonu (od čega novoizgrađene: “Dravograd”, “Moste”, “Lobnica”, “Mariborski otok”, “Mačvice”, “Medvode”, “Vinodol”, “Manojlovac”, “Jaruga”, “Zavrelje”, “Jajce I”, “Jajce II”, “Jablanica”, “Prenj”, “Rama”, “Bogatići”, “Glava Zete”, “Vlasina I”, “Vlasina II”, “Vlasina III”, “Vlasina IV”, “Međuvršje”, “Ovčar Banja”, “Razlovci”, “Carevo selo”, “Vrben”, “Zduf”, “Raven”, “Došnica” i “Sapuncica”) kao i 45 termoelektrana (novoizgrađene: “Trbovlje”, “Velenje”, “Maribor”, “Raša”, “Zagreb”, “Zagorje I”, “Borovo”, “Brod”, “Varaždin”, “Zagreb II”, “Omiš”, “Sarajevo”, “Kakanj”, “Lukavac”, “Mostar”, “Beograd I”, “Čuprija –

³⁰ Opširnije vidjeti: Cristian Heitmann, “The Electrification of Yugoslavia 1919-1952, Ideas, Plans, Realities”, *Taming the Yugoslav space. Continuities and Discontinuities in Coping with Infrastructural Challenges of the 20th Century* (ur. Danijel Kežić, Vladimir Petrović, Edvin Pezo), Beograd / Regensburg: Institut za savremenu istoriju / Leibniz Institute for East and Southeast Europe Studies, 2023, 67-88.

mala”, “Čuprija – velika”, “Kostolac – mala”, “Kostorac – velika”, “Vreoci”, “Beograd II”, “Kosovo” i “Skoplje”).³¹

Pomenuti plan postat će sastavni dio *Plana o razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947.-1951* koji je izradila Savezna planska komisija. Njegovim usvajanjem 24. aprila 1947. godine i zvanično je završen period obnove i započela je faza sveopće, planirane izgradnje koja je dirigirana iz jednog političko-partijskog središta. Plan je u osnovi smatran je planom “industrijalizacije i elektrifikacije”. Forsiranom elektrifikacijom trebao se ubrzati privredni razvoj koji je imao za cilj potpunu transformaciju Jugoslavije, izrazito privredno zastale, agrarne zemlje u naprednu industrijsku zemlju.³³ S njim su bili usklađeni i uskoro usvojeni prvi petogodišnji republički planovi. Oni su, također, predviđali velika ulaganja u elektrifikaciju, izgradnju novih izvora električne energije i složene distributivne mreže čime se, između ostalog, trebao poboljšati životni standard stanovnika u svim dijelovima Jugoslavije.³⁴

elektroprivrede FNRJ (Savezna kontrolna komisija, Inspektorat za elektroprivredu), Beograd novembra 1948. i AJ, fond KDK, kutija 31, Rješenje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ (Na osnovu člana 7. stav 3. Osnovnog zakona o državnim privrednim preduzećima), Vlada FNRJ, 19. 7. 1946.

³³ *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947.-1951. i Zakoni o petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede Narodnih Republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, Beograd: Savezna planska komisija, 1947.

³⁴ Na primjer, prvim petogodišnjim planom NR Bosne i Hercegovine usvojenim koncem lipnja 1947. godine bilo je predviđeno da se 1400 miliona dinara uloži u izgradnju *republikanskih* električnih centrala, tj. dovršenje radova na 3 hidroelektrane i izgradnju 5 novih. Plan je predviđao da se proizvodnja električne energije u Bosni i Hercegovini do 1951. godine upeterostručiti pri čemu je trebala iznositi 800 miliona kWh. ABiH, fond Planska komisija NR BiH, kutija 260 planovi 1055-1062, Petogodišnji plan razvitka narodne privrede NR BiH. Proizvodnja i raspodjela električne energije i ABiH, fond MIR BiH, kutija 34 opšti spisi, planovi 1947, Predlog Petogodišnjeg plana razvitka Narodne privrede NR BiH u godinama 1947-1951 (Planska komisija Narodne Republike BiH) Opširnije o prvom petogodišnjem planu i njegovoj realizaciji u NR BiH vidjeti: Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011. i Senaid Hadžić, *Veliki zaokret. Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Tuzla: Centar za istraživanja moderne i savremene historije, 2021.

Zaključak

Ubrzana industrijalizacija i elektrifikacija kao ključna strategija oporavka Demokratske Federativne Jugoslavije, tj. Federativne Narodne Republike Jugoslavije i njenog društva i osnova za dalje jačanje i razvoj bile su predmet razgovora, diskusija i planiranja još tokom posljednjih ratnih godina i postepenog formiranja prvih državnih i društvenih organa ranog socijalizma. Ključnu ulogu u skiciranju postojećeg stanja i određivanju prioriteta državne intervencije imalo je Ministarstvo industrije, njegov Odsjek za elektrifikaciju. Ovaj Odsjek je kasnije reorganiziran u Odjeljenje za elektrifikaciju (energiju), tj. od maja 1946. godine djelovat će kao Glavna uprava elektroprivrede, a potom i kao Glavna uprava za elektroprivredu. Ovo savezno tijelo će u januaru 1947. godine biti preimenovano u Glavnu direkciju savezne elektroprivrede i kao takvo će djelovati pri saveznom Ministarstvu industrije sve do uspostave posebnog Ministarstva elektroprivrede koje je formirano odlukom savezne vlade 19. julu 1947. godine.

Na prvobitne planove dugoročne elektrifikacije koji su se prevashodno odnosili na obnovu i izgradnju objekata za proizvodnju električne energije i prijenosne, distributivne mreže, veliki značaj imale su dvije konferencije energetske stručnjaka, prva koja je održana u junu 1945. godine i druga koja je održana u maju 1946. godine. Na konferencijama se analiziralo postojeće stanje i razgovaralo o polazištima i prioritetima planova elektrifikacije pri čemu je, u diskusiji, došlo do izražaja osjetna disproporcija u energetskej razvijenosti republika i značajno različiti prirodni preduslovi daljeg razvoja.

Imajući u vidu postojeće prirodne predispozicije, posebno značajan hidropotencijal kao i dostupne zalihe uglja pri čemu je država bila ključni elektrifikator, tj. ona koja provodi i finansira plansku elektrifikaciju, prvi *Plan elektrifikacije FNRJ* izradio je inž. Jerko Jerić po nalogu Ministarstva industrije početkom 1946. godine. Ovaj plan koji je imao karakter, općeg sveobuhvatnog plana do 1954. godine posebno je obrazložio

izvore energije, pojedinačne hidro i termo objekte stavljajući akcenat na podizanje deset velikih hidro i sedam termoelektrana. Jerić je pri tome posebnu pažnju posvetio i izgradnji i razvoju savezne distributivne mreže i potcrtao da će teška industrija biti ključni konzument proizvedene električne energije.

Međutim, ovaj plan rađen u postratnim uslovima, teške obnove zemlje nakon velike, višestruke ratne devastacije i intenzivne centralizacije koju je provodilo partijsko-političko rukovodstvo, kritiziran je i odbačen kao rezultat rada jednog lica, oktroirani dokument koji se nastojao nametnuti bez konsultacija drugih stručnjaka i javne diskusije. Njegovo odbacivanje svakako treba promatrati u kontekstu još žive diskusije o tome da li je centralizacija u domenu elektrifikacije nužna i opravdana i kako organizirati funkcionalan sistem povezanih saveznih i republičkih organa kao rukovodioca i pojedinih elektrifikacionih i distributivnih preduzeća kao provoditelja elektrifikacije.

Iako odbijen, *Plan elektrifikacije FNRJ* Jerka Jerića bio je osnova uskoro izrađenim planovima elektrifikacije koji će postati dio *Plana razvitka narodne privrede FNRJ 1947.-1951.* Ovaj prvi petogodišnji plan koji je Savezna skupština usvojila sredinom 1947. godine, u kontekstu sveobuhvatnog privrednog razvoja, akcenat je bio stavio upravo na industrijalizaciju i elektrifikaciju, a takvu orijentaciju imali su i uskoro usvojeni republički planovi *narodne privrede*.

U narednom periodu, elektroenergetski sistem i elektroenergetska služba doživjet će učestale promjene i intenzivnu reorganizaciju. Nakon perioda stroge centralizacije i dominacije saveznog Ministarstva elektroprivrede (1947–1950), početkom 1950-ih godina elektrifikacija kao složeni privredni poduhvat u potpunosti je prešla u nadležnost republičkih vlada. One će biti te koje će u narednom periodu pripremati, usvajati, dopunjavati i provoditi dugoročne i kratkoročne razvojne planove iz ovog domena.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

- Arhiv Jugoslavije, Beograd
 - fond: Ministarstvo industrije FNRJ (MIN FNRJ)
 - fond: Komisija državne kontrole (Savezna kontrolna komisija) (KDK)
- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
 - fond: Ministarstvo industrije i rudarstva NR Bosne i Hercegovine (MIR BiH)
 - fond: Planska komisija NR Bosne i Hercegovine

OBJAVLJENI IZVORI

- *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne narodne Republike Jugoslavije 1947.-1951. i Zakoni o petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede Narodnih Republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*, Beograd: Savezna planska komisija, 1947.

LITERATURA

Knjige:

- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden Marketing, 1999.
- Džaja, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.
- Hadžić, Senaid, *Veliki zaokret. Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Tuzla: Centar za istraživanja moderne i savremene historije, 2021.
- Katz, Vera, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

- Ilić, Saša, *Stranci “gastarbajteri”*. *Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945-1950. godine*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020.
- Petranović, Branko, *Politika i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969.
- Sarač Rujanac, Dženita, *Izgradnja u vrijeme obnove. Hidrocentrala u Bogatićima na rijeci Željeznici – od “općinskog trgovačkog preduzeća” do “objekta opštedržavnog značaja”*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024.

Članci:

- Heitmann, Cristian, “The Electrification of Yugoslavia 1919-1952, Ideas, Plans, Realities”, in: *Taming the Yugoslav space. Continuities and Discontinuities in Coping with Infrastructural Challenges of the 20th Century*, (ur. Danijel Kežić, Vladimir Petrović, Edvin Pezo), Beograd / Regensburg: Institut za savremenu istoriju / Leibniz Institute for East and Southeast Europe Studies, 2023, 67-88.
- Ilić, Saša, “Savezna elektroprivreda 1945-1951. Institucije i značaj arhivske građe fondova iz oblasti elektroprivrede”, u: *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, br. 1, 2000, 50-71.
- Paladino, Zrinka, “Arhitektura energetske postrojenja Lavoslava Horvata”, u: *Rijeka i industrijsko graditeljsko naslijeđe. Baština arhitekture i građevinarstva-zbornik radova sa V. međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, Rijeka 25-25. svibnja 2012*, Rijeka: PRO TORPEDO, 2014, 545-560.
- Vlašić, Anja, “Elektrifikacija Trpnja uoči Drugog svjetskog rata”, u: *I bi svjetlo!*, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice elektrifikacije Splita*, Split: Muzej grada Splita, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, 2022, 305-318.

Conclusion

Electrification as Prerequisite for *Progress of People and Country*. The First Electrification Plans of Democratic Federal Yugoslavia / Federal People's Republic of Yugoslavia

Accelerated industrialization and electrification as a key strategy for the recovery of the Democratic Federative Yugoslavia, i.e. the Federal People's Republic of Yugoslavia (Serbian: FNRJ) and its society and the basis for further strengthening and development were the subject of discussions and planning even during the last war years and the gradual formation of the first state and social organs of the early socialism. The Ministry of Industry, its Department for Electrification, played a key role in sketching the current situation and determining the priorities of state intervention. This Department was later reorganized into the Department for Electrification (Energy), i.e. from May 1946 it would act as the Main Directorate of the Electricity Industry, and then as the Main Directorate for the Electricity Industry. In January 1947, this federal body will be renamed the Main Directorate of the Federal Electric Industry and as such will operate under the Federal Ministry of Industry until the establishment of a special Ministry of Electric Industry, which was formed by the decision of the federal government on July 19, 1947.

Two conferences of energy experts, the first held in June 1945 and the second held in May 1946, were of great importance to the original plans for long-term electrification, which primarily related to the renovation and construction of facilities for the production of electricity and transmission and distribution networks. At the conferences, the current situation was analysed and the starting points and priorities of the electrification plans were discussed, where, in the discussion, a noticeable disproportion in the energy development of the republics and significantly different natural prerequisites for further development came to the fore.

Bearing in mind the existing natural predispositions, especially the significant hydro potential as well as the available coal reserves, where the state was the key electrifier, i.e. the implementing and financing the planned electrification, the first FNRJ Electrification Plan was drawn up by Eng. Jerko Jerić by order of the Ministry of Industry in early 1946. This plan, which had the character of a general comprehensive plan until 1954, specifically explained energy sources, individual hydro and thermal facilities, emphasizing the construction of ten large hydro power and seven thermal power plants. Jerić also paid special attention to the construction and development of the federal distribution network and underlined that heavy industry will be the key consumer of the produced electricity.

However, this plan, made in post-war conditions of reconstruction of the country after the great war devastations and intense centralization carried out by the party-political leadership, was criticized and rejected as the result of the work of one person, an autocratic document that was tried to be imposed without consulting other experts and the public discussions. Its rejection should certainly be seen in the context of the still alive discussion about whether centralization in the field of electrification is necessary and justified and how to organize a functional system of connected federal and republican bodies as managers and individual electrification and distribution companies as implementers of electrification.

Although rejected, Jerko Jerić's FNRJ Electrification Plan was the basis for the soon-to-be-created electrification plans that would become part of the National Economy Development Plan of the Federative People's Republic of Yugoslavia from 1947 to 1951. This first five-year plan, which was adopted by the Federal Assembly in mid-1947, in the context of comprehensive economic development, emphasized industrialization and electrification, with the soon-to-be-adopted republican plans going into the same direction.

In the forthcoming period, the power system and the power service would experience frequent changes and intensive reorganization. After a period of strict centralization and dominance of the federal Ministry of Electric Power Industry (1947-1950), in the early 1950s electrification as a complex economic enterprise was completely transferred to the jurisdiction of the republics' governments. They would be the ones to prepare, adopt, supplement and implement long-term and short-term development plans in this domain.

UDK: 37+355.01 (497.6) “ 1992/1995 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.373
Prilmljen: 4.9.2024
Prihvaćen: 17.10.2024
Izvorni naučni rad

Melisa Forić Plasto

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.foric@ff.unsa.ba

Prilog istraživanju ratne škole u Bosni i Hercegovini 1992-1995.

Sažetak: U radu se predstavlja slika preobrazbe školskog sistema tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine na osnovu dostupnih izvora i literature, te ličnih iskustava nastavnog kadra obrađenih kroz metod usmene historije. Tokom rata, obrazovni sistem Bosne i Hercegovine doživio je transformaciju od jedinstvenog i centraliziranog, u formu decentraliziranih sistema koji počivaju na etnonacionalnom principu i koji promoviraju podjele. Proces kreiranja obrazovnih sistema koji su, u osnovi, jednonacionalnog karaktera i u kojima se kroz nove zakonske propise vrijednosti partikuliraju na jednu dominantnu naciju tokom ratnih godina, kreirao je osnovu politika obrazovanja koje će biti aktuelne i u postratnom bosansko-hercegovačkom društvu. U uvjetima rata i potpune destrukcije školstvo je organizirano kao način preživljavanja, doprinosa socijalizaciji djece, a nosilac tih procesa bio je nastavni kadar. Zahvaljujući njihovim iskustvima, moguće je upoznati i ljudsku dimenziju školstva koja se svakodnevno dešavala u lokalnim sredinama, školskim zgradama ili improviziranim objektima na što je dat fokus u dijelu rada.

Ključne riječi: obrazovanje, rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, ratna škola, nastavni kadar, nastavni program, udžbenici, usmena historija.

Abstract: The paper presents a picture of the transformation of the school system during the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995 on the basis of available sources and literature, as well as personal experiences of the teaching staff processed through the method of oral history. During the war, the education system of Bosnia and Herzegovina underwent a transformation from a unified and centralized system to a form of decentralized systems based on the ethno-national principles promoting divisions. The process of creating educational systems that are fundamentally uninational in character and in which, through new legal regulations, values are particularized to one dominant nation, during the war years created the basis of education policies that will remain in the post-war Bosnian society as well. In the conditions of war and complete destruction, schooling was organized as a way of survival and contributing to the socialization of children, and the bearers of these processes were teachers. Thanks to their experiences, it is possible to get to know the human dimension of schooling, the one that happened every day in local environments, school buildings or improvised facilities, which is the focus of this paper.

Key words: Education, 1992 – 1995 War in Bosnia and Herzegovina, war school, teachers, education programme, textbooks, oral history

Uvod, cilj istraživanja i metodološke postavke

Pod pojmom školstvo podrazumijeva se skup odgojno-obrazovnih institucija jedne zemlje.¹ Obrazovanje s druge strane predstavlja “organizirani pedagoški proces stjecanja znanja i razvijanja spoznaje i sposobnosti, oblikovanje naučnog pogleda na svijet, povezivanja znanja s praktičnom profesionalnom i bilo kojom drugom djelatnošću.”² “Ono se nalazi duboko u sferi politike, jer ga organizira i kontrolira vlada, te s tim u vezi političke elite na pozicijama moći definiraju ciljeve, kreira-

¹ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 30.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/skolstvo>>.

² Nikola Potkonjak, Petar Šimleša (ur.), *Pedagoška enciklopedija 2*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989, 126.

ju zakone, programe i udžbenike.”³ Kroz sistem obrazovnih institucija provode se politike obrazovanja čiji je cilj da diseminiraju društveno poželjno znanje te da, na temelju njega, socijaliziraju buduće članove društva i podanike idejno-političkog sistema. Obrazovanje predstavlja jedan od najbitnijih faktora formiranja budućeg punopravnog člana društveno-političke zajednice i tom smislu jedan je od nosilaca kontinuiteta i međugeneracijske razmjene temeljnih principa i vrijednosti društva. Prema riječima Adile Pašalić Kreso “znanje koje čovjek stiče obrazovanjem čini mu obrazinu, lik, ličnost, samosvojnu osobnost koja je u stanju da razmišlja vlastitom glavom, da zaključuje, analizira, predviđa da rješava svoje, ali i druge probleme”.⁴ Na ovim primjerima uloga obrazovanja definirana je kao važna za individualni razvoj pojedinca, njegove pozicije u kolektivu i društvu u cjelini. Kroz sliku školstva i obrazovanja moguće je sagledavati odraz kulturnih, političkih i ekonomskih prilika jedne zemlje.

Rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine promijenio je administrativnu strukturu države i ostavio velike posljedice na cjelokupno društvo. To najbolje oslikava izmijenjena demografska slika, uništena ekonomija i infrastruktura. Promjene nije bilo pošteđeno ni školstvo. Nekada jedinstven obrazovni sistem razdijeljen je na tri dijela. Na teritorijama pod kontrolom tri armije, odnosno tamo gdje su uspostavljene paradržavne formacije – Republika Srpska⁵ i Hrvatska zajednica

³ Michael W. Apple, *The State and the Politics of Knowledge*, New York: Routledge Falmer, 2023. 1.

⁴ Adila Pašalić Kreso, “Multietnički i multikultralni odgoj nasuprot getoizaciji”, *Naša Škola*, br. XLVI/10, Sarajevo, 1999, 5.

⁵ Deklaracija o proglašenju Srpske republike Bosne i Hercegovine., *Službeni glasnik Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* (kasnije Službeni glasnik Republike Srpske, dalje: SG RS) 1/92; Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić. *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991-1992)* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta; Institut za historiju Univerziteta, 2023), 86-87; Jasmin Medić, Muamer Džananović, Hikmet Karčić, Disolucija SFRJ i sticanje suverenog i nezavisnog statusa Republike Bosne i Hercegovine, u: Dženita Sarač Rujanac, Muamer Džananović, Aida Ličina Ramić, Hadžimusić, S., Aida Abadžić Hodžić, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Zilha Mastalić Košuta, Sead Selimović, Karčić, H., Zijad

Herceg-Bosna,⁶ kasnije Hrvatska republika Herceg-Bosna, te na teritoriji koja je bila neokupirani, ostatak Republike Bosne i Hercegovine,⁷ uspostavljena su tri etnonacionalna obrazovna sistema – srpski, hrvatski i bosanski (bošnjački). Ono što je bila zadaća svakog od obrazovnih sistema je usmjeravanje ciljeva obrazovanja na izgradnju nacionalnog identiteta.⁸ S tim u vezi, naročiti fokus dat je na predmete tzv. nacionalne skupine koje čine maternji jezik i književnost, historija, geografija i vjeronauka, koji se u obrazovanje uvode početkom rata. Historija kao nastavni predmet svojim sadržajem o prošlosti igra važnu ulogu u oblikovanju i očuvanju nacionalnog i kulturnog identiteta.⁹ Donošenje novih zakona i uredbi kojima su se ovi novi ciljevi trebali ugraditi u svaki od obrazovnih sistema su bili u rukama nosilaca politika obrazovanja, predstavnika nacionalnih stranaka (Stranke demokratske akcije, Srpske demokratske stranke i Hrvatske demokratske zajednice). Politike obrazovanja sprovedene su najviše kroz nove nastavne programe i udžbenike, ali i kroz pravilnike i druge zakonske akte. S druge strane

Šehić i Safet Bandžović, *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)* (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII, 2023), 165-183; Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata. 2. izmijenjeno izd. ed.* (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat), 2018, 45-49.

⁶Odluka o uspostavi HZHB, 18.11.1991. Narodni list Hrvatske zajednice Herceg Bosna (u daljem tekstu Narodni list HZ HB, 1, rujan 1992; Zilha Mastalić-Košuta, "Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991–1995)", *Godišnjak BZK Preporod*, 147-172; Zilha Mastalić-Košuta, "Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (1991-1995)", u: Dženita Sarač Rujanac i dr., *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)* (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII, 2023), 184-217.

⁷J. Medić i dr. Disolucija SFRJ i sticanje suverenog i nezavisnog statusa Republike Bosne i Hercegovine, 180-183. X. Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, 47-51.

⁸Adila Pašalić-Kreso, The war and post-war impact on the Educational system of Bosnia and Herzegovina. U: Majhanovich, S., Fox, C. i Pašalić-Kreso, A. *Living together: education and intercultural dialogue* (New York: Springer, 2009), 67-88; Midhat Kapo, *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina* (Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012).

⁹Melisa Forić Plasto, Bojana Dujković Blagojević, "Peace in history education of Bosnia and Herzegovina", in: Larisa Kasumagić Kafedžić, Sarah Clarke Habibi (eds.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina*. Springer, Cham. 2023, 167., https://doi.org/10.1007/978-3-031-26246-3_8, 167-168.

nastavnici su državni službenici koji navedene politike obrazovanja provode putem nastavne prakse. S tim u vezi njihova uloga je važna, ali je često nevidljiva i nedovoljno istraživana.

O ratu u Bosni i Hercegovini postoje mnogobrojni naučni radovi i knjige stranih i domaćih autora posvećenih ratnim dešavanjima. Najviše je onih koji se bave ratnim zločinima,¹⁰ vojnim¹¹ i političko-diplomatskim aspektima rata,¹² te manji broj onih posvećen socijalnoj historiji i historiji svakodnevnog života.¹³ Među posljednje navedenim najmanji je broj onih koji obrađuju školstvo tokom rata i doprinos prosvjetnih radnika. Neposredno nakon rata u stručnim časopisima *Naša škola* i *Bosanskohercegovački školski glasnik* objavljeno je nekoliko radova kojima su prenijeta iskustva ratnog školstva, najviše u Sarajevu.¹⁴ Oni se

¹⁰ Dokumentiranje i istraživanje ratnih zločina započelo je sa interesom da se isti procesuiraju pred međunarodnim i domaćim sudovima. S obzirom na taj proces prikupljena je i dostupna velika građa, naročito iz arhive Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ, odnosno ICTY). Navodim niz autora koji su se u svojim radovima bavili ratnim zločinima (njihovi radovi nabrojani su u sklopu bibliografije): Edina Bećirević, Smail Čekić, Muamer Džananović, Jasmin Medić. Merisa Karović Babić, Zilha Košuta Mastalić, Jasmin Medić.

¹¹ Navodim samo neke od autora čiji su radovi navedeni u bibliografiji: Vahid Karavelić, Zijad Rujanac, Amir Kliko, Mesud Šadinlija.

¹² Između ostalog ističu se autori: Kasim Begić, Robert J. Donia, Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Sabrina Ramet, Zijad Šehić, Xavier Bougarel. Njihovi najznačajniji radovi navedeni su u bibliografiji na kraju rada.

¹³ Ajnija Omanić, "Sudjelovanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1992.-1995." *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 8, br. 1, 2010, 135-144; Zilka Spahić-Šiljak, "The images of women in Bosnia and Herzegovina and neighbouring countries 1992-1995", in: Faegheh Shirazi (ed.), *Muslim Women in war and crises*, (Austin: University of Texas press, 2010), 213-226; Aida Spahić, Amila Ždralović, Arijana Aganović, Bojana Đokanović, Elmaja Bavčić, Emina Žuna, Fabio Giomi, and Ivana Dračo, *Zabilježene: Žene i Javni Život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku*. Vol. 4. (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija CURE, 2014); Jasminko Halilović, *Djetinjstvo u ratu: Sarajevo 1992-1995*. (Sarajevo: Udruženje Urban, 2012); Suada Kapić, *Umijeće opstanka: Izgradnja otpornosti u ekstremnim uslovima života u gradu na temelju iskustva u opsadi Sarajeva 1992-1996*. Sarajevo, 2016.

¹⁴ Neki od relevantnih radova: Abdulah Jabučar, "Učenici u ratu i izbjeglištvu". *Naša škola*, 44(2): 1997, 93-100; Abdulah Jabučar, "Školski sistem u Bosni i Hercegovini: osvrt na stanje prije rata, u toku rata i sada". *Naša škola*, 46(6), 1998, 21-24; Hajrija-Šahza Jahić, "Ratne škole u Sarajevu", *Naša škola*, 44 (2), 1997, 101-107; Abdulah Jabučar, "Organiza-

većinom svode na nabranje važnih događaja, i uglavnom su usmjereni na rezultate djelovanja ministarstava i pedagoških zavoda. O nastavnicima i njihovoj ulozi oni ne govore mnogo. Istraživanjem školstva tokom rata bavio se David. M. Berman koji je zahvaljući arhivi jedne sarajevske škole i korištenjem štampe i uz pomoć nekih intervjuja priredio knjigu *Heroji Treće gimnazije*¹⁵ kao i knjige *The War Schools of Dobrinja: Reading, Writing, and Resistance During the Siege of Sarajevo*.¹⁶

Ratni period našao je svoje mjesto u monografijama škola, ali do sada nije bilo ozbiljne studije koja bi se bavila svim aspektima ratnog školstva.¹⁷

Zakoni, uredbe i odluke nadležnih ministarstava obrazovanja i pedagoških zavoda omogućavaju sagledavanje zakonskog okvira kojim se odgojno-obrazovni proces usmjerava. Ljetopisi škola mogu ponuditi informacije o izvanrednim situacijama, tragičnim smrtima učenika i nastavnika, prekidima nastave, kao i početku i kraju školske godine. To su, ipak, šturi podaci koji sadržajno ne nude mnogo podataka za kreiranje kompletne slike o obrazovanju. Najviše su ih koristili autori monografija škola povodom obilježavanja obljetnica. Na stranicama dnevne štampe prilozi o školstvu su dosta rijetki, odnose se uglavnom na obavijesti o početku i kraju školske godine, te prekidima i nastavcima nastavnog

cija škola u ratu”, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik* br. 1, Sarajevo 1994, 4-5; Srebren Dizdar, “Nova organizacija ministarstva u vezi sa sistemom obrazovanja”, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 6-7; Smail Vesnić, “Ratni nastavni centar Dobrinja”, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 17-20; *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik* br. 2/1995 i 3/1996, 4/1997.

¹⁵ David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije. Ratna škola u Sarajevu 1992-1995*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004).

¹⁶ David M. Berman, *The War Schools of Dobrinja: Reading, Writing, and Resistance During the Siege of Sarajevo*, Cado Gap Press, 2007.

¹⁷ Navodim samo neke od monografija koje su mi bile dostupne: *Prva gimnazija, 120 godina prve gimnazije u Sarajevu: 1879-1999*. (Sarajevo: Prva gimnazija u Sarajevu 1999); *Prva gimnazija. 140 godina Prve gimnazije u Sarajevu: 1879-2019*. (Sarajevo: Prva gimnazija, 2019); *Druga gimnazija, Gimnazija, ljudi: 100 godina Druge gimnazije Sarajevo: 1905-2005*. (Sarajevo: Druga gimnazija Sarajevo 2005); Mira Stanišev, *60. godina Medicinske škole Doboje*: (1962-2022) (Doboje: SPKD Prosvjeta, 2023), 61.

procesa usljed granatiranja i ratnih dejstava. U listu *Oslobođenje* uglavnom za područje Sarajeva, u *Glasi Srpske* za područje Banja Luke.

Izvještaji međunarodnih organizacija UNICEF i UNESCO vrijedan su materijal sačinjen uglavnom na osnovu intervjuja i podataka dobijenih od predstavnika ministarstava, pedagoških zavoda i direktora škola.¹⁸

U svemu navedenom, nastavnice i nastavnici kao oni koji izvode odgojno-obrazovni proces su gotovo nevidljivi. Njihov doprinos u tom djelovanju je neprepoznat i nije mu posvećena dovoljna pažnja. Zato se ovim radom željelo ukazati na ulogu nastavnica u vrijeme rata. Cilj istraživanja bio je prikupiti i ispitati njihova neposredna iskustva u nastavi tokom rata te sagledati na koji način doprinose sagledavanju ratnog školstva. Istraživanjem se željelo saznati kakvi su bili uvjeti u kojima se realizirao nastavni proces te na koji način su nove politike obrazovanja implementirane u nastavnu praksu. Kakva je bila uloga nastavnica u cijelom tom procesu te da li se transformacija jedinstvenog obrazovnog sistema u tri različita dogodila naglo ili je taj proces teкао nešto duže. Prikupljanje podataka izvršeno je intervjuima s nastavnicima od marta do jula 2024. godine. Intervjui su provedeni sa 6 nastavnica i jednim nastavnikom iz Sarajeva, Širokog Brijega, Mrkonjić Grada, Doboja i Zenice, koji/e su bile angažirane u nastavi tokom rata. Među intervjuiranim dominiraju nastavnice s obzirom na to da je proglašenjem ratnog stanja na svim prostorima Bosne i Hercegovine izvršena mobilizacija muškog stanovništva, među kojima i nastavnika, a ženski kadar bio je obuhvaćen radnom obavezom, pa je shodno tome ženski kadar u ratnoj školi bio i dominantan. U pripremi intervjuja ispitanici su kontaktirani s upitom za intervjuiranje i upoznavani su sa ciljevima istraživanja. Svakom od

¹⁸ *Žene i djeca u Bosni i Hercegovini*, analiza stanja, Unicef 1994; *Bosna i Hercegovina, Žene i djeca, analiza stanja*, Unicef 1997; *The Education System in BiH*, Report, OSCE Mission, february 1998; *The Educational system in BiH*, OSCE report 1998; *Izvještaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, UNDP BiH, 1998; Seth Spaulding, *An Assessment of Educational Renewal and Reform in Bosnia and Herzegovina*, Report, United States Intelligence Service, Sarajevo 1998.

ispitanika dostavljena je lista pitanja da bi se unaprijed upoznali s temama i tako osvježili svoja sjećanja, nakon čega je dogovaran razgovor uživo ili online putem. Tokom razgovora, često su se otvarale i druge teme za razgovor koje su donosile mnogo više detalja, pa i anegdota vezanih za školstvo u ratu. Nakon razgovora, na osnovu sačinjenih bilješki, urađen je zapis u formi kratke priče, svjedočenja koje je dostavljeno na pregled svakoj od ispitanica radi eventualnih ispravki i dopuna.

Provedeni intervjui sadržavao je deset pitanja kojima se nastojalo utvrditi godine ispitanika u vrijeme rata, mjesto stanovanja i rada. Niz pitanja odnosio se na uslove izvođenja nastave, trajanje nastave, pribor, udžbenike, organizaciju i komunikaciju s nadležnim ministarstvima i pedagoškom službom. Kroz posljednja pitanja ispitanice su dale osvrt na vlastito iskustvo rada u ratnim školama i valorizaciju tog rada u miru.

Značaj istraživanja može se prepoznati kroz sintezu neposrednih iskustava nastavnica o nastavnom procesu tokom rata zabilježenih u intervjuiima u obliku usmene historije rata čime postaju historijski izvor istraživačicama i istraživačima kojima je školstvo u području interesa.

Intervjuirane su sljedeće osobe:

1. Snježana Melunović, profesorica Historije iz Sarajeva, zaposlena u Gimnaziji Obala. Početkom rata imala je 22 godine i bila je studentica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.
2. Marija Naletilić, profesorica Historije iz Širokog Brijega, danas šefica Odjela za izradu zajedničke jezgre u Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Početkom rata imala je 32 godine i već dvije godine radnog iskustva u nastavi.
3. Milka Đaković, učiteljica razredne nastave u penziji iz Mrkonjić Grada. Početkom rata imala je 43 godine i aktivno je radila u nastavi.
4. Mevlida Čavčić, profesorica Historije iz Sarajeva, danas zaposlena u Osnovnoj školi "Čengić Vila 1". Na početku rata imala je 27 godina i bila apsolvantica studija historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

5. Amra Duranović, sekretar Općinskog vijeća Ključ u mirovini. Početkom rata imala je 37 godina i kao izbjeglica živjela je s porodicom u Zenici. Zbog potrebe za nastavnim kadrom u područnoj školi bila je angažirana kao učiteljica.
6. Dragana Petrović, nastavnica Historije i Geografije iz Boljanića, Doboja, u mirovini. Početkom rata imala je 40 godina, te je radila u lokalnoj Osnovnoj školi "Boljanić" kod Doboja.
7. Samojko Cvijanović, profesor Historije iz Doboja u penziji. Početkom rata imao je 38 godina, te je iz Maglaja, gdje je do tada živio i radio. Preselio je u Doboju gdje je bio zaposlen u Srednjoj medicinskoj školi u Doboju.

Statistički podaci navode da je u Bosni i Hercegovini školske 1991/92. godine bilo 2.195 osnovnih škola. Nastavu za ukupno 537.256 učenika izvodilo je 23.468 nastavnika, od čega 12.818 nastavnica.¹⁹ Srednjih škola je bilo 237, a nastavu za ukupno 166.523 učenika izvodilo je 8.729 nastavnika, od čega je procentualno bilo 53% nastavnica.²⁰

Na kraju rata u školskoj 1995/96. godini na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine postojalo je 1.555 škola, a nastavu za ukupno 378.819 učenika izvodilo je 16.907 nastavnika, od čega su 10.541 (62%) bile nastavnice.²¹ U slučaju srednjih škola, 126.640 učenika bilo je raspoređeno u 251 školu, a nastavu je izvodilo 8.327 nastavnika od čega 4.489 nastavnica (54%).²² Prema navedenom, vidi se da su upravo one iznijele i najveći teret ratnog školstva. To je razumljivo s obzirom na mobilizaciju muškog dijela stanovništva tokom rata.

¹⁹ Podaci dobijeni na osnovu Statističkih godišnjaka 1993-1998, Zavoda za statistiku FBiH i Zavoda za statistiku RS, objavljeno u: *Izveštaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: UNDP BiH, 1998).

²⁰ Abdulah Jabučar, "Školski sistem u Bosni i Hercegovini: osvrt na stanje prije rata, u toku rata i sada», 21-24; U svom izvještaju Jabučar navodi podatke koji brojčano odstupaju od podataka navedenim u studiji navedenoj u fusnoti 1, iz tog razloga za podatke o broju nastavnika i učenika u srednjim školama preuzeti su podaci iz ovog izvještaja zbog očigledne greške u broju nastavnika u citiranom djelu fusnote 1.

²¹ *Izveštaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, UNDP BiH, 1998.

²² Ibid.

Usmena historija (*oral history, life history, self report, personal narrative* i dr.) definira se kao bilježenje, čuvanje i tumačenje prošlosti na bazi ličnih iskustava i svjedočenja pojedinaca. Najčešće ima oblik svjedočanstva o nekome događaju, ali može uključivati i folklor, legende, pjesme i priče koje su se godinama prenosile usmenom predajom s generacije na generaciju.²³ Usmenom historijom kao metodom historijsko istraživanje se provodi putem ispitivanja pojedinca/ke o nekom događaju, situaciji ili vremenskom razdoblju u kojemu je aktivno sudjelovao/la ili svjedočio/la te bilježenjem izrečenih sjećanja u različitim formatima (pisani, audio, video). Zabilježena svjedočanstva na taj način služe kao važan izvor za rekonstrukciju prošlosti i kao nadopuna informacija dobivenih iz drugih historijskih izvora. Primarni cilj ove metode nije utvrđivanje historijskih činjenica, već prikupljanje podataka o tome šta je određeni historijski događaj ili razdoblje značilo ljudima tog vremena, o sistemu vrijednosti, društvenim odnosima i svakodnevnici. Važnost korištenja usmene historije očituje se u njenoj ulozi i pomoći pri rekonstrukciji prošlosti kada lična svjedočenja upotpunjuju izvornu građu, te u pomoći da se shvati kako su ljudi interpretirali prošlost. Značajan je broj stranih historičara koji se u svojim istraživanjima oslanjaju na usmenu historiju, dok je kod nas korištenje ove metode još u povojima. S obzirom na to da građa ministarstava obrazovanja još uvijek nije predata u nadležne arhive i samim time nije dostupna za istraživanje, ovim se radom nastojalo demonstrirati koliko nam usmena historija može pomoći u rekonstrukciji slike o školstvu za vrijeme rata. Ovih sedam u radu prezentiranih iskustava su samo pokazni primjer i putokaz na koji način se može pristupiti istraživanju tema iz nedavne prošlosti, naročito onih iz oblasti socijalne historije gdje se iskustva aktera mogu razlikovati od zvaničnih politika obrazovanja, te kako lična sjećanja kombinirati sa zvaničnim dokumentima. Većim brojem intervjuva i ispitanika pojačavaju se i kvalitativni rezultati sprovedenih analiza. Za korištenje metode usmene historije treba imati na umu da su lična sjećanja subjektivna i

²³ Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa 2003, 212.

nepouzdana zbog ograničenja pamćenja kao i sklonosti da se pamćenje prilagođava predrasudama, ali i kontekstu vremena o kojem se govori. Takva su i prezentirana sjećanja, koja su u vezi s osjetljivim temama dosta suzdržana, djeluju nedorečena i gotovo da kreiraju idealnu sliku o ulozi nastavnica. Svako svjedočenje predstavlja lično iskustvo učesnika koji će svjesno spomenuti neke događaje, a druge ispustiti kako bi svoje viđenje prošlosti objasnio na način prilagođen vlastitom životnom iskustvu, a naročito vremenu u kojem to iskustvo prezentira. Sagovornici iz ovog istraživanja o svojim iskustvima govore skoro 30 godina poslije i razumljivo je ta perspektiva uobličena. Bez obzira na to, lična svjedočenja i iznesena iskustva mogu dati doprinos kreiranju slike koju istraživanjem želimo rekonstruirati, naročito u uvjetima kada historijska građa nije dostupna.

Ratom prekinuta školska godina

Nakon što su 1990. godine usvojeni novi Zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju, pripremana je provedba reforme obrazovnog sistema u uslovima demokratskih promjena u društvu i političkom životu Bosne i Hercegovine.²⁴ Za osnovno školstvo reforma je prvenstveno značila uvođenje devetogodišnjeg trajanja osnovnog obrazovanja, a za srednje ukidanje sistema usmjerenog obrazovanja i uvođenje općih gimnazija, te izmjene u oblasti srednjeg strukovnog obrazovanja. Provođenje predviđenih mjera i reformi ostalo je na čekanju jer je izbijanjem agresije na Bosnu i Hercegovinu početkom aprila mjeseca 1992. godine i proglašenjem neposredne ratne opasnosti 8. aprila 1992. godine nastava u školama u Bosni i Hercegovini prekinuta.²⁵ Nastavnici kao uposlenici institucija društvenih djelatnosti, bili su obavezni izvršavati svoje obaveze u

²⁴ Zakon o osnovnom obrazovanju, *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine* (dalje: *Službeni list SR BiH*) br. 39/90; Zakon o srednjem obrazovanju, *Službeni list SR BiH* br. 39/90; Mjere ekonomske i razvojne politike za 1992. godinu, *Službeni list SR BiH*, br. 5/90.

²⁵ Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti, *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine* (dalje: *Službeni list RBiH*, I, br. 1/92.

skladu sa zakonom i propisima u slučaju neposredne ratne opasnosti te su bili dužni javljati se na radno mjesto bez obzira na to što nastave nije bilo.²⁶ U uvjetima kada je rat bjesnio na teritoriji Bosne i Hercegovine i kada se evidentirao velikih broj civilnih žrtava, Predsjedništvo RBiH je, na prijedlog Vlade RBiH, donijelo Uredbu sa zakonskom snagom o završetku nastave u školskoj 1991/92. godini u osnovnim, srednjim i višim školama, fakultetima i umjetničkim akademijama u Republici Bosni i Hercegovini. Prema Uredbi nastava u školskoj godini 1991/92. se u svim osnovnim i srednjim školama završila 15. maja 1992. godine zbog “(...) trajanja agresije i terorizma protiv Republike Bosne i Hercegovine”.²⁷ U članu 4. ove uredbe navedeno je da, uslijed prijevremenog završetka školske godine, naredna školska 1992/93. godina započet će kada se steknu uslovi za normalno odvijanje nastave i rad.²⁸ Škole su prema članu 5. bile obavezne obezbijediti čuvanje i sigurnost propisane školske dokumentacije i evidencije, a Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu Republike Bosne i Hercegovine, te izvršni organi svih skupština opština u Republici, bili su dužni da vrše neposrednu kontrolu provođenja pojedinih odredbi ove odluke (čl. 6), iz čega se vidi nastojanje da se osigura provođenje odluke na svim nivoima unutar Republike. Krajem maja 1992. godine doneseni su i Pravilnici o vođenju dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje i vaspitanje i srednje obrazovanje prema kojima se propisuje izgled svjedočanstva s novim grbom Republike Bosne i Hercegovine i novim nazivom države u dokumentaciji. Raniji naziv

²⁶ Odluka o zavodjenju radne obaveze, *Službeni list RBiH*, I, br.1/92.

²⁷ Uredba sa zakonskom snagom o završetku nastave u školskoj 1991/92. godini u osnovnim, srednjim i višim školama, fakultetima, umjetničkim akademijama u Republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list RBiH*, br. 4/92. Učenicima osnovnih i srednjih škola priznaje se završen razred koji su pohađali u skladu s općim uspjehom postignutim do momenta prekida nastave. Učenicima koji imaju ocjenu nedovoljan (1) iz nastavnih predmeta utvrđuje se prolazna ocjena dovoljan (2) iz određenih predmeta i u skladu s tim odgovarajući opći uspjeh. Dat je rok od mjesec dana za izdavanje svjedočanstava i knjižica o uspjehu. Uredbom je predviđeno da se nastavno gradivo koje se nije realizovalo u školskoj 1991/92. godini, realizuje u toku narednog višeg razreda za sve učenike.

²⁸ Ibid.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, zamijenjen je državnim imenom Republika Bosna i Hercegovina.²⁹

Školska godina je po istom principu završena i na prostoru Srpske republike Bosne i Hercegovine i na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne iako to nije zvanično objavljeno u njihovim službenim glasilima. Početkom jula 1992. godine, Predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosne na svojoj sjednici imenuje komisiju za izradu obrazaca svjedodžbi za osnovne i srednje škole na teritoriji Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, koja je dužna u najkraćem roku izraditi obrasce svjedodžbi i pobrinuti se o njihovom štampanju, što je, po svemu sudeći, bio finalni korak za završetak školske 1991/92. godine.³⁰ Iz navedenog se vidi da upravne strukture Hrvatske zajednice Herceg-Bosne nisu priznavale Uredbe izdate od strane institucija RBiH te su se okrenule donošenju vlastitih uredbi.³¹

Škola u ratnim uvjetima

Tokom ljeta 1992. godine ratna dešavanja podijelila su teritoriju Bosne i Hercegovine na dijelove koje su kontrolirale tri armije i gdje su uspostavljena tri administrativno-pravna sistema. Republika Srpska je kontrolirala i upravljala teritorijama istočne Hercegovine, istočne Bosne, sjeveroistočne Bosne, Posavine, Bosanske krajine i dijelovima Sarajeva. Hrvatska zajednica Herceg-Bosna pod svojom kontrolom imala je zapadnu Hercegovinu i dijelove srednje Bosne, dok je preostali dio teritorija bio pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine i predstavljao

²⁹ Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o načinu vođenja dokumentacije i evidencije o sadržaju dačke knjižice u školama za osnovno obrazovanje i vaspitanje, *Službeni list RBiH*, br. 5/92; Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o dokumentaciji u srednjoj školi, br. 5/92;

³⁰ Odluka o imenovanju članova komisije za izradu obrasca svjedodžbi za osnovne i srednje škole na teritoriji Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, *Narodne novine HZ H-B*, br. 1/92.

³¹ Statutarna odluka o privremenom ustrojstvu izvršne vlasti i uprave na području HZ B-B, *Narodne novine HZ H-B*, br. 1/92; Statutarna odluka općinske izvršne vlasti i općinske uprave, *Narodne novine HZ H-B*, br. 1/92.

je ostatke međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine proglašene u aprilu 1992. godine.³² Na teritorijama koje je kontrolirala vojska Republike Srpske sprovedeno je prisilno protjerivanje nesrpskog stanovništva, praćeno brojnim zločinima nad civilnim stanovništvom kako bi se stvorila etnički čista područja. Isti proces događao se i na teritorijama pod kontrolom Hrvatskog vijeća obrane.³³

Iako se većina stanovništva u Bosni i Hercegovini nadala da će ratna dejstva kratko trajati, to se nije dogodilo. Već je tokom ljeta 1992. godine bilo jasno da će nastavni proces u novoj školskoj godini trebati organizirati u drugačijim uvjetima. U pripremama nove školske godine neke od obrazovnih vlasti, u prvom redu one koje su bile pod kontrolom Armije BiH susrele su se s istim problemima: manjak nastavnog kadra, uništeni, oštećeni ili prvoj ratnoj liniji izloženi školski prostori, veliki broj izbjeglica od kojih su neki čak imali boravište u školskim zgradama, te stalna opasnost usljed svakodnevnih granatiranja.

Zbog nedostatka nastavnog kadra, zbog odlaska u izbjeglištvo i zbog mobilizacije muškog dijela stanovništva,³⁴ Predsjedništvo RBiH je na prijedlog Vlade donijelo uredbu kojom se povećava norma nastavnika na 35 sati sedmično,³⁵ kako bi mogli raditi u više škola, a kasnije Uredbom sa zakonskom snagom o radu ustanova iz oblasti obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture za vrijeme ratnog stanja regulirano je da nastavu u osnovnoj školi mogu izvoditi učitelji, nastavnici, profesori, a od

³² Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*. 2. izmijenjeno izd. ed. (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 52-53.

³³ Robert J. Donia, R.J., John V.A. Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), 204-206; X. Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, 52-56.

³⁴ Naredba o proglašenju opšte javne mobilizacije na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list R BiH*, br.7/92. Naredbom je propisana mobilizacija muškog stanovništva vojnih obveznika od 18 do 55 godina starosti u jedinice teritorijalne odbrane, te radno sposobnog muškog stanovništva od 18 do 65 godina, i ženskog stanovništva od 18 do 55 godina u jedinice civilne zaštite.

³⁵ Uredba sa zakonskom snagom o privremenoj unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji i raspoređivanju radnika u ustanovama u djelatnostima obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture za vrijeme ratnog stanja ili u slučaju neposredne ratne opasnosti. *Službeni list R BiH*, br. 9/92.

V do VIII razreda i lica s višom i visokom stručnom spremom koja nisu završila više škole i fakultete nastavničkog smjera.³⁶ Time je iskazana fleksibilnost u cilju osiguravanja uvjeta za organizaciju nastave, posebno u gradovima i mjestima koja su bili pod opsadom, izložena napadima i granatiranjima, ali i mjestima u kojima je bio veliki broj izbjeglica. Na osnovu sprovedenih intervjua sa nastavnicama utvrđeno je da su slične mjere primjenjivane i na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i na prostoru Republike Srpske iako pravilnici koji se tiču toga nisu objavljeni u službenim glasilima.³⁷

O nedostatku nastavničkog kadra i rješavanju tog problema saznajemo na osnovu intervjua vođenih s nastavnicama/ima Historije. Marija Naletilić navodi:

“U jesen 1992. godine svi nastavnici su pozvani u škole na radnu obavezu. S obzirom na to da je dosta profesora povijesti bilo srpske nacionalnosti i da su napustili Mostar, mene su zvali iz više škola da predajem povijest. Ja sam odabrala da radim u Gimnaziji u Mostaru i u Srednjoj ekonomskoj školi, tri puta tjedno po 6 sati jer je bilo teško snaći se za prevoz iz Širokog Brijega do Mostara jer nije bilo redovne autobuske linije.”³⁸

Slično je bilo i u Doboju, o čemu svjedoči profesor Samoško Cvijanović, koji je do početka rata živio i radio u Maglaju, a onda u proljeće 1992. godine izbjegao na prostor Doboja:

“U septembru 1992. godine kao nastavnik dobio sam poziv da radim u školi jer je nedostajao nastavnik istorije. Inače u školama je nedostajalo nastavnog kadra jer je veći broj muških nastavnika bio mobiliziran. Tako sam bio angažiran u okviru radne obaveze i za to sam dobio potvrdu od glavnog štaba. To je bila glavna potvrda za kretanje, mada ni ona nije u

³⁶ Uredba sa zakonskom snagom o radu ustanova iz oblasti obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture za vrijeme ratnog stanja, *Službeni list R BiH*, br. 13/92.

³⁷ Intervju sa Marijom Naletilić, vođen 21. 2. 2024; Intervju sa Samoškom Cvijanovićem vođen 3.3.2024.

³⁸ Intervju sa Marijom Naletilić, vođen 21. 2. 2024.

potpunosti štitila od moguće mobilizacije. Naročito su u nepovoljnom položaju bili oni koji su bili izbjeglice. Na radnoj obavezi su većinom bile žene i veoma mali broj muškaraca koji nije bio mobiliziran najviše zbog zdravstvenog stanja.”³⁹

Slično iskustvo prenijela je i Mevlida Čavčić, u vrijeme rata apsolutna studija historije koja je živjela u Butmiru kod Sarajeva:

“U pripremama za školsku 1992/93. koja je kasnila sa početkom u više navrata su mi dolazili predstavnici uprave lokalne škole sa molbom da počnem raditi u školi u Sokolović Koloniji ili u Hrasnici. U to vrijeme bila sam u drugom stanju, i nisam znala da li da prihvatim poziv. Suprug mi je rekao da odlučim kako želim i ja sam prihvatila, najviše iz razloga jer sam željela dati doprinos u ratu bar kroz radnu obavezu. Kako sam završila srednju školu jezičkog usmjerenja, a nedostajalo je nastavnika engleskog jezika prvi angažman sam dobila kao nastavnik na tom predmetu. Već sljedeće godine bila sam angažirana kao nastavnica historije u osnovnoj školi.”⁴⁰

Da je problem nastavnog kadra bio kontinuiran svih godina rata govore nam svjedočenja Snježane Melunović i Amre Duranović. O praksi angažiranja studenata završnih godina studija u školama, kako je to uredba predviđala, saznajemo iz intervju sa Snježanom Melunović, profesoricom iz Sarajeva:

“Na četvrtoj godini studija imali smo predmet Metodika nastave historije kod profesora Fahrudina Isakovića. On je u to vrijeme radio u Ministarstvu obrazovanja pa smo kolegica Lamija Husić i ja polagali ispit u prostorijama Ministarstva. Praktične nastave nije bilo, samo smo polagali teorijski ispit. Nakon uspješno položenog ispita, profesor nam je čestitao i ponudio nam je odmah angažman u školi zbog deficita nastavnog kadra. Vodeći računa o mjestu stanovanja rasporedio nas je u škole koje su nam

³⁹ Intervju sa Samojskom Cvijanovićem vođen 3.3.2024.

⁴⁰ Intervju sa Mevlidom Čavčić, vođen 10. 3. 2024.

bile blizu. Mene u Osnovnu školu Hrasno, a Lamiju u Srednju medicinsku školu. Tako je krenulo moje prvo zaposlenje 1994. godine.”⁴¹

Amra Duranović bila je izbjeglica nakon protjerivanja iz Jajca te je prebivalište sa svojom porodicom pronašla na području Zenice.

“Iako nisam imala zvanje nastavnika, već sam bila apsolvent Pravnog fakulteta, zbog nedostatka kadra bila sam angažirana kao nastavnik razredne nastave za djecu izbjeglice. Angažovana sam na poziv, zbog svakodnevnih odlazaka prosvjetnog kadra, uglavnom srpske nacionalnosti iz škola u Zenici. Preuzela sam odjeljenje od učiteljice Snježane. Osnovni razlog prihvatanja poziva je bio da se uključim na bilo koji način kao pomoć mojoj Državi. Radila sam u O.Š. Aleksa Šantić Zenica, područno odjeljenje Dolača počev od 6. 5. 1994. godine.”⁴²

Ove izjave reflektiraju odgovornost i želju nastavnica da i same dadnu odgovarajući doprinos odbrani u okviru logističke pozadine. Iako je rat primarno muška stvar, njihov radni angažman predstavljao je njihov način doprinosa borbi u ratu, kako su to neke od sagovornica opisale.

To potvrđuje i Dragana Petrović iz Doboja:

“U ratnim uslovima mi smo smatrali da nam je rad u školi bila dužnost i obaveza. Mi nastavnici smo mahom bili iz sela i vodili smo se partizanskim načinom razmišljanja – imaš obavezu i moraš da je ispuniš. Kao djeca socijalizma smatrali smo da je rad u školi naša patriotska dužnost i nije bilo pomena o tome da djeca gube nastavu. Nastava se morala držati bez obzira na sve uslove u kojima smo živjeli. I kada nije bilo plate, radili smo bez pogovora.”⁴³

I pored intenzivnih priprema, zbog ratnih dejstava početak nastave u novoj 1992/1993. školskoj godini na prostoru pod kontrolom ARBiH nije

⁴¹ Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25. 2. 2024.

⁴² Intervju sa Amrom Duranović, vođen 27. 7. 2024.

⁴³ Intervju sa Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024. godine.

počeo u septembru, a zbog čestih granatiranja, te jake i oštre zime početak nastave je odlagan. Sarajevski dnevni list *Oslobođenje* u članku od 10. 9. 1992. godine navodi: “Vlada R BiH je juče usvojila Odluku o upisu učenika u osnovne i srednje škole i početku nastave u školskoj 1992/93. godini. Ovom odlukom Vlada nalaže općinskim i gradskim izvršnim organima koji su odgovorni za sigurnost učenika i nastavnika, da osiguraju uvjete za obavljanje normalnog procesa nastave u osnovnim i srednjim školama. U skladu s ovim, općine, u pogledu gradskih zajednica će odlučiti o početku, dužini trajanja i mjestu održavanja upisa učenika u prvi razred osnovne i srednje škole, i donijeti odluku o početku i mjestu održavanja nastave u školskoj 1992/93. godini. Nastava u osnovnim i srednjim školama odvijat će se u skladu sa programom koji je priredio Pedagoški zavod R BiH, a organizaciju i nadzor nad nastavom u skladu s Odlukom Vlade R BiH vršiće odgovarajući sekretar koji radi u ratnim uvjetima – rečeno je u izvještaju sa jučerašnje sjednice Vlade R BiH.”⁴⁴ Data su uputstva da se škole realiziraju po mjesnim zajednicama (kako bi se izbjegao rizik pješaćenja do škole) i da se nastava organizira na sigurnim mjestima (podrumi, skloništa, garaže i sl). Ovakva organizacija nastavnog procesa bila je u općem interesu učenika i nastavnika s obzirom na to da su škole bile mjesta posebno izložena granatiranju. Realizacijom nastave u zaštićenim objektima i u okviru manjih grupa smanjivao se rizik izlaganja učenika granatiranju ili dejstvovanju snajperske vatre.

Sastanci nadležnih tijela održavani su sedmično radi procjena o početku nastave, ali nakon što je Ministarstvo obrazovanja R BiH donijelo odluku o skraćivanju školske godine na 18 sedmica plus jedna sedmica rezerve, krajem januara upućena je direktiva da nastava treba početi 8. 2. 1993. godine.⁴⁵ Zbog bezbjedonosne situacije i organizacije nastava

⁴⁴ “Nastava će biti prilagođena ratnim uvjetima”, *Oslobođenje*, 10. 9. 1992, 8.

⁴⁵ Pismo o organizaciji i početku nastave u srednjim školama, Ministarstvo za obrazovanje i Sekretarijat za obrazovanje 25. 1. 1993, prema D. Berman, *Heroji Treće gimnazije*, 104. U pismu je data direktiva da se nastava organizuje u mjesnim zajednicama te da se realizira skraćeni nastavni program za predmete općeg obrazovanja. Ključni oblik nastave tokom realizacije je instruktivna nastava kroz direktan rad nastavnika s učenicima. Nastavnici

je počinjala različito u različitim školama, shodno stvorenim uslovima; tako je, naprimjer, na prostoru Sarajeva nastava u Trećoj gimnaziji u Sarajevu počela 1. marta a završila 16. jula,⁴⁶ dok je u Prvoj gimnaziji u Sarajevu završena tek 25. augusta 1993. godine.⁴⁷ Prema ocjeni A. Jabučara, iz Sekretarijata za obrazovanje R BiH ova školska godina bila je vrlo teška. Nije bilo školskog pribora, odjeljenskih i matičnih knjiga, nije bilo udžbenika, odjeće i obuće za djecu, hrane i vode. Na osnovu njegovog izvještaja saznajemo da je na području Sarajeva, Zenice, Travnika, Tuzle, Kalesije, Bihaća, Goražda, Žepe, Srebrenice i drugih prostora bilo oko 290 osnovnih škola sa oko 200.000 učenika i 8.000 nastavnika, te 130 srednjih škola i 58.000 učenika i 3.900 nastavnika.⁴⁸ U svrhu izvođenja nastave pripremljene su, i na osnovu starih udžbenika štampane, radne sveske – skripte za Maternji jezik i Istoriju (Čitanka, Naš jezik i Istorija/Povijest), a također su korišteni raniji udžbenici koje su nastavnici imali i iz kojih bi diktirali nastavne sadržaje.⁴⁹ Navedene sveske štampane su na dva pisma, i ćirilicom i latinicom, odnosno kompilirani su odabrani sadržaji iz ranijih udžbenika, a posebno je važno spomenuti da se nastavni predmet još uvijek naziva Istorija / Povijest, s obzirom na to da je srpsko-hrvatski jezik i dalje u službenoj upotrebi.

Na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne nastavni proces je počeo s manjim kašnjenjem i bio je uvjetovan sigurnosnom situacijom.

moraju realizirati instruktivne materijale, prikupiti podatke i napraviti procjenu učenika i svi podaci se moraju čuvati u odgovarajućim dnevnicima. Za sada rad sa učenicima se treba organizirati pet dana u sedmici. Časovi ne smiju biti kraći od 35 minuta.

⁴⁶ D. Berman, *Heroji Treće gimnazije*, 106.

⁴⁷ *120 godina Prve gimnazije u Sarajevu*, 34.

⁴⁸ A. Jabučar, "Učenici u ratu i izbjeglištvu", 95.

⁴⁹ Navedene skripte pripremili su urednici Pedagoškog zavoda, Azra Bakšić i Miralem Arslanagić. Kako se navodi, udžbenički sadržaj je pripremljen u skladu sa skraćenim Nastavnim planom i programom za osnovnu školu i preporukom Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu Republike Bosne i Hercegovine. Sadržaj sveske je odabran iz udžbenika koji su odobreni za upotrebu u "našoj Republici". Skripte su imale po 43 stranice za svaki razred, odnosno po 16 stranica za svaki dio udžbenika (Čitanka – za književnost, Naš jezik – za gramatiku i Istorija za nastavu historije). Korištenje ovih sveski odobreno je rješenjima Ministarstva od 1. 12. 1992. godine.

Ovisno o kojim se općinama radilo, nastava je izvođena s manjim i većim prekidima.⁵⁰ Prema planu, školska godina na prostoru Republike Srpske trebala je početi 7. septembra, a opštinski i međuopštinski pedagoški zavodi procjenjivali su bezbjedonosnu situaciju na terenu i u skladu s tim odlučivali o početku nastave. Tako, početak školske godine nije bio jednak na svim područjima Republike Srpske. U nekim dijelovima kakva je bila Banja Luka nastava je nesmetano izvođena, dok je u općinama koje su bile na liniji razgraničenja, kakav je npr. bio prostor općine Doboje nastava prekidana i realizirana u otežanim uslovima.⁵¹

O uslovima izvođenja nastave na svim ovim podijeljenim teritorijama Bosne i Hercegovine svjedočenja nastavnica su dosta slična.

U Sarajevu se nastava u 1992/3. i 1993/4. izvodila po punktovima, o čemu govori Mevlida Čavčić:

“Nastava se odvijala na punktovima u podrumima zgrada i privatnih kuća u Hrasnici. Kasnije 1994/95. se osposobila školska zgrada pa smo nastavu držali u njoj. Nastava se odvijala sa prekidima i bila je skraćena, mada smo se trudili da realiziramo fond nastavnih sati što je više moguće. Ja sam odlazila na posao na biciklu prolazeći neke dijelove puta (Most Spasa) na kojima je stalno djelovao snajper neprijateljske vojske. O riziku nisam previše razmišljala jer sam bila jako motivirana željom i spremnošću djece da uče i rade. Djeca su bila toliko sretna što su imali prilike dolaziti na nastavu i bili su sjajni. Uvijek su se trudili doći uredni i lijepo obučeni, sve zadatke su izvršavali na vrijeme. To je bio veliki podstrek da ne odustanem od rada.”⁵²

Organizacija nastave bila je značajan aspekt u očuvanju psihičkog zdravlja i socijalizacije djece u ratnim uvjetima, ali i važan element očuvanja psihičkog zdravlja i želje za opstankom kod nastavnika.⁵³

⁵⁰ Intervju sa Marijom Naletilić, vođen 21. 2. 2024.

⁵¹ M. Stanišev, *60. godina Medicinske škole Doboje*, 61.

⁵² Intervju s Mevlidom Čavčić, vođen 10. 3. 2024.

⁵³ H. Š. Jahić, “Ratne škole Sarajeva”, 101-103.

Kreiranje modela prividno normalnog života u uvjetima rata, stradanja i smrti bio je način kako preživjeti. To je bila motivacija kako za nastavnike, tako i za učenike da se uključuju u nastavni proces, što vidimo iz gore navedenog svjedočenja.

Nešto kasnije, tokom 1994. godine kada su se uslovi, zbog uspostavljanja perioda primirja, malo normalizirali, nastava se povremeno vraćala u školske zgrade o čemu govori Snježana Melunović:

“U školi je bilo jako hladno, na prozorima su bile folije, nastavu smo izvodili u jaknama i sa rukavicama na rukama. Pošto su prozori učionice gledali u Hrasno brdo gdje su bili neprijateljski položaji nikako nisam mogla biti opuštena za rad. Kako nije bilo struje, domar bi starim zvonom označavao kraj časa. Časovi su i zbog hladnoće i zbog neposredne opasnosti bili skraćeni. U razredima je bilo oko 20 učenika.”⁵⁴

Marija Naletilić o svom iskustvu u Mostaru navodi:

“Nastava se izvodila u školskim zgradama. Uvjeti u školama u Mostaru su bili različiti. Zbog ratnih dejstava prozori na školskim zgradama su bili polomljeni i stakla su zamjenjena plastičnim folijama iz UN-HCR-a. Uvjeti u Gimnaziji bili su bolji od Ekonomske škole, jer su tamo usljed poplave parketi bili podignuti i učionice prilično deformirane. Časovi i nastava su skraćivani i prekidani po potrebi. Često se dešavalo da su prekidi bili u podne, oglašavanjem sirene za opću opasnost nakon čega bi počinjalo granatiranje. Ispočetka je u školama bio manji broj učenika (10-15), jer je većina bila u izbjeglištvu, ali postepeno bi se vraćali pa je broj učenika bio veći. Uvjeti izvođenja nastave nisu bili dobri. Učenici nisu imali ni bilježnice ni olovke, a ni udžbenike. S obzirom da su se nakon pola godine u Širokom Brijegu otvorile prodavnice, kupovala sam bilježnice i olovke i donosila učenicima.”⁵⁵

⁵⁴ Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25. 2. 2024.

⁵⁵ Intervju s Marijom Naletilić vođen 21. 2. 2024.

Stanje u Doboju bilo je dosta slično:

“Od jeseni 1992. godine kada je počela nova školska godina radio sam u Srednjoškolskom centru u Doboju. Nastava se odvijala u školskoj zgradi ali na drugom i trećem spratu jer su u prizemlju bile izbjeglice. Nastava se odvijala u skladu sa sigurnosnom situacijom, i prekidana je ukoliko bi došlo do granatiranja. Razredi su imali po 30 učenika, a nastava je trajala nekad normalno po 45 minuta, a nekad je bila skraćena. To je naročito bilo u zimskim uslovima kada je bilo hladno. Uslovi u školi su bili pravi ratni, nije bilo grijanja. Djeca i mi bismo donosili drva i ložili bubnjaru peć u razredu da se zagrijemo.”⁵⁶

“Tokom rata nastava je izvođena u školskoj zgradi i bila je uglavnom redovna. Časovi su trajali 45 minuta, ali je bilo perioda kada se nastava skraćivala, zbog hladnoće ili ratnih dešavanja. Odjeljenja u ratu su imala oko 30 učenika. Nastava se odvijala normalno bez većih oscilacija. U nastavi su većinom bile nastavnice, a nekolicina nastavnika (muškarci) su tokom školske godine bili na radnoj obavezi, a na raspustu su bili angažovani u vojsci.”⁵⁷

Milka Đaković iz Mrkonjić Grada također se sjeća:

“Nastava se odvijala redovno u školskoj zgradi sa prekidima po dan dva kada su bila ratna dejstva. Broj učenika je varirao, ovisno o broju izbjeglica. Časovi su trajali po 45 minuta.”⁵⁸

Prema navedenim primjerima vidimo da su uvjeti bili slični, te da se, s obzirom na sigurnosnu situaciju i ratna dejstva, nastava izvodila redovno ili uz prekide. Neke školske zgrade su služile kao kolektivni smještaj za izbjeglice, a često su zbog uništenja granatiranjem bile neuslovne za izvođenje nastave. Tamo gdje su granatiranja bila velika, nastava se održavala u podrumima, prostorijama mjesnih zajednica, privatnim

⁵⁶ Intervju sa Samoikom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024

⁵⁷ Intervju s Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024.

⁵⁸ Intervju s Milkom Đaković vođen 18. 6. 2024.

kućama i drugim zaštićenim mjestima. Kako Abdulah Jabučar, sekretar u ministarstvu obrazovanja RBiH i kasnije zamjenik ministra, navodi, procjena sigurnosne situacije bila je povjerena opštinskim i mjesnim strukturama uprave, a ministarstvo i pedagoški zavodi su samo koordinirali realizaciju nastavnih planova i programa.⁵⁹ Sigurnost učenika bila je na prvom mjestu, te kako bi se njihovo kretanje i izlaganje opasnosti svelo na minimum, nastavnici su dolazili na punktove, držali nastavu i zadavali zadatke.⁶⁰ To je nosilo rizik za same nastavnike koji su nalazili način da sigurno dođu do svojih radnih mjesta u uvjetima kada ne postoji ni javni prevoz ni mogućnost sigurnog transporta.

Mevlida Čavčić koristila je biciklo da bi sigurno stigla na nastavu:

“Ja sam odlazila na posao na biciklu prolazeći neke dijelove puta (Most Spasa) na kojima je stalno djelovao snajper neprijateljske vojske. O riziku nisam previše razmišljala, iako sam bila u šestom mjesecu trudnoće, jer sam bila jako motivirana željom i spremnošću djece da uče i rade.”⁶¹

Marija Naletilić se također snalazila na različite načine:

“Početkom školske 1992/93. radila sam u Gimnaziji u Mostaru i u Srednjoj ekonomskoj školi. Išla sam tri puta tjedno po 6 sati jer je bilo teško snaći se za prevoz iz Širokog Brijega do Mostara pošto nije bilo redovne autobuske linije. Često smo se prevozili sa nekim od poznanika i kolega koji su imali automobil, a često i sa vojskom. U Mostaru sam radila do kraja 1993. godine, te sam prestala raditi nakon jednog velikog granatiranja prilikom kojeg je poginula jedna od učenica. Nakon toga sam prešla u gimnaziju u Širokom Brijegu gdje sam radila 1994. i 1995. godine, te u godinama nakon završetka rata.”⁶²

⁵⁹ Jabučar 1997, 95.

⁶⁰ H. Jahić, “Ratne škole u Sarajevu”, 101-107.

⁶¹ Intervju s Mevlidom Čavčić vođen 27. 7. 2024.

⁶² Intervju s Marijom Naletilić, vođen 20. 2. 2024.

O tome da nije bilo razlike u obavezama nastavnica i nastavnika govori i Samojko Cvijanović:

“Tokom 1993. i 1994. sa nekoliko kolegica i kolega imao sam obavezu odlazanja izvan Doboja u Osječane, Stanare ili Petrovo. Tamo je u tamošnjim osnovnim školama organizovana nastava za srednjoškolce i mi profesori bismo dolazili povremeno da im održimo predavanja i da ih ispitamo kako bi premostili nemogućnost da oni dolaze na nastavu u Dobj. Snalazili smo se za prevoz, jedan dio puta bismo po nekoliko kilometara pješačili, jedan dio puta bi išli vozom i slično, naročito je bilo teško ići kroz neke opasnije zone.”⁶³

Odlasci na posao nosili su rizik da se neko od nastavnica i nastavnika neće vratiti kući svojoj porodici. Jedno slično iskustvo nastavnice Informatike iz Sarajeva Gordane Roljić, preneseno je u knjizi Davida N. Bermana. Kao nastavnica u srednjoj školi predavala je u četiri mjesne zajednice koje su se nalazile u tri općine: Novi Grad, Novo Sarajevo i Stari Grad, zbog čega je obilazeći školske punktove morala da pješači dnevno i po četiri sata prelazeći mjesta na kojima je djelovao snajper, te njeno dvoje djece nikad nisu znali da li će im se majka vratiti kući.⁶⁴

I pored teških uslova, prva ratna školska godina je završena u sva tri administrativno-politička dijela Bosne i Hercegovine tokom ljeta 1993. godine. Skraćivanje nastavnih programa na zakonski minimum od 50%, odnosno realizacija minimalnih 18 radnih sedmica, plus jednu dodatnu, iziskivala je veliki napor obrazovnih vlasti kako učenici ne bi izgubili godinu. Zajednička karakteristika za prostor Republike Bosne i Hercegovine pod kontrolom Armije BiH, prostor Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne jeste da su uslovi za izvođenje nastave bili teški, gotovo nemogući, bez adekvatnih prostorija, nastavnih materijala i osnovnih sredstava, o čemu najbolje saznajemo iz svjedočanstava intervjuiranih nastavnica i nastavnika. Iskustva iz prve ratne godine po-

⁶³ Intervju sa Samojkom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024.

⁶⁴ D. Berman, *Heroji Treće gimnazije*, 155-156.

mogla su boljoj organizaciji nastave u naredne dvije godine. To je naročito dobro dokumentirano za prostor Sarajeva koje se bilo pod opsadom od strane Vojske RS i izloženo stalnim granatiranjima. Već u vrijeme 1994. godine bilježe se periodi primirja u kojima se i nastava postepeno preseljavala u školske zgrade jer su međunarodne humanitarne organizacije, prije svega UNICEF osiguravale postavljanje plastičnih folija na školska prozorska okna.⁶⁵

Promjene u školskim sistemima

Važno je naglasiti da se nastavni proces i u srednjim i u osnovnim školama na prostoru RBiH, RS-a i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne u školskoj 1992/93. odvijao na osnovu Zakona o osnovnom i Zakona o srednjem obrazovanju SR BiH iz 1990. godine, nakon čega su nastupile izmjene i donošenje novih zakona za svaku od teritorija. Ranije je spomenuto da su nazivi i simboli države na svjedočanstvima izmijenjeni krajem školske 1991/92. godine. Dalji koraci odnosili su se na ono što je bilo najvažnija etnonacionalna identitetska oznaka u novim obrazovnim sistemima, a to je bio jezik.

U pripremama za novu školsku godinu donesen je, 9. augusta 1992. godine, i novi nastavni plan i program obrazovanja za I i II razred gimnazije opšteg tipa za prostor Republike Srpske. Njegova primjena je planirana od početka školske 1992/93. godine. Nastavni plan i program bio je privremenog karaktera do konačnog utvrđivanja nastavnog plana i programa za sva četiri razreda, te je u njemu definirano i to da nastavu iz određenog predmeta može izvoditi i lice koje jeste ili nije završilo odgovarajući fakultet, s tim da je nastavu iz tog predmeta slušalo najmanje šest semestara. U nastavnom planu uz Srpski jezik koji je osnovni, spomenut je i jezik narodnosti iz kojeg se nastava organizira, samo ukoliko ima najmanje 30 pripadnika narodnosti kojima srpski jezik nije maternji. Takva formulacija je bila samo formalnog karaktera, jer u uvjetima pro-

⁶⁵ A. Jabučar, "Učenici u ratu i izbjeglištvu", 96.

vođenja etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva na teritoriji Republike Srpske u školama se nije mogao naći navedeni broj pripadnika drugih naroda ili narodnosti. Istog datuma su objavljeni i privremeni nastavni plan i nastavni programi za I i V razred osnovne škole. S obzirom na nove uvjete, bilo je neophodno donijeti bar nove planove za one koji počinju nove cikluse obrazovanja 1. razred, 5. razred i 1. razred gimnazije, dok su se u ostalim razredima primjenjivali stari nastavni programi po kojima su učenici i započeli svoje obrazovanje uz korištenje starih udžbenika koje su već imali. Prema navodima iz literature, novi usvojeni nastavni programi za Historiju su bili zapravo uvezeni programi iz Srbije u skladu s kreiranjem novog i jedinstvenog srpskog nacionalnog društva.⁶⁶

U toku 1992/93. godine, došlo je i do promjena u vezi s vođenjem školske dokumentacije i isprava na prostoru RBiH. U vremenu iščekivanja zvaničnog početka školske godine obrazovne vlasti Republike Bosne i Hercegovine izdale su Uputstvo za vođenje odjeljske knjige, gdje je naglašeno da je Maternji jezik ime nastavnog predmeta, čime je dotadašnji naziv jezika Srpsko-hrvatski jezik zamijenjen novim, neutralnim rješenjem.⁶⁷ Krajem februara je usvojen, a 14. marta 1993. u Službenom listu RBiH objavljen Ustav RBiH u čijem se članu 4. navodi da je u službenoj upotrebi srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora, te da su oba pisma – latinica i ćirilica ravnopravna.⁶⁸ U skladu sa tom promjenom donesen je novi Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o načinu vođenja dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje gdje je opcija jezika ostala prazna za upisivanje željene formulacije: maternji, srpski ili hrvatski.⁶⁹

⁶⁶ M. Stanišev, *60. godina Medicinske škole Doboj*, 60; Đorđe Njemčević, “Promjene u nastavi istorije u Republici Srpskoj (1992-2010)”; u: Rajko Kuzmanović, (ur.), *Nastava istorije u Republici Srpskoj: stanje i perspektive*, Naučni skupovi, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka 2019, 149.

⁶⁷ Uputstvo za vođenje odjeljske knjige, *Službeni list RBiH*, br. 22/92.

⁶⁸ Ustav RBiH, *Službeni list RBiH*, br. 5/93.

⁶⁹ Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o načinu vođenja dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje, *Službeni list RBiH*, br. 8/93.

Većinom se koristio naziv maternji jezik kao neutralna forma, što se vidi iz skripti koje je ministarstvo štampalo za upotrebu u školama.

Iako je tek u septembru 1993. došlo do usvajanja Uredbe sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi u RBiH za vrijeme ratnog stanja prema kojoj je u službenoj upotrebi standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski⁷⁰, već je na nekim školskim svjedodžbama/uvjerenjima za školsku 1992/1993. godinu sa prostora RBiH za ocjenu iz predmeta na kojem se uči maternji jezik, upisivano Bosanski jezik.⁷¹

Krajem aprila 1993. godine u Republici Srpskoj doneseni su zakoni o osnovnoj i srednjoj školi što je bio važan korak za usklađivanje obrazovne regulative s Ustavom Republike Srpske.⁷² Među ciljevima osnovnog obrazovanja navode se “razvijanje duhovnosti, humanosti, istinoljubivosti, rodoljublja i drugih moralnih osobina ličnosti, vaspitanje za humane odnose među ljudima bez obzira na pol, rasu, vjeru, nacionalnost i lično uvjerenje, kao i njegovanje potreba za kulturom i očuvanjem kulturnog i duhovnog naslijeđa (čl. 2)”⁷³ iz čega se vidi jasno razvijen aspekt obrazovanja za nacionalnu koheziju u kojem se sve pobrojane vrijednosti partikuliraju isključivo na srpski narod što se vidi iz narednih članova zakona. Prema članu 4. nastavni plan i program izvodi se na srpskom jeziku, a ukoliko u istom razredu ima najmanje 20 učenika narodnosti kojima srpski jezik nije maternji, za njih se u školi organizuje nastava maternjeg jezika, uz obavezno izvođenje i nastave srpskog jezika. Članom 21. ovog zakona se legalizira praksa uvoza udžbenika iz Srbije, jer je navedeno

⁷⁰ Uredba sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi u Republici Bosni i Hercegovini za vrijeme ratnog stanja, *Službeni list RBiH*, br. 18/93.

⁷¹ Jasmin Hodžić, “Hrvatski i bosanski jezik (1992-1995) u svjetlu teorije jezičkog imperijalizma: jezička politika i školstvo”, *Slavia Centralis*, Vol 14, No 1. Department of Slavic Languages and Literatures, Faculty of Arts, University of Maribor, 2021, 70-71.

⁷² Zakon o osnovnoj školi, *Službeni glasnik RS*, br. 4/1993, 28. 4. 1993, 95-107; Zakon o srednjoj školi, *Službeni glasnik RS*, br. 4/1993.

⁷³ Ibid.

da se: “(...) u školi koriste udžbenici i nastavna sredstva koja odobri ministar (...). Nastavni plan i program ne može se primijeniti ako nisu obezbjeđeni odgovarajući udžbenici, novi, adaptirani, preuzeti iz druge republike ili prevedeni.”⁷⁴ U okviru prelaznih odredbi Zakona predviđena je primjena NPP-ova koji su doneseni prema Zakonima iz 1989. i 1990, kao i NPP iz 1992/93, za učenike koji su školovanje započeli po istima, a već se najavljivao novi NPP čija je primjena počela od školske 1993/94. godine i koji se nadovezao na onaj iz 1992/93 (čl. 145. i 147).⁷⁵ U Zakonu o srednjem obrazovanju ne definiraju se ciljevi po uzoru na Zakon o osnovnom obrazovanju. Izvođenje nastavnog procesa predviđeno je na srpskom jeziku, a organizaciji nastave na maternjem jeziku neke od narodnosti, pristupa se ukoliko u školi u jednom razredu ima najmanje 30 učenika kojima jezik nije maternji (čl. 4).⁷⁶ Većina članova zakona o srednjem obrazovanju gotovo je istovjetna članovima Zakona o osnovnom obrazovanju, uključujući one o udžbenicima i prelaznim odredbama o početku primjene zakona i provođenju NPP-a usvojenog prema starijim zakonima o obrazovanju.⁷⁷ U junu 1993. godine doneseni su pravilnici o vođenju pedagoške dokumentacije i izdavanju isprava, uvjerenja i svjedočanstava na koje su uvršteni naziv i grb Republike Srpske.⁷⁸ Također, tokom 1994. i 1995. donesen je niz pravilnika u vezi s polaganjem ispita, pedagoškim normama, načinu ocjenjivanja, te kalendaru obrazovno-vaspitnog rada koji su neophodni za implementaciju zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju.⁷⁹

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid, 107.

⁷⁶ Zakon o srednjem obrazovanju, *Službeni glasnik RS*, br. 4/93.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije i izdavanju javnih isprava u osnovnoj školi; Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije u srednjoj školi; Pravilnik o izdavanju javnih isprava u srednjoj školi, *Službeni glasnik RS*, 7/93;

⁷⁹ Pravilnik o polaganju ispita u osnovnoj školi, *SG RS*, 2, 21.2.1994, 55; Pravilnik o pedagoškoj normi nastavnika i saradnika u srednjoj školi, *Službeni glasnik RS*, 2, 21. 2. 1994, 57; Pravilnik o načinu ocjenjivanja učenika osnovne škole, *Službeni glasnik RS*, br.31/94; Pravilnik o kalendaru obrazovno-vaspitnog rada za osnovnu školu u školskoj 1994/95. godini, *Službeni glasnik RS*, 21/94; Pravilnik o kalendaru obrazovno-vaspitnog rada za

Pododjel prosvjete, kulture i športa Hrvatskog vijeća obrane u okviru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, 11. maja 1993. godine u Mostaru donio je Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj⁸⁰ i Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u srednjoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti.⁸¹ Za osnovne škole je navedeno da škola izdaje "Uvjerenje o završenom razredu za sve učenike od I do VII razreda koje ujedno zamjenjuje đlačku knjižicu". U prilogu su u dati obrasci Uvjerenja, s jasno predočenim izgledom i sadržajem, kao i obrasci drugih uvjerenja o učeničkom uspjehu i svjedodžbi o završenoj osnovnoj i srednjoj školi. Na školskim dokumentima o kojima je riječ na prvom mjestu naveden je predmet Hrvatski jezik. U čl. 21. Pravilnika za osnovne škole stoji da se nastava izvodi na hrvatskom jeziku.

Početakom 1993. godine na prostoru RBiH došlo je do usaglašavanja Zakona o osnovnoj školi⁸² i Zakona o srednjoj školi⁸³ i njihovih izmjena tokom 1993. i 1994. godine. Izmjene su se uglavnom odnosile na promjene naziva države u skladu s nazivima administrativno-upravnih okvira, institucija (obaveze i odgovornosti samoupravne jedinice sada su prenesene na organe javne uprave i sl.), ali osnovne odredbe u vezi s trajanjem, organiziranjem i realiziranjem nastavnog procesa u osnovnoj i srednjoj školi, ostale su jednake odredbama starog zakona. Kasnije, tokom 1994. i 1995. godine, donesen je i niz zakona i zakonskih odredbi u smislu priznavanja stečenog obrazovanja u inostranstvu⁸⁴ i dokazivanju stečene školske spreme⁸⁵ s obzirom na veliki broj izbjeglica unutar i van zemlje. Također, više puta dolazilo je do izmjena u vezi s vođenjem

srednju školu u školskoj 1994/95. godini, *Službeni glasnik RS*, 21/94.

⁸⁰ Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HZ HB*, 10/93.

⁸¹ Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u srednjoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HZ HB*, 10/93;

⁸² Izmjene i dopune Zakona o osnovnoj školi, *Službeni list R BiH*, br. 3/93, 24/93 i 12/94.

⁸³ Izmjene i dopune Zakona o srednjoj školi, *Službeni list RBiH*, 2/93, 24/93, 33/94 i 13/94.

⁸⁴ Zakon o priznavanju stečenog obrazovanja u inostranstvu državljana Republike Bosne i Hercegovine koji su izbjegli za vrijeme ratnog stanja, *Službeni list R BiH*, 23/93.

⁸⁵ Zakon o dokazivanju stečene školske odnosno stručne spreme, *Službeni list RBiH* 2/96.

dokumentacije i evidencije, te izdavanjem đачkih knjižica i svjedočanstava što se realiziralo nizom pravilnika⁸⁶ gdje se suštinske izmjene odnose na naziv jezika, simbole koji se koriste u vodenom žigu i sl. U kasnijoj fazi radilo se na uređenju djelokruga rada pedagoških zavoda u Bihaću, Mostaru, Tuzli, Zenici i Sarajevu, što je pravno regulirano.⁸⁷

Na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne također je od 1993. godine pa nadalje doneseno više zakonskih uredbi u smislu njihovog usaglašavanja s administrativno-pravnim okvirima Herceg-Bosne. Organiziranje i izvođenje nastave u ratnim okolnostima u osnovnom i srednjem školstvu regulirale su Uredba sa zakonskom snagom o osnovnom školstvu⁸⁸ i Uredba sa zakonskom snagom o srednjem školstvu⁸⁹ koje su imale formu zakona s osloncem na ranije primjenjivani Zakon o osnovnom i Zakon o srednjem obrazovanju iz 1990. godine. Također, obrazovne vlasti donijele su niz pravilnika neophodnih za provođenje zakonskih rješenja u cilju realizacije nastavnog procesa na oba nivoa obrazovanja, naročito u vezi s vođenjem pedagoške evidencije i dokumentacije, stručnog nadzora, polaganja ispita i sl.⁹⁰ Donijeti su pravilnici o

⁸⁶ Pravilnik o načinu vođenja dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje i vaspitanje, *Službeni list RBiH*, 5/92, 22/92, 8/93 i 18/94; Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o dokumentaciji i evidenciji u srednjoj školi, *Službeni list RBiH*, 5/92, 22/92, 24/93 i 18/94. Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u odjeljenjima za dopunsku nastavu koja se organizira za djecu državljane RBiH u inozemstvu, *Službeni list RBiH*, 21/94.

⁸⁷ Naredba o izvršavanju prioritetnih poslova i zadataka pedagoške službe u Republici Bosni i Hercegovini za školsku 1994/95. godinu, *Službeni list RBiH*, br. 21/94.

⁸⁸ Uredba sa zakonskom snagom o osnovnom školstvu, *Narodni list HR HB*, br. 9/94.

⁸⁹ Uredba sa zakonskom snagom o srednjem školstvu, *Narodni list HZ HB*, br.13/93.

⁹⁰ Pravilnik o postupku utvrđivanja i o sadržaju i načinu vođenja registra osnovnih škola, *Narodni list HZ HB*, br. 10/93; Pravilnik o obavljanju stručno-pedagoškog nadzora nad radom osnovnih škola i srednjoškolskih ustanova na području HZ HB, *Narodni list HZ HB*, br.10/93; Pravilnik o ocjenjivanju i stjecanju zvanja za nastavnike u osnovnom i srednjem školstvu na području HZ HB, *Narodni list HZ HB*, br. 10/93; Pravilnik o polaganju predmetnih i razrednih ispita u osnovnoj školi, *Narodni list HZ HB*, 10/93; Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HZ HB*, br. 10/93; Pravilnik o polaganju stručnog ispita profesora, stručnih suradnika odgojitelja i suradnika u nastavi srednjih škola i domova učenika te učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi, *Narodni list HZ HB* br. 10/93; Pravilnik o

školskom kalendaru⁹¹, kao i oni o upisu u škole⁹² i polaganju mature.⁹³ Kasnije su objavljene i Odluke o nastavnom planu i programu i odobrenim udžbenicima, što će biti posebno obrađeno u narednom dijelu.

Iako je 30. 3. 1994. godine, potpisivanjem Washingtonskog ugovora kreirana Federacija Bosne i Hercegovine, kao teritorijalna jedinica s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, a koja se sastoji od federalnih jedinica – kantona, ona u ovom periodu nije zaživjela u pravom smislu. Vlada RBiH je samo transformirana u formu Federalne s ministrima i njihovim zamjenicima po nacionalnom ključu, ali se ništa značajno u oblasti obrazovanja nije desilo. Svaki dio novoformirane političke jedinice utemeljene na etnonacionalnom principu, nastavio je da radi po svojim zakonima i principima što se naročito vidi iz donošenja nastavnih programa i udžbenika.⁹⁴ Puno djelovanje Federacija BiH je doživjela tek nakon uspostave Dejtonskog mirovnog ugovora, odnosno okvirnog sporazuma za mir i implementacijom Ustava BiH koji je sastavni dio ovog ugovora.

Nove zakone pratili su i novi nastavni planovi i programi, te se nastojalo u upotrebu staviti i nove udžbenike. Tako je novi nastavni plan za osnovne škole u Republici Srpskoj utvrđen i stavljen u primjenu Pravilnikom

obrascima za prijavljivanje i polaganje stručnog ispita profesora, stručnih suradnika u nastavi srednjih škola i domova učenika, te učitelja, stručnih suradnika u osnovnoj školi, *Narodni list HR HB*, br. 12/94; Pravilnik o polaganju stručnog ispita profesora, stručnih suradnika odgojitelja i suradnika u nastavi srednjih škola i domova učenika te učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi, *Narodni list HR HB*, 12/94; Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HR HB*, br.17/94; Uredba sa zakonskom snagom o srednjem školstvu, *Narodni list HR HB*, br. 21/94.

⁹¹ Pravilnik o početku i završetku nastave i trajanju odmora učenika osnovnih i srednjih škola 1994/95. *Narodni list HR HB*, br. 25/94 . Pravilnik o početku i završetku nastave i trajanju odmora učenika osnovnih i srednjih škola 1994/95, *Narodni list HR HB*, 37/94.

⁹² Pravilnik o upisu djece u osnovnu školu, *Narodni list HR HB*, br. 24/94.

⁹³ Pravilnik o polaganju mature i završnog ispita, *Narodni list HR HB*, br. 5/95.

⁹⁴ S. Spaulding, An Assessment of Educational Renewal and Reform in Bosnia-Herzegovina, 8.

usvojenim 24. 6. 1993. za upotrebu u školskoj 1993/94. godini.⁹⁵ Program je preuzet iz Srbije te je samo ijekaviziran.⁹⁶ Nastavni plan za gimnazije u Republici Srpskoj, donesen je također u junu 1993. godine i njegova primjena započela je u školskoj 1993/94. godini.⁹⁷ I ovdje se radi o doslovno preuzetom nastavnom programu iz Srbije, što je potvrđeno uvidom u nastavni program za gimnazije Republike Srbije.⁹⁸ Prijeratni udžbenici, korišteni u školskoj 1992/93. godini,⁹⁹ izašli su iz upotrebe, a preuzimanjem programa napravljen je prostor za uvoz i korištenje udžbenika koji su kreirani prema njima. Te korake pratila je praksa uvoza i korištenja udžbenika iz Srbije.¹⁰⁰ Udžbenici nisu bili besplatni, već su se prodavali u knjižarama i pored ratnog stanja, loše finansijske situacije. Navedeni udžbenici su bili nova izdanja iz 1992. i 1993. godine koja su nastala u skladu s novim programima u Srbiji, te su u slučaju nacionalnih predmeta doživjeli značajne promjene i revizije sadržaja. Kao najbolji primjer koji to ilustrira su udžbenici Historije čiji je naglasak na historiji srpskog naroda gdje su dominantno isticane žrtve srpskog naroda kroz historiju. Najveća promjena koja se tada desila je izmijenjeno ideološko tumačenje Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i proglašavanje pokreta Draže Mihajlovića

⁹⁵ *Nastavni plan i program za osnovnu školu*. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.

⁹⁶ Program obrazovanja i vaspitanja za I i V razred osnovne škole, *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 4/1990; Program obrazovanja i vaspitanja za II, III, IV, VI, VII i VIII razred osnovne škole, *Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 2/1991.

⁹⁷ *Nastavni plan i program za gimnaziju*. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.

⁹⁸ Program obrazovanja i vaspitanja za I razred gimnazije, *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 5/90; Program obrazovanja i vaspitanja za II, III i IV razred gimnazije, *Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 3/91.

⁹⁹ Rešenje o davanju saglasnosti na cene udžbenika i drugih nastavnih sredstava u školskoj 1992/93. školskoj godini, *Službeni glasnik RS*, br. 1/93; Rešenje o davanju saglasnosti na revalorizaciju cena udžbenika i drugih nastavnih sredstava u školskoj 1992/93. školskoj godini, *Službeni glasnik RS*, br. 3/93.

¹⁰⁰ Odobrenje o upotrebi udžbenika za osnovne i srednje škole u školskoj 1993/94. godini, *Službeni glasnik RS*, br. 11/93.

antifašističkim.¹⁰¹ Prema riječima Dubravke Stojanović, ti udžbenici su “bili natopljeni nacionalizmom, zasnovani na ideji o večnom konfliktu između jugoslovenskih naroda”.¹⁰² Ideja bratstva i jedinstva bila je zamijenjena mitom o suprotnosti i vječnom sukobu¹⁰³ čime se kreirala osnova za samoviktimizirajući pristup u predstavljanju vlastite historije. Bili su prvenstveno namijenjeni učenicima u Srbiji, ali su zahvaljujući obrazovnim vlastima korišteni na prostoru tzv. Republike Srpske Krajine¹⁰⁴ i Republike Srpske.

Na prostoru RBiH tokom školske 1992/93. i 1993/94. korišteni su neznatno izmijenjeni nastavni programi iz školske 1990/91. godine. Promjena je uslijedila u pripremama za školsku 1994/95. kada su kreirani i objavljeni novi nastavni planovi i programi. Oni su publikovani u više tomova za osnovne i srednje škole (gimnazije, umjetničke, učiteljske, srednje stručne, tehničke i srodne škole), predškolski odgoj, za učenike u inozemstvu, vjersko obrazovanje.¹⁰⁵ Iza ovog poduhvata stajalo je Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture RBiH koje je paralelno s tim publiciralo i nove udžbenike koji su štampani u Sloveniji i u kasnu jesen 1994. godine dopremljeni u Bosnu i Hercegovinu. Novi programi i udžbenici imaju veći fokus na Bosnu i Hercegovinu kao državu što se najbolje vidi iz uvodnog dijela programa:

¹⁰¹ Dubravka Stojanović, “Udžbenici istorije kao ogledalo vremena”, U: Ružica Rosandić, Vesna Pešić (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole* (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 1994), 77-103.

¹⁰² Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi, Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913-2021*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2023), 13.

¹⁰³ Dubravka Stojanović, “U ogledalu ‘drugih’” u: Vojin Dimitrijević, (ur.), *Novosti iz prošlosti, znanje neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010), 21.

¹⁰⁴ Domagoj Štefančić, “Osnovno i srednje školstvo na okupiranom području Republike Hrvatske 1991. – 1995.”, *Anali za povijest odgoja*, 14 (38) (2015), 69-105.

¹⁰⁵ Nastavni planovi i programi: školska 1994./95. godina: osnovna škola, Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994; Nastavni planovi i programi, školska 1994./95: opća gimnazija, učiteljske škole, srednje umjetničke škole. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994.

“(...) mi ovim planovima i programima inauguriramo školovanje bez bilo kakvog ideološkog izma, izuzev insistiranja na Bosni. A insistirati na Bosni znači insistirati na moralu, obrazu, kulturi, tradiciji i iznad svega odgovornosti. Bosna je vijekovima opstojala upravo i stoga što je u njoj bilo odgovornih ljudi i odgovornih religijskih tradicija i svjetonazora.”¹⁰⁶

Kroz programske sadržaje, dat je naglasak na bošnjačku naciju, što se posebno vidi na primjeru nastave historije, najviše kroz uvođenje tema o genocidima nad Bošnjacima, počev od osmanskog perioda do modernog doba.¹⁰⁷ Viktimizacijski diskurs po uzoru na druge potvrđuje i to da nova škola odgaja novog podanika te da se uvodi jasna distinkcija na “nas” i “njih”, što je osnova potcrtavanja nacionalnih razlika i podjela koje se žele potencirati kroz politike obrazovanja.

Nastavni program korišten na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, preuzet iz Republike Hrvatske prema Uredbi o osnovnom školstvu na području HZ HB za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja, imao je privremeni karakter.¹⁰⁸ Novi NPP donesen je 1994. godine i Pravilnikom o nastavnom planu i programu za osnovne škole u 1994/95. godini stavljen je u upotrebu. Odluku o njegovoj upotrebi upućenu školama na prostoru Hrvatske republike Herceg-Bosne potpisao je Ministar prosvjete, znanosti, kulture i športa, Jozo Marić.¹⁰⁹ I ovdje se radi o nastavnom programu preuzetom iz Republike Hrvatske. Kao i u slučaju Republike Srpske, i na prostoru Hrvatske republike Herceg-Bosne uvoze se i koriste udžbenici iz Republike Hrvatske, čime se kroz odgojno-obrazovne procese legitimira koncept jedinstvenih nacionalnih društava – srpskog i hrvatskog – bez obzira na postojeća državna razgraničenja koja se u slučaju Bosne i Hercegovine negiraju. U oba slučaja radilo se o udžbenicima u kojima su interpretacije nacionalne

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid. Nastavni plan i program za historiju.

¹⁰⁸ Uredba o predškolskom odgoju i obrazovanju na području HZ HB za vrijeme neposredne ratne opasnosti i ratnog stanja, *Narodni list HZ HB*, br. 15/93

¹⁰⁹ Nastavni plan i program za osnovne škole 1994/95.g., HR HB. (iz privatne arhive)

historije doživjele značajne izmjene. Glavne promjene su se odnosile na čišćenje sadržaja od ranijih marksističkih interpretacija¹¹⁰, smanjivanje količine sadržaja koji su se ticali historije ostalih južnoslovenskih naroda, prebacivanje fokusa na historiju vlastite države i naroda¹¹¹, promjene slike drugih naroda koje su sada često stereotipne i negativne.¹¹² Navedeni udžbenici su izvorno bili namijenjeni za nastavu historije u Republici Hrvatskoj, ali uvozom i korištenjem u Bosni i Hercegovini istovremeno se postizao dvostruki cilj: stvaranje svijesti kod učenika da Bosna i Hercegovina pripada hrvatskom historijskom i nacionalnom prostoru, te da u njoj primarno živi hrvatski narod.¹¹³

Navedeni programi i udžbenici sadržavali su izvjesne razlike u odnosu na udžbenike iz ranijeg perioda. U razgovoru s nastavnicima otvoreno je pitanje novih nastavnih programa, udžbenika i uvođenja novih narativa. Prema odgovorima, vidi se da se proces nacionalizacije nastavnog procesa, koliko god su obrazovne vlasti to željele, nije događao preko noći, već su se nastavnice i nastavnici držali svoje ustaljene prakse.

Marija Naletilić tako navodi:

“Nastavu sam izvodila po prijeratnom nastavnom programu jer od zvaničnih institucija nismo dobijali neke druge instrukcije (NPP; uputstva izvođenju nastave i sl). Koristila sam vlastiti udžbenik koji sam koristila i prije rata i iz njega sam diktirala učenicima a oni bi zapisivali najvažnije

¹¹⁰ Snježana Koren, Branislava Baranović, “What Kind of History Education Do We Have After Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention and History Education Politics (1990-2008)”, u: Augusta Dimou (ur.), “*Transition and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, Gottingen: V&E Unipress, 2009, 91-140.

¹¹¹ Snježana Koren, “Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror. Who is the ‘Other’?”. In: Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans: The Politics of History Education* (Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, 2002), 193-202.

¹¹² Damir Agičić, “Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 31 (1998): 205.

¹¹³ Snježana Koren, “Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije”, *Historijski zbornik*, LX (2007), 258; Damir Agičić, “Bosna je...naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti”: u: Husnija Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2003), 139-160.

dijelove. Uprkos promjenama u nastavnom programu ja sam radila onako kako sam navikla i prije rata. Iako su neki sadržaji bili reducirani ili izbačeni iz programa, npr. ofanzive u drugom svjetskom ratu ja sam ih i dalje tumačila jer su bile neophodne za razumjevanje konteksta. Udžbenike nismo imali tokom rata, tek su se pojavili nakon rata i sjećam se kada su nekad kasnije dolazili službenici OSCE da precrtavaju sadržaje koji su smatrani uvrijedljivim.”¹¹⁴

Samojko Cvijanović, također, dijeli slično iskustvo:

“Nije bilo udžbenika ni drugih sredstava. Učenici nisu imali ni normalne sveske ni hemijske olovke. Svako se snalazio sa onim što ima. U nedostatku udžbenika smo im diktirali nastavne sadržaje. Veliki nedostatak je bio što nismo imali sredstava za rad i što nastavu nismo mogli izvoditi u kabinetima. Prve godine rata radili smo po nastavnom programu od prije rata, onako kako smo navikli, a kada je 1993. godine donesen novi nastavni plan i program, on se nije mnogo razlikovao jer je zadržao isti hronološki princip, i bili su usklađeni sa onima iz Srbije, i ja sam nastavio da radim kako sam inače i radio.”¹¹⁵

Snježana Melunović, također, govori o susretu s novim udžbenicima:

“U školi sam dobila nastavni program i nove udžbenike koje je izdalo Ministarstvo obrazovanja RBiH te sam po njima radila. Neki od sadržaja udžbenika bili su potpuno novi i imali su nove interpretacije. Tako je po prvi put se pojavila religijska interpretacija pojave čovjeka na zemlji. U udžbenicima za 7. i 8. razred pojavile su se lekcije o genocidima nad Bošnjacima u različitim vremenskim periodima, također i Cazinska buna što je bilo sasvim novo u nastavnom programu kao i naglasak na historiju Bošnjaka kao naroda u Bosni i Hercegovini. Kako se zbog dobitka stipendije i nastavka studija nisam dugo zadržala u školi, nisam imala prilike tumačiti navedene lekcije.”¹¹⁶

¹¹⁴ Intervju s Marijom Naletilić, vođen 20. 2. 2024.

¹¹⁵ Intervju sa Samojkom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024.

¹¹⁶ Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25. 2. 2024.

Prijeratne udžbenike koristile su i Milka i Mevlida:

“Nastava se odvijala po dotadašnjem planu i programu (prijeratnom), a korišteni su prijeratni udžbenici. Ja sam radila kao u miru, trudila sam se da sve bude normalno. Sve je bilo prilagođeno ratnim uslovima. Djeca nisu imala puno pribora i udžbenika i mi kao učitelji smo se trudili da to premostimo sa onim šta smo imali.”¹¹⁷

“Oskudijevali smo u priboru, sveskama, udžbenicima, ali uvijek je bilo nekih starih udžbenika ranijih generacija koje smo upotrebljavali. Sjećam se UNICEF plavih svesaka koje su djeca dobijala i udžbenika koje smo dobili krajem 1994. godine.”¹¹⁸

U pogledu podrške od strane obrazovnih vlasti i komunikacije s njima, iskustva su različita. Iz prethodno citirane izjave Marije Naletilić vidi se odsustvo koordinacije i praćenja implementacije nastavnog procesa.¹¹⁹ S druge strane Samojko Cvijanović navodi:

“Prosvjeta je bila organizovana na nivou opštine i komunikacija sa republičkim zavodom je bila na zadovoljavajućem nivou jer smo pravovremeno dobijali sve informacije, pravilnike, informisani smo o procedurama. To je sve zato što je Doboju prije rata bio važan regionalni centar u smislu obrazovanja i imao je svoj prosvjetno-pedagoški zavod te se njegov rad nastavio i u ratnom periodu.”¹²⁰

Ista tvrdnja potvrđena je iskustvom Dragane Petrović:

“Redovno smo dobijali upute od strane PPZ-a zahvaljujući dobroj organizaciji koja je postojala od prije rata. Korišteni su udžbenici iz Srbije. Kao nastavnici mi nismo bili toliko svjesni rata.”¹²¹

¹¹⁷ Intervju s Milkom Đaković vođen 18. 6. 2024.

¹¹⁸ Intervju s Mevlidom Čavčić, vođen 10. 3. 2024.

¹¹⁹ Vidi fusnotu 67.

¹²⁰ Intervju sa Samojkom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024.

¹²¹ Intervju s Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024.

Ovdje vidimo da je za uspješnu koordinaciju aktivnosti bila presudna već postojeća mreža obrazovnih institucija. Sličan slučaj bio je i u Zenici:

“Instrukcije koje smo dobijali od strane nadležnih pedagoški i ministarstva su bile stalne, čak je i prosvjetna inspekcija bila česta u obilascima, bez obzira na ratno stanje.”¹²²

Kraj rata

Parafiranjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini 21. 11. 1995. godine u Daytonu i njegovim potpisivanjem u Parizu 14. 12. 1995. godine, završeni su ratni sukobi u Bosni i Hercegovini. Dugo čekani mir stigao je na polovini školske godine, ali se uvjeti rada zbog destrukcije infrastrukture nisu mnogo izmijenili, kao ni administrativni okvir upravljanja školstvom utemeljen nasiljem, u ratu, u formi tri nacionalna sistema.

Rat je bio gotov a njegove posljedice na svim poljima, pa i na polju obrazovanja trebalo je tek sagledati. Novim, Dejtonskim mirovnim sporazumom predviđeni sistem trebalo je tek uspostaviti. U izvještaju UNICEF-a iz 1997. godine o položaju žena i djece je navedeno: “6. aprila 1992. godine počeo je rat u Bosni i Hercegovini. U kratkom vremenskom periodu obrazovni sistem pocijepan je u dronjke, a škole su ili uništene, ili zauzete od strane vojnih jedinica ili izbjeglica. Zemlja je postala skup etničkih džepova i frontova, prekidajući sve veze sa centralnim vlastima.”¹²³

Opis vrlo slikovito kreira sliku o stanju u zemlji, a naročito u obrazovanju, tokom i krajem rata. Odluke o ukidanje ratnog stanja proglašene su do kraja godine u Republici Bosni i Hercegovini¹²⁴ i u Republici Srpskoj.¹²⁵ Time su ratna dešavanja gotova, kao i prvo polugodište te posljednje ratne godine. Nekada centralizirani sistem obrazovanja u ratnim okolnostima

¹²² Intervju s Amrom Duranović vođen 27. 7. 2024.

¹²³ Bosnia and Herzegovina: Women and children: situation analysis 1997. UNICEF report.

¹²⁴ Odluka o ukidanju ratnog stanja u Republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list RBiH*, br. 50 /95.

¹²⁵ Odluka o ukidanju ratnog stanja, *Službeni glasnik RS*, br. 27/95.

je postao decentraliziran u tri sistema s novim administrativno političkim okvirima i sa snažnim nacionalnim pečatima. Snažne emocije tokom ratnih dešavanja oblikovale su i pojačale narative o žrtvama i patnjama vlastitog i krivici drugih naroda za sve negativne događaje iz prošlosti koji su se aktuelizirali kroz sadržaje iz predmeta nacionalne grupe. U ratnim uslovima, obrazovni sistem se razdijelio i nacionalizirao u skladu s nacionalističkim ideologijama koje su zastupale političke elite koje su bile na pozicijama moći i donosile najvažnije odluke u oblasti obrazovanja.

Zaključak

Na osnovu prezentiranih rezultata istraživanja može se zaključiti da je školstvo u ratnim uslovima prošlo kroz ključne promjene. Podjelom nekada jedinstvenog i centraliziranog obrazovnog sistema na tri etnonacionalna, stvoreni su uvjeti za segregaciju i diskriminaciju manjinskih nacionalnih grupa, što će se pokazati u postdejtonskom periodu. Dostupna građa u vidu zakonskih akata, objavljivanih u službenim glasilima RBiH, RS-a i HZHB, daje pogled na obrazovanje iz perspektive njegovih kreatora. Osnivanjem paradržavnih formacija – Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i uspostavom uprave unutar njih i na teritorijama koje su etnički očišćene, uspostavljeni su njihovi obrazovni sistemi koji su organizirani na etnonacionalnom principu. Osnovne karakteristike transformacije bile su izmjene zakona o obrazovanju tokom 1993. i 1994. godine. Promjene su se odnosile na izvođenje nastave na srpskom jeziku u RS, na hrvatskom jeziku u HZHB umjesto dotadašnjeg srpsko-hrvatskog koji je bio u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini. Naročit naglasak u obrazovanju, dat je na nacionalnu grupu predmeta (jezik i književnost, Historija, Geografija te Vjeronauka), čiji se nastavni planovi i programi preuzimaju iz susjednih država i stavljaju u upotrebu zajedno s udžbenicima, a sa ciljem izgrađivanja nacionalnog identiteta i jačeg vezivanja za prostor susjednih država Srbije i Hrvatske. Na prostoru RBiH legislativa u oblasti obrazovanja (zakoni o obrazo-

vanju iz 1990), ostaje ista sve do potkraj 1993. godine kada se uz srpski i hrvatski kao službene jezike uvodi bosanski jezik, a novi nastavni programi i udžbenici koji se kreiraju 1994. godine daju veći naglasak na historiju, kulturu i tradiciju Bošnjaka. Time su suštinski kreirane osnove za etnonacionalne politike obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Prezentirani zaključci su osnova za sagledavanje slike ratnog školstva iz perspektive obrazovnih vlasti i njihovih ciljeva da provođenjem politika obrazovanja sprovedu dezintegraciju i nacionalizaciju obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini.

S druge strane, iskustva nastavnog kadra kao ključnog za sprovođenje navedenih politika u obrazovni proces se djelimično razlikuju u odnosu na ono što vidimo u zakonskim propisima i pravilnicima. Na osnovu sprovedenih intervjua vidi se da je ratno školstvo za nastavni kadar prije svega bilo osnova za preživljavanje, te da se kroz njega nastojalo u ime dobrobiti djece, njihovog psihološkog zdravlja, osigurati socijalizaciju i prividnu normalizaciju ratne svakodnevnice. Na osnovu iskustava intervjuiranih nastavnica i nastavnika, moglo se vidjeti da su svoj posao obavljali odgovorno i profesionalno, te da svoj rad doživljavaju i kao patriotsku dužnost i vlastiti doprinos ratu. Uprkos promjenama koje su instruirane od strane obrazovnih vlasti, nastojali su raditi onako kako su najbolje znali, oslanjajući se na vlastito znanje i dotadašnje iskustvo kako bi amortizovali nagle rezove i promjene u nastavnim programima. Upravo je ovaj segment ključan u demonstraciji da se promjena nije desila naglo, već da su nastavnici nastavili raditi po svojoj ustaljenoj praksi koristeći se prijeratnim udžbenicima, koji su imali na raspolaganju, iako su neki drugi bili propisani. Svoj angažman su ocijenile bitnim za opstanak, kako vlastiti, tako i opstanak djece s kojom su radile, poštujući i ostvarujući prije svega njihovo pravo na školovanje. U uslovima kada učenici nemaju udžbenike, pribjegavaju diktiranju najvažnijih sadržaja kako bi svi imali jednak pristup gradivu, i same nabavljaju pribor, sveske i olovke onima kojima to nedostaje (najčešće djeci izbjeglicama). Iako za svoj rad ne dobijaju nikakvu finansijsku naknadu, spremne su riskirati život odlazeći u druge

dijelove grada, pa i druge gradove kako učenici ne bi gubili nastavu i kako bi podržavali njihovu želju za učenjem.

Iskustva nastavnica zabilježena u formi usmene historije vrijedan su dokument koji rasvjetljava i dopunjava stvarnu sliku obrazovanja. Lično iskustvo, ispričano u formi kratke priče na osnovu pitanja usmjerenih na temu, slici obrazovanja u ratu, daje humanu perspektivu s kojom se onaj koji temu istražuje i prezentira može poistovjetiti. Komparacijom iskustava nastavnica data je mogućnost sagledavanja kako je obrazovanje u ratu funkcioniralo u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, u većim i manjim mjestima. Ovo se naročito naglašava jer se većina do sad provedenih istraživanja uglavnom odnosila na Sarajevo i Mostar.

Od kraja rata u Bosni i Hercegovini prošlo je skoro trideset godina. Sjećanja na rat i ratnu svakodnevicu odličan su materijal za bilježenje i istraživanje u cilju kreiranja novih naučnih rezultata i sinteza, a rezultati dobijeni intervjuima mogu se dobro iskoristiti i u nastavi historije, nudeći izvrstan izvorni materijal čijom se kritičkom analizom može kreirati multiperspektivan pristup poučavanju teme.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Intervju sa Marijom Naletilić vođen 21. 2. 2024.
- Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25.2.2024.
- Intervju sa Samojskom Cvijanovićem vođen 3.3.2024.
- Intervju sa Mevlidom Čavčić, vođen 10.3. 2024.
- Intervju sa Milkom Đaković vođen 18. 6. 2024.
- Intervju sa Amrom Duranović, vođen 27. 7. 2024.
- Intervju sa Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024.

Službena glasila i štampa

- *Službeni glasnik Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (SG SNBiH)*
- *Službeni glasnik Srpske Republike BiH (SG SR BiH)*
- *Službeni glasnik Republike Srpske (SG RS)*
- *Narodni list Hrvatske zajednice Herceg Bosne (Narodni list HZ HB)*
- *Narodni list Hrvatske republike Herceg Bosne (Narodni list HZ HB)*
- *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (Službeni list SR BiH)*
- *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine (Službeni list R BiH)*
- *Službeni glasnik Republike Srbije - Prosvetni glasnik*
- *Oslobođenje, Sarajevo*
- *Glas Srpske, Banja Luka*

Nastavni programi

- *Nastavni plan i program za osnovnu školu. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.*
- *Nastavni plan i program za gimnaziju. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.*
- *Nastavni planovi i programi: školska 1994./95. godina: osnovna škola, Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994;*
- *Nastavni planovi i programi, školska 1994./95: opća gimnazija, učiteljske škole, srednje umjetničke škole. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994.*
- *Nastavni plan i program za osnovne škole 1994/95.g., Hrvatska republika Herceg Bosna, Mostar 1994.*

Literatura

Knjige

- Michael W. Apple, *The State and the Politics of Knowledge*, New York: Routledge Falmer, 2003.
- Edina Bećirević, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Sarajevo: Buybook, 2009.
- Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991 – 1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
- David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije. Ratna škola u Sarajevu 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- David M. Berman, *The War Schools of Dobrinja: Reading, Writing, and Resistance During the Siege of Sarajevo*, Cado Gap Press, 2007.
- Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*. 2. izmijenjeno izd. ed. Sarajevo: University Press - Izdanja Magistrat, 2018.
- Smail Čekić, *Agresija na republiku Bosnu i Hercegovinu. Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.
- Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Košuta-Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010;
- Robert J. Donia J. *Kreiranje Republike srpske 1990 – 1992. Poreklo i opšti kontekst*, Ekspertski izvještaj ICTY; u: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, u: Sonja Biserko (ur.), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Robert J Donia, Sarajevo, biografija grada, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006;
- Robert J. Donia, R.J., John V.A, Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

- Druga gimnazija, *Gimnazija, ljudi: 100 godina Druge gimnazije Sarajevo: [1905-2005]*. Sarajevo: Druga gimnazija Sarajevo. 2005.
- Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić. *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991-1992)*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta; Institut za historiju Univerziteta, 2023, 86-87.
- Muamer Džananović, (2015). *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992 – 1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. i dr.
- Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023;
- Jasminko Halilović, *Djetinjstvo u ratu: Sarajevo 1992-1995*. Sarajevo: Udruženje “Urban.”, 2012.
- Suada Kapić, *Umijeće opstanka: Izgradnja otpornosti u ekstremnim uslovima života u gradu na temelju iskustva u opsadi Sarajeva 1992-1996*. Sarajevo, 2016.
- Midhat Kapo, *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012.
- Vahid Karavelić, Zijad Rujanac, *Sarajevo: opsada i odbrana = siege and defense: 1992.-1995.*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2009;
- Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu u vrijeme opsade 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014.
- Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019;

- Jasmin Medić, *Genocid u Prijedoru*, Sarajevo: Grafis, 2013;
- Jasmin Medić, Muamer Džananović, Hikmet Karčić, Disolucija SFRJ i sticanje suverenog i nezavisnog statusa Republike Bosne i Hercegovine), u: Dženita Sarač Rujanac, Muamer Džananović, Aida Ličina Ramić, Hadžimusić, S., Aida Abadžić Hodžić, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Zilha Mastalić Košuta, Sead Selimović, Karčić, H., Zijad Šehić i Safet Bandžović, *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII., 2023, 165-183.
- Zilha Mastalić-Košuta, Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (1991-1995), u: Dženita Sarač Rujanac, Muamer Džananović, Aida Ličina Ramić, Hadžimusić, S., Aida Abadžić Hodžić, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Zilha Mastalić Košuta, Sead Selimović, Karčić, H., Zijad Šehić i Safet Bandžović, *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII., 2023,
- Nikola Potkonjak, Petar Šimleša (ur.), *Pedagoška enciklopedija 2*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.
- *Prva gimnazija, 120 godina prve gimnazije u Sarajevu: 1879-1999*. Sarajevo: Prva gimnazija u Sarajevu. Sarajevo 1999;
- *Prva gimnazija. 140 godina Prve gimnazije u Sarajevu: 1879-2019*. Sarajevo: Prva gimnazija, 2019;
- Sabrina Ramet, *Balkanski Babilon : raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Zagreb: Alinea, 2005.
- Laura Silber, Little, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Opatija: Otokar Keršovani, 1996.
- Spahić, Aida, Amila Ždralović, Arijana Aganović, Bojana Đokanović, Elmaja Bavčić, Emina Žuna, Fabio Giomi, and Ivana Dračo, *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Vol. 4. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija CURE, 2014.

- Mira Stanišev, *60. Godina Medicinske škole Doboj: (1962-2022)*, Doboj: SPKD Prosvjeta, 2023.
- Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa 2003.
- *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama: inicijativa naučnika*, (priredili: Charles Ingrao i Thomas A. Emmert), Sarajevo: Buybook, 2010.
- Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi, Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913-2021*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2023.
- Mesud Šadinlija *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986 – 1992*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2018.
- Zijad Šehić, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog Sporazuma 1994.)*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.

Članci

- Damir Agičić, D., “Bosna je...naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti”. u: *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 139-160.
- Damir Agičić, “Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 31 (1998), 205-215.
- Srebren Dizdar, Nova organizacija ministarstva u vezi sa sistemom obrazovanja, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 6-7;

- Muamer Džananović, “Institutional Denial of Genocide against Bosniaks and Discrimination against Returnees in Republika Srpska”, *Bosnian Studies*, Vol. VII, No. 1 2023, 62-82.
- Melisa Forić Plasto, Bojana Dujković Blagojević, “Peace in history education of Bosnia and Herzegovina”, in: Larisa Kasumagić Kafedžić, Sarah Clarke Habibi (eds.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina*. Springer, Cham. 2023, 163-185. https://doi.org/10.1007/978-3-031-26246-3_8,
- Jasmin Hodžić, “Hrvatski i bosanski jezik (1992-1995) u svjetlu teorije jezičkog imperijalizma: jezička politika i školstvo”, *Slavia Centralis*, Vol 14, No 1. Department of Slavic Languages and Literatures, Faculty of Arts, University of Maribor, 2021..
- Abdulah Jabučar, “Učenici u ratu i izbjeglištvu”. *Naša škola*, 44(2):, 1997, 93-100;
- Abdulah Jabučar, “Školski sistem u Bosni i Hercegovini: osvrt na stanje prije rata, u toku rata i sada”. *Naša škola*, 46(6), 1998, 21-24;
- Abdulah Jabučar, Organizacija škola u ratu, Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik, br. 1, Sarajevo 1994, 4-5;
- Hajrija-Šahza Jahić, “Ratne škole u Sarajevu”, *Naša škola*, 44 (2), 1997, 101-107;
- Merisa Karović-Babić, “Zločini na Tuzlanskoj kapiji: Historijske činjenice, reakcije i negiranje odgovornosti”, *Historijski pogledi*, 9, 2023, 343-368.
- Snježana Koren, Branislava Baranović, “What Kind of History Education Do We Have After Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention and History Education Politics (1990-2008)”, u: Augusta Dimou (ur.), “*Transition*” and the Politics of History Education in Southeastern Europe, Gottingen: V&E Unipress, 2009, 91-140.
- Snježana Koren, “Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror. Who is the ‘Other’?”. In: Christina Kouluri (ed.), *Clio in the Balkans: The Politics*

- of History Education*, Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, 2002, 193-202.
- Snježana Koren, Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije // *Historijski zbornik*, LX (2007), 247-294.
 - Zilha Mastalić-Košuta, “Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991–1995)”, Sarajevo: *Godišnjak BZK Preporod*, 2019, 147-172;
 - Jasmin Medić, “Pripreme, tok i razmjere napada na Kozarac 1992. godine”, *Prilozi*, 45, Sarajevo: Institut za historiju, 2016, 297-313.
 - Jasmin Medić, “Zločini nad djecom i maloljetnicima u Prijedoru od 1992. do 1994”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2019, 445-464.
 - Jasmin Medić, Muamer Džananović, Hikmet Karčić, “Bosna i Hercegovina od 1990. do 1995. godine : Ratni zločini i genocid u Republici Bosni i Hercegovini”, u: *Historija Bosne i Hercegovine / urednici Dženita Sarač Rujanac; Jasmin Medić*. Tom VI, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2023, 218-248.
 - Đorđe Njemčević, “Promjene u nastavi istorije u Republici Srpskoj (1992-2010)”, u: Rajko Kuzmanović, (ur.), *Nastava istorije u Republici Srpskoj: stanje i perspektive*, Naučni skupovi, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2019,
 - Ajnija Omanić, “Sudjelovanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1992.-1995.” *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 8, br. 1, 2010, str. 135-144;
 - Adila Pašalić-Kreso, “The war and post-war impact on the Educational system of Bosnia and Herzegovina”, u: Suzanne Majhanovich, Christine Fox, Adila Pašalić Kreso (eds.), *Living together: education and intercultural dialogue*. New York: Springer, 2009, 67-88;
 - Zilka Spahić-Šiljak, “The images of women in Bosnia and Herzegovina and neighbouring countries 1992-1995”, in: Faegheh Shirazi (ed.),

- Muslim Women in war and crises*, Austin: University of Texas Press, 2010, 213-226.
- Dubravka Stojanović, "Udžbenici istorije kao ogledalo vremena", U: Ružica Rosandić, Vesna Pešić (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*. Beograd: Centar za anti-ratnu akciju, 1994, 77-103.
 - Dubravka Stojanović, "U ogledalu 'drugih'" u: Vojin Dimitrijević, (ur.), *Novosti iz prošlosti, znanje neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd; Beogradski centar za ljudska prava, 2010,
 - Mesud Šadinlija, "Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992 – 1995", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga 3, 2014, 355-382.
 - Zijad Šehić.. "Pax Americana. Republika Bosna i Hercegovina i Međunarodna Diplomacija Od Vašingtonskog Do Dejtonskog Mirovnog Sporazuma: (18. II 1994 - 21. XI 1995)." U: *Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne I Hercegovine*, Sarajevo: Akademija nauka I umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2015, 15-39.
 - Domagoj Štefančić, "Osnovno i srednje školstvo na okupiranom području Republike Hrvatske 1991. – 1995." // *Anali za povijest odgoja*, 14 (38) (2015), 14, 69-105.
 - Smail Vesnić, "Ratni nastavni centar Dobrinja", *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 17-20.

Izvještaji

- *Bosna i Hercegovina, Žene i djeca, analiza stanja*, Unicef 1997;
- *The Education System in BiH*, Report, OSCE Mission, february 1998;
- *The Educational system in BiH*, OSCE report 1998; *Izvještaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, UNDP BiH, 1998;
- *Izvještaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: UNDP BiH, 1998.

- Seth Spaulding, *An Assessment of Educational Renewal and Reform in Bosnia and Herzegovina*, Report, United States Intelligence Service, Sarajevo 1998.
- *Žene i djeca u Bosni i Hercegovini*, analiza stanja, Unicef 1994;

Conclusion

A Contribution to the research of the war school in Bosnia and Herzegovina 1992-1995.

On the basis of the presented research results, it can be concluded that education in wartime conditions went through some key changes. The division of the once unified and centralized educational system into three ethno-national ones created the conditions for segregation and discrimination of minority national groups, which will be demonstrated in the post-Dayton period. Available material in the form of legal acts, published in the official gazettes of Republic of BiH, Republic of Srpska and Croatian Community Herceg-Bosna, provides an insight of education from the perspective of its creators. With the establishment of parastatal formations of the Republika Srpska and the Croatian Community of Herceg-Bosna and their administration on the territories that were ethnically cleansed, the educational systems were established and organized on the ethno-national principle. The basic characteristics of the transformation were changes to the law on education in 1993 and 1994. The changes related to teaching in the Serbian language in the Republic of Srpska and in the Croatian language in the Croatian Community Herceg-Bosna instead of the previous Serbo-Croatian, which was in official use in Bosnia and Herzegovina. Special emphasis in education was put on the national group of subjects (language and literature, history, geography and religious education), whose curricula and programs were taken over from neighboring countries and put into use together with textbooks, with the aim of building a national identity and a stronger attachment to Serbia and Croatia. On the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina, the legislation in the field of education (laws on education from 1990) remained in force until the end of 1993, when the Bosnian language was introduced in addition to Serbian and Croatian as official languages, and new curricula and textbooks created in 1994 with greater emphasis on the history, culture and tradition of Bosniaks. In this way, the foundations

for ethno-national education policies in Bosnia and Herzegovina were essentially created. The presented conclusions are the basis for looking at the picture of wartime education from the perspective of the educational authorities and their goals to carry out disintegration and nationalization of the education systems in Bosnia and Herzegovina through the implementation of education policies.

On the other hand, the experiences of the teaching staff as key to the implementation of the mentioned policies in the educational process are partially different in relation to what we see in the legal regulations. On the basis of the conducted interviews, it can be seen that the wartime education for the teaching staff was above all a basis for survival, and that through it, for the sake of children's well-being and their psychological health, they strove to ensure socialization and the apparent normalization of wartime everyday life. Based on the experiences of the interviewed teachers, it could be seen that they performed their work responsibly and professionally, and that they perceive their work as a patriotic duty and their own contribution to the resistance. Despite the changes instructed by the educational authorities, they tried to work to the best of their ability, relying on their own knowledge and previous experience to amortize the sudden cuts and changes in the teaching programs. It is this segment that is crucial in demonstrating that the change was not sudden, but that the teachers continued to work according to their established practice, using the pre-war textbooks they had at their disposal, although some other were prescribed. They assessed their engagement as essential for their own survival, as well as the survival of the children they worked with, respecting and fulfilling their right to education above all. In conditions where students did not have textbooks, teachers resorted to dictating the most important contents so that everyone had equal access to the material and they themselves purchased accessories, notebooks and pencils for the students who did not have them (most often refugee children). Although they did not receive any financial compensation for their work, they were ready to risk

their lives by going to other parts of the city, even other cities, so that the students would not miss classes and to support their desire to learn.

The experiences of female teachers recorded in the form of oral history are a valuable document that illuminates and complements the real picture of education. Personal experience, told in the form of a short story based on questions focused on the topic, gives the image of education in war a humane perspective with which the one who researches and presents the topic can identify. By comparing the experiences of female teachers, it was possible to see how education functioned during the war in different parts of Bosnia and Herzegovina, in larger and smaller towns. This is especially emphasized because most of the research conducted so far mainly related to Sarajevo and Mostar.

Almost thirty years have passed since the end of the war in Bosnia and Herzegovina. Memories of the war and wartime everyday life are excellent material for recording and researching in order to create new scientific results and syntheses, and the results obtained from interviews can also be used well in history classes, offering excellent source material, the critical analysis of which can create a multi-perspective approach to teaching this topic.

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 930.25 (497.6) “ 1449/1573 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.429
Primljen: 15.2.2024
Prihvaćen: 31.10.2024
Izvorni naučni rad

Almir Peco, Esad Kurtović

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
almir.peco@ff.unsa.ba
esad.kurtovic@ff.unsa.ba

Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: *Debita Notariae pro Comuni* I-IV, 1449–1573¹ (prvi dio)

Sažetak: Rad predstavlja ispis arhivske građe relevantne za historiju srednjovjekovne Bosne iz serije *Debita Notariae pro Comuni* koja se nalazi pohranjena u Državnom arhivu u Dubrovniku. Izdvojena su i prezentirana ukupno 72 dokumenta koja se odnose na period između 1449. i 1573. godine. Kako su u svescima ove serije upisane finansijske obaveze dubrovačke općine prema drugim institucijama i pojedincima, tako su ispisi obuhvatili i vrijeme nestanka srednjovjekovne bosanske države budući da su potomci pojedinih velikaških obitelji nastavili uredno zaprimati prihode koji su rezultat aranžmana njihovih slavni prethodnika.

Ključne riječi: Državni arhiv u Dubrovniku, *Debita Notariae pro Comuni*, srednjovjekovna Bosna, arhivska građa.

Abstract: The paper presents the transcription of archival material relevant to the history of medieval Bosnia from the series *Debita Notariae pro Comuni*, stored in the State Archives in Dubrovnik. A total of 72 documents dating

¹ Rad je realiziran u okviru projekta “Regalna prava bosanskih vladara i vlastelina u srednjem vijeku” kojeg je finansiralo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

between 1449 and 1573 have been selected and presented. As the financial obligations of the Dubrovnik municipality towards other institutions and individuals are recorded in the volumes of this series, the transcriptions also cover the period after the end of the medieval Bosnian state, as descendants of certain noble families continued to receive income resulting from arrangements made by their illustrious predecessors.

Keywords: State Archives in Dubrovnik, Debita Notariae pro Comuni, medieval Bosnia, Archival material.

Za izučavanje svih historijskih aspekata historije srednjovjekovne bosanske prošlosti, sačuvana dokumentacija Državnog arhiva u Dubrovniku predstavlja najvažnije odredište. U svakoj važnijoj seriji koja hronološki pripada vremenu postojanja kasnosrednjovjekovne bosanske države nalazi se manje ili više informacija različite vrijednosti koje otkrivaju, ukazuju ili dopunjavaju fragmente bosanske prošlosti. Zahvaljujući geografskoj blizini, ekonomskim, kulturnim i političkim vezama između Bosne i Dubrovnika te pedantnom bilježenju i čuvanju dokumentacije od strane razvijene dubrovačke komune, do našeg vremena ostale su sačuvane arhivske zbirke od neprocjenjive vrijednosti. Relevantnost i brojnost sadržanih podataka pomoću kojih se uveliko slaže mozaik bosanskog srednjovjekovlja, nametao je potrebu za njihovim ispisivanjem i objavljivanjem. Iako je istraživači koriste već duže od jednog stoljeća, relevantna građa Dubrovačkog arhiva za proučavanje srednjovjekovne Bosne uglavnom je publicirana parcijalno, najčešće kao integralni dio edicija građe susjednih historiografija. Posljednjih godina, prvenstveno zahvaljujući Esadu Kurtoviću, napravljen je veliki iskorak na ovom polju. Objavljene su višetomne zbirke s ispisima nekih od najznačajnijih arhivskih serija.²

² Esad Kurtović, ur., *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017); Esad Kurtović, ur., *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526* (Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv, 2019).; Esad Kurtović i Almir Peco, ur., *Izvori sa historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-*

Tom opusu pridodajemo i ispise serije *Debita Notariae pro Comuni* (*Općinski dugovi notarije*). Ona je proizvod prakse i potrebe dubrovačkih pisara za kategoriziranjem i sistematizacijom dokumentacije istovrsnog karaktera. Poput knjiga zaduženja u kojima su bilježena opća dugovanja i kreditiranja privatnih lica, od sredine 1449. godine redovne obaveze i dugovanja dubrovačke općine upisani su u korice nove knjige *Debita Notariae pro Comuni*, odnosno kako stoji u naslovu prvog sveska “Liber pro rebus occurrentibus scribendis in notaria pro comuni”. Nova serija zavodjenja knjiga opisana je na početku prvog sveska gdje je navedeno da je odluku o njenom ustanovljenju donijelo Malo vijeće početkom juna 1449. i da bi se u njoj trebali zavoditi svi općinski tributi i sve općinske obaveze proizišle iz sporazuma prema određenim licima.³ Na odnosnom mjestu u Malom vijeću pratimo pokretanje inicijative nabavljanjem sveska od 200 folija za ove potrebe.⁴ Ukupno je proizišlo pet svezaka u ovom nizu koji

1529) (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju i Bošnjački institut – Fonfacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021); Esad Kurtović, ur., *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga miraza Državnog arhiva u Dubrovniku 1380-1506) (Sarajevo: Autorsko izdanje, 2022); Esad Kurtović, ur., *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483) (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022); Enes Dedić ur., *Izvori za historiju Bosne u srednjem vijeku: Ispisi arhivske građe iz serije Acta Consilii Maioris Državnog arhiva u Dubroviku (1415-1497)* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023).

³ “Liber factus pro rebus comunis vigore partis capte in Minori consilio sub die VI junii 1449, in quo scribent que scribebantur in Diuersis notarie et in Debitis ut presenti. Solutiones omnium tributorum comunis et decime Stagni, obligationes que fient pro comuni et supra comune pacta omnia occurrentia inter comune et speciales personas”, Državni arhiv Dubrovnik (dalje: DAD), *Debita Notariae pro Comuni*, I, 1.

⁴ Sa strane: “Pro uno libro fiendo pro comuni”. “Captum fuit quod fieri debeat unus liber de cartis ducentis de capreto pro notaria in quod scribantur omnia tributa comunis et omnes oblige que fierent pro comuni et supra comune et omnia pacta que fient pro comuni et omnia que scribantur in notaria pro comuni nostro” (7.6. 1449), DAD, *Consilium Minus*, XII, 85. Iako u početku sveska *Debita Notariae pro Comuni* stoji da se radi o šestom junu kao vremenu donošenja odluke Malog vijeća, uvid u odluku Malog vijeća pokazuje da se ipak radilo u sedmom junu. U svesku Malog vijeća zavodjenje za sedmi juni započelo je na prethodnoj foliji a popravljjanje pogreške na sljedećoj strani nije jasno uočeno od strane onih koji su započeli novi svezak *Debita Notariae pro Comuni* jer nisu prepoznali izvršenu korekciju datuma. Tome u prilog ide i zavodjenje prvog dokumenta u svesku koji je datiran 7.6. 1449. *Debita Notariae pro Comuni*, I, 2.

dopire do 1617. godine. Već u startu okviru sveska su proširivani jer su polazni okviru serije nadopunjavani raznim dokumentima.

Interes za sagledavanje ove serije proizišao je iz pratećih obaveza Dubrovnika prema osobama povezanim za srednjovjekovnu Bosnu. Značajan uvid u ove sveske ostvario je Mihailo Dinić praćenjem dubrovačkih tributa, Veljan Atanasovski prilikom istraživanja Kosača, Boris Nilević praćenjem vlastele iz loze Pavlovići i Esad Kurtović pisanjem o ulaganju novca na dobit.⁵ Dokumenti iz prvih svezaka veoma su interesantni za historiju srednjovjekovne Bosne. To su operacionaliziranja poslovanja koja su se ranije zavedila u serijama *Diversa Cancellariae* i *Diversa Notariae*. Radi se, uglavnom, o ulaganju novca na dobit, stonskom i svetodmitarskom dohotku, mogorišu, konavoskom tributu, provižiuunu i prihodima od zemlje na dubrovačkom području. Veoma je važno istaknuti da bilježenje spomenutih transakcija ipak nije bilo dosljedno i da su uprkos postojanju knjiga *Debita Notariae pro Comuni* tragovi o isplati dohodaka i drugih finansijskih obaveza dubrovačke općine ostali upisani u drugim arhivskim serijama, uglavnom političkih tijela koja su davala saglasnost o isplati. To nije izolirana pojava da se u pojedinim arhivskim knjigama nailazi na dokumente koji po karakteru i sadržaju pripadaju okvirima drugih serija.

U priloženim ispisima *Debita Notariae pro Comuni* ukupno su izdvojena 72 dokumenta iz četiri sveska. Apsolutno najviše informacija nalazi se u prvom svesku (61 dokument) s obzirom na vrijeme koje obuhvata tj. opstojnost osoba koje su uživale spomenute prihode davane od strane Dubrovčana. Ispisani dokumenti na latinskom jeziku transkribirani su prema izvorniku s razriješenim skraćenicama i proizvoljnom interpunkcijom u svrhu lakšeg praćenja i razumijevanja teksta. Korištenje priložene serije budućim istraživačima uveliko je olakšano kroz prateće regeste uz svaki dokument.

⁵ Mihailo Dinić, “Dubrovački tributi”, Glas Srpske kraljevske akademije, br. 168 (1935): 203-257. (ćir.); Veljan Atanasovski, Pad Hercegovine (Beograd: Narodna knjiga – Istorijski institut, 1979) (ćir.); Boris Nilević, “Vojvoda Ivaniš Pavlović”, Prilozi, br. 14-15 (1978): 349-361; Esad Kurtović, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)* (Beograd: Istorijski institut, 2010) (ćir.).

1. Poslanik Radivoj Šiglica izjavljuje da je u ime hercega Stjepana Vučkčića primio od dubrovačke vlade 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit i 500 perpera konavoskog tributa:

“Egregius vir ut patet per eius literas credentiales existentes penes Nicolaum Stella cancellarium in idioma sclauo ex certa eius sciencia confessus fuit se habuisse et recepisse et in veritate in presentia nuy Dalphini notarii et testium infrascriptorum realiter habuit et recepit a domino Rectore ser Junio Mat. de Gradi et eius Minori consilio dantibus virtute libertatis habente a Consilio rogatorum die XXI presentis mensis de denariis comunis ducatos auri trecentum pro prode unius anni finiti die tertio presentis mensis de ducatorum auri sex millium quos dictus cherzech Stipanus habet in comune nostrum. Et hoc in una parte. Et in alia parte yperperos quingentos tributi contrate Canalis anni presenti finiti de III presentis mensis. Faciens pro inde nomine dicti cherzech Stipan eisdem domino Rectori et consilio nomine dicti comunis Ragusii stipulanti, finem, remissionem, quietationem, absolutionem et pactum de ulterius non petendo etc. Quas fines, remisiones, quietationes etc. promisit nomine dicti cherzech Stipanum firmas et ratas habere etc. Renuntiando etc.

Actum Ragusii sub logia ante palatium millesimo, indictione, mense et die suprascriptis, presentibus domino Nicolao de Ansolona, magistro Anzolo de contis de Venecis medico phisico sallariato necnon prouidis viris domino Johannis de Florio, Jacobo Riba de Venetiis, Petro Cauezario, Johanne comes ambobus Catellanis et aliis quod plures testes ad premissa vocatis et rogatis” (23. 8. 1449), Debita Notariae pro Comuni, I, 4v.

2. Poslanik Doberko Marinić u ime bosanskog kralja Tomaša podiže svetodmitarski tribut u iznosu od 2.000 perpera i stonski tribut u iznosu od 500 perpera:

“Doberchus Marinich nuntius et ambaxiator domini regis Thome Bosne ut apparet per eiusdem domini regis literas expeditorias que sunt

ad Nicolam de Stella cancellarium in ydiomate sclauo confessus et manifestus fuit habuisse et recepisse et sic in rei veritate in presentia mei Johannis de Uguçonibus notarii et testium infrascriptorum habuit et recepit a domino Rectore ser Nicola Si. de Goze et eius Minori consilio ad plenum existente dantibus et soluentibus de denariis comunis Ragusii vigore libertatis Consilii rogatorum de qua patet in libro rogatorum sub die XIII presentis pro integra et completa solutione tributi sancti Dimitrii pro uno anno completo ad festum sancti Dimitrii proxime preteriti de 1449. Et in alia manu pro tributo debendo dicto domino regi in festo sancti Blaxii proxime futuris de 1450 yperperos quingentos. Et pro magaris yperperos sexaginta. Qui sunt in totum yperperos II^MCL^{ta}, disfalcatis yperperos CCCC quos prefatus dominus rex soluere promisit mercatoribus et yperperos decem pro una vacha. Vocans se de dictis ambobus tributis sancti Dimitrii et sancti Blaxii et magarixii tacitum et contentum ad plenum faciens proinde domino Rectori et consilio nomine et vice comunis Ragusii recipientibus plenam et generalem, finem et remissionem et pactum de ulterius non petendo. Et liberans etc. ad plenum. Renuntiando etc.” (19. 11. 1449), Deb. Not. pro Comuni, I, 5.

3. Poslanik Vukić Muržić izjavljuje da u ime Ivaniša Pavlovića i braće prima 180 perpera kamata od uloženog novca na dobit, 300 perpera iz glavnice uloženog novca na dobit te 1.200 perpera konavoskog tributa za dvije godine, u svemu 1.680 perpera:

“Vuchiç Mursich ambaxiator Iuanis Paulouich et fratrum prout apparet per eorum literas penes Nicolam de Stella cancellarium in ydiomate sclauo existenti confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Nicola Si. de Goze et eius Minori consilio dante et soluente vigore libertatis Consilii rogatorum istis diebus date per partem captam pro prode yperperos 3600 quos dicti fratres habent in comune Ragusi, videlicet, pro uno anno completo die 24 junii 1449 yperperos centum octuaginta. Item confessus fuit habuisse et recepisse pro parte capitalis quod habent in comune yperperos tricentos. Item confessus fuit habuisse et recepisse

ut supra pro tributo duorum annorum finitorum die primo nouembris presentis pro Canali ad rationem yperperorum 600 in anno yperperos mille ducentos. In totum yperperos mille sexcentos octuaginta. Quapropter dictus ambaxiator nomine quos pro solutione dictorum denariorum fecit finem, remissionem, quietationem et pactum de ulterius non petendo dicto domino Rectore et eius Minoti consilio stipulantibus et recipientibus nomine et vice comunis Ragusii. Liberans et absoluens etc. ad plenum. Renuntiando. Hec autem carta etc.

Actum Ragusii ante regimen presentibus domino Nicolao de Ansalone, Johanne Sparterio, Antonio Brulo, domino Johannis de Florio, Cola Bonello et aliis pluribus testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis” (25. 11. 1449), Deb. Not. pro Comuni, I, 5v.

4. Poslanik Grupko u ime hercega Stjepana prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit:

“Grupchus ambaxiator de chercech Stiepano prout apparet literas dicti chercech penes Nicolam de Stella cancellarium in ydiomate sclabo existentis, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Zupano de Bona et eius Minori consilio dantis et soluentis nomine comunis Ragusii et vigore libertatis Consilii rogatorum capte die [ostavljen prazan prostor] presentis mensis ducatos auri tricentos pro integra solutione prodis ducatorum VI^M quos dictus chercech habet in comune Ragusii ad prode de V pro C^o, videlicet, pro uno anno finito die tercio februarii presentis de 1450. Quapropter idem ambaxiator nomine dicti chercech pro solutione dictorum ducatorum [5v] tricentorum fecit finem, remissionem, quietationem et pactum de ulterius non petendo dicto domino Rectori nec suo consilio. Liberans et absoluens etc. Renuntians etc. Hec autem carta etc. Judex ser Junius Lu. de Bona et Nicola de Stella testis.

Actum Ragusii ante regimen presentibus [6]” [toliko] (26. 2. 1450), Deb. Not. pro Comuni, I, 5v-6.

5. Poslanici Radoje Cicinić i Radič Grupković podižu u ime hercega Stjepana 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit i 500 perpera konavoskog dohotka:

Sa strane: “Pro tributis Canalis et prode ducatorum VI^M.”

“Nos Radoy Cicinich et Radič Grupchouich} ambaxiatores de chercech Stiepano ut patet per eius literas credenciales existentes penes Nicolaum Stella cancellarium in ydiomate sclauo, ex certa eorum scientia, confessi fuerunt se habuisse et recepisse et in rei veritate in presentia mei notarii et testium infrascriptorum et aliter habuerunt et receperunt a domino Rectore ser Blaxio de Ragnina et eius Minori consilio, dantibus et soluentibus, virtute libertatis habite a Consilio rogatorum de denariis comunis Ragusii ducatos auri tricentos pro prode unius anni finituri die tercio mensis augusti ducatorum VI^M quos dictus chercech Stiephanus [tako] habet in comune Ragusii. Et hoc in una parte. Et in alia parte yperperos quingentos tributi contrate Canalis anni presentis finituri die tercio dicti mensis augusti proxime futuris. Facientes proinde nomine dicti chercech Stiepani eisdem domino Rectori et eius Minori consilio nomine dicti comunis Ragusii stipulantibus et recipientibus finem, remissionem, quietationem, absolutionem et pactum perpetuum de ulterius non petendo etc. Liberans etc. absoluentes ad plenum. Renuntiantes. Hec autem carta etc. Judex ser Johannes de Volzo et Nicola de Stella testis.

Actum Ragusii ante regimen presentibus magistro Thoma medico, magistro Johanne Mathia medico, ser Jacobo Rubeo de Veneciis, Pasquino de Ancona et Antonio Brullo testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis” (11. 7. 1450), Deb. Not. pro Comuni, I, 10.

6. Poslanik Doberko u ime bosanskog kralja podiže 2.000 perpera svetodmitarskog tributa, 500 perpera stonskog tributa te mogoriš u iznosu od 50 perpera (umanjen zbog plaćanja mogoriške krave u iznosu od 10 perpera). U cjelini Doberko je primio 2.550 perpera:

“Doberchus ambaxiator domini regis Bosine prout apparet per eius literas credentiales existentes penes Nicolaum de Stella cancellarium in ydiomate sclauo, confessus fuit se habuisse et recepisse et re vera in presentia mei notarii infrascripti, habuit et realiter recepit a domino Rectore ser Martolo de Zamagno et eius Minori consilio dantibus et soluentibus virtute libertatis habite a Consilio rogatorum de denariis comunis Ragusii pro tributo sancti Dimitrii preteriti de anno finito die 26 octobris 1450 yperperos duos mille. Et in alia manu pro tributo debendo dicto domino regi in festo [10] sancti Blaxii de 1451 yperperos quingentos. Et pro magariis presentis anni finiti de mense augusti preteriti, diffalcatis yperperos X pro vacha, yperperos quinquaginta. In totum yperperorum II^MV^CL^{ta}. Vocans se nomine dicti domini regis pro dictis tributis tacitum et contentum ad plenum et faciens proinde ipsis domino Rectori et consilio nomine et vice comunis Ragusi recipientibus plenam et generalem finem, remissionem et pactum de ulterius non petendo. Et liberans etc. ad plenum. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Johannes de Volzo et Nicola de Stella testis [10v]” (6. 11. 1450), *Deb. Not. pro Comuni, I, 10-10v.*

7. Poslanici Ivan Vlahović, Radivoj Šiglica i Grupko u ime hercega Stjepana primaju 300 dukata kamata od uložnog novca na dobit:

“Iuan Vlacouich, Radiuoy Sigliza et Grupchus ambassiatores chercech Stiepani prout apparet per literas dicti chercech existentes penes Nicolam de Stella cancellarium in ydiomate sclauo, confessi fuerunt habuisse et recepisse a domino Rectore ser Stephano de Çamagno et eius Minori consilio, dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii et vigore libertatis Consilii rogatorum capte die presentis mensis ducatos auri trecentos pro integra solucione prodis ducatorum sex millium quos dictus chercech habet in comune nostro Ragusii ad prode de quinque pro centenario, videlicet, pro uno anno finito die III februarii proxime preteriti de 1451. Quapropter ipsi ambassiatores nomine dicti chercech pro solucione dictorum ducatorum CCC fecerunt finem, remissionem,

quietacionem et pactum de ulterius non petendo dicto domino Rectori et eius consilio nomine et vice comunis Ragusii stipulantibus et recipientibus. Liberantes et absolventes etc. Renuntiantes etc. Hec autem etc. Judex ser Marinus de Restis et testis ut supra.

Actum Ragusii ante logiam etc.” (5. 3. 1451), Deb. Not. pro Comuni, I, 10v.

8. Poslanik Vukić Muržić u ime vojvode Petra Pavlovića i brata (Nikole) prima 1.200 perpera konavoskog tributa za dvije godine i 300 perpera kamata od uloženog novca na dobit:

“Vuchich Mursich ambassiator vayuode Petar Paulouich et fratrum prout apparet per litteras credenciales dictorum vayuode Petar et fratrum existentes penes Nicolam de Stella, confessus fuit habuisse et recepisse a dicto Rectore ser Nicola Jo. de Caboga et eius Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii et vigore libertatis habite a Consilio rogatorum pro tributo duorum annorum contrate Canalis complendorum die primo nouembris proxime futuris yperperos mille ducentos. Item etiam confesus fuit habuisse et recepisse ut supra pro prode duorum annorum complendorum die 24 mensis junii proxime futuris de yperperos III^MCCC quos ipsi fratres habent in nostro comuni ad prodes de 5 pro C^o yperperos tricentos treginta. Vocans se nomine ipsorum fratrum pro predictis tacitum et contentum. Et faciens etc. ad plenum. Presentibus ad hec Pelegrino Dario, Johannis de Florio, Stango de Zarlo et Antonio Brullo et aliis testibus vocatis et rogatis” (2. 4. 1451), Deb. Not. pro Comuni, I, 11.

9. Dubrovački knez s Malim vijećem prima ulog 350 perpera na dobit od pet procenata skrbnika Đurđa tubete iz Drijeva:

Sa strane: “Obligatio pro tutoribus heredum Georgii tubete.”

“Nos Rector ciuitatis Ragusii ser Michael de Proculo cum nostro Minori consilio ad plenum existente confitemur quod nomine comunis

Ragusii super ipsum comune et omnia bona dicti comunis habuimus et recepimus in depositum ad prode de quinque pro C^o in anno et rationem anni a tutoribus heredum Georgii tubete de Narente, videlicet, Vitcho Giuanouich, Giurcho Miletich et Radossauo Braichouich yperperos tricentos quinquaginta qui erant in manibus Radossauo Braichouich. Quos promittimus et obligamus comune Ragusii dare et restituere ipsis tutoribus siue heredibus predictis cum prode secuto ad omnem eorum voluntatem sine aliqua contradictione. Renuntiantes etc. Hec autem carta etc. Judex ser Nicola Pau. de Gondola et Nicola de Stella testis” (1. 6. 1452), Deb. Not. pro Comuni, I, 16.

10. Poslanik Milobrat Stjepanović u ime vojvode Ivaniša Vlatkovića prima 300 perpera (pola provižiuna) prema sporazumu između Dubrovnika i vojvode Ivaniša Vlatkovića:

Sa strane: “Confessio.”

“Milobrat Stiepanouich ambassiator vayuode Iuanis Vlatchouich confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Michaelae de Bocignolo et eius Paruo consilio, dantibus et soluentibus, vigore pactorum et scripturarum existentium inter prefatos dominos Rectorem et consilium seu comitatem Ragusii et dictum vayuodam Iuanis, videlicet, pro parte yperperorum sexcentum qui sibi dantur vigore dictorum pactorum et scripturarum pro parte secundi anni yperperos trecentos grossorum Ragusii. Renuntiando” (18. 1. 1453), Deb. Not. pro Comuni, I, 17v.

11. Poslanik Radič Grupković u ime hercega Stjepana prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit i 500 perpera za konavoski tribut:

Sa strane: “Solutio cherzecho.”

“Radiz Grubchouich ambassiator cherzechi Stiepani confessus fuit habuisse et recepisse a splendido et generoso milite domino Michaelae de Bocignolo Rectore Ragusii et eius Minori consilio, dantibus et soluentibus

pro prode unius anni ducatorum sex milium quos dictus cherzech habet in comuni nostro Ragusii ad prode quinque pro C° in anno, qui annus completus fuit die tertia augusti proxime preterita 1455, ducatos auri trecentos. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Andreas de Babalio et Marinchus Flori testis.

Item confessus fuit habuisse et recepisse ut supra pro tributo siue censu unius anni pro contrata Canalis, videlicet, pro anno preterito completo 1455, die 3 augusti, iperperos quingentos. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra.

Actum Ragusii presentibus spectabili et generoso viro domino Andrea Contareno patricio Veneto, clarissimo artium et medicine doctore domino magnifico Johanne Calderia ac egregio viro domino Petro Bernardo viceconsule Catellanorum in Ragusio et aliis ad hec habitis, vocatis et rogatis” (24. 9. 1455), Deb. Not. pro Comuni, I, 26.

12. Vojvoda Ivaniš Vlatković uz jemstvo vlastelina Nikole Gundulića zadužuje se kod dubrovačke vlade na 1.000 perpera uz rok vraćanja do praznika svetog Mihaila:

“Nos voyuode Iuanis Vlatchouich principalis debitor et Nicola Mar. de Gondola plegius confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere comuni Ragusii yperperos mille usque ad sanctum Michaellem de mense septembris proxime futuris. Sub pena etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Damianus de Menze et Marinchus Florii testis” (26. 11. 1455), Deb. Not. pro Comuni, I, 27v. Prekriženo.

Sa strane: “Cassa quia soluit”, Isto.

13. Poslanik Tvrtko Vukmanović u ime hercega Stjepana prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit:

“Tuerchus [tako] Vuchmanouich nuncius et ambassiator cherzechi Stiepani prout constat per literas credenciales in ipsi Tuertchum, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore comunis Ragusii ser

Michaele de Prochulo et suo Minori consilio, dantibus nomine dicti comunis ducatos auri tricentos boni auri et ponderis justi pro integra et completa solutione prode ducatorum sex milium alias positorum in comune Ragusii per voiuodam Sandalium ad prode de quinque pro C^o in anno per unum annum finitum die III februarii 1456. Renuntiando.

Actum Ragusii presentibus magistro Angelo de comitibus medico, Nicolao de Zilbertis de Venetiis et Francisco Bartholomei de Florentia et aliis testibus ad habitis spetialiter rogatis et vocatis” (2. 3. 1456), Deb. Not. pro Comuni, I, 29.

14. Poslanici Zub Rogojević i Žanko (Sanko) dijak u ime hercega Stjepana primaju 1.200 dukata kamata od uloženog novca na dobit (u dvije godine četiri rate po tristo dukata) i 1.000 perpera konavskog tributa za dvije godine:

“Xub Rogoeuich et Xancho diach} ambassiatores cherzech Stiepani prout constat per literas credenciales pro eos presentatas, confessi fuerunt habuisse et recepisse a spectabili et generoso viro domino Damiano de Menze Rectore Ragusii et suo Minori consilio, dantibus et soluentibus nomine et de denariis comunis Ragusii ducatos auri mille ducentos et iperperos mille, videlicet, ducatos 300 pro integra et completa solutione prode ducatorum 6000 quos dictus cherzech habet in comuni nostro ad quinque pro C^o in anno per unum annum finitum die 3 augusti 1456 et ducatos 300 pro prode aliorum ducatorum 6000 quos similiter habet in comuni nostro per unum annum finitum die 3 februarii 1457 et ducatos sexcentos pro prode dictorum ducatorum 12^M per unum annum, videlicet, de ducatis 6000 usque ad diem 3 augusti 1457 et de ducatorum aliis 6000 usque ad diem 3 februari 1458. Et iperperos mille pro tributi Canalis pro duobus annis, videlicet, a die 3 augusti de 1455 usque ad diem 3 augusti de 1457. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Johannes de Volcio et Marinchus Florii testis.

Actum ad portam Pillarum presentibus Bernardo de Roma et Francisco Bartholomei de Florentia testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis” (12. 4. 1457), Deb. Not. pro Comuni, I, 31v.

15. Radosav Trebinjanin iz Gorice uz jemstvo Doberka iz Trebinja izjavljuje pred knezom i vijećnicima Malog vijeća da je u potpunosti namiren i da on i njegov brat neće činiti nikakvu nepravdu protiv Dubrovčana:

“Radossauus [prazan prostor] Tribignanin de Goriza sponte et ex certa scientia et non vi in presentia spectabilis et generosi domini Rectoris comunis Ragusii, videlicet, ser Damiani de Menze et sui Minoris consilii in quo consilio fuerunt hii, videlicet, dominus Jacobus Mar. de Gondola, ser Zupanus de Bona, ser Nicola Si. de Goze, ser Sigismundus de Georgio, ser Daniel de Caboga, ser Trifonus de Bonda, ser Andreas de Restis, ser Stefanus de Benessa et ser Petrus de Poza, vocauit et dixit se tacitum, contentum et quietum pro omni eo et toto quod ipse Radossauus quouis modo petere poterat a comuni Ragusii et in bonis ipsius comunis. Faciens ipsi dominis Retoris et suo consilio recipientibus nomine dicti comunis finem, remissionem, quietationem, absolutionem et pactum solemne de ulterius non petendo per se vel alium aliqua ratione, causa, modo ingenio vel quesito colore. Et de pluri promisit ipsi domino Rectori et suo Minori consilio quod nunquam in futurum ipse nec eius frater nec aliquis pro ipsis aut aliquo ipsorum faciet aut inferet aliquod damnum aut aliquam vim siue inueriam in aliquo loco mundi realiter vel personaliter alicui homini aut mercatori Raguseo quoniam modo erit bonus et fidelis seruitor domini Ragusii et seruitor ac adiutor quantum sibi possibile erit omnibus mercatoribus et hominibus Raguseis. Et ut causum sit dictis domino Rectori et consilio quod ipse Radossauus aut eius frater aut alius pro ipsis vel altero ipsorum non faciant aliquod damnum aut aliquam vim siue inueriam realem seu personalem alicui homini aut mercatori Raguseo ad eius preces et instantiam, Doberchus de Tribigne, ibi presens, sponte et volenter se constituit plegium pro ipso

Radossauo et eius fratre super ipsum Doberchum et omnia eius bona” (29. 4. 1457), Deb. Not. pro Comuni, I, 32.

16. Poslanik Vuk Marinić u ime hercega Stjepana prima ono što mu je kao dukatniku hercega Stjepana prošle godine oduzeto od strane Marka i Radivoja Vlatkovića (204 dukata hercega Stjepana, dvije Vukove tacne i 16 dukata za druge stvari oduzete od Vuka):

“Voch Marinich ambassiator cherzechi Stiepani prout apparebat per eius literas credentiales confessus fuit habuisse et recepisse a spectabili et generoso domino Rectore comunis Ragusii ser Junio de Calich et suo Minori consilio, dantibus et soluentibus, nomine ipsius comunis pro integra et completa solutione totius eius quod de anno preterito fuit acceptum ipsi Vocho, tanquam duchatnicho ipsius cherzechi per Marcum et Radiuoy Vlatchouichi, ducatos auri ducentos quatuor qui fuerunt de ducatis ipsius cherzechi et tacias duas que fuerint ipsius Vochi et ducatos sedecim pro extimatione rerum ipsi Vocho acceptarum per dictos Marcum et Radiuoy.

Actum Ragusii presentibus Carlucio Alouisii de Manfredonia et Manzino de Arimano mercatore lignaminis Segne, testibus ad hea habitis, vocatis et rogatis” (17. 5. 1457), Deb. Not. pro Comuni, I, 33.

17. Poslanici Radoje Ozrisalić i Mitoš dijak u ime vojvode Petra Pavlovića i njegovog brata kneza Nikole primaju 995 perpera, od čega 600 perpera za konavoski dohodak a 395 perpera kamata od dvije glavnice uložene na dobit:

“Radoe Osrisalich et Miotos diach ambassiatores voyuode Pethari Paulouich et comitis Nicole eius fratris, prout apparebat per literas credentiales in eos factas, confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino vicerektore comunis Ragusii ser Zupano de Bona et suo Minori consilio dantibus et soluentibus nomine dicti comunis iperperos sexcentos pro tributo Canalis pro uno anno completo die prima nouembris 1456. Item ipereperos trecentos quadraginta quinque pro prode

annorum trium completorum die 24 junii 1457. pro iperperis duobus milibus trecentis quos habunt in comune nostrum ad prode quinque pro C° in anno. Item iperperos quinquaginta pro prode annorum duorum complendorum die prima nouembris 1457 pro aliis iperperis quingentis quos habunt in comuni nostro ad prode quinque pro C° in anno. Qui in totum sumant iperperos 995. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Marinus de Restis et Marinchus Florii testis.

Actum Ragusii presentibus Martino Chierini mercatore florentino et Carlucio Zaruli de Barulo, testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis” (5. 10 1457), Deb. Not. pro Comuni, I, 35.

18. Poslanik Radoje Ozrisalić prima za vojvodu Petra Pavlovića i njegovog brata kneza Nikolu 600 perpera konavoskog tributa:

“Radoe Osrisalich ambassiator suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore et suo Minori consilio dantibus nomine comunis Ragusii iperpers sexcentos pro tributo Canalis pro uno anno completo die prima nouembris 1457. Renuntiando. Judex et testis ut supra.

Actum Ragusii presentibus suprascriptis” (3. 12. 1457), Deb. Not. pro Comuni, I, 35.

19. Poslanik i komornik Pribisav Vukotić u ime hercega Stjepana prima 300 dukata kamata od uložnog novca na dobit:

“Dominus Pribissauus Vochotich ambassiator et thesaurarius cherzech Stiepani confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore Ragusii ser Nicola Mat. de Georgio et suo Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii pro prode ducatorum sex milium quos dictus cherzech habet in nostro comuni pro uno anno proxime preterito finituro ad festum sancti Blasii proxime futurum ad prode quinque pro C° in anno ducatos auri trecentos. Renuntiando.

Actum Ragusii presentibus prelato artium et medicine doctore domino magistro Francisco de Taruisio phisico salariato comunis Ragusii

et Marioico del Torto de Perusio et Martucio Alouisii de Manfredonia testibus ad suprascripta habitis, vocatis et rogatis” (28. 1. 1459), Deb. Not. pro Comuni, I, 41v.

20. Poslanik Radoje Ozrisalić u ime vojvode Petra Pavlovića i brata mu kneza Nikole prima 819 perpera i 9 groša, od čega 600 perpera konavoskog tributa i 219 perpera i 9 groša kamata od četiri glavni-ce uloženog novca na dobit:

“Radoe Osrisalich ambassiator voyuode Pethari Paulouich et comitis Nicole eius fratris, prout ex credentialibus literis constat, confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ser Nicola Pau. de Gondola et sui Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii pro tributo Canalis unius anni completi die prima nouembris 1458 iperperos sexcentos. Item pro prode unius anni completi die 24 junii 1458 ipereperorum 2300. ad quinque pro C^o iperperos centum quindecim. Item pro prode unius anni completi die primo nouembris 1458 iperperorum quingentorum ad quinque pro C^o iperperos vigin-tiquinque. Item pro prode unius anni completi die prima nouembris 1458 iperperorum 995. ad quinque pro C^o iperperos 49. 9. Item pro prode unius anni completi die prima nouembris 1458 iperperorum sexcentorum ad quinque pro C^o iperperos treginta. Qui in totum summant iperperos 819 grossos 9. Renuntiando.

Actum Ragusii presentibus Carlucio Alo. de Manfredonia et Carlucio eius fratre et Petro Paulo de Granita similiter de Manfredonia, testibus ad suprascripta habitis, vocatis et rogatis” (26. 5. 1459), Deb. Not. pro Comuni, I, 43v.

21. Poslanici Radič Ostojić i Radič Grupković, u ime hercega Stjepana, primaju 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit:

“Radiz Ostoich et Radiz Grupchouich ambassiatores cherzechi Stiepani prout apparebat ex credentialibus literis, confessi fuerunt habuisse et recepisse a domino Rectore ser Blasio de Zamagno et suo Minori

consilio dantibus et soluentibus virtute libertatus habite a Consilio rogatorum nomine et vice comunis Ragusii ducatos auri trecentos pro prode unius anni ducatorum sex milium quos ipse cherzech habet in comune Ragusii ad prode quinque pro C^o in anno qui annus finient die tertia augusti proxime futuris de 1459. Item confessi fuerunt habuisse et recepisse iperperos quingentos pro tributo contrate Canalis pro uno anno qui complebit die tertia dicti mensis augusti proxime guturis. Renuntiando.

Actum Ragusii presentibus Martino Chiarini de Florentia, Marioico del Torto de Perusio et Martucio Alo. de Manfredonia, testibus ad suprascripta habitis, vocatis et rogatis” (21. 7. 1459), Deb. Not. pro Comuni, I, 44.

22. Poslanik i dijak Vukša Ljubišić, u ime hercega Stjepana Vukčića, prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit:

“Vuxa [prekriženo: *Vochcich*] Gliubissich diach et ambaxiator cherzechi Stiepani confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Johanne de Volcio et eius Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii ducatos auri trecentos pro prode ducatorum sex milium quos ipse cherzech habet in nostro comuni ad prode quinque pro C^o, videlicet, per unum annum completum in festo sancti Blasii proxime preteriti. Renuntiando. Hec autem carta etc.

Actum presentibus Benedicto Cichi de Trano, Carlucio Zarli [tako] de Manfredonia et Luca [prazan prostor] de Florentia, testibus ad predicta habitis, vocatis et rogatis” (9. 2. 1460), Deb. Not. pro Comuni, I, 45.

23. Poslanik Sanko Radičević, u ime hercega Stjepana Vukčića, prima 500 perpera za konavoski tribut:

“Sanchus Radizeuich ambassiator chercechi Stiepani prout apparebat ex credentialibus literis, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Andrea de Babalio et suo Minori consilio, dantibus et soluentibus, virtute libertatis habite a Consilio rogatorum nomine et vice comunis Ragusii yperperos quingentos pro tributo contrate Canallis pro

uno [nedostaje: anno] qui complebit die III° augusti proxime futuri. Renuntiando.

Actum Ragusii presentibus magistro Johanne Francisco de Hierusio phisico et ser Johanne Spartieri Catellano et Luca de Florentia, testibus ad suprascripta habitis et rogatis” (22. 3. 1460), Deb. Not. pro Comuni, I, 45v.

24. Poslanik Radoje Ozrisalić, u ime vojvode Petra Pavlovića i brata mu kneza Nikole, prima 1.200 perpera za konavoski dohodak za dvije godine i 260 perpera i 9 groša kamata od uloženog novca na dobit:

“Radoe Osrisalich ambassiator voyuode Pethari Paulouich et comitis Nicole eius fratris prout apparet ex literis credentialibus confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Andrea de Restis et suo Minori consilio dantibus et soluentibus pro tributo Canalis nomine dicti comunis pro duobus annis finitis die prima nouembris 1460. iperperos mille ducentos. Item iperperos ducentos sexaginta grossos nouem pro prode iperperorum quinque milium ducentorum quatuordecim grossos nouem, quos habunt in nostro comuni ad prode quinque pro C^o in anno pro toto tempore preterito usque ad diem primam nouembris 1460. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Vladissauus de Goze et Marinchus Florii testis.

Actum Ragusii presentibus ser Johanne Sparterio, Petro Cauezario mercatoribus Catellanis et Carlucio Alo. de Manfredonia et Francisco de Scuis factorem reuerendisimi domini Francisci de Scuis archiepiscopi Ragusini, testibus ad predicta habitis, vocatis et rogatis” (2. 12. 1460), Deb. Not. pro Comuni, I, 49v.

25. Poslanici komornik Pribisav (Vukotić) i Radič Grupković, u ime hercega Stjepana Vukčića, primaju 300 dukata kamata na uloženi novac na dobit:

“Dominus Pribissauus chomornich et Radiz Grupchouich ambassiatores cherzechi Stiepani ut apparebat literis credentialibus confessi fue-

runt habuisse et recepisse a domino Rectore ser Marino Mich. de Bona et suo Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii ducatos auri trecentos pro prode ducatorum sex milium quos ipse cherzech habet in comune Ragusii ad quinque pro C^o in anno. Et hoc pro uno anno qui complebit ad festum sancti Blasii de mense februarii proxime futurum. Renuntiando.

Actum presentibus Laurentio Adimari de Florentia, Petro Ogrubtue de Venetiis et Petro Paulo de Granita de Manfredonia, testibus ad suprascripta habitis, vocatis et rogatis” (11. 1. 1461), Deb. Not. pro Comuni, I, 50.

26. Poslanik, franjevac Augustin (Vlatković) prima u ime vojvode Ivaniša, braće i rođaka, a uz prisustvo njihovog zastupnika vlastelina Nikole Gundulića, 600 perpera dohotka provižiuna:

“Frar Augustinus Ordinis minorum frater et ambassiator voyuode Iuanis Vlatchouich et fratrum et consanguineorum, in presentia et cum consensu ser Nicole Mar. de Gondola procuratoris dictorum voyuode Iuanis et fratrum, confessus fuit habuisse et recepisse a spectabili equite domino Jacobo de Gondola Rectore Ragusii et suo Minori consilio iperperos sexcentos pro eorum prouisione unius anni finituris die 24 [prekriženo: *aprilis*] martii 1462. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (7. 4. 1461), Deb. Not. pro Comuni, I, 52.

27. Poslanik i dijak Pribisav, u ime hercega Stjepana Vukčića, prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit i 500 perpera konavoskog tributa:

“Pribissauus diach ambassiator cherzechi Stiepani confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Blasio de Zamagno et suo Minori consilio ducatos auri tercentos pro prode ducatorum sexmiliium quos ipse cherzech habet in nostro comuni ad quinque pro C^o in anno pro uno anno completo die III augusti proxime preteriti. Item confessus fuit habuisse iperperos quingentos pro tributo Canalis pro uno anno finito ut supra. Renuntiando.

Ser Johannes Sparterius et Antonius eius famulus} testes” (1. 9. 1461),
Deb. Not. pro Comuni, I, 52v.

**28. Poslanici Grgur Popović, Đurak Srbini i Nikola dijak u ime hercega
Stjepana Vukčića primaju 300 dukata kamata od uloženog novca
na dobit:**

“Gregorius Popouich, Giuragh Serblin et Nicola diach} ambassiato-
res cherzech Stiepani confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico
domino Rectore Ragusii ser Johanne de Volcio et eius Minori consilio
ducatos auri tercentos pro prode ducatorum sex milium quos ipse cher-
zech habet in comuni nostrum Ragusii ad quinque pro C° in anno. Et
hoc pro uno anno completo die ad festum sancti Blasii de mense febru-
arii proxime preteritum. Renuntiando.

Actum Ragusii presentibus magistro Tadeo Ardueno de Florentia et
magistro Johanne Francisco de Taruisio medicis salariatis comunis Ra-
gusii, Martino Chierini et Alexandro Strozi mercatoribus Florentinis,
testibus ad suprascripta habitis, vocatis et rogatis” (20. 3. 1462), Deb.
Not. pro Comuni, I, 54.

**29. Dubrovački knez i Malo vijeće izjavljuju da primaju imovinu Ni-
kole Kudilinovića, zvanog Ivomić, na čuvanje u depozit. To je imo-
vina stečena od pokojnog slavenskog trgovca Nikole Gerčića. Među
deponiranim stvarima su slavenske naušnice:**

“Nos Nicolaus Pau. de Gondola Rector ciuitatis Ragusii cum nostro
Minori consilio confitemur quod super ipsum comune et omnia eius
bona habuimus et recepimus a Nicola Cudilinouich dicto Iuomich in
depositum et nomine depositi res infrascriptas, quas res ipse Nicola dixit
esse de ratione olim Nicole Gercich mercatoris Sclau, quas res promit-
timus et conuenimus restituere ipsi Nicole Cudilinouich aut cui ipse
Nicola voluerint in vita ipsius Nicole Cudilinouich ad omnem ipsius
Nicole Cudilinouich voluntatem. Et si ipsum depositum non fuerit leu-
atum per ipsum Nicolam Cudilinouich in vita sua, promictimus de ipso

deposito sequi prout reperietur ordinatum in testamento ipsius Nicole Cudilinouich pro et super dicto deposito. Que res per nos habite in depositum ut supra sunt iste, videlicet, petie quetuoedecim argenti ponderis librarum centum treginta quinque unciarum duarum, platinas sex de argento ponderis librarum viginti octo unciarum decem, cuppas duas de argento cum cohoperticus librarum trium unciarum sex, coclearia 14, peronos XI, tacias sex, certos botones et alias minutalias ponderis librarum septem uncie unius, unam techarizam fultam argento, unum cingulum de corio et duo cingula de sirico ponderis librarum quinque unciarum trium, duas panagiuzas de argento auratas, certos botonos, aliquos arcus, aliquos argenteos, certas crucetas et petias cum auro, argento et perlis et cum certis cordouis de sirico ponderis librarum unius unciarum undecim, anulos decem et nouem aureos, cercellos duos scilauorum aureos et pezetos sex auri ponderis librarum 0 unciarum nouem exagiorum quinque, anulos tres aureas, unum cum uno rubino, secundum cum una saphiro et tertium cum uno balassio ponderis in totum exagiorum decem cum dimido. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Zupanus de Bona et Marinichus Florii testis” (12. 6. 1462), Deb. Not. pro Comuni, I, 54v. Prekriženo.

Ispod: “Die 20 junii 1462. Cassum de voluntate suprascripti Nicole Iuomich quia habuit et recepit suprascriptum depositum per manus ser Nicole de Bonda et ser Marin Ge. de Goze consiliarorum Minoris consilii ad hoc missorum scisum ad reliquias ut ipsum depositum acceperint et dicto Nicola Iuomich restituerint”, Isto.

30. Poslanik dijak Radovan u ime hercega Stjepana Vukčića prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit i 500 perpera konavoskog tributa:

“Radouanus diach ambassiator cherzechi Stiepani confessus fuit habuisse et recepisse a domino Michaele de Bocignolo Rectore et suo Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii ducatos auri tercentos pro prode unius anni finiti die III presentis de ducatorum

VI^M quos habet in comuni nostro ad prode quinque pro C°. Item iperperos quingentos pro tributo contrate Canalis pro uno anno finito die III presentis. Renuntiando.

Testes: Magister Johannes Franciscus de Taruisio medicus fisicus, magister Johannes Petrus de Verona medicus cyroicus” (5. 8. 1462), Deb. Not. pro Comuni, I, 55v.

31. Poslanik Pribisav Popović u ime hercega Stjepana Vukčića prima 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit i 500 perpera konavoskog tributa:

“Pribissauus Popouich ambassiator cherzechi Stiepani confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico milite domino Junio de Gradi Rectore Ragusii et suo Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii ducatos auri tercentos pro prode unius anni finiti die III presentis ducatorum sex milium quos habet in comuni Ragusii ad prode quinque pro C°. Item confessus fuit habuisse et recepisse ut supra yperperos quingentos pro tributo contrate Canalis pro uno anno finito ut supra. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Andreas de Babalio.

Magnificus dominus Franciscus Maramonte, dominus Paulus de Gazulis, magister Tadeus Ardoynus phisicus} testes” (5. 8. 1463), Deb. Not. pro Comuni, I, 58.

32. Izaslanici i glasnici Pribisav Popović i Sanko dijak, u ime hercega Stjepana Vukčića, primaju 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit:

“Pribissauus Popouich et Xanchus diach} nuncii et oratores cherzechi Stiepani confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ser Nicolino de Basilio et suo Minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii pro prode unius anni ducatorum auri sex millium quos habet in comuni nostro ad rationem quinque pro C°. Qui annus complet die III presentis, videlicet, die februarii 1464. Ducatos auri tercentos. Renuntiando.

Testes: Magister Tadeus medicus, ser Johannes Sparterius mercator Catellanus, Martinus Chierini mercator Florentinus” (18. 2. 1464), Deb. Not. pro Comuni, I, 58v.

33. Tomaš monah Manastira svetog Mihaila Jerusalimskog u prisustvu poslanika gospođe Mare prima od dubrovačke vlade tribut za dvije godine u iznosu od 1.000 perpera. Među svjedocima su knez Ivan Vuković i Vučihna Banović iz Bosne:

“Frater Thomas callogerus siue monacus Monasterii sancti Michaelis Hierosolimitani, nomine et vice dicti monasterii ac omnium et singulorum habitantium in ipso monasterio, in presentia Giurchi Chrenchouich et Vochi Setieuch ambassiatorum domine Mare imperatricis, confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ser Nicolao Mar. de Gondola et suo Minori consilio, dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii, virtute libertatem ipsis domini Rectori et Minori consilio date et tribute per Consilium rogatorum in rationem solutionis tributi quod dictum commune debet dicto monasterio pro integra et completa solutione duorum annorum yperperos mille. Pro quibus iperperis mille dictus frater Thomas callogerus seu monacus fecit et facit dictis dominis Rectori et Minori consilio finem, remissionem, quietationem et absolutionem cum pacto solemni de ulterius non petendo. Absoluens et liberans etc. Renuntians etc.

Actum presentibus comito Iuano Vochouich, magistro Johanne Clado ciriogico, Vocichna Banouich de Bosna, Johanne Sparterio et Antonio Damit mercatoribus Catellanis testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis” (24. 5. 1465), Deb. Not. pro Comuni, I, 60v.

34. Poslanici Stjepan Sracinović i Sanko dijak, u ime hercega Stjepana Vukčića, primaju 300 dukata kamata od uloženog novca na dobit:

“Stiepanus Sračinouich et Sanchus diach, ambassiatores cherzechi Stiepani confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore Ragusii domino Blasio de Babalio et suo Minori consilio dantibus

et soluentibus nomine comunis Ragusii pro prode unius anni ducatorum sex milium quos dictus cherzech habet in nostro comuni ad prode quinque pro C^o in anno. Qui annus compleuit die tertia februarii 1465. Renuntiantes etc. Hec autem carta.

Testes: Dominus Antonius de Fondis rector scholarum, ser Jacobus Merlatus de Marano cancellarius et Franciscus Bartolomei de Florentia” (17. 9. 1465), Deb. Not. pro Comuni, I, 61.

35. Gverak (?), poslanik Sandra Pavla iz Počitelja, prima 64 dukata na ime plaće za treći mjesec za 32 vojnika:

“Gueragh claudus, nuncius Sandri Pauli de Pocitegl ut constat literis credentialibus factis per dictum Sandrum Paulum in dicti Gueragh, confessus fuit quod ultra ducatos centum viginti octo quos superioribus diebus dictus Sandar Paulus pro duobus mensibus pro drabantis triginta duobus a domino Rectore et Minori consilio ipse Gueragh nunc ad presens habuit et recepit a domino Rectore et Minori consilio ducatos auri sexaginta quatuor pro paga tertii mensis dictorum drabantorum triginta duorum. Et hoc in executionem litterarum regie maiestatis. Renuntiando.

Testes: Ser Johannes Sparterius, ser Martinus Chiarinus” (8. 2. 1468), Deb. Not. pro Comuni, I, 63v.

**36. Zastupnici vojvode Žarka Vlatkovića, vlastelini Andrija Sorko-
čević i Franjo Gundulić, primaju 600 perpera provižiuna za 1497.
godinu. Zastupnici uz poslanika Tomaša Petrovića, u ime vojvode
Žarka, podižu i provižiun za 1498. godinu.**

“Procuratores voyuode Sarchi Vlatchouich, videlicet, ser Andreus Fran. de Sorgho et ser Franciscus Ni. Mar. de Gondola, ut de procura constat in Procuris notarie Ragusii sub die VIII juni 1496 a carta 237, dicto procuratorio nomine confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnificis dominis Rectore et consilio Ragusii per manus camerariorum

dicti comunis yperperos sexcentos monete Ragusii. Et hoc pro prouisione ipsius voyuode Sarchi pro uno anno completo die 24 martii 1497. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Johannes Lu. de Sorgo et Pasqualis Primi testis. Et pro maiori robore muruerunt dicti procuratores suprascriptam receptionem sigillo consueto dicti voyuode Sarchi” (30. 4. 1497), Deb. Not. pro Comuni, I, 88v.

Ispod: “Die ultimo martii 1498. Procuratores antescripti et Thomas Petrouich nuntius cum literis credentialibus suprascripti voyuode Xarchi confessi fuerunt habuisse et recepisse a suprascriptis magnificus dominis Rectore et consilio per manus camerariorum suprascriptis comunis yperperos sexcentos pro prouisione unius anni ipsius Xarchi finiti die 24 presentis mensis. Et pro maiori cautela roborauerunt hanc receptionem impressione sigilli dicto voyuode Xarchi. Renuntiando etc.”, Isto.

Zaključak

Kroz odabranu dokumentaciju serije *Debita Notariae pro Comuni* (*Općinski dugovi notarije*) koja započinje 1449. godine na jednom mjestu pratimo finansijska poslovanja dubrovačke općine s bosanskim vladarima, vlastelom i drugim pojedincima s prostora koji je pripadao okvirima srednjovjekovne bosanske države u doba njenog postojanja, ali i nakon pada pod osmansku vlast 1463. godine. Karakter priloženih informacija potvrđuje tijesne ekonomske veze koje su bosanski vladari i velikaši imali s Dubrovačkom Republikom. One su nadživjele bosansku državu u simboličnom smislu kroz potomstvo velikaških obitelji Bosanskog Kraljevstva. Sistematičnost podataka olakšava njihovu upotrebu, preglednost i cjelovitije sagledavanje pa je, iz perspektive izučavanja bosanskog srednjovjekovlja, prava šteta što informacije nisu bilježene dosljedno i stoga ih treba dopunjavati i tražiti u drugim arhivskim zbirkama. Bez obzira na tu spoznaju, ispisi izvorne građe iz serije *Debita Notariae pro Comuni* predstavljaju još jedan u nizu pokazatelja vrijednosti i važnosti Državnog arhiva u Dubrovniku za proučavanje historije

srednjovjekovne bosanske prošlosti. U tom smislu, treba poticati što skorije ispisivanje i objavljivanje preostalih arhivskih serija, prije svega onih koje se odnose na odluke političkih tijela dubrovačke komune. Pisani tragovi na mekim materijalima, čak i u uslovima koje pružaju moderni arhivi, s obzirom na njihovu stalnu upotrebu postepeno gube na kvaliteti rukopisa. S vremenom tinta blijedi što otežava čitanje, a spletom različitih okolnosti, neki dokumenti bivaju oštećeni ili izgubljeni. Upravo zbog toga je još veća važnost ispisivanja i publiciranja građe koja samim time postaje dostupnija širem krugu naučne zajednice.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

- Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Minoris Consilii*.

Objavljeni izvori

- Kurtović, Esad ur. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosni Bosne i Hercegovine, 2017.
- Kurtović, Esad ur. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*. Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv, 2019.
- Kurtović, Esad i Almir Peco ur. *Izvori sa historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju i Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021.
- Kurtović, Esad ur. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga miraza Državnog arhiva u Dubrovniku 1380-1506)*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2022.
- Kurtović, Esad ur. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L,*

1370-1483). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022.

- Dedić, Enes ur. Izvori za historiju Bosne u srednjem vijeku: Ispisi arhivske građe iz serije Acta Consilii Maioris Državnog arhiva u Dubrovniku (1415-1497). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.

Literatura

- Dinić, Mihailo. “Dubrovački tributi”. Glas Srpske kraljevske akademije, br. 168 (1935): 203-257. (ćir.)
- Atanasovski, Veljan. *Pad Hercegovine*. Beograd: Narodna knjiga – Istorijski institut, 1979. (ćir.)
- Nilević, Boris. “Vojvoda Ivaniš Pavlović”. *Prilozi*, br. 14-15 (1978): 349-361.
- Kurtović, Esad. *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)*. Beograd: Istorijski institut, 2010. (ćir.)

Conclusion

Sources for the history of medieval Bosnia:

Debita notariae pro comuni I-IV, 1449-1573 (Part 1)

Through the selected documentation of the series *Debita Notariae pro Comuni*, which begins in 1449, we can track the financial transactions of the Dubrovnik municipality with Bosnian rulers, nobility, and other individuals from the territory that belonged to the medieval Bosnian state during its existence and after its fall under Ottoman rule in 1463. The nature of the provided information confirms the close economic ties that Bosnian rulers and nobles had with the Republic of Dubrovnik. These ties outlasted the Bosnian state in a symbolic sense through the descendants of noble families of the Bosnian Kingdom. The systematic organization of the provided data makes it easier to use, understand, and ensures clarity. Therefore, when considering the study of medieval Bosnian history, it's genuinely unfortunate that all this information wasn't consistently documented, thus necessitating supplementation with data from other archival series. Nonetheless, transcripts of original material from the *Debita Notariae pro Comuni* series represent yet another indicator of the value and importance of the Dubrovnik State Archives for studying the history of medieval Bosnia. In this regard, efforts should be made to transcribe and publish the remaining archival series as soon as possible, especially those related to decisions of the political bodies of the Dubrovnik commune. Due to the material they are written on, archival records progressively deteriorate in quality even under the conditions provided by modern archives. Over time, ink fades, making reading difficult, and due to various circumstances, some documents are damaged or lost. This underscores the greater importance of publishing archival material, thereby preserving and making it accessible to a wider scientific community.

PRIKAZI

Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS, godina VII, broj 7, Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2023, 273 str.

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS objavilo je 2023. godine sedmi broj godišnjaka *Acta Illyrica*. Riječ je o jedinom časopisu s područja Bosne i Hercegovine koji je posvećen isključivo antičkim i prahistorijskim temama. Ovaj broj sadrži deset članaka i četiri prikaza knjiga. Glavni i odgovorni urednik jeste dr. Edin Veletovac, dok su recenzentski odbor činili ugledni profesori sa područja Bosne i Hercegovine i regije. Sedam članaka je ocijenjeno kao izvorni naučni radovi dok su četiri ocijenjena kao pregledni. Članci se bave temama iz antičke historije, arheologije i klasične filologije. Tri članka se bave problemima iz oblasti klasične filologije, četiri rada se bave periodom rimske uprave na tlu rimske provincije Dalmacije, dok po jedan članak obrađuju teme iz prahistorije, helenizma i filozofije.

Prvi rad jeste članak Amine Karaice Pregled pojave kanibalizma i

popratnih kultova u prahistoriji Zapadnog Balkana (17-35). Rad obuhvata preglede nalaza priličnog broja prahistorijskih lokaliteta i sadržaja historijskih izvora kako bi se što je moguće bolje analizirao kanibalizam na području Zapadnog Balkana. Autorica je zaključka kako kanibalizam nije uvijek bio isti, nego da su postojale određene promjene i razlike ovisno o periodu i prostoru. Također, naglašeno je kako na pojedinim nalazištima ne postoje dovoljno uvjerljivi dokazi o pojavi kanibalizma, zbog toga, trenutno, ostaje samo hipoteza. Naglašeno je kako je velika vjerovatnoća da je među narodima ovog prostora postojao kult lobanje, te da je on prisutan u različitim periodima prahistorije. Autorica dodaje kako u periodima kada ratovanje postaje svakodnevica velikog broja naroda i skupina, kanibalizam biva korišten kao prijetnja protivnicima.

Drugi članak je napisao Robert Stubičar pod naslovom *Prikaz drugih*

i drukčijih u akademskoj književnoj tradiciji, iz perspektive Emmanuela Levinasa (35-59). U radu se navodi kako je pojam “drugog” i “drukčijeg” oduvijek bio dio istraživanja i izučavanja od strane velikog broja filozofa, historičara ali i ljudi koji su pokušavali objasniti zašto postoji potreba za označavanjem nekoga ili nečega kao drugog ili drukčijeg. Autor je ovim radom objasnio kako je pojam “drugih” i “drukčijih” posmatran drugačije u akademskom društvu. Govoreći o njihovom sastavu, položaju i tretmanu, “drugi” su kroz drugačiju koncepciju promatrani u akademskom društvu. Kako je i sam naveo, autor je uz pomoć Levinasove interpretacije drugoga i drugosti, došao do zaključka kako su Akadani, zbog svog drugačijeg načina gledanja na svijet, postali narod koji je bio izuzetno tolerantan prema drugima i drukčijima u svome društvu.

Aleksandar Veliki, “sin boga Amona”: *Aleksandrov boravak i nasljeđe u Egiptu, s posebnim osvrom na “razgovor sa Amonom”* (59-85), je rad autorice Amine Šehović. Autorica je sagledala i analizirala izvornu građu koja se bavila ovom problematikom, te je ovim člankom ukazala na značaj međusobnog utjecaja između Aleksandra Velikog i Egipta. Kako je

i sama autorica naglasila, Aleksandar je imao posebnu poveznicu sa Egiptom kroz nekoliko ključnih segmenta koji su objašnjeni u radu. Kroz tekst je postavljeno jedno od ključnih pitanja ovog rada, a to je da li je Aleksandar stvarno vjerovao da je on “sin boga Amona”? Autorica je mišljenja kako je Aleksandar vjerovao u to, no da mu je takvo vjerovanje poremetilo vlastitu sliku o sebi i da je to svakako utjecalo na Aleksandra i njegovu vlast.

Naredni rad je napisala Seada Brkan pod nazivom *Kolektivna agentivnost i toposi u funkciji gradnje rimskog nacionalnog i nadnacionalnog identiteta u historografskom narativu V. Paterkula* (85-109). U samom uvodu, autorica je navela kako je jako bitno za shvatiti da identitet jednog naroda, pa čak ni nacionalni, nije i nikada neće biti fiksna kategorija. Kroz analizu, interpretaciju i kritički osvrt odabranih primjeraka iz *Rimske historije Veleja Paterkula*, autorica je pokazala da je Paterkul gradio nacionalni, a zatim i nadnacionalni identitet vlastitog naroda prikazujući sisteme vrijednosti “drugih” kao inferiorne “rimskim”. Mišljenja je kako je Paterkulov diskurs nametanja rimskog nacionalnog identiteta nad identitetima drugih naroda vođen rimskim društvenim pravilima,

normama i zakonitostima ponašanja. Zbog takvog pisanja Paterkula i mnogih drugih antičkih rimskih pisaca, stvoren je politički diskurs koji je imao manipulativnu svrhu na Rimljanje, ali i na druge narode.

Peti članak djelo je Sanje Ljubišić pod naslovom *Tacitova sentencioznost, Sentencija – retorski ukras u Tacitovim Analima* (109-127). Sentencije su imale značajnu ulogu u strukturisanju i organizaciji historijskog narativa u Tacitovim Analima. Autorica je analizirala nekoliko sentencija iz Tacitovog djela, te je uvidjela kako je Tacit sentencije koristio na dva načina. Prvi, koristi ih u govoru neke historijske ličnosti, kao entimem. Drugi, koristi ih na kraju svog narativa, u vidu misli, kao epifonem. Zaključuje kako je Tacit na osnovu svega izgradio svoj individualni i prepoznatljivi stil kojim je djelimično krio svoju političku ideju.

Prisutnost rimskih vojnih jedinica na teritoriju provincije Dalmacije (127-151), naziv je šestog rada kojeg je napisala Ivona Drlječan. Autorica je naglasila kako je na prostoru Dalmacije bilo nekoliko rimskih vojnih jedinica, ali da su dvije bile posebno značajne, a to su *legio VII Claudia pia fidelis* i *legio XI Claudia pia*

fidelis. Naglašeno je kako su Rimljani oduvijek bili korak ispred svojih “neprijatelja” te su samim time stvorili ogromnu vojnu mašineriju koja je osvajala apsolutno sve pred sobom. Autorica naglašava još jednu veoma bitnu stvar za rimske vojnike, a to je da oni nisu bili samo vojnici, nego su bili aktivni i u građevinarskoj djelatnosti i romanizaciji prostora.

Naredni rad je djelo autorice Radmile Zotović pod nazivom *Silvanov kult na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije* (str. 151-167). Autorica je navela da se kult Silvana u najvećoj mjeri javlja na votivnim arama i reljefima, ali i da se javlja dvojako. Odnosno, javlja se kao samostalno božanstvo i u kultnoj simbiozi sa genijem civitasa. Kroz rad je autorica naglasila neke od najbitnijih posveta božanstvu Silvanu, kao i dedikante koji su zabilježeni na votivnim arama.

Salmedin Mesihović i Amra Šaćić Beća su autori narednog članka pod nazivom *Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija Aquae* (str. 167-193). Autori su analizirali potpuno novi i do sada neobjavljen spomenik iz rimskog perioda. Materijal je evidentiran u koritu rijeke Željeznice, na prostoru u blizini ranije

potvrđenih arheoloških lokaliteta na Ilidži. Kako autori navode, sudeći po morfologiji sačuvanog fragmenta spomenika, u pitanju je *cippus* sa počasnim natpisom. Pored toga, autori su evidentirali i analizirali druge moguće ostatke građevinske djelatnosti i spomeničke baštine na području općine Ilidža.

Nirvana Silnović je napisala rad pod naslovom *Tauroctony Relief from Dardagan Revisited* (str. 193-219) u kojem razmatra reljef sa prikazom tauroktonije iz sela Dardagan kod Zvornika. Autorica navodi kako su dosadašnja stajališta ovaj reljef smatrala primitivnim djelom nevjешtog kipra, no pomnom analizom svih njegovih obilježja, može se ukazati na njegovu nedovršenost. Tauroktonija iz Dardagana je jedinstven primjer sačuvane polugotove mitraičke skulpture koja je pronađena na mjestu svoje izrade na cijelom području rimske provincije Dalmacije. Autorica ostavlja otvorenu mogućnost da je reljef možda bio naručen za neko drugo svetište, s obzirom da do danas ne postoje dokazi da je kult Mitre bio prisutan na području Zvornika i okolnih mjesta.

Zajednički rad Drage Župarića i Seade Brkan *Odlike vulgarnog latiniteta u Egerijinom putopisu* (str. 219-243),

bavi se lingvističkom analizom *Egerijinog putopisa*, jednog od najranije dokumentiranih kršćanskih hodočašća u istočnom Sredozemlju. Kroz nekoliko cjelina, autori su pisali o Egeriji i putopisu, svrsi putovanja, kao i o odlikama latiniteta koji uključuje jezik, stil, književni aspekt, te razne druge odlike putopisa. Autori zaključuju da je putopis pisan stilom bliskim jeziku koji se tada koristio. Iako Egerija odstupa od klasičnog latiniteta, autori su mišljenja kako to nije rezultat neznanja, jer ona koristi klasične latinske idiome, nego njezine sintaktičke promjene često odražavaju pojednostavljeni latinski.

Kao posljednji segment godišnjaka *Acta Illyrica* jesu prikazi radova, kojih je u ovom broju, kao što je navedeno ranije, bilo četiri. Prvi od njih je prikaz Mirze Hebiba *Nossalità, falsa, nossalità e magia. Negli illeciti agricoli e pastorali dalla codificazione decemvirale al primo Principato* (autora Giovannija Brandija Cordasca Salmena), drugi prikaz je napisala Maida Turkmanović, a radi se o osvrtu na knjigu: *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini / Paradoxes of Early Archaeology in Bosnia and Herzegovina* (autora Adnana Kaljanca). Naredna dva prikaza su studentski prikazi dobitnika nagrade

“Prof. dr. Esad Pašalić”: Azra Sarić je napisala prikaz knjige *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi* (autora Adnana Busuladžića) dok je Tarik Seferović napisao osvrt na knjigu *Fontes – Izvori za historiju rimskog svijeta* (autora Salmedina Mesihović, Dženane Kahriman i Fadila Hadžiabdića).

Doprinos i važnost časopisa *Acta Illyrica* u bosanskohercegovačkoj historiografiji, konstantno treba naglašavati s obzirom na to da je to jedini časopis na području Bosne i Hercegovine koji se u potpunosti bavi antičkim i prahistorijskim temama. Također, važno je napomenuti da su i u ovom broju objavljeni radovi nekoliko mladih perspektivnih naučnika.

Edin Huseinović

Marija Koprivica, *Vlastelinstva i ekonomija manastira srednjovekovne Srbije*. Beograd – Niš: Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu – Centar za crkvene studije Niš, 2022, 391 str. (ćir.)

U zajedničkom izdavaštvu Centra za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu te Centra za crkvene studije iz Niša tokom 2022. godine objavljena je knjiga autorice Marije Koprivice koja tretira širok spektar ekonomske djelatnosti manastira s posebnim fokusom na manastirska vlastelinstva. Marija Koprivica je profesorica na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u

Beogradu gdje predaje na predmetima iz srednjovekovne historije, dok je u naučno-istraživačkom radu usmjerena na istraživanje srednjovekovne historije Srpske pravoslavne crkve, manastira, monaškog života, srednjovekovnog društva, te historijske geografije i demografije. Ova publikacija kroz osam zasebnih poglavlja sagledava manastirska vlastelinstva kroz njihov historijski razvoj, ukazuje na opšte odlike crkvenih

imanja, značaj pojedinih sastavnih jedinica posjeda, upravljanje prihodima i rashodima, a posebno je apostrofirani značaj tri najveća kraljevska manastira nemanjićke epohode Banjske, Dečana i Svetih Arhandela.

Naslovljeni tematski okvir istraživani je i u ranijoj historiografiji, međutim u manjim obimima iz ugla posmatranja historijata određenog manastira, sagledavanju određenih segmenata sveukupne crkvene historije, manastirskog života, geografije manastirskih posjeda ili proučavanja manastira kao dijela vladarske ideologije srpskih vladara. Istraživanje naslovljene teme izvršeno je prvenstveno na osnovu analize manastirskih povelja kao najvažnije vrste izvora, zatim manastirskih tipika koji nude podatke o upravljanju prihodima, arhivske građe sačuvane u najvećoj mjeri u Državnom arhivu u Dubrovniku, te rezultata arheoloških istraživanja srpskih srednjovjekovnih manastira.

U prvom poglavlju *Ktitorstvo u srednjovekovnoj Srbiji* (str. 21-52) autorica pojašnjava pojavu, ulogu i značaj ktitora za manastire. Ktitora definiše kroz definiciju kako se radi o osobi koja je izdvojila materijalna sredstva za potrebe crkvene ustanove,

nosilac je posebnih prava u manastiru i nad njegovom imovinom. Ova pojava u Srbiji se može pratiti od 12. stoljeća, a iznikla je iz uzajamne veze između pobožnosti srednjovjekovnog čovjeka, potrebe da obezbijedi za sebe vječni pomen i počivalište te činjenice da je Crkvi bilo potrebno pokroviteljstvo kako bi opstala. Ktitorstvo se sticalo osnivanjem manastira, obnovom starog i zapuštenog te prenosom ktitorskih prava. Prava ktitora autorica determiniše prema manastirskim tipicima, ponajviše prema tipicima manastira Studenice, Hilandara i Kareje. Ta prava posmatra kroz statutarne – izdavanje tipika, povelja, administrativne – postavljanje igumana i nadzor nad ktitorijom, imovinske – izdržavanje, upravljanje brevijarom, te ritualne – pomeni u bogosluženjima, slikanje u hramu i sahranjivanje unutar manastirske crkve. Osnivanje manastira je imalo trajne posljedice u imovinsko-pravnom pogledu jer imovinom koju je ustupio manastiru, ktitor nije mogao raspolagati, prodati, zamijeniti, dati u miraz. U zadatke ktitora spadali su zaštita crkve i njenih posjeda, preuzimanje obaveza o naseljenosti i obezbjeđivanje bolje obrade zemlje i samim time veće prihode.

Kroz poglavlje *Metohija i vlastelinstvo* (str. 53-138) autorica demonstrira značaj geografskih odlika terena za osnivanje manastira. Navodi kako su u odabiru lokacije za manastir ključnu ulogu imali faktori poput odlika terena, sakralne topografije prostora, mogućnostima za formiranje manastirskog vlastelinstva, političke okolnosti u kojima nastaje, te su zbog toga podizani u neposrednoj blizini sela koje je sačinjavalo jezgro vlastelinstva, na osunčanim padinama, platoima, zaravnima u blizini pogodnih vodotokova. Na ovaj način su igumani i ekonomski imali neposredan nadzor nad posjedima kao i nad procesima poljoprivredne i privredne proizvodnje, snadbijevanju monaške zajednice i trgovanjem viškovima. Metohiju definiše opštim značenjem manastirskog imanja, a metoh širom definicijom u značenju atara grada, trga, rudarskog naselja i nekih sela. U shvatanju termina metohija kao crkvenog dobra, mogu se izdvojiti dva značenja: cjelokupno imanje jednog manastira i dio posjeda koji je izdvojen, a predstavlja funkcionalnu cjelinu pod upravom ekonomskog, te zaključuje kako je na stepenovanju uređenja srednjovjekovnog prostora metohija predstavljala jedinicu veću od sela. Autorica ekonomski aspekt

metohije sagledava kroz privrednu i upravnu funkcionalnost ovakvog posjeda. Metohija je razvijeno dobro pod upravom ekonomskog koje može samostalno djelovati i manastiru ostvarivati prihod. Zaključuje da metohija predstavlja privrednu, ekonomsku i duhovnu jedinicu manastirskog vlastelinstva. Udaljenim posjedima bilo je teško upravljati iz manastira, a sam iguman nije mogao kontrolisati sve posjede, pa zbog toga pojedini veći manastiri imaju više ekonomskog koji se staraju o pojedinim grupama imanja, metohijama. Vlastelinstvo je cjelokupan, u ovom slučaju manastirski posjed, učestalo razuđen koji se sastoji od više grupa imanja kojima je zajedničko to što pripadaju istom manastiru. Nastanak manastirskog vlastelinstva je proces koji je ponekad trajao godinama. Ktitor je učestalo morao izvršavati čitav niz korekcija, poput zamjene posjeda, kupovinu određenih zemljišta, da bi vlastelinstvo dobilo konačan oblik. Autorica ističe značaj manastirskih vlastelinstava koja su formirana uporedo s hramom i određivala su snagu, bogatstvo i poziciju manastira u feudalnom sistemu. Autorica determiniše period vladavine kralja Milutina kao početak ukрупnjavanja manastirskih posjeda koji je potra-

jao do kraja vladavine cara Dušana, što se poklapa s periodom najvećeg uspona srpske države. Autorica je izradila i karte pojedinih većih vlastelinstava iz kojih se mogu izvući zaključci o njihovoj kompoziciji, položaju i obimu. Na osnovu analize posjeda zaključuje kako vlastelinstva i manastirske ekonomije vlasteoskih zadužbina, uzevši globalno, nikada nisu dostigli snagu i veličinu vladarskih, iako je Ravaničko vlastelinstvo najveće crkveno imanje u srednjovjekovnoj Srbiji za što pronalazi uzroke u ideološkim shvatanjima kneza Lazara koji su nadvladali sagledavanje političkih i ekonomskih prilika teritorija kojim je upravljao. U okviru ovog poglavlja autorica prikazuje strukturu manastirskih vlastelinstava detaljno obrađujući sve značajne elemente zaključujući kako su sela osnova ove strukture.

Manastirski ljudi (str. 139-167) predstavljaju skupine ljudi koji su svoje poreske obaveze i rabote izvršavali u korist manastira kao gospodara. Autorica prati nekoliko skupina ljudi kroz manastirske povelje poput meropaha, parica, otroka, sokalnika, majstora, popova. Meropasi su bili najbrojnija i najproduktivnija grupa ljudi vezana za zemlju. Parici

se kao podanici manastira spominju na teritorijima osvojenim od Bizanta. Manastirski otroci su ljudi koji su iz službe lične posluge ili sličnog položaja lične zavisnosti predati crkvenom gospodaru, a s vremenom postaju meropsi i preuzimaju zemljoradničke dužnosti. Sokalnici su u službi manastira malobrojni, najčešće preuzimaju građevinske radove i transportne poslove. Na manastirskim imanjima se sreću i vlasi; srpski vladari su manastirskim vlastinstvima upisivali vlaške katune kao naselja. Autorica ističe značaj Zakona sv. Simenona i sv. Save koji je sredinom 14. stoljeća objedinjen u jedinstveni sklop propisa koji je regulisao društvene i agrarne odnose na manastirskim vlastelinima, te na osnovu ovih propisa precizno definiše obaveze navedenih društvenih skupina.

Povlastice i slobode manastira autorica je obradila kroz poglavlje *Imuniteti manastira* (str. 168-202). Autorica uočava kako su prva svjedočanstva o povlasticama crkvenih dobara zabilježena u žičkim poveljama, odnose se na sudske i ekonomske imunitete, a zaključuje kako je proces oslobađanja manastira od obaveza prema svjetovnim vlastima tekao uporedo s razvojem feudalizma

u Srbiji, jačanjem centralne vlasti i države. Pojedini tipici manastira sadrže izričito poglavlje o slobodama manastira, a prema autoricinju analizi, mnogi imuniteti srpskih manastira preuzeti su iz bizantskog pravnog sistema. Ove povlastice uključuju slobodu od svjetovnih vlasti, rabota i finansijskih davanja, onemogućavanje potčinjavanja drugim crkvenim ustanovama, oslobađanje od vojske. Autorica zaključuje kako konačan oblik crkvenih imuniteta donosi Dušanov zakonik u 26. članu, što posmatra kao ozakonjenje i usaglašavanje već postojećih propisa.

Manastirski dohoci (str. 203-234) sagledani su kroz direktne novčane priloge manastirima od ktitora, godišnje dohotke, poklone manastirima u različitim predmetima, te prodaju adrfata. Autorica ustanovljava kako je novčani dar naveden u povelji Stefana Dušana Hilandar u iznosu od 4.000 krstatih perpera, odnosno 300-375 litara srebra, najveći dohodak koji je neki manastir dobio od srpskog cara. Na osnovu slučajeva kada je prihod od sela zamjenjivan prihodom u novcu od strane vladara, autorica dolazi do zaključka kako je jedno selo prosječno donosilo 4-5 litara srebra prihoda manastirima. Jedan od načina

na koji su manastiri uvećavali svoje prihode je prodaja adrfata odnosno bratskih udjela. Brojni dokumenti koji svjedoče o kupoprodaji adrfata ukazuju da se radi o ugovaranju izdržavanja od strane manastira za lice koje je svojim manjim ili većim poklonom prema crkvenoj ustanovi zavrijedilo takav status.

Ekonomija manastira (str. 234-288) podrazumijeva odnos između prihoda koji manastir ostvaruje i rashoda koje ima. Autorica razmatra pitanje viškova proizvodnje te nastoji odrediti u kojim sferama su oni mogli postojati, kao i pitanje raspolaganja ovim viškovima, odnosno učešće manastira u trgovinskim poslovima. Prihodi manastira se mogu grupisati u nekoliko grupa i različitih kriterija, u manastirskim poveljama najuočljiviji su oni prihodi koji su direktna davanja ktitora, prihodi od zemlje, prihodi od ljudi u vidu poreskih obaveza, naturalne dažbine, prihodi s trgova i panađura, prihodi od globa i kazni, prihodi od taksi za korištenje pojedinih resursa kao i upisani gotovi novčani dohoci. Prihodi kojima manastir raspolaže su u velikoj mjeri naturalni, dok su gotovi novčani prihodi imali manji udio. Autorica analizira manastirsku potrošnju kroz

zadovoljavanje elementarnih potreba monaha, humanitarni rad, izdržavanje bolnica i stranoprijemnice, davanje milostinje, te na osnovu podataka iz povelja dolazi do zaključka da je jedno selo s manastirskog vlastelinstva moglo izdržavati 2-3 kaluđera. U sastavu ovog poglavlja autorica prati i proizvodne djelatnosti na manastirskim vlastelinstvima kroz zemljoradnju, vinogradarstvo, pčelarstvo, stočarstvo.

Kroz poglavlje *Potrošnja u manastirima* (str. 289-322) autorica nastoji odrediti koliko su mogli iznositi izdaci za ishranu, odijevanje i općenito svakodnevni život monaha, kolika je bila potrošnja za neometano funkcioniranje manastira, koliki su bili troškovi održavanja vlastelinstava, izdržavanja bolnica, posjeta uvaženih gostiju, izdržavanja stočnog fonda, putovanja, transporta i dobrotvornog rada. U poglavlju *Zanatstvo i trgovina pod okriljem manastira* (str. 232-345) autorica sagledava razvoj zanatstva kao dijela seoske privrede koje je usmjereno na preradu proizvoda poljoprivredne i stočarske proizvodnje. Na razvoj zanatstva uticaj su imale potrebe manastira kao potrošača, kao i raspolaganje sirovinama na datom području. Stoga se pod okriljem manastira razvijaju zanati iz oblasti

prerade kože i vune, grnčarstvo, kovački zanat u svrhe obrade metala za predmete svakodnevne upotrebe kao i građevinska grupa zanata. U službi manastira pominju se kovači, drvodjelje, krojači, štavioci, sedlari, grnčari, zidari, zlatari, uzdari, užari, kožari, obučari. Autorica ističe kako je trgovanje pod okriljem manastira i crkava bilo strogo zabranjeno, međutim tumači kanonskih prava iz 14. stoljeća su ublažili ovu zabranu i ona se odnosila samo na prostor unutar crkava, dok su u okolnom prostoru dozvoljavali trgovanje. Razmjenu dobara kroz trgovinu smatra potrebom manastira; monasi su s lokalnim stanovništvom razmjenjivali robu da bi obezbijedili sebi hranu i potrepštine. Posebno je naglašen značaj panađura koji su bili u direktnoj vezi s praznikom koji se proslavlja, a na ovim trgovinskim manifestacijama bio je dozvoljen monopol manastirskih proizvoda. Prihodi od panađura u cijelosti su pripadali manastirima, te ih autorica svrstava u određen oblik jednokratnih novčanih dohodaka. I pored uloženog napora autorica zaključuje kako nije moguće iznijeti niti okvirnu procjenu kolike su prihode manastiri mogli imati od svojih trgova i panađura na ime naplate carina i taksi.

Knjiga *Vlastelinstva i ekonomija manastira srednjovekovne Srbije* autorice Marije Koprivice jasno ukazuje kako se radi o temeljitom višegodišnjem naučnom istraživanju tematskog okvira ekonomije manastira. Autorica je iskoristila sve sačuvane izvore od kojih su se najvažnijim za ovu temu pokazale manastirske povelje koje sadrže obilje podataka o prihodima i donekle rashodima manastira. Ovom knjigom funkcioniranje manastira je približeno u detalje kroz prizmu djelatnosti manastir-

skih vlastelinstava. Knjiga privlači svojim konceptom, jednostavna je za čitanje i praćenje citiranih izvora. Istraživačka metodologija prikazana u ovoj knjizi predstavlja kvalitetan primjer mogućeg istraživanja ekonomske djelatnosti i nekih drugih institucija koje su egzistirale na južnoslavenskom prostoru u srednjem vijeku. Knjiga će zasigurno postati nezaobilazna literatura u izučavanju religijske historije, ali i privrede srednjovjekovne Srbije.

Enes Dedić

Aida Mujezin-Čolo, *Čajniče i okolina 15. i 16. stoljeće*, Sarajevo: El-Kalem, 2023, 253 str.

Prostori Bosne i Hercegovine su od antičkih vremena do danas stalno naseljeni. Ljudi žive na ovoj teritoriji zbog povoljnog geografskog, klimatskog i geostrateškog položaja. Cijela Bosna i Hercegovina bogata je vegetacijom i rudnim bogatstvom. Zbog toga su se ljudi i iz drugih, naročito pasivnih krajeva, i naseljavali. Znajući za sve njene navedene karakteristike, pokazivali su aspiracije, ne samo susjedne srednjovjekovne države, nego i tadašnjeg svjetskog carstva.

Međutim, i pored različitih susjednih pretenzija, domaće stanovništvo uspjelo je sačuvati sebe, svoju etničku i konfesionalnu pripadnost, običaje, i prije svega vezanost za rodni kraj. To se podjednako odnosi kako na urbano, tako i ruralno stanovništvo. Osim srednjovjekovnog perioda, kada je bila država pod imanom Bosanska Banovina, a od 1377. godine Kraljevina Bosna; njen najduži povijesni period bilo je vrijeme osmanske vladavine. Od prvih upada osmanskih

akindžija 1386. godine do gubitka bosanske srednjovjekovne državnosti 1463. godine, te do do 1878. godine, tj. punih 415 godina sultanove vlasti i de iure do 1908. godine, Bosna je na direktan i indirektan način, punih 522 godine bila vezana za Osmansko Carstvo. U posljednjih 100 i više godina mnogi su pokušavali da umanje ili potpuno izbrišu ovaj historijski period naše zemlje. To je razlog da manje znamo o historijskim događajima, ličnostima i civilizacijskom doprinosu koji je za bilježen u osmanskome periodu, te nastanku novih gradova. Tek u drugoj polovini 20. i prvim decenijama 21. stoljeća, s pravom je poklonjena veća pažnja sultanovoj vlasti na ovim prostorima. U to vrijeme napisano je i objavljeno više studija, monografija, članaka i priloga koji su upotpunili sliku bosanske prošlosti i potiskivali mitologiju koja je prisutna do novijeg doba. Među brojnim knjigama i monografijama koje upotpunjuju znanje o Bosni i Hercegovini osmanskog perioda je i monografija Aide Mujezin-Čolo, *Čajniče i okolina u 15. i 16. stoljeću*.

Knjiga je pisana tematski i hronološki. Sastoji se od *Uvoda* i pet poglavlja s više podnaslova te, *Sažetka*,

Priloga, Izvora i literature, Indeksa ličnih imena, te Indeksa geografskih pojmova. Napisana je na ukupno 253 stranice i čak sa 746 fusnota. U toku pisanja mr. Mujezin-Čolo koristila je najviše izvore orijentalne provenijencije iz arhiva: Ankare, Istanbula i Sarajeva. Također je konsultovala veliki broj objavljenih izvora i putopisa, te stručnu literaturu: knjige, radove u časopisima i zbornicima, kao i enciklopedije i rječnike. Donesene podatke prikazala je abecednim redom. Tek kada vidimo kako je, i na osnovu čega, napisana monografija, možemo nešto više kazati o važnosti i doprinosu ove knjige.

Čajniče spada u red starijih bh. gradova. No, za razliku od nekih drugih, osim uzgrednih bilježaka i manjih priloga, o ovom mjestu se malo zna. Posebno se to odnosi na njegov osmanski period. U uvodnom dijelu naglašava da je to srednjovjekovni trg koji je bio poznat po rudnicima željeza. U historijskim izvorima Čajniče se spominje kao *trg, rudnik, kasaba, nahija, kadiluk i vilajet*. Nakon uspostavljanja osmanske vlasti, Čajniče je bilo u maloj skupini gradova koji su pripadali carskom hasu. Nikada nije bilo veće urbano mjesto, te su istraživači pokazivali i manje pažnje u

odnosu na veće gradove. Zato je Aida Mujezin-Čolo odlučila da knjigu posveti Čajniču i nahijama Pribud i Samobor. *Cilj istraživanja bio je urbani, privredni i demografski razvoj Čajniča, ali i razvoj seoskih naselja u nahiji Pribud.* Do novih podataka došla je istraživačkim radom u arhivima.

U prvom poglavlju *Područje Čajniča i okoline u srednjem vijeku* navodi da se srednjovjekovni trg Čajniče prvi put spominje u prvom osmanskom popisnom defteru Bosne iz 1468/69. godine. U to vrijeme Čajniče se navodi kao rudarsko mjesto u kome se vadila željezna ruda. Na ovom prostoru popisano je 190 porodica i pet neoženjenih s 153 seoska naselja i 601 domaćinstvom. Od prvih dana osmanske vlasti bio je carski has Bosanskog, a od 1470. godine Hercegovačkog sandžaka i pripadao Drinskom kadiluku. Već 1499. godine na ovom području bilo je 1.152 domaćinstva i 884 muslimana. Do osjetnog povećanja došlo je usljed stabilizacije nove vlasti i efikasnog funkcionisanja osmanske države. To je vrijeme kada je nahija Pribud pripadala fočanskom kadiluku.

Proces prelaska domaćeg stanovništva na islam do sredine 16. stoljeća bio je slabijeg intenziteta. Tek od

druge polovine 16. stoljeća prelazak na islam bio je masovniji. Novom administrativnom podjelom 1570. godine, nahija Pribud podijeljena je na dvije nove administrativne jedinice: Čajniče i Samobor. U popisu iz 1585. godine u nahiji Pribud navedena su 734 muslimanska domaćinstva i 198 neoženjenih, te 15 nemuslimanskih domaćinstava i kasaba Čajniče.

Na osnovu izvora orijentalne provenijencije u drugom poglavlju *Vojno uređenje nahije Pribud (Samobor)* piše o prisustvu stalnih vojnih redova spahija i mustahfiza. Vrlo precizno i pregledno donosi podatke o broju pripadnika ova dva osmanska vojna roda, te njihovim zapovjednicima. Osnovni zadatak im je bio da čuvaju postojeći red i mir.

Tek u trećem poglavlju *Čajniče, razvoj gradskog naselja*, upoznaje čitaoca o ovom mjestu. U više podnaslova piše o prelasku srednjovjekovnog trga Čajniča u veće naselje – *kasabu*. Od treće decenije 16. stoljeća u Čajniču je bilo šest mahala sa 173 domaćinstva od kojih je 159 bilo muslimanskih i 14 nemuslimanskih. Od 1540. godine grad je pripadao nahiji Sokol, a krajem 16. stoljeća nahiji Kukanj. Na ovom mjestu autorica koriguje dosadašnje podatke u administrativnoj

pripadnosti navedene kasabe. To je vrijeme kada se najveći dio stanovništva bavio kovačkim zanatom. Godine 1570. Čajniče je bilo čaršija sa 123 zanatske radnje, 25 obrta i trgovačkim dućanima.

U gradu su bile četiri mahale: *Mahala nemuslimana*, *Mahala Muhamed-begove džamije*, *Mahala Sinan-begove džamije* i *Mahala muslimana*. Francuski putopisac Filip Difren Kane 1573. godine zabilježio je da je ovo mjesto kasabica s više džamija i karavan-sarajom pokrivenim olovom. Sve stanovništvo bilo je oslobođeno poreza koje su plaćale porodice u ruralnom području.

Razvoju mjesta doprinijeli su vakufi koje su osnivali bogatije i uglednije ličnosti. Među prvima bio je Mehmed-beg po kome se nazivala jedna mahala. O ovoj ličnosti se malo zna. Zabilježeno je da je o svom trošku podigao džamiju i mekteb. No, znatno više se zna o Sinan-begu Boljaniću, rodnom iz sela Boljanići, koje se nalazi na putu Čajniče – Pljevlja. Obavljao je visoke državne dužnosti. Između ostalog bio je na položaju i hercegovačkog sandžak-bega. Imao je brojnu porodicu. U braku je bio sa Šemsom, sestrom velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Imali su

sina i dvije kćeri. Kao vakif podigao je više sakralnih i profanih objekata, ne samo u Čajniču, nego i u drugim mjestima.

Posebno je interesantno četvrto poglavlje *Sakralni i profani objekti*. Pregledni podaci dati su o: džamijama, mesdžidu, musali tekiji, crkvi, mektebima, medresi, hanovima, karavan-saraju i zaviji–tekiji, musafirhani, imaretu i hamamu Prve džamija, podignuta je u Samoboru, rezidenciji srednjovjekovne porodice Kosača. U njegovoj tvrđavi podignuta je džamija, poznata kao džamija sultana Bajezida II. Sljedeća je Mehmed-begova džamija u Čajniču podignuta 1540. godine. Međutim, mr. Aida Mujezin-Čolo je s pravom najveću pažnju posvetila Sinan-begovoj džamiji podignutoj 978. godine po hidžretskom kalendaru, odnosno 1570. godine. U njenom haremu se nalazi turbe Sinan-bega i supruge Šemse, a preko puta je turbe njihove djece. O ovoj džamiji, njenoj veličini, unutrašnjem i vanjskom izgledu, pisao je Evlija Čelebi. Interesantni podaci nalaze se u Sinan-begovoj vakufnami. Između ostalog u vakufnami piše iz kojih sredstava se trebaju finansirati uposlenici džamije.

Posebno je korisno peto poglavlje *Naseljena mjesta u okolini Čajniča*. Abecednim, tematskim i hronološkim navodi 172 ruralna mjesta. Rijetko je ko od autora monografija bh. gradova i njihove okoline tako iscrpno, pregledno i s puno interesantnih podataka prikazao okolna naselja, kao što to uradila autorica ove monografije.

Posljednje poglavlje *Privreda* posvećeno je privrednoj djelatnosti stanovništva. S više podnaslova, u granicama dostupnih izvora piše o zemljoradnji, stočarstvu, pčelarstvu, privrednim objektima (mlinovi, stupe), rudarstvu, zanatstvu i trgovini.

Time zaokružuje pisanje o interesantnom i historijski bogatom gradu i okolini na prostoru istočne Bosne i Hercegovine.

Na kraju donosi spisak *Izvora, Literature*, te *Indeks ličnih imena* i *Indeks geografskih pojmova*. Rijetko je koja knjiga napisana najvećim dijelom na neobjavljenoj osmanskoj arhivskoj građi i donijela toliko novih podataka, ne samo za Čajniče i njegovu okolinu, nego i šire. To je zaista veliki doprinos poznavanju, ne samo urbanih mjesta Bosne i Hercegovine, nego i šire historijske nauke.

Enes Pelidija

Abdulah Polimac i Azra Gadžo Kasumović, *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-1803. godine.*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Edicija: Sidžil, Knjiga I – Sidžil br. 42, 2023, 478. str

U izdanju Gazi Husrev-begove biblioteke, 2023. godine objavljeno je djelo pod nazivom *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-1803. godine* Abdulaha Polimca i Azre Gadžo Kasumović. Oba priređivača uložila su mnogo truda da bi preveli sidžile sarajevskog šerijatskog suda pisane osmanskim jezikom i isti

prilagodili našem jeziku za što je, nedvojbeno, bilo potrebno znanje iz više naučnih disciplina. Pored glavnog sadržaja, odnosno prijevoda različitih dokumenata (strana 11-356), djelo se sastoji od *Riječi izdavača, Uvoda, Rječnika termina* i *Faksimila izvornika*. Sidžili kao sudski protokoli, odnosno sudske knjige koje su

se pod nadzorom i upravom kadije vodile u svakoj sudnici na prostorima Osmanske Države, predstavljaju vrijedna i vjerodostojna povjesna vrela. Činjenica da su lišeni subjektivnih ocjena, kako to autorica navodi u *Uvodu*, omogućava da se na njih može gledati kao na ključne izvore za *pravu historiju*. Prijevod i tumačenje sidžila kojem su vrlo ozbiljno pristupili priređivači, podrazumijevali su njihovo odlično poznavanje administrativnih, vojnih, pravnih i upravnih pojmova, funkcija, dužnosti, službi, hijerarhijskog lanca, zvanja i svega ostalog što je činilo strukturu Osmanske Države. Pri tome, bili su svjesni da je ponekad nemoguće u potpunosti za sve navedeno pronaći ekvivalent u južnoslavenskom jezičkom izrazu, što orijentalistima često otežava prevođenje. Iz tog razloga oni, nerijetko, moraju tragati za približnim prevodilačkim rješenjem, često i podnožnim napomenama u kojim dodatno pojašnjavaju i dopunjuju prijevod da bi čitaocu omogućili kontekstualno razumijevanje na maternjem jeziku. Pored toga, način ophođenja, izraza, opisa, sačinjavanja pojedinih naredbi, molbi, odluka, definisanje situacija i pojava u osman-skim dokumentima, također, diktira iznalaženje leksičkih rješenja koja bi

bila približno jednaka jeziku na koji se sidžili prevode. Time se potvrđuje teza o kompleksnosti prevodilačkog zanata i potrebnoj velikoj umješnosti prevodioca da tekst adekvatno prilagodi poznatim, ustaljenim i prihvaćenim formama u našem jeziku. Preduslov uspješno urađenog posla svakako je široko znanje prevodioca, njegova posvećenost radu, saradnja s kolegama, relevantnim stručnjacima iz date oblasti, a na koncu važnu ulogu ima i intuicija samog prevodioca. Pri tome, posebno dešifriranje imena i prezimena, kao i toponima na osmanskom jeziku iziskuje maksimalnu posvećenost, strpljivost i ustrajnost budući da je osmanski jezik *konsonantski*, što dodatno otežava sam proces prevođenja. Dok su se pojedina imena u južnoslavenskom govornom području različito izgovarala i pisala, na osmanskom jeziku su se pisala identično te ih je zbog toga veoma teško razlikovati, poput imena Mehmed i Muhamed i sl. Također, ne treba zaboraviti da je riječ o jeziku koji je rodoslovno i tipološki mješavina triju različitih jezika, odnosno arapskog, perzijskog i turskog jezika što dodatno usložnjava čitanje sidžila. Istovremeno, u našem jeziku i historiografiji su se uvriježili pojedini nazivi dužnosti, dokumenata i titula

u izvornoj varijanti, poput: *fermana*, *muteselima*, *muhafiza*, *hudžeta* i sl.

Imajući sve navedeno na umu, angažman Azre Gadžo Kasumović kao vrsnog poznavaoca osman-skog-turskog jezika i arhivistike zaslužuje svaku pohvalu. Sidžili koji su bili predmet njene pažnje, sadrže raznovrsnu građu koju sačinjavaju fermani, berati, bujruldije, arzovi, vakufname, razne isprave i drugi dokumenti. Gadžo Kasumović je uložila ogroman trud kako bi dopunila prijevode regesti sidžila br. 42 iz 1217/1802-1803. godine koje je ranije sačinio Abdulah Polimac, također vrstan bosanskohercegovački orijentalista i prevodilac, i tako prerađen i dopunjen materijal u integralnoj formi ponudila naučnoj i široj javnosti na korištenje. Orginalan naziv sidžila br. 42 je *Siğill-i mahfūz-i waqāyi' wa qismat-i 'askariyya dar zamān-i fađīlatlū Hālil Fahmī Afandī ḥađratlārī sana 1217 ġurra-i rabī' al-awwal*, čiji prijevod glasi: *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiul-evvela 1217/1802. godine*. Prema pisanju Osmana Lavića, o navedenom sidžilu se brinuo naib sarajevskog kadije Halila Fehmi-efendije o čijem životu i radu ne postoje detaljni podaci,

osim informacija u ovom sidžilu iz kojih se vidi da je za naiba u sarajevskom sudu postavljen Sejjid Husejin, murasel mule.

Gadžo Kasumović i Polimac su uložili veliki napor da prevedu sidžile, a potom ih dodatno i objasne o čemu svjedoči čak 771 predočena napomena u ovoj knjizi. One u mnogome olakšavaju razumijevanje i analizu dokumenata bez kojih bi interpretacija bila otežana. Pored toga, dodatno su pojašnjeni brojni učestali termini, definisane jedinične mjere, predočeni dodatni opisi za mnoge predmete, oruđe, tkaninu, platno, kože, posude, prostirke, proizvode, vrste jela i slično koji se pominju u osnovnom tekstu. Određene dvojbe i nejasnoće, poteškoće da određeni pomenuti toponim u orginalnom tekstu dovedu u vezu s poznatim kontekstom i drugim historijskim izvorima, autori su naveli u vidu detaljnih napomena. Jedna od njih glasi; "U Ključu, nekada nahiji Sana, postoji danas selo Stražice, a nisam pronašla selo pod nazivom Stranić/Istranić, kako je ovdje ubilježeno osmanskom grafijom". Na drugom mjestu pominje se Dubošica i Gadžo Kasumović pojašnjava da "postoji Duboštica ili Dubošćica kod Vareša" pretpostavljajući da se na to odnosi

pomenuti toponim. Međutim, pominje i mogućnost da je harf L nespretno ubilježen kao D pa bi se u tom slučaju ovaj toponim mogao čitati kao Ljubogošta, čime bi tako bilo pomenuto selo kod Sarajeva.

U kontekstu ove novoobjavljene knjige, važno je pomenuti da danas Gazi Husrev-begova biblioteka čuva 88 svezaka protokola od čega se najveći dio odnosi na sarajevski šerijatski sud. Oni su u biblioteku dostavljeni 1931. godine kao dio vrijedne porodične biblioteke Muhameda Enverija Kadića, našeg historičara i epigrafičara. Ovu vrlo vrijednu historijsku građu do sada su koristili mnogi historičari, orijentalisti i drugi istraživači. Njihovo interesovanje bilo je potaknuto i činjenicom da prijevod i objavljivanje sarajevskih sidžila značajno osvjetljava odnos centralnih osmanskih vlasti prema nižim administrativnim nivoima i donosi vrijedne podatke o društvenom životu u sarajevskom kadiluku. Sidžili oslikavaju vojne, ekonomske, vjerske, kulturne i druge prilike na ovom pograničnom području Osmanske Države. Analiza sadržaja sidžila i hronološka nit koju kroz njih pratimo, omogućavaju stvaranje historijske slike u dužem vremenskom razdoblju na način da rasvjet-

ljavaju, ne samo određeni događaj, već i viševremenske pojave i dugotrajni društveni proces na jednom, lokalnom nivou. Dakako, u kompletiranju cjelokupne slike, pored sidžila, od velike važnosti su i drugi historijski izvori kojim se, između ostalog, posebno bavio Abdulah Polimac. S osmanskog jezika Polimac je u toku svog radnog vijeka preveo na hiljade stranica raznih dokumenata kao što su *Ahkam defteri*, *Ahkami šikajet defteri*, *Mufessal defteri*, *Muhimme defteri*, *Malije defteri*, 12 sidžila sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine XIX stoljeća (sidžili brojevi 40 do 51), kao i mnoge druge, tako ostavivši iza sebe veliki trag u nauci pri čemu njegov rad i opus predstavljaju uzor za savremene znanstvene djelatnike.

Na kraju, s pravom možemo reći da integralni prijevod *Sidžila sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-03. godine* predstavlja veliki naučno-prevodilački poduhvat koji će biti od koristiti istraživačima, ne samo iz polja historije, već i drugih naučnih oblasti. Prijevodom gotovo svih vrsta dokumenata različitog sadržaja (fermana, berata, bujruđlija, vasijet-nama i drugih izvora) koji se nalaze u spomenutom sidžilu, otvorena su vrata za istraživanjem brojnih pitanja,

interpretaciju ili reinterpretaciju historijskih činjenica koje se tiču svih segmenta života u sarajevskom kadiluku i njegovom okruženju. Širok je spektar tema koji nam otkriva prijevod ovog sidžila kao i predočeni komentari i pojašnjenja. Neki njegovi dijelovi otkrivaju nam onu skrivenu, privatnu stranu života građana Sarajeva, a jedna od takvih nalazi se na 90-oj strani čiji prijevod glasi: *Umikulsuma, kći jamaka Muharem-baše, iz Tabak Sulejmanove mahale u gradu Sarajevu, pošto se predstavila sudu pred uvažanim sudskim vijećem, u prisutnosti Salata Muharem-baše, sina hadži Mustafe, iz Terzibašine mahale, njenog rastavljenog muža kome se izdaje ovo pismeno rješenje, dobrovoljno je izjavila sljedeće i ovako obrazložila: "Između mene i moga navedenog muža Muharem-baše nema lijepog življenja, pa sam ja zbog toga zatražila da me pusti i odrekla sam se mehri-muedžela od sedam hiljada akči na koji se on obavezao prilikom vjenčanja da će platiti, kao i izdržavanje za vrijeme ideta/iddet i nužnog izdržavanja. Jedino malodobnu našu kćer Fatimu, rođenu iz našeg braka, Muharem baša će izdržavati iz svoje imovine dok ona ne navrší devet godina. Kada sam ja gore imenovanom ponudila da se pred sudom tako*

rastavimo, on je tu rastavu i prihvatio. Ja sam se potpuno odrekla bilo kakve tužbe kojom bi potraživala nešto od navedenog Muharem-baše, bilo iz kakvog poslovnog odnosa među nama od dana vjenčanja do danas, ili iz bračnog odnosa, osim izdržavanja navedene malodobne naše kćeri Fatime i za nju izdržavanja i odjeće." Pošto je Muharem-baša prihvatio to odricanje, priznao je i odobrio sve što je Umikulsuma navela i istu je pustio iz bračne zajednice. O tome je izdato ovo pismeno rješenje. Dana 2. mjeseca zul-hidž-džeta 1217/26. marta 1803 godine.

Ovaj dio sidžila svjedoči o inicijativi jedne žene i njenom angažmanu da raskine postojeći brak i to dogovorom pred nadležnim sudom. Sarajevski sidžil donosi i druga, brojna važna i zanimljiva saznanja koja nam otkrivaju ljudsku svakodnevicu početkom XIX stoljeća poput sklapanja braka, ostavinskih odredbi, optužnica, punomoći, ali i vrijedne informacije o životu vakufa, cijena- ma različite robe, posebno živežnih namirnica, načinu života siromašnih i nemoćnih članova društva i slično, što predstavlja opravdan razlog da ovo djelo preporučimo, ne samo naučnoj, već i široj javnosti.

Amir Džinić

Adnan Kadrić i Alma Omanović-Veladžić, *Bužim u osmanskim dokumentima: popis stanovništva 1851. godine*. Bužim: BZK “Preporod” Bužim, 2024, 510 str.

Knjiga *Bužim u osmanskim dokumentima: popis stanovništva 1851. godine* monografija je koja jasno pokazuje da je Bosanska krajina sa svim svojim pojedinačnim mjestima, nemjerljivo važno geografsko područje u historiji Bosne i Hercegovine. Svjesni smo da ovom području historičari ne pridaju dovoljno pažnje, ali i da se takva situacija postepeno u posljednjim godinama mijenja. Dokaz tome je i ova monografija koja u mnogome popunjava prazninu, ali i otvara mogućnosti za mnogobrojne druge teme na koje prevedeni popis u njoj ukazuje.

Ogroman rad i trud koji su autori uložili jasno se iščitava na preko 500 stranica monografije. U osnovi monografija je podijeljena na tri dijela: prvi – *Osvrt na Bužim u osmanskim dokumentima*, drugi nosi naslov – *Popis stanovništva Bužima iz 1851. godine* i treći dio koji predstavlja *Prevod popisa stanovništva Bužima 1851. godine*.

Prvo poglavlje na 202 stranice detaljno ukazuje na historiju Bužima, ali i ostalih važnih utvrda u Bosanskoj

krajini od 15. pa sve do 19. stoljeća. Autori kreću od prvih osvajanja utvrde Bužim, ne iznoseći samo do sada poznate podatke o osvajanju utvrde Bužim i o njegovom statusu posebnog sandžaka ili dijela Bosanskog sandžaka. Kadrić i Omanović-Veladžić su vrlo vješto analizirali, a zatim i komparirali navedene podatke s dostupnim izvorima. Tamo gdje je građa dozvoljavala donijeli su nove zaključke, a gdje je ostala neka dilema u potpunosti su je iznijeli. No oni se nisu ograničili samo na Bužim. Na prvim stranicama, pored upoznavanja s osvajanjem utvrde Bužim u 16. stoljeću, doznajemo veoma važne podatke i o osvajanju ostalih utvrda poput Krupe, Stine, Peći i drugih. Pored toga u prvom poglavlju možemo saznati veoma važne informacije o diplomatskoj borbi za prevlast unutar Bužimske tvrđave. Posebno je interesantno da su Austrijanci nudili Mehmed-paši Sokoloviću novac kako bi on isposlovaio da im se vrate utvrde Bužim i Cazin.

Posebnu pažnju autori su posvetili popisima posadnika utvrde Bužim

iz 1586. i 1590. godine, upoznavši nas s njihovim imenima, titulama, ali i visinom plaća. Zatim je analiziran popis utvrde Bužim s početka 17. stoljeća kao i iz godina 1616, 1626. i 1627. godine te je napravljena komparacija s prethodnim popisima u broju, plaćama i vjerskoj pripadnosti posadnika unutar zidina.

U prvom dijelu monografije, također, doznajemo i osnovne podatke o sumarnom popisu finansija iz 1646. godine, ruznamdže defteru iz 1675–78, joklama defteru iz 1683, defterima koji su bili dostupni autorima, a u kojima se navode podaci za Bužim krajem 17. stoljeća kao i hudunami iz 1699. godine. Potrebno je naglasiti da su podatke iz ovih deftera autori analizirali, te prikazali kroz tabele i grafikone. Nakon toga upoznajemo se s Bužimom u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća. Iz mnogobrojnih dokumenata koje su autori koristili doznajemo koji je bio broj posadnika u bužimskoj utvrdi, ali i koja je bila važnost Bužima za očuvanje mira u kamengradsko-bihačkom kadiluku.

Moramo napomenuti da se ovdje ne radi o pukoj statistici, nego da u tekstu doznajemo i konkretna imena posadnika što u mnogome dočarava vrijeme i prostor življenja. Na samom kraju prvog poglavlja napravljena je

tabela zanimanja kojima se bavilo stanovništvo Bužima sredinom 19. stoljeća te broj stoke i poljoprivrednih kultura koje su se uzgajale na tom području. Želja autora da upoznaju čitaoca sa svim do sada poznatim popisima Bužima jasno se uočava u ovom dijelu monografije.

Drugo poglavlje predstavlja analizu i osvrt na popis stanovništva iz 1851. godine za područje Bužima. Ovaj izuzetno važan popis odnosi se na teritorij cijelog Bosanskog ejaleta, ali je, nažalost, samo djelimično preveden i publikovan. Popis je obuhvatio sve muslimansko i nemuslimansko muško stanovništvo, ali je napravljen po kućama te je u njemu navedeno srodstvo ukućana i godine rođenja/starosti kao i lični opis. Ovi podaci su izuzetno važni za mnogobrojna pitanja koja su u našoj historiografiji ostala nepoznata. Na prve 23 stranice drugog poglavlja, autori analiziraju popis stanovnika i detaljno iznose bogatstvo podataka koje ovaj popis nudi. Doznajemo koliko osoba nosi isto prezime, koja je starosna dob stanovnika Bužima i okolnih sela Lubarda, Konjodor, Dobro Selo, Radoč i Čava.

Važno je istaći da monografija sadrži grafikone kroz koje su prezentovani podaci koje ovaj popis pruža

do najsitnijih detalja. Tako saznajemo kakav je fizički izgled stanovnika, koliko su visoki, kakve boje im je brada ili su golobradi poput stanovnika Dobrog Sela i Radoča gdje niti jedan muška osoba nije imala bradu, ali je zato većina njih imala žučkaste brkove.

Kako sami autori naglašavaju originalni popis iz 1851. godine je razdvojio muslimane i nemuslimane, ali su ih oni u monografiji ujedinili, s time da je popis prema mjestima gdje žive muslimani ostao prvi, a nakon toga je prezentovan i popis nemuslimanskih sela Bužima.

Treći dio monografije donosi prijevod popisa stanovništva Bužima iz 1851. godine. Autori su dosljedno i u potpunosti prezentovali popis stanovnika tačno kao što je i napravljen 1851. godine čime su omogućili svim zainteresovanim da samostalno analiziraju i kompariraju podatke, ali i pronađu nekog svog pretka.

Knjiga pored navedenog sadrži i kompletan naučni aparat: *Uvod*, *Rječnik termina*, *Pojašnjenje skraćena*, *Popis izvora i literature* i *Indeks prezimena iz popisa stanovništva 1851. godine*.

Kadrić i Omanović-Veladžić su se zaista potrudili da iznesu mnoštvo podataka, ujedine sve do sada poznate informacije, rasprave, upitne detalje iz historije Bužima i sve to kompariraju i argumentovano prezentuju. Pored toga svi popisi predstavljeni su kroz mnogobrojne tabele i grafikone čime su komplikovani statistički podaci u mnogome pojednostavljeni. Monografija je, također, obogaćena faksimilima originalnih dokumenata čime je i šira javnost dobila mogućnost uvida u iste.

Na kraju, možemo samo pohvaliti ovaj nemjerljivo vrijedan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji koji, ne govori samo o popisu iz 1851. godine nego sažima sve popise i sve podatke koji su do sada poznati i koji se nalaze u T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı u Istanbulu, a imaju bilo kakvu poveznicu s Bužimom. U nadi da će se naći još poneki entuzijasta koji će prevesti i ovako detaljno prikazati popis iz 1851. godine za gradove koji do sada nisu publikovani, ovu monografiju toplo preporučujemo, ne samo naučnoj nego i široj javnosti koja želi doznati nešto više o Bužimu, Krajini, ali i Bosni u osmanskome periodu.

Hana Younis

**Ксения В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*,
Издательство “Индрик”, Москва 2019, 432 ст.
(Ksenia Melčakova, *Bosna i Hercegovina u društveno-političkom životu Rusije 1856-1875.*, Indrik, Moskva, 2019, 432 str.)**

Savremena ruska historiografija posvećena istraživanjima bosansko-hercegovačke prošlosti tokom osman-skog i austrougarskog razdoblja u kontekstu planova i dostignuća balkanske politike Ruskog Carstva upotpunjena je tokom posljednjih godina, zahvaljujući novim naučnim pristupima i saznanjima, s više relevantnih djela koja ukazuju na složenost opštih tokova historije na Balkanu, pojava i procesa, kao i uloge međunarodnih aktera. Sve regionalne historije su doista u značajnoj mjeri i globalne. “Moć, sukob i borba” osnovni su pojmovi politike. Carska Rusija bila je jedna od velikih država s dugom historijom isprepletanih, jakih veza i iznimnog interesa na Balkanu. Svi “krojači” evropskog svijeta davno su spoznali da se bez prisustva i nadmetanja na tom prostoru “status velike evropske sile sačuvati ne može”, da se tu on stiže, dokazuje ili gubi. Balkan je u ruskoj politici tretiran saglasno njenim geopolitičkim koncepcijama. Dugogodišnji ministar vanjskih

poslova Gorčakov (Александр М. Горчаков, 1856.-1882.) formulirao je politički credo Petrograda: “Balkan je zona vitalnih interesa Rusije”. Jedan od akcenata njene politike bio je i na sveslavenstvu i vjerskoj vezi s pravoslavnim narodima. Ruski slavenofili su govorili da su s “hiljadu čvorova (‘тысячью узлов’) povezani sa sudbinom tih naroda”, da su historije “Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Stare Srbije, Kosova Polja i Bugarske” dio ruske historije (“есть часть русской истории”). Cijeli “ruski XIX vijek” prošao je u znaku imperijalnog i slavenofilskog sna o osvajanju Istanbula, moreuza Bosfora i Dardanela, o “južnim, toplim morima” i traženju saveznika na tom zamišljenom putu izrastanja u svjetsku silu. Konkurencija velikih država, uz balkansku etničku i vjersku mozaičnost, kvarila je ipak račune uprošćenim kategorizacijama i kombinacijama. Različite interpretacije uvijek će postojati, ali nužno je da historičari uključuju i detaljnije otkrivaju perspektive “drugih”,

pogotovo moćnih međunarodnih protagonista, njihova rivalstva, motive i zakulisne ciljeve.

Ruska historiografija je pitanje Bosna i Hercegovina dugo tretirala u sklopu razmatranja *Istočnog pitanja*, historičari su se mahom bavili proučavanjima ustanaka i kriza tokom osmanskog perioda na tom prostoru, posebno položaja pravoslavnog stanovništva. U postsovjetskom periodu raspon naučnih tema postao je širi. To potvrđuje i ova knjiga Ksenije Meljčakove. Ona predstavlja djelimično izmijenjeni i dopunjeni tekst njene doktorske disertacije odbranjene 2016. na Moskovskom državnom univerzitetu Lomonosov. Predmet njenog istraživanja su društveno-politički procesi u Bosanskom ejaletu/vilajetu 1856-1875. u kontekstu višedimenzionalne balkanske politike Ruskog Carstva, kao i interakcija zvaničnih institucija u formiranju stajališta Rusije o *“bosanskom pitanju”* od završetka Krimskog rata (1853.-1856.) do početka Velike istočne krize 1875. godine. Gromko je, ne samo u Rusiji, na više strana odjekivalo tada ovo pitanje unutar razrješavanja onog velikog – *Istočnog*. Jedan od rezultata Krimskog rata bilo je širenje mreže ruskih konzulata na Balkanu. Konzuli su bili

mladi ljudi, porijeklom iz plemićkih ili činovničkih porodica, a bavili su se i naučnom djelatnošću. Rusija se u praksi ponašala kao zaštitnica pravoslavnih hrišćana i nastojala je da tu ulogu sprovodi što revnosnije (“zaštita i pokroviteljstvo”). Toga su bili svjesni i diplomatski predstavnici zapadnih zemalja.

Meljčakova je detaljno istražila politiku Rusije u periodu od otvaranja ruskog konzulata u Sarajevu 1856. do početka Hercegovačkog ustanka 1875., koji je prerastao u Veliku istočnu krizu (1875.-1878.). Povratak Rusije u red velesila, kojoj je taj položaj neslavno propao 1856. na Krimu, jedan je od važnih ishoda te krize. Sudbina “osmanske Bosne” ovisila je “от позиций трех империй” (Austro-Ugarske, Osmanskog i Ruskog Carstva). Meljčakova u knjizi koristi termine “Боснийский вилайет”, “Босния” i znatno više “Босния и Герцеговина”, koji je postao zvaničan naziv za ovu osmansku pokrajinu na Berlinskom kongresu 1878. godine. Na osnovu više arhivskih izvora, obimne referentne literature i štampe, predstavljene su aktivnosti ruskih diplomatskih misija u Sarajevu i Mostaru, djelovanje ruskih dobrotvornih organizacija i Svetog sinoda Ruske pravoslavne crkve u pomaganju

pravoslavnom stanovništvu, kao i stvaranje slika u ruskom društvu o tom dijelu Balkana. Knjiga *Bosna i Hercegovina u društveno-političkom životu Rusije (1856.–1875.)* ima pet poglavlja (*Ruski carski konzulati u Bosni i Hercegovini 1856–1875; Bosansko pitanje i rusko društvo 1850–1870; Ruska djelatnost u pružanju pomoći pravoslavnoj crkvi i školstvu u Bosni i Hercegovini 1856–1875; Bosansko pitanje u rusko-srpskim odnosima 1856–1875; Druga perspektiva: ruski planovi za Bosnu i Hercegovinu u kontekstu politike Osmanskog carstva i Habsburške monarhije*). Proučavanje ruske politike kombinirano je s istraživanjem aktivnosti niza organizacija, crkve, štampe i istaknutih pojedinaca iz društvenog života. Autorica je u knjigu uključila i raritetne slike iz foto-albuma Petra Pjatnickog (П. П. Пятницкий, 1832.-1882.). On je 1867. doputovao u Bosanski vilajet i fotografirao, između ostaloga, stanovništvo, sveštenike, vojnike, crkve. Slikovito rečeno, navodi autorica, “Босния и Герцеговина представляли собой в миниатюре всю Османскую империю”.

U Rusiji poznavanje slavenskih, naročito južnoslavenskih prilika, nije bilo rašireno. Njena štampa je svojedobno navodila kao slavenske jezike:

češki, bohemijski, srpski, crnogorski, dalmatinski, horvatski i kroatski. U Rusiji je u drugoj polovini XIX stoljeća došao do izražaja razvoj slavistike. To je u velikoj mjeri bila posljedica pojačanog zanimanja ruske javnosti za položaj južnih i zapadnih Slavena i geopolitičkih ambicija Ruskog Carstva u jugoistočnoj Evropi, gdje je Petrograd želio da igra i na “slavensku kartu”. Nakon Krimskog rata rasla je zainteresiranost ruskog društva i za stanje i zbivanja u Bosanskom vilajetu. Rusija nije u njemu mogla svestranije djelovati, imajući u vidu pozornost i stavove moćnih zapadnih država. Tu su ulogu zato preuzele dobrotvorne organizacije koje su pružale pomoć pravoslavnom stanovništvu. U početku su iza slavenskih odbora stajali i predstavnici slavenofilskog pokreta i ruska vlada. Pojava tih odbora nije bila slučajna. Ruska vlada je na “putu za Konstantinopolj” trebala saveznike u “balkanskim poslovima”. Moskovski slaven-ski odbor formiran je 1858. godine. Njegov rad nije bio ograničen samo na dobrotvorne svrhe. Zadaci su mu bili da animira i detaljnije upozna rusku javnost sa slavenskim pravoslavnim pitanjem na Balkanu i da se više brine o položaju istovjernika. Beč je djelovao u Bosni uz pomoć ka-

toličkih sveštenika i misionara, dok je Petrograd za to koristio slavenske odbore. Pedesete i sedamdesete godine bile su vrijeme kada se rusko društvo počelo više upoznavati sa do tada zagonetnim svijetom najzapadnije osmanske pokrajine. Dominantnu ulogu u tome odigrali su ruski diplomati na Balkanu, čelnici slavenskih odbora i Sveti sinod. Ključne osobe bile su u tome A. F. Giljferding (*Александр Ф. Гильфердинг*), M. F. Raevski (*Михаил Ф. Раевский*), A. D. Bludova (*Антонина Д. Блудова*), N. A. Popov (*Нил А. Попов*) i I. S. Aksakov (*Иван С. Аксаков*). Zahvaljujući radu posebno svojih konzula, i pored nekih njihovih problematičnih prosuđivanja, ovaj vilajet nije bio više za Rusiju *terra incognita*.

Začetke politike “meke moći” Rusije prema njemu uspostavio je, prema nekim tezama, upravo Aleksandar Giljferding, prvi ruski konzul u Sarajevu (1857–1858), gdje je pristigao s “bremenom gotovih ubjeđenja i predrasuda”, sa stavom da je samo pravoslavlje “izvorna slavenska vjera”. Predrasude se temelje i na snažnim emocijama. U duhu slavenofilstva i pan-pravoslavlja, postavio je osnove ruske politike prema ovom vilajetu, približivši ga svojim narativom ruskoj javnosti. Djelovao je posebno

među tamošnjim pravoslavnim stanovništvom, utičući svojim pristupom na snažnije vezivanje za Rusiju i razvoj njegove srpske nacionalne svijesti. Rusija je, prije dolaska Giljferding u Sarajevo, izvještaje o zbivanjima u ovom dijelu Balkana dobijala posredstvom konzulata u Beogradu (1839.) i svog ambasadora u Istanbulu. Giljferding je etnografskim istraživanjima (Босния, Герцеговина и Старая Сербия и Босния в начале 1858 года) ruskoj čitalačkoj javnosti, na svoj polemični način, otvorio i interpretirao tajnoviti svijet Bosne, pokazao određenu kompleksnost i raznolikost šarenila njegove socijalne, nacionalne i vjerske strukture. Njegovi radovi su i danas u Rusiji jedni od glavnih izvora za proučavanje historije i etnografije Bosne i Hercegovine iz sredine XIX stoljeća, važe za “jedino kompleksno etnografsko istraživanje regiona”. Počevši od Giljferdinga, svi ruski konzuli u Bosni i Hercegovini usko su saradivali s ruskim dobrotvornim organizacijama. Slali su im izvještaje o stanju školstva i pravoslavne crkve, učestvovali su u raspodjeli humanitarne pomoći. Sveti Sinod, također, nije bio po strani. Kao jedan od svojih zadataka označio je suprotstavljanje katoličkoj propagandi, kontrolirao je rusku pomoć

pravoslavnim crkvama. Važnu ulogu u slanju pomoći pravoslavnom stanovništvu imao je i Moskovski slaveniski dobrotvorni odbor. Od Rusije i Kneževine Srbije to stanovništvo u Bosanskom vilajetu dobijalo je sredstva za otvaranje škola, za udžbenike, bogoslužne knjige i crkveni inventar. Organizirano je i vjersko školovanje omladine s tog prostora u Beogradu, Petrogradu, Moskvi, Kijevu i Odesi.

Sliku “угнетеног и замученог туркама народа Босни и Герцеговини” stvorena je i nadograđivana u ruskim slavenofilskim krugovima. Ruski diplomatski predstavnici u Sarajevu i Mostaru su minimizirali ili prešućivali činjenice o pozitivnoj reformskoj politici osmanskih vlasti. Jedan od naprednijih namjesnika Topal Šerif Osman-paša, na stranicama ruskih novina i u pismima ruskih konzula pojavljivao se samo kao “progonitelj i davitelj pravoslavlja” (“гонителем и душителем православия”). Nije spominjana ni značajna finansijska pomoć koju je sultan dao za izgradnju pravoslavних crkava i razvoj školstva. Glavni zadatak kako ruskih zvaničnih krugova, piše Meljčakova, “так и ее общественных благотворительных организаций стала забота о православном населении Боснии и

Герцеговини именно оно было основным адресатом всей помощи. Ответственность России за состояние православного мира была не просто прикрытием для воплощения в жизнь внешнеполитической стратегии правительства, а вполне реальной позицией”. Njeni konzuli su ujedno bili i diplomate, distributeri pomoći i veza između srpske vlade, uticajnih ličnosti iz ruskih društvenih krugova i pravoslavних stanovnika Bosanskog vilajeta.

Rusija je šezdesetih godina, vođena svojim dalekosežnim ciljevima, podupirala balkanske pravoslavne narode i formiranje širokog antiosmanskog saveza. Stvoren je složen sistem veza i kontakata. Tajni odbori za “oslobođenje Bosne” i s njima povezani ruski konzuli međusobno su, ustvrđuje Meljčakova, komunicirali pomoću posebnih kodova: “К сожалению, удалось обнаружить ключ лишь к одному из них. Однако есть упоминания о существовании других методов шифровки. В таком зашифрованном письме фраза: «Министерство просвещения обещало поставить 2 ящика книг для библиотеки» на самом деле означала: «Русское правительство обещало поставить 200 ружей

в Боснию”. Autorica je u arhivskim izvorima pronašla ključeve nekih šifri koji su promijenili smisao prepiske između slavenskih odbora i bosanskih pravoslavnih prvaka. U pismima su knjige značile zapravo puške, školska komisija – srpsku vladu (общество словесности – тайный комитет; бумага – порох; библиотека – Босния; белградцы – христиане в Турции; наши люди – турки; корреспондент – агент; попечительство (министерство) финансов – российское правительство; один, два, три (до десяти) – 100, 200, 300; Шабац – Старая Сербия; Крагуевац – Герцеговина; ученики лицея – боснийские беженцы; Неготин – Хорватия; Пожаревац – Славония; Ужице – Далмация). Brojni, ranije objavljeni dokumenti se zato drugačije trebaju čitati. Slavenofili su imali mnogo aktivniju ulogu u Bosanskom vilajetu nego što se do pojave knjige Meljčakove pisalo i znalo.

Rusija se posebno oslanjala na Kneževinu Srbiju. Planovi o zajedničkoj borbi balkanskih pravoslavnih naroda protiv osmanske vlasti u tom vremenu su se pokazali ne-realnim. Previše je bilo iskrslu kontradiktornosti, posebno između Crne Gore i Srbije. Analiza građe iz

srpskih arhiva, ustvrđuje Meljčakova, pokazuje da je Srbija težila prema “самостоятельному решению боснийского вопроса. Босния и Герцеговина воспринимались в Белграде как исконно сербские земли”. Rusko ministarstvo vanjskih poslova je smatralo preuranjenim plan Kneževine Srbije da anektira multikonfesionalni Bosanski vilajet. Srbija je vršila aktivnu protuosmansku propagandu. Njena politika imala je za cilj “взращивание сербской национальной идеи в местном населении”. Većina šifrirane korespondencije srpskih agenata prolazila je u vilajetu kroz ruske konzulate kao diplomatska pošta, što ju je zaklanjalo od kontrole osmanskih vlasti. Ustanak koji je počeo u Hercegovini u ljeto 1875. izazvao je buru u ruskoj javnosti. Širom Rusije prikupljana su sredstva za za pomoć “turskim Slavima” (“турецким славянам”), za borbu “браће по крви и вјери” protiv “вишегодишњег турског зулума”, добровљци су одлазили на устаничка подручја. Štampa je bila glasnogovornik ideja panslavizma. Kriza koja je zahvatila Balkan probudila je nade da će biti riješena prema ruskim težnjama.

Događaji su se razvijali prema drugačijem scenariju. Berlinski kongres, sazvan nakon Rusko-osman-skog rata 1877.-1878., dao je Austro-Ugarskoj pravo na okupaciju Bosanskog vilajeta. Prethodne dvije decenije širokog spektra djelovanja ruskih diplomata u njemu, iako ne uvijek uspješno u svim segmentima,

bile su, ustvrđuje autorica, od velike važnosti za potpunije oblikovanje balkanske politike Petrograda. Razvila su se određena saznanja o tom prostoru, njegovim karakteristikama i značaju u evropskim okvirima, što je imalo odjeka i u daljoj ruskoj politici prema Bosni i Hercegovini.

Safet Bandžović

Лидия Ю. Пахомова, Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908). Издательство “Индрик”, Москва 2021, 288 ст.

(Lidia Pahomova, Balkanski lakmus. Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i ruska diplomatija (1878-1908), Indrik, Moskva, 2021, 288 str.)

Dramatični tokovi historije “dugog XIX vijeka” na Balkanu ne mogu se svestranije sagledavati odvojeni od šireg evropskog okvira, geopolitičkog poretka, upliva i višedimenzionalnih posljedica interesnih logika velikih država, posebno Austro-Ugarske i Rusije. Svi važniji procesi u XIX stoljeću na Balkanu nastajali su uz asistenciju strane diplomatije. U drugoj polovini tog stoljeća podudarali su se,

kako navodi Lidija Pahomova, ciljevi ruskog ministarstva vanjskih poslova i pravoslavnih balkanskih naroda: “Россия помогала им исходя из своих интересов: для ее политики на Балканах религия играла ведущую роль”. Ruske diplomate su “были инструментом, используя который, христиане добивались прав, постоянно подавая обращения и жалобы”. Međunarodni

aranžmani na tom prostoru u XIX i XX stoljeću bili su, po pravilu, često se navodi u literaturi, plod sporazuma velikih sila ili su sklapani pod njihovim uticajem. Balkan (“Ящик Пандоры”) i nakon Berlinskog kongresa 1878, ostao je prostor suprotstavljenih vizija velesila, kompenzacija, zakulisnih pregovora i nagodbi koji su, kao i procesi dugog trajanja i događaji koji su ih pratili, imajući u vidu obimnu historiografsku produkciju u više zemalja, ostali otvoreni i izazovni predmet naučne pozornosti i multiperspektivne interpretacije. Knjiga Pahomove koja predstavlja u osnovi njenu doktorsku disertaciju *Боснийский вопрос в российской внешней политике в 1878–1908 годах*, odbranjenu 2010. na Moskovskom državnom univerzitetu Lomonosov, to svakako sadržajno potvrđuje.

Visoka politika u koju spada i diplomatija, zbog povjerljive naravi, uvijek ostaje za naučnike kritičkog usmjerenja otvoreno istraživačko polje. Evropska stabilnost nije bila upitna sve dotle dok su Austro-Ugarska i Rusija imale međusobno dobre odnose. Ruski predstavnici su na Berlinskom kongresu 1878. ustvrđivali da je austrougarski ulazak u Bosnu

i Hercegovinu, na osnovu dobijenog mandata, zapravo bila okupacija “без определения срока”, dok su svi predstavnici evropskih država smatrali da je ona značila upravo aneksiju. Jedna je okolnost donekle umirivala ruske diplomate: okupacija BiH je otkrila velike praznine u sistemu dualizma Austro-Ugarske. Rusko ministarstvo vanjskih poslova predviđalo je da će porast slavenskog stanovništva u toj državi postati “uzrok slabosti u slučaju rata s nama”. Njeno slabljenje “iznutra” odgovaralo je zamislima Rusije. Njene diplomatske misije u Austro-Ugarskoj radile su na prikupljanju informacija o položaju Slavena i drugih etničkih manjina u toj državi. U Petrogradu je, također, bilo procijenjeno i da će Austro-Ugarska “biti vezana za Jadran, daleko od Crnog mora”, koje je za Rusiju bilo od vitalnog značaja. Ruski ambasador u Beču Kapnist (Петр А. Капнист), pisao je 1897. da je Beč *bosansko pitanje* tretirao kao svojevrsni “akmus” (“лакмусовая бумажка”), “mjerilo” svojih odnosa s Rusijom. Ovaj izraz iskusnog diplomate učinio se Pahomovoj dovoljno ilustrativnim, pa ga je stavila u naslov knjige, napisane na osnovu raznolikih arhivskih izvora i obimne literature.

Autorica je težila da pokaže povezanost unutrašnjih prilika u Bosni i Hercegovini i odlučivanja o njenoj sudbini na evropskom nivou, prije svega kroz prizmu odnosa Rusije i Austro-Ugarske. Rusija je 1878. imala jednu od glavnih uloga u “predaji” Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj. Politički kurs u balkanskoj politici Petrograda prema *bosanskom pitanju* temeljio se na dubinskoj analizi. Događaje 1878–1908. Pahomova je promatrala i kroz prizmu percepcije ruskih diplomata, njihovih dometa i ograničenja. Rusko ministarstvo vanjskih poslova pratilo je i procjenjivalo austrougarsku modernizacijsku politiku u Bosni i Hercegovini. Etnografski radovi Rovinskog (Павел А. Ровинский) i Haruzina (Алексей Н. Харузин) omogućili su detaljnije analize promjena u životu naroda u BiH. Haruzin je 1901. ukazivao da historičare u BiH čeka “обильная жатва”.

Knjiga *Balkanski lakmus: austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i ruska diplomatija (1878.–1908.)* sastoji se od pet poglavlja: *Do Berlinskog kongresa; Početna faza austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini; Aktivna integracijska politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini (1880-e – sredina 1890-ih); Transformacija režima*

upravljanja u Bosni i Hercegovini (sredina 1890-ih – početak 1900-ih); Bosna i Hercegovina – dio Habsburške Monarhije (1908.–1914.). Autorica se fokusirala na aktivnosti ruskih konzula u Sarajevu i rad ruskih diplomata u periodu između dvije krize – Velike istočne i aneksione. Berlinski kongres, održan nakon Rusko-osmanskog rata 1877–1878. godine koji je znatno iscrpio Rusiju, stavio je Bosnu i Hercegovinu pod kontrolu Austro-Ugarske, ostavljajući sultana do aneksije 1908. kao suverena (“правовая аномалия”). Rusko ministarstvo rata imalo je prethodno spreman plan kako da onemogući okupaciju BiH, ali on nije realiziran (“дипломаты на Берлинском конгрессе и новые южнославянские государства не могли допустить еще одну военную кампанию”). Odluke ruskog ministarstva vanjskih poslova bazirale su se na analizi stanja u tom dijelu Balkana. Centar za prikupljanje informacija bio je konzulat u Sarajevu, pa je u knjizi posvećena posebna pažnja njegovom funkcioniranju, teškoćama, uslovima i okolnostima rada, pod stalnom pozornošću austrougarskih vlasti. Nadzor nad aktivnostima ruskih diplomata vršili su brojni vladini agenti. Njihovi izvještaji, sastavljeni za

generalnog namjesnika BiH, sačuvani su u Arhivu Bosne i Hercegovine. O svakom koraku ruskih diplomatskih predstavnika i drugih ruskih državljana u posjeti Bosni i Hercegovini, informirana je i vlada u Beču. Balkanski Slaveni pod ruskim protektoratom, govorile su 1884. austro-ugarske diplomate, mogu prerezati naše “žile kucavice”.

Carska Rusija, važan geostrateški faktor u svjetskim odnosima, bila je prvobitno nakon 1878. zagovornica održanja *status quo* stanja na Balkanu i tretiranja Bosne i Hercegovine kao, opšteevropskog pitanja, objekta u politici velesila. Čim se opet, s daljim balkanskim previranjima, reaktualiziralo *bosansko pitanje* koje nije bilo potpuno zatvoreno u Berlinu 1878. godine, ruski diplomati osvrtni su se na izvještaje svojih prethodnika iz osmanskog perioda. To je omogućilo zauzimanje promišljenog, obazrivog stava o tom “pitanju” i uveliko spasilo Rusiju od ozbiljnih međunarodnih sukoba u nekoliko narednih decenija. Ustanak u Hercegovini 1882. protiv austrougarske uprave pratila je neutralna pozicija Ministarstvo vanjskih poslova Rusije, bez obzira na akcije i inicijative često radikalnih slavenofilskih udruženja.

Rusiju je u habsburškoj BiH prvo predstavljao konzul Ladiženski (Николай Н. Ладъженский, 1879–1880.). U daljem radu ovog ruskog predstavništva jasno se razlikuju dvije etape vezane uz imena Bakunjina (Модест М. Бакунин, 1880–1893.) i Igelstrema (Густав В. Игельстрём, 1893–1914.). Prvi je tamo radio 13, a drugi 21 godinu. Bakunjin je, sjećajući se svoje konzulske službe iz osmanskog doba, u tako burnom vremenu kao što je bila Velika istočna kriza, pokušao nastaviti djelovati istim metodama kao i tada – blisko komunicirati s lokalnim stanovništvom i ostati neovisan od lokalnih vlasti. Svoj položaj je ovako okarakterizirao: “Izuzetno težak, delikatan i problematičan položaj ruskog konzula u Sarajevu među neprijateljski raspoloženim i sumnjičavim Austrijancima”. Igelstrem se, prilagođavajući rad novoj stvarnosti, usredotočio na praćenje situacije bez pokušaja uplitanja u upravu Bosne i Hercegovine. Imao je instrukcije da se “ne miješa u poslove unutrašnje uprave, da obavijestava carsko veleposlanstvo o svim naredbama i mjerama austrougarske vlade koje su od opšte važnosti za zemlju, te naznačiti ujedno šta [...] korisne ili štetne posljedice reformi mogu imati za stanovnike

pokrajina”. U isto vrijeme, konzul je imao nove teme za praćenje i ekspertize, poput epidemiološke situacije koja je ukazivala na uključenost stanovnika Austro-Ugarske i Rusije u migracijske procese. Ipak, zadržana je prethodna, iz osmanskog perioda, glavna funkcija konzula – briga za pravoslavno stanovništvo (“В 1880-х гг. они называли православных жителей то православными, то сербами, с 1890-х гг. — все чаще сербами”). Uz pomoć ruskih diplomata ono je 1905. uspjelo ostvariti crkvenu i školsku autonomiju (“В борьбе за права четче проступали контуры национального самосознания, шло формирование сербской нации”). Zato se može govoriti i o posebnoj ulozi ruskog Ministarstva vanjskih poslova u tom složenom procesu (“Великая православная держава поддерживала своих единоверцев и иногда направляла их”). Ta podrška ovisila je prvenstveno o položaju Rusije na međunarnoj sceni. Aktivnosti ruskih diplomata su zato važni dio političke historije Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu, kao i Balkana u cjelini.

Realističke teorije pretpostavljaju da države nemaju stalne prijatelje nego trajne interese. Sve se, kazuju

iskustva, temelji na odnosu snaga i moći među državama. Osnov međunarodne politike, česta su podsjećanja, ostao je isti još od vremena Tukidida koji je ustvrdio da jaki rade šta hoće, a slabi ono što moraju. “Oružje za ratove se mijenja”, ali su suštinski ciljevi doista zasnovani na trajnim strateškim vrijednostima i nikada se ne mijenjaju. Rusija, koja je nakon Berlinskog kongresa nezadovoljna njegovim odlukama i daljim razvojem prilika “otišla” s Balkana, “vratila” se ovom regionu nakon neuspješnog rata s Japanom 1905. godine. Ruski političari su upozoravali da je iza njega i posljedica revolucionarnih previranja, ovoj velikoj državi bilo nužno najmanje “двадцать спокойных лет” da se oporavi.

Transformacija ruske politike u posljednjoj trećini XIX – i početkom XX stoljeća bila je povezana s promjenama političkih blokova i saveza. Balkan je od 1903. do Prvog svjetskog rata 1914. bio u fokusu diplomatije (“epicentar rivalstva velikih sila na početku dvadesetog stoljeća”). Petrograd je nastojao da *bosansko pitanje* iskoristi kao sredstvo u rusko-austrougarskim pregovorima. Bila mu je jasna neminovnost uključenja Bosne i Hercegovine u sastav Austro-Ugarske, ali su pritom postojali i vlastite

imperijalne težnje Rusije koje je uporno pokušavala da ostvari. Početkom XX stoljeća rusko Ministarstvo vanjskih poslova, s druge strane, još se zanosilo mislima da Istanbul pretvori u “neutraliziran i slobodan grad”, s “ruskim topovima na Bosforu”. Petrograd je pokušao ispregovarati kompenzaciju s Bečom kako bi održao ravnotežu snaga na Balkanu između ove dvije države. Ruski ministar vanjskih poslova Izvoljski (Александр П. Извольский) je austrougarskom kolegi Erentalu (Alois Lexa von Aehrenthal) u septembru 1908. u *Buhlau* ponudio “fer dogovor”: Bosna i Hercegovina za moreuze. Radilo se o pravu slobodnog prolaza ruskih vojnih brodova kroz crnomorske moreuze u zamjenu za pristanak Rusije na austrougarsku aneksiju BiH. Rusku politiku je Izvoljski karakterizirao kao politiku “zdravog egoizma”. Car Nikolaj II je bio zadovoljan dogovorom: “Ovo bi bilo rješenje za staro pitanje. Pamtiću 8. septembar 1908. godine”. Držao se principa da Rusija mora pojačati prisutstvo na Bliskom, Srednjem i Dalekom Istoku i da je još car Nikolaj I bio u pravu kada je rekao da “gdje ruska noga stane, ne treba odatle ići” (“где стоит русская нога, оттуда уходить нельзя”).

Austro-Ugarska je izvršila aneksiju BiH, ali saglasnost za slobodne prolaze svojih brodova kroz osmanske moreuze Rusija nije dobila od drugih velikih država. Tokom turbulentne aneksione krize, kojoj je prethodio niz dramatičnih događaja, ultimatumima i političkih potresa (mladoturska revolucija i dr.) na širem prostoru, Rusija, bez obzira što je isticala da aneksija znači narušavanje *status quo* na Balkanu, nije bila u mogućnosti da, pred prijetećim stavovima Njemačke, zaoštava odnose s Austro-Ugarskom. Bila je oslabljena, što su znali i njeni evropski rivali, porazom u ratu s Japanom (1904–1905), izbijanjem revolucije 1905. i prijetećim društvenim previranjima. Pred nju je bio u pogledu aneksije BiH, postavljen izbor između mirnog rješenja tog pitanja i austrougarskog napada na Srbiju. Za smirivanje napetosti presudan je bio stav Njemačke koja je odlučno podržala Austro-Ugarsku. Teška kriza 1908–1909. se, uz učešće više aktera, okončala porazom ruske diplomatije. Kriza je pokazala očitu slabost Rusije i raspršila njene nerealne nade u ravnopravno partnerstvo s Austro-Ugarskom na Balkanu. Uz sve udare i prijetnje kojima je bila izložena, nastojala je ipak da ostane

unutar kruga velesila, kao nezaobilazan politički faktor na Balkanu i da sačeka nego “pogodnije” vrijeme za realizaciju svojih ambicija.

Unutar ruskih historiografskih krugova u kojima se iskazuje multiperspektivni pristup u proučavanju balkanske tematike i njenih sastavnih, reljefnih dionica s kraja XIX i početka XX stoljeća u širim razmjerama, Bosna i Hercegovina, pokazuje i knjiga Pahomove, zauzima značaj-

no mjesto. Ova zemlja smatraju neki ruski naučnici, ima historijski status “bureta baruta Evrope” (“пороховой погреб Европы”). Analizirajući njenu prošlost iz više uglova, pa i kroz prizmu tradicionalnog uticaja međunarodnog faktora, moguće je, prema, ne samo njihovom sudu, identificirati izvore mnogih problema koji je i danas opterećuju.

Safet Bandžović

OSVRT

Adis Zilić

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
 Fakultet humanističkih nauka
 Mostar, Bosna i Hercegovina
 adis.zilic@unmo.ba

Errare humanum est
**Diskusija povodom osvrta kategoriziranog
 kao izvorni naučni rad***

Sažetak: Cilj članka je ukazati na motivaciju pisanja opširnog osvrta na knjigu o Vlatkovićima. Ovaj tekst je u formi diskusije, inicirane prethodno od strane autora osvrta, objavljenog 2023. godine u časopisu *Historijska traganja*. Budući da je osvrt na literaturu prezentiran na veoma neuobičajen način, a potom i kategoriziran kao izvorni naučni rad u stručnom časopisu, objavljivanje istog privuklo je pažnju iz dva ugla posmatranja.

Ključne riječi: osvrt, knjiga, literatura, kolegijalnost, diskusija, naučni rad, metodologija.

Abstract: The aim of the article is to indicate the motivation for writing a comprehensive review of the book about the Vlatković noble family. This text is in the form of a discussion, previously initiated by the author of the review, published in 2023 in the journal *Historijska traganja*. Since the literature review was presented in a very unusual way, and then categorized as an original scientific paper in a professional journal, its publication attracted attention from two points of view.

Keywords: review, book, literature, collegiality, discussion, scientific paper, methodology.

*“Budući da je ovogodišnji 23. broj institutskog časopisa *Historijska traganja* tematski broj, ovaj osvrt koji se tiče članka objavljenog u prethodnom broju navedenog časopisa, uvažavajući pravo svakog autora na pisanu reakciju, objavljujemo na ovom mjestu.” (napomena gl. i odg. urednika)

Uvod

Knjiga *Radivojevići – Vlatkovići, vlastela humske zemlje i Krajine* (dalje: Knjiga) izašla je krajem 2021. godine iz štampe, u izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu.¹ Nakon otprilike pola godine printani tiraž je rasprodan i ostala je dostupna samo u elektronskoj formi. Primarno iz tog razloga sam, kao autor, namjeravao u skorije vrijeme prirediti drugo dopunjeno izdanje. Dopune su potrebne jer se, u međuvremenu, pojavila dodatna literatura u vezi s temom.

Svaka knjiga ili kraće studije koje donose nove spoznaje, obogaćuju ljudsko znanje i pomjeraju granice poznatog, kao takve istovremeno podliježu kritici. To je normalno i uobičajeno u naučnom svijetu. Kritika može biti pozitivna, pohvalna, a može biti i negativna. Knjiga je predstavljena na stranicama *Historijskih traganja* u tri navrata u kratkom roku. Prva dva prikaza su iz 2022. godine na engleskom i bosanskom jeziku, autora dr. Enesa Dedića i MA Amine Abaspahić.² Neobično je da se o istoj knjizi pišu dvije recenzije na stranicama istog broja časopisa, što vrijedi zabilježiti. U oba slučaja naglašeni su značaj izdanja i doprinosi historiografiji.

Sljedeće, 2023. godine, objavljen je, opet u istom časopisu, širok osvrt na Knjigu. Tako smo ga kategorizirali, budući da obimom od 49 stranica teksta znatno prevazilazi formu prikaza.³ S obzirom na to da je zauzeo značajan prostor u stručnom časopisu, mogao je biti i zasebna publikacija ili neka vrsta knjige na Knjigu. Autor osvrta dr. Esad Kurtović je

¹ Adis Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine* (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Historijske monografije, knj. 22), 2021.

² Enes Dedić, prikaz knjige: “Adis Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići: vlastela Humske zemlje i Krajine* [Radivojevićs – Vlatkovićs: *Noblemen of Hum and Krajina*], Sarajevo: University of Sarajevo – Institute of History, 2021, 468 p.”, *Historijska traganja*, br. 21 (2022): 240-246 [na engleskom jeziku]. Amina Abaspahić, prikaz knjige: “Adis Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 468 str.”, *Historijska traganja*, br. 21 (2022): 253-257.

³ Esad Kurtović, “Iz historije Radivojevića – Vlatkovića”, *Historijska traganja*, br. 22 (2023): 11-60.

naglasio da je, prema njegovom proračunu, analizirao na osnovu sopstvenog znanja i afiniteta 15% od ukupnog fonda stranica Knjige.⁴

Osvrt na 49 stranica nije normalan niti uobičajen format za takvu vrstu teksta. Ako se uzme u obzir da standardni prikaz knjige iznosi do četiri stranice, očito se stariji kolega značajnije posvetio Knjizi, s više od 12 puta obimnijim tekstom. Preciznije matematički izraženo, to je 12,25 puta više. Njegov pristup opozitan je u odnosu na prethodne, s naglašenom namjerom isticanja grešaka autora Knjige i popratnim opširnim elaboracijama. Stariji kolega nije se prethodno u toj mjeri posvetio bilo kojem drugom izdanju tokom svoje naučne karijere, što, također, treba zabilježiti. Primjetna je njegova visoka motivacija, s konkretnim razlozima u pozadini.

Imponuje mi kao autoru što je Knjiga privukla toliku pažnju i što se od objavljivanja redovno komentarisala na stranicama časopisa *Historijska traganja*. S obzirom na to da je koncept novog broja časopisa (23/2024) strogo tematskog karaktera, nova urednica predložila je da se ovaj članak objavi u sljedećem broju (24/2025). Nisam želio čekati dodatnu godinu na reakciju zbog čega se objavljuje u *Prilozima*, drugom časopisu Instituta za historiju. Uzimajući u obzir specifičan naslov i namijenjene adrese kojima se obraćam, koncipiran je u dva dijela: a) samome sebi i starijem kolegi, b) urednici i redakciji časopisa *Historijska traganja* br. 22. Prvi dio je obimniji i iznosi skoro dvije trećine od ukupnog teksta, računajući uvod, zaključak i spisak literature. Drugi je znatno kraći, gdje se skreće pažnja uredništvu navedenog broja *Historijskih traganja* na propuste oko kategorizacije osvrta na Knjigu.

Samome sebi i starijem kolegi

Primjedbe iznesene u osvrtu starijeg kolege su osnovane, treba ih razmotriti i većim dijelom uvažiti. Suštinski bitne odnose se na vazalstvo Radivojevića prema hercegu Hrvoju 1407. godine i prema Sandalju Hraniću na prelasku iz 1413. u 1414. godinu, te na pitanjima iz domena

⁴Isto, 54.

genealogije.⁵ Neke od tih grešaka uvidio sam nakon što je Knjiga izašla iz štampe. Kako god, otklonjene su brzom intervencijom starijeg kolege.

Radi se ponekad i o perifernim stvarima poput cijene pojedinih proizvoda, naziva lokaliteta ili preciznije identifikacije pojedinih ličnosti.⁶ Stariji kolega također je mjestimično dopunjavao podatke, izlazeći time van okvira osvrta.⁷ Knjiga mu je poslužila za dodatno preispitivanje nekih detalja i na nekim mjestima nadogradnju spoznaja s prezentiranim novim podacima. Stječe se opći dojam kako je takvim pristupom, pogledom s visoka i samohvaleći se, želio demonstrirati svoje vještine i sopstvenu poziciju u obradi sličnih tema. Knjigu je analizirao na drugačiji način u odnosu na njegove ocjene drugih izdanja, ne samo obimom nego i sadržajem teksta. Nastojat ću kroz diskusiju pregledno i sažeto prezentirati motive za takav postupak.

Rukopis magistarskog rada odbranjenog 2012. godine pripremao sam tokom 2020. i 2021. godine za štampu. Očekivalo se među kolegama, stručnjacima iz uže naučne oblasti historije srednjeg vijeka, da će se tekst pojaviti ukoričen u vidu monografije tokom 2021. godine. Nije uobičajeno, niti očekivano, da se dvojica autora istovremeno bave istom temom. To se desilo u pogledu manjeg dijela genealogije potomaka vlastelina Jurja Radivojevića, objavljenog u vidu studije,⁸ gdje se tema djelimično preklapila s mojom. Takav postupak autora studije dr. Esada Kurtovića čudi, tim više što je bio predsjednik Komisije za odbranu mog magistarskog rada. Iz tog razloga bio sam zatečen studijom *Prilozi prosopografiji*. Kolega mi je, znajući da sam u finalnoj fazi pripreme monografije o Vlatkovićima, ustupio na uvid svoj rukopis prije nego što je objavljen, na čemu sam se kurtoazno zahvalio.⁹

⁵ Isto, 15-19, 47-53.

⁶ Isto, 13-15, 19-22, 35-36, 42.

⁷ Isto, 27-29, 32-34.

⁸ Esad Kurtović, "Prilozi prosopografiji Radivojevića – Jurjevića – Pavlovića – Petrovića", *Spomenica akademiku Đuri Tošiću* (Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske, Spomenica, knj. XV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 48), 2021: 97-121.

⁹ Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići*, 18, nap. 28.

Postavlja se pitanje kakav je to poriv, zašto bi neko istovremeno istraživao istu temu, makar u jednom njenom manjem segmentu. Studijom je, reklo bi se, želio lično ispraviti neke svoje ranije greške. Pokušao sam na taj način opravdati njegov postupak. Međutim, osnovni tekst u *Prilozima prosopografiji* nisu pratile odgovarajuće reference. Neupućenost u literaturu općenito se toleriše i oprašta, ne i svjesno izostavljanje bibliografskih jedinica.¹⁰ Pojavu sam prešutio. Ignorisao sam nekorektnosti oko izostanka citata i paralelnog pisanja na istu temu, štiteći pasivnim stavom autoritet starijeg kolege. Reakcije u takvim slučajevima znaju biti različite i nisu uvijek staložene.

Podsjetit ću, primjera radi, na sličan, malo kompliciraniji slučaj, koji se odnosio na istraživanje bosansko-mletačkih odnosa. Osoba zadužena projektom Društveni cilj XIII/2 da sintetizira i uobliči međudržavne relacije Bosne i Venecije bio je akademik Marko Šunjić.¹¹ Istraživanja akademika Šunjića prepoznatljiva su u tom pogledu iz njegove biografije i bibliografije.¹² U trenutku prijave teme njegov kolega Bogumil Hrabak već je uradio veću studiju na sličnu temu. Kasnije, dok je Šunjić pripremao svoju sintezu za štampu, Hrabakova studija je objavljena.¹³ Zbog toga su se među dvojicom istraživača iste teme, Šunjićem i Hrabakom, pojavile tenzije.¹⁴

¹⁰ Izbjegavanjem citiranja, autoru studije dostupnih i poznatih rukopisa i bibliografskih jedinica, prezentiran je privid o novim otkrićima u genealogiji Radivojevića. Kurtović, "Prilozi prosopografiji", 97-99, 109-110, 119-120. Up. ranija dostignuća: Adis Zilić, "Humška vlastela Radivojevići – Jurjevići – Vlatkovići i njihovo doba" (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2012), 39-40, 51-53, 59-60, 136. Adis Zilić, "Milica kći Tvrtka Borovinića: njeni brakovi, nasljedstvo i rodbinske veze", *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije*, knj. 8 (2020): 59-81.

¹¹ Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, (Sarajevo: HKD Napredak, 1996).

¹² Elmedina Kapidžija, "Biografija akademika Marka Šunjića", *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927 – 1998)*, (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu), 2010: 13-16. Esad Kurtović, "Bibliografija radova akademika Marka Šunjića", *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927 – 1998)*, (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu), 2010: 25-33.

¹³ Bogumil Hrabak, "Venecija i Bosanska država", *Istraživanja*, 12 (1989): 407-505. Rad objavljen i u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. III (Beograd: Arhivar, 2004), 7-116.

¹⁴ Up. komentare oba autora u uvodnim bilješkama: Šunjić, *Bosna i Venecija*, 7-8, 17, nap. 1. Hrabakov odgovor na Šunjićev komentar zastupljen je u preštampanom izdanju iz 2004. godine: Hrabak, "Venecija i Bosanska država", 8-11.

Stariji kolega jasno je istakao da njegov osvrt ne predstavlja konačan sud o Knjizi, izrazivši se načelno pozitivno o tom izdanju. Dobro je primijetio uobičajenu pojavu *neravnina*, kako ih naziva, u opširnijim tekstovima poput zaokruženih monografija. Svoj prilog u potpunosti je posvetio *neravninama* u Knjizi.¹⁵ Zaista se neispeglane neravnine mogu pronaći, gdje god se malo više zagrebe ispod površine. Zastupljene su i u historiografskim obradama drugih velikaških rodova i njihovih predstavnika ili bilo koje druge teme jer naprosto, ljudi smo, a ljudi su skloni grijehu. Nismo valjda umislili kako pišemo i objavljujemo svete tekste? U tom slučaju stavili bi se na pijedestal koji nam ne pripada.

Osim u literaturi, propusti i greške u ispisima mogu se pronaći i u edicijama izvora, pogotovo kada se građa objavljuje selektivno, tematski. Takvim pristupom neminovno se dešava ispuštanje dijela dokumentacije vezane za temu. Budući istraživači koji će se služiti tim edicijama kreću s polazišta da je priređivač građe obuhvatio sve potrebno unutar tematskog okvira dok, po pravilu, ne bude tako. Zato je izvornu građu najsigurnije objavljivati kompletnu, hronološkim redoslijedom onako kako je nastajala i ostala zapisana u arhivskim knjigama. U svakom slučaju, umjesto naglašavanja propuštenog, priređivačima izvorne građe treba čestitati na uloženom trudu, kao i na olakšavanju potrage za izvornim podacima jer su postali dostupniji samim činom objavljivanja.

Iako su greške redovna i normalna pojava, uobičajeno je među kolegama da se prilikom predstavljanja novih izdanja iz historiografske produkcije istaknu pozitivni pomaci i doprinosi historiografiji. Tako sam postupio pišući prikaze monografija o Sandalju Hraniću ili o Vlasi-
ma Bobanima.¹⁶ Nakon proteklog perioda dužeg od decenije predstavio bih opet na sličan način obje knjige. Čak, smatram da je, s vremenskim

¹⁵ Kurtović, "Iz historije", 11-12, 54.

¹⁶ Adis Zilić, Prikaz knjige: "Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009" *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 5 (2010): 121-124. Adis Zilić, Prikaz knjige: "Esad Kurtović, *Vlasi Bobani*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo, 2012" *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 8 (2013): 49-52.

razmakom, njihov autor značajno napredovao u stručnom smislu. Iako sam, u međuvremenu, stekao detaljniji uvid u izvornu građu, ne bih s distance upućivao kritike zbog neiskorištenih arhivskih podataka. S druge strane ponuđen je potpuno drugačiji pristup. Osvrt na Knjigu obima od skoro 50 stranica teksta sadrži upravo suprotno, izuzev suhoparne i više usputne konstatacije da je ista doprinos historiografiji. Može li se takav postupak zaista nazvati kolegijalnim?

Rijetko se dešava da starije kolege pohvale mlađe, što ćemo uzeti u obzir. Moj stariji kolega naveo je kako će Knjiga biti nužno polazište za buduća istraživanja, no iz njegove opširne elaboracije nije vidljivo gotovo ništa pozitivno. Ističu se naglašeni propusti na koje je izrazito fokusiran, kroz tekst se konstantno provlači negativan, zajedljiv ton. Stječe se opći dojam da ga je autor pisao pod nabojem emocija. Nije smogao snage zadržati neutralan stav, a red bi bio da je primijetio bar nešto pozitivno. Recimo, lijepu boju i dizajn naslovne korice što povezujem s pokušajem rekonstrukcije grba Vlatkovića. No kako je stariji kolega naglasio da je njegov osvrt na Knjigu nastao tek nakon prvog čitanja,¹⁷ za očekivati je da će u drugom čitanju, smirenijim pristupom, uspjeti primijetiti i neke njene pozitivne domete. Bit će da su zastupljeni na 85% preostalih stranica kojih se nije dotakao, kada već na onih 15% nije primijetio ništa za pohvaliti.

Takvim pristupom kreirana je izvitoperena slika o Knjizi. Sve detalje oko eventualnih propusta njenog autora, tipa čitanja dokumenata, interpretacije i sl., kolega je mogao uredno i diskretno prenijeti, ukoliko je postojala dobra namjera. To bi bio pravi primjer kolegijalnog pristupa, ujedno i pedagoškog djelovanja unutar šireg stručnog kružoka. Polazim od toga da je znao za moju namjeru pripreme drugog, dopunjenog izdanja, jer sam o tome već razgovarao s više drugih kolega.

Moguće da se našao uvrijeđenim što sam usputno, u kontekstu obrade zadane teme, ispravio neke njegove sitne greške. To mi nije bila primarna namjera, kao što je on čitavu studiju posvetio Knjizi. Pretpostavka

¹⁷ Kurtović, "Iz historije", 54-55.

za takvo kreirano mišljenje s moje strane je što, posebno, spominje te ispravke u svom osvrtu.¹⁸ Ako su ego i povrijeđena sujeta osnovna motivacija za javnu i prenaplašenu kritiku Knjige, mogu donekle shvatiti takav postupak. Međutim, evidentno postoje i drugi, ozbiljniji razlozi, koji se ne mogu opravdati, o čemu ćemo u osnovnim konturama na stranicama koje slijede.

Iako mi stariji kolega izazivački baca rukavicu u lice, ne bih u suštini reagovao na ovaj način, nego bih eventualne korekcije unio u drugo izdanje. Osnovni razlog moje reakcije ovim putem je što je kolega Kurtović potencirao pitanje mentorstva i rada mentora s kandidatom.¹⁹ To je znao pritajeno činiti i ranije, kroz anonimne recenzije mojih radova u pojedinim časopisima. Dok god je ostajao “anoniman”, takvo mišljenje nije mi predstavljalo značajniju smetnju jer su s takvim njegovim stavom bili upoznati članovi redakcija nekih časopisa, ali ne i šira javnost. Promijenio sam gledište onog trenutka kada se odvažio prvi put otvoreno progovoriti o mentorstvu, objavljivanjem teksta u stručnom časopisu, prešavši time visok prag tolerancije s moje strane. S obzirom na to da je istupio javno, odgovaram istom mjerom. Želim naglasiti da mi je žao što smo u komunikaciji skrenuli ovim pravcem, pri čemu gazimo već utrtom stazom s njegove strane.

O svom mentoru, pokojnom akademiku, prof. dr. Dubravku Lovrenoviću (dalje: Profesor), mogu izreći samo riječi hvale. Spomenuo sam ga na adekvatan način u predgovoru Knjige i napisao mu prigodan nekrolog.²⁰ To nisu samo uobičajene suhoparne i kurtoazne konstatacije, nego izrazi mojih istinskih osjećaja zahvalnosti prema tom čovjeku, od kojeg sam puno naučio. Siguran sam da moje iskustvo dijele brojne generacije studenata kojima je Profesor predavao. Bio je moj mentor na magisteriju i doktorskoj disertaciji. Intenzivnije smo komunicirali tokom postdiplomskog studija, zbog same prirode studija i predviđene nastave.

¹⁸ Isto, 36-37.

¹⁹ Isto, 54.

²⁰ Zilić, *Radivojevići-Vlatkovići*, 8. Adis Zilić, “Sjećanje na akademika Dubravka Lovrenovića (1956-2017)”, *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 12 (2017): 249-253.

Tokom postdiplomskog studija, upoznao sam i dr. Esada Kurtovića koji tada nije bio angažiran na kolegiju kao nastavnik. Dobio sam preporuku za njega prilikom upisa na studij. Međutim, nisam ga mogao uzeti za mentora jer nije bio angažiran u nastavnom procesu. Takvo objašnjenje dobio sam iz studentske službe. I bez toga smo ostvarili odličnu komunikaciju.

Problem je nastao nakon moje odbrane magistarskog rada. Kolega Kurtović je, posredstvom treće osobe, a u njegovom prisustvu, izrazio želju da mi bude mentor prilikom izrade doktorske disertacije. Prihvatanje ponude značilo bi praktično da iz nekog razloga nisam zadovoljan s prethodnim mentorstvom na magisteriju. Takav postupak kosio bi se, također, s mojim osnovnim načelima. Za mene nije bilo oklijevanja niti dileme – nisam želio na takav način prekinuti više nego uspješnu prethodnu saradnju s profesorom Lovrenovićem, što kolega Kurtović nije mogao ili želio shvatiti. Zbog toga su naši, dotadašnji vrlo srdačni odnosi, preko noći postali hladni i službeni.

Podsjećam, stariji kolega je zaključio kako površno interpretiram izvore informacija na prezentiranim primjerima, uz obrazloženje da je razlog *izostanak adekvatne i ujednačene stručne pomoći, mentorske prije svega, u razvojnom putu od odbrane magisterija do realizacije knjige*. Dodao je, također, da je *izostala pomoć starijih kolega koji bi kao sagovornici iiskusni zanatski radnici podupirali njihova daljnja usavršavanja*.²¹ To su dvije ključne rečenice; suština motivacije pisanja širokog osvrta, u osnovi s negativnom konotacijom.

Pitanje koje se nužno nameće je na koji način je stariji kolega izmjerio rad na relaciji mentor (Dubravko Lovrenović) – kandidat (Adis Zilić), a potom se usudio i ocijeniti ga. Pogledom sa strane nije mogao detaljnije biti upućen u taj proces. Stoga je njegova, blago rečeno degutantna konstatacija, obična paušalna procjena. Konstatacija je, u biti, ogledalo njegovog autora. Dvosmisleno formulisana, dijelom je posthumno upućena

²¹ Kurtović, "Iz historije", 54.

mentoru. Ukazuje ujedno na konture ranije relacije Lovrenović – Kurtović, uočljive također iz brojnih drugih postupaka posljednjeg nakon što je izašao iz sjene prvog. Preminuli Profesor bio je Kurtovićev radni kolega, obojica dolaze iz iste matične ustanove. Ako već stariji kolega želi meni pred auditorijem držati lekcije, mogao je barem pokazati respekt prema bivšem radnom kolegi koji mu, usput budi rečeno, ne može odgovoriti.

Upravo suprotno pristrasnoj tvrdnji starijeg kolege, Lovrenović je u svojstvu mog mentora bio zadovoljan procesom izrade magistarskog rada i doktorske disertacije. O tome svjedoče kontinuitet naše bliske saradnje, njegova recenzija moje prve knjige i naknadno pohvalno izražavanje o tom izdanju.²² Mala digresija: na ovom mjestu jasno se ogleda Profesorova veličina, budući da je spadao u grupaciju starijih koji žele pravilno usmjeriti mlađe kolege i u prigodnoj prilici pohvaliti njihov rad i postignuća.

Kako je unutar uskog sarajevskog kružoka aktivnih medievalista, u trenutku dok traje diskusija, jedino kolega Kurtović godinama i nastavno-naučnim zvanjem stariji od mene, može se, ustvari, govoriti u jedini, a ne množini, tj. o starijem kolegi, a ne kolegama. Dvoje ili više navodnih starijih kolega su, dakle, fikcija. Što se tiče razloga *izostale pomoći*, mogu reći sljedeće: na moje traženje da me u pripremi izrade doktorske disertacije uputi u izvornu građu i čitanje dokumenata kao što je uobičajeno praktikovao raditi sa studentima postdiplomskih studija, odgovorio je lakonski da imam svog mentora. Tada se naša komunikaci-

²² Up. izvod iz recenzije kao prilog u knjizi: Adis Zilić, *Stećci Podveležja/The medieval Tombstones of Podveležje* (Mostar: Izdanja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, knj. 8), 2016: 206-207. Recenzija je integralno objavljena posthumno, na inicijativu urednika časopisa *Hercegovina* dr. Edima Šatora i uz saglasnost Profesorove uže porodice: Dubravko Lovrenović, "Adis Zilić: *Stećci Podveležja*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2016.", *Hercegovina, Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, br. 17 (2018): 267-268. Up. također članak Dubravka Lovrenovića objavljen 11. septembra 2016. na portalu Tačno.net: "Medijevesca unesca" (pristup ostvaren 10. marta 2024, <https://arhiva.tacno.net/kultura/medijevesca-unesca/>), gdje Profesor u nap. 17 izdvaja tu knjigu među pet novijih referentnih izdanja o Crkvi bosanskoj i stećcima.

ja u suštini skoro potpuno prekinula. Trebao sam, dakle, prema koleginoj percepciji, kada već nisam promijenio mentora, nakon Profesorove smrti potražiti isključivo njegov savjet. Drugim riječima, trebao sam mu se pokajnički obratiti.

Možda će stariji kolega osporiti moju tvrdnju o ponudi mentorstva, s obzirom na vrlo uzak krug učesnika konverzacije koja se odigrala bez Profesorovog znanja. To nije vidljivo i teško je dokazati. Zato su sljedeći paragrafi provjerljivi zbog uključenosti većeg broja učesnika, a u čitav kontekst uklapa se prethodna tvrdnja. Vrijeme je ubrzo pokazalo, tokom kraće bolesti i nakon smrti profesora Lovrenovića, slijed promjene paradigme na medievalnom dijelu Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta. Iako su ga neki među kolegama na glas oplakivali, u praksi su potpuno promijenili postojeći poredak.

Profesor Lovrenović je posjedovao brojne kvalitete, među kojima se ističe sposobnost okupljanja ljudi. Dok je bio aktivan nastavnik, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu slovio je kao centar bosanske medievistike u zemlji, usudujem se reći i u regiji. Tako povoljne relacije za matičnu ustanovu uspostavio je vrlo uspješno, bez obzira što je domaći kadar izrazito malobrojan u komparaciji sa zemljama okruženja. Inicijator je pokretanja *Stanka*, Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, čiji značaj je ubrzo prepoznat. Ubijeđen sam, da je Profesor poživio još koju godinu, da bi se u Sarajevu formiralo sjedište centra ili možda čak instituta za proučavanje stećaka.

Odmah nakon Profesorove smrti *Stanak* je jednostranim potezom faktički ugašen, bez sazivanja skupštine Društva čiji sam bio član.²³ Svi članovi Društva obaviješteni su o pokrenutoj proceduri gašenja. Pravno je okončana u oktobru sljedeće, 2018. godine. To je bilo prvo specija-

²³ Društvo je osnovano krajem 2010. godine. Prestaje s radom 8. februara 2017. godine. "Medievalistika u Bosni i Hercegovini naučna disciplina bez perspektive" (pristup ostvaren 6. marta 2024, <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/medievalistika-u-bosni-i-hercegovini-naucna-disciplina-bez-perspektive-2950>). Profesor je prethodno preminuo 17. januara 2017. godine. Dakle, nakon samo 22 dana došlo je do trajne deaktivacije *Stanka*.

lističko udruženje historičara, pri Filozofskom fakultetu, ali vrlo široko postavljeno i otvoreno za stručnjake iz drugih institucija. Kasnije su po istom principu nastala i druga slična, poput udruženja antičara *Bathinvs*, koje već čitavu deceniju vrlo uspješno djeluje i kontinuirano postiže značajne rezultate.²⁴ No među rukovodećim kadrom *Bathinvs*a, i općenito među stručnjacima iz te oblasti, vlada sasvim drugačija atmosfera. Bitan rezultat njihovog aktivnog djelovanja je dominacija naučnog pogleda na antičku historiju u javnom diskursu. S druge strane svjedočimo poplavi amaterskih tumačenja srednjovjekovne prošlosti, što je samo jedna od posljedica gašenja *Stanka*.

Nakon Profesorove smrti i ostali njegovi projekti su potpuno obustavljeni. Učesnici dvodnevnog Međunarodnog naučnog skupa *Šefik Bešlagić i stećci*, održanog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2014. godine, obaviješteni su da svoje radove mogu publicirati na drugim mjestima jer predviđeni zbornik neće biti objavljen. Na imponantnom skupu prezentirano je ukupno 36 referata, s još većim brojem izlagača.²⁵ Čak ni posljednja Profesorova želja nije ispoštovana, da se zajedničkim snagama raspoloživih kadrova izradi leksikon bosanskog srednjeg vijeka. Okupio nas je kratko prije smrti i dogovorili smo načelno pojedinačna zaduženja.²⁶ I taj zamišljeni projekat, neka vrsta Profesorove oporuke, ostao je mrtvo slovo na papiru. Posebno problematična bila je kadrovska selekcija u čije detalje ne bih ulazio u ovom trenutku jer, kako se

²⁴ Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *Bathinvs* osnovano je 28. februara 2014. godine. "Udruženje Bathinvs slavi 10 godina postojanja" (pristup ostvaren 6. marta 2024, <https://bathinvs.com/udruzenje-bathinvs-slavi-10-godina-postojanja/>).

²⁵ Međunarodni naučni skup *Šefik Bešlagić i stećci*, Knjiga sažetaka – Book of abstracts, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – *Stanak*, Mali amfiteatar Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 9.-10. maj 2014.

²⁶ Konverzacija se odvijala e-mailom decembra 2016. godine, na Profesorovu inicijativu. Pored inicijatora, na početku su bili uključeni: Edin Bujak, Pejo Čošković, Dženan Dautović, Enes Dedić, Adis Fejzić, Emir Filipović, Elma Hašimbegović, Elmedina Kapidžija, Marko Karamatić, Mehmed Kardaš, Esad Kurtović, Ema Mazrak, Nedim Rabić, Narcisa Semić, Mirsad Sijarić, Edita Vučić i Adis Zilić [učesnici konverzacije poredani su abecednim redoslijedom].

prethodno izrazio stariji kolega, *pojavnom aspektu sada to ne pomaže*.²⁷ Šta drugo nakon svega reći, osim – isključio sam se svojevolumino do daljnje iz takvog ambijenta.

Kolega Kurtović slovi za vještog paleografa i kvalitetnog historičara. Njegovo prvenstvo nakon Lovrenovića u stručnim krugovima nije sporno. Naravno, podrazumijevam prvenstvo u smislu prvog među jednakim, a ne nekakvu uzvišenu poziciju imaginarnog sizerena. Suštinski problem starijeg kolege je što isključivo svoje stavove uzima kao jedino ispravno mjerilo, odnosno ono što zastupa smatra nekom vrstom kanona u struci. Kad se tako postave stvari u nečijoj percepciji, sve mimo zamišljene granične linije kanona postaje hereza.

Jedini sam među Lovrenovićevim učenicima iz drugih naučnih institucija van Filozofskog fakulteta koji je proteklih sedam godina održavao makar službeni odnos sa starijim kolegom, u biti sveden na rijetku e-mail prepisku.²⁸ Objavljivanjem onakvog osvrta na Knjigu izgleda da kolega želi zatvoriti i ta vrata. Možda nas je očekivao u nekom drugom svjetlu, da sijamo nekako drugačije. Bojim se da ću ga u tom pogledu morati razočarati. Predstavljam ozbiljnu visokoškolsku ustanovu i prihvatljiv mi je isključivo ravnopravan status u komunikaciji, jedino s tih polazišta možemo graditi odnose. To ipak nije zavisilo i dalje ne zavisi od mene. Inferiorna pozicija i iskazivanje vazaliteta mi ne priliče, ne tangiraju me bilo čija očekivanja te vrste. Možda se neko može uklopiti u takav hijerarhijski obrazac. Kod mene nije bio, niti će biti taj slučaj.

Ljudi tokom životnog vijeka sopstvenim postupcima sami ispisuju svoje biografije. Svaka pojedinačna biografija puna je uspona i padova, stvari koje rado želimo istaći i onih koje nastojimo potisnuti u podsvijesti, ponekad i zataškati. Desilo se ono što je zapisano i suprotno, nešto što nije zapisano, neko će reći da nije ni bilo. Spomenuo sam neke od ključnih problema, potaknut isključivo javnom prozivkom za mentorstvo.

²⁷ Kurtović, "Iz historije", 54.

²⁸ Odrednica od sedam godina ne predstavlja uopćeni sinonim za dužinu protoka vremena. Radi se o vremenskom intervalu koji je uslijedio nakon Profesorove smrti.

Inače, bez te motivacije, osvrt starijeg kolege ne zasluđuje ovakvu vrstu reakcije. Pri tome nisam želio širiti priču niti ići u detalje, držao sam se u elaboraciji isključivo navoda iz osvrta na Knjigu. Ovaj tekst ipak nastaje s ciljem sagledavanja suštine problematike u sumarnom smislu, bez primarne analitičke namjere. Iako prilično otvoren, u osnovi je pomirljivog tona, poziv je na samokritiku i preispitivanje postupaka. Predstavlja ujedno pokušaj popravljivanja stanja na zdravim osnovama, ako je to još moguće učiniti u postojećoj konstelaciji.

Urednici i redakciji časopisa *Historijska traganja* br. 22 (2023)

Posljednji dio ovog priloga namijenjen je urednici i redakciji časopisa *Historijska traganja* br. 22. Prikazi i osvrti na autorska ostvarenja redovna su rubrika u naučnim i specijalističkim, stručnim časopisima. Nije mi poznato da je bilo gdje prije ovog broja *Historijskih traganja* osvrt na literaturu okarakteriziran kao izvorni naučni rad. Neobičan, usamljen primjer u praksi privlači pažnju. Trebao je sam po sebi biti ozbiljno upozorenje urednici i redakciji, na koncu i recenzentima koji su recenzirali osvrt [*sic*].

Prilog kolege Kurtovića za *Historijska traganja* br. 22 je svojim sažetkom, ključnim riječima, podnaslovima, korpusom teksta i zaključkom ustvari osvrt na Knjigu. Široko postavljen, neodređen i nedovoljno informativan naslov, poslužio je za kamuflažu. Iskusne osobe poput urednice i članova redakcije časopisa morale bi znati da u naučne radove ubrajamo samo one studije koje imaju za cilj obraditi na cjelovit način jedan naučni problem.²⁹ Drugim riječima, rad kvalificiran kao naučno-istraživački mora poći od određenog problema i biti zasnovan na činjenicama do kojih se dolazi istraživanjem.³⁰ Ovdje to nije bio slučaj.

²⁹ O vrstama historiografskih radova: Vesna Mušeta-Aščerić, *Uvod u historijsku nauku* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu), 2014: 256-257.

³⁰ Midhat Šamić, *Kako nastaje naučno djelo. Uvođenje u metodologiju i tehniku naučnoistraživačkog rada – opšti pristup* (Sarajevo: Svjetlost), 1988: 11.

Ako hipotetički pođemo od toga da se možda radi o izvornom naučnom radu, prema kategorizaciji uredništva, može se konstatovati nekoliko bitnih primjedbi: niti jedan podnaslov ne veže se s drugim; glavni tekst je po pojedinim poglavljima, također, potpuno nepovezan, nije koherentan; nema sistematičnosti, sve je nabacano zbrda-zdola; obrada nekog konkretnog naučnog pitanja uopće nije definisana kao cilj rada. Iako je obiman, članak nema ni glave ni repa, te kao takav nema veze s bilo kojom vrstom naučnog rada – izvornim, stručnim ili preglednim. Stoga nije smio ni biti objavljen u toj formi. Budući da ste se odlučili okarakterizirati ga na taj način, vaši čitaoci ostali su zbunjeni.

Možda vas je na pogrešnu kategorizaciju navelo što je stariji kolega koristio izvornu građu u potkrepljivanju svojih tvrdnji i što je mjestimično donosio nove podatke, izlazeći time van okvira osvrta. Bez obzira koliko prezentirane činjenice i njihova valjanost bile važan uslov za naučno-istraživački rad, njihovo mehaničko nizanje nije dovoljno. Nužna je prikladna analiza i interpretacija činjenica, a najznačajnije je njihovo uopštavanje, tj. izvođenje općih principa, zakonitosti, normi i sl. Bez uopštavanja posao nije završen, niti takav rad zadovoljava.³¹

Ako se u ovom slučaju, sudeći prema stavovima uvaženih stručnjaka iz oblasti metodologije izrade naučnog rada, ne radi uopće o naučnoj studiji, o čemu je onda riječ? Studija koja ima polemički karakter naziva se raspravom. Ovdje se ubrajaju članci-prilozi koji daju informacije o novijoj građi, ukazuju na nove istraživačke probleme i slično, te kritički prikazi u kojima se iznosi mišljenje o tuđem radu. Ocjenjuju se dobre i loše strane rada, ukazuje na nedostatke i nude rješenja za ispravljanje grešaka.³² Upravo to čini kolega Kurtović svojim osvrtom na Knjigu. Većinu navedenih parametara je obuhvatio, osim što je potpuno preskočio ocijeniti njene dobre strane.

Pored naučnih radova, periodične publikacije donose i građu, prikaze i recenzije. Prikaz je kraći opis i izvještaj o nekom naučnom djelu,

³¹ Isto, 11-12.

³² Mušeta-Aščerić, *Uvod u historijsku nauku*, 256-257.

izložbi ili skupu. Za razliku od njega, recenzija donosi i kritičku ocjenu istih. Povremeno se kao reakcija na recenziju javljaju i diskusije.³³ Dakle, članak *iz historije* trebali ste klasificirati kao recenziju ili raspravu. Stariji kolega je otvoreno preuzeo na sebe ulogu pokretača diskusije, čak eksplicitno navodi da piše osvrt.³⁴ Ustvari, njegovim postupanjem na način donošenja ponekih novih podataka i širenjem elaboracije, uz primarni oslonac na Knjigu kroz komentarisanje njenih fragmenata, nastao je svojevrsan hibrid koji izlazi van okvira uobičajenih tekstova.

Umjesto zaključka

Primjedbe iznesene u opširnom osvrtu dr. Esada Kurtovića na Knjigu većinom su osnovane i bit će unesene kao korekcije u drugom izdanju. Autor osvrta preuzeo je na sebe ulogu pokretača diskusije. Do diskusije je došlo isključivo zbog potenciranja pitanja mentorskog rada s kandidatom, u periodu od izrade magistarskog rada Adisa Zilića do objavljivanja monografije o Vlatkovićima. Prvi i veći dio teksta predstavlja prezentiran pogled iz ugla autora Knjige povodom prozivke za rad na relaciji mentor – kandidat kao i pogled na, u osvrtu također prethodno potencirane, kolegijalne odnose u bosanskohercegovačkoj medievistici.

Drugi dio teksta namijenjen je urednici i redakciji časopisa *Historijska traganja* br. 22. Taj dio diskusije ukazuje na ozbiljne propuste prilikom kategorizacije osvrta na Knjigu koji je uredništvo časopisa svrstalo u red izvornih naučnih radova. Kraća analiza pokazuje da se uopće ne radi o naučnom radu, nego je riječ o neuobičajenom osvrtu na literaturu, tj. radi se o ocjeni tuđeg rada.

³³ Zrinka Nikolić Jakus, *Uvod u studij povijesti: Historiografski praktikum* (Zagreb: Leykam international), 2008: 71.

³⁴ Kurtović, "Iz historije", 11-12, 29, 54-55.

LITERATURA

Knjige:

- Međunarodni naučni skup *Šefik Bešliagić i stećci*, Knjiga sažetaka – Book of abstracts. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Mali amfiteatar Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 9. – 10. maj 2014.
- Mušeta-Aščerić, Vesna. *Uvod u historijsku nauku*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.
- Nikolić Jakus, Zrinka. *Uvod u studij povijesti: Historiografski praktikum*. Zagreb: Leykam international, 2008.
- Šamić, Midhat. *Kako nastaje naučno djelo. Uvođenje u metodologiju i tehniku naučnoistraživačkog rada – opšti pristup*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
- Šunjić, Marko. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*. Sarajevo: HKD Napredak, 1996.
- Zilić, Adis. *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Historijske monografije, knj. 22, 2021.
- —, *Stećci Podveležja/The medieval Tombstones of Podveležje*. Mostar: Izdanja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, knj. 8, 2016.

Članci:

- Abaspahić, Amina. Prikaz knjige: “Adis Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 468 str.”. *Historijska traganja*, br. 21 (2022): 253-257.
- Dedić, Enes. Prikaz knjige: “Adis Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići: vlastela Humske zemlje i Krajine [Radivojevićs-Vlatkovićs: Nobelman of Hum and Krajina]*, Sarajevo: University of Sarajevo – Institute of History, 2021, 468 p.”. *Historijska traganja*, br. 21 (2022): 240-246.

- Hrabak, Bogumil. “Venecija i Bosanska država”. *Istraživanja*, 12, Novi Sad, 1989: 407-505. Rad objavljen i u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. III. Beograd: Arhivar, 2004: 7-116 (ćirilica).
- Kapidžija, Elmedina. “Biografija akademika Marka Šunjića”. u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927 – 1998)*, ur. Dubravko Lovrenović. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010: 13-16.
- Kurtović, Esad. “Bibliografija radova akademika Marka Šunjića”. u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927 – 1998)*, ur. Dubravko Lovrenović. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010: 25-33.
- —, “Prilozi prosopografiji Radivojevića – Jurjevića – Pavlovića – Petrovića”. *Spomenica akademiku Đuri Tošiću*. Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske, Spomenica, knj. XV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 48, 2021: 97-121 (ćirilica).
- —, “Iz historije Radivojevića – Vlatkovića”. *Historijska traganja*, br. 22 (2023): 11-60.
- Lovrenović, Dubravko. “Adis Zilić: *Stećci Podveležja*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2016”. *Hercegovina, Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, br. 17, Mostar: Arhiv Hercegovine, Muzej Hercegovine, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, 2018: 267-268.
- Zilić, Adis. “Milica kći Tvrtka Borovinića: njeni brakovi, nasljedstvo i rodbinske veze”. *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije*. Centar za napredne srednjovekovne studije, knj. 8 (2020): 59-81.
- —, Prikaz knjige: “Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009”. *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 5 (2010): 121-124.
- —, Prikaz knjige: “Esad Kurtović, *Vlasi Bobani*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo, 2012”. *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 8 (2013): 49-52.

- —, “Sjećanje na akademika Dubravka Lovrenovića (1956-2017)”. *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 12 (2017): 249-253.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Zilić, Adis. “Humska vlastela Radivojevići – Jurjevići – Vlatkovići i njihovo doba”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2012.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- “Medijevalesca unesca” (pristup ostvaren 10. marta 2024, <https://arhiva.tacno.net/kultura/medijevaleska-unesca/>)
- “Udruženje Bathinvs slavi 10 godina postojanja” (pristup ostvaren 6. marta 2024, <https://bathinvs.com/udruzenje-bathinvs-slavi-10-godina-postojanja/>)
- “Medievalistika u Bosni i Hercegovini naučna disciplina bez perspektive” (pristup ostvaren 6. marta 2024, <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/medievalistika-u-bosni-i-hercegovini-naucna-disciplina-bez-perspektive-2950>)

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

Akademik Dževad Juzbašić

2. septembar 1929–27. juni 2024.

Tužna vijest se proširila medijima: u četvrtak 27. juna 2024. godine: u 95. godini života napustio je ovaj svijet Dževad Juzbašić, bosanskohercegovački historičar i redovni član Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Akademik Dževad Juzbašić rođen je 2. septembra 1929. godine u Sarajevu. Studij historije završio je na Univerzitetu u Sarajevu 1955. godine te je nakon kraćeg rada kao profesor u Prvoj klasičnoj gimnaziji, naučnu karijeru počeo u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (kasnije Institut za istoriju), gdje se najvećim dijelom bavio historijom Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu. Od 1965. do 1967. godine boravio je kao stipendista austrijske vlade na Bečkom univerzitetu i specijalizirao noviju historiju podunavskih zemalja. U Institutu je prošao sva zvanja: od naučnog saradnika do naučnog savjetnika. U Institutu smo se prvi put susreli 1991. godine i naredne trideset i tri godine bili smo bliski prijatelji i saradnici.

Pokušat ću jednim dijelom predstaviti najznačajnije rezultate publiciranih radova akademika Dževada Juzbašića, koji se bave različitim aspektima historije Bosne i Hercegovine. U bibliografiji članova *Odjeljenja humanističkih nauka ANU BiH* iz 2017. godine predstavljeni su do tada objavljeni radovi grupisani u različite kategorije: autor 4 knjige, urednik 7 knjiga, autor 7 poglavlja/priloga u knjigama i monografijama, autor 9 radova u zbornicima, 42 rada u časopisima, te 39 prikaza, osvrt, diskusija i priloga.

Akademik Juzbašić posebno se bavio pitanjima jezičke politike u Bosni i Hercegovini i objavio je 1973. godine knjigu *Jezičko pitanje u austro-ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*.¹ Godine 1972. doktorirao je s tezom *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u*

¹ Dževad Juzbašić: *Jezičko pitanje u austro-ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*, (Sarajevo: Svjetlost 1973), 133.

svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Källayeve ere.² Pored toga akademik Juzbašić bavio se širim pitanjima nacionalno-političkih odnosa u Bosni i Hercegovini što je rezultiralo knjigom *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje 1910-1914. godine* objavljenoj u Sarajevu 1999. godine.³

U svom naučnom radu akademik Juzbašić posebno je posvetio pažnju izučavanju političke, socijalne i kulturne historije Bosne i Hercegovine u sklopu odnosa u Habsburškoj Monarhiji i u vezi s privrednim kretanjima u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Pri tome akademik Juzbašić je nastojao da na osnovu izvorne arhivske građe iz arhiva u Beču i Sarajevu, prikaže i osvijetli određena zbivanja, procese i pojave od bitnog značaja za historiju Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske uprave. Knjiga pod naslovom *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, objavljena 2002. godine, sadrži izbor od 20 radova koji su svi, osim jednog, već bili objavljeni u raznim časopisima u zemlji i inostranstvu u razdoblju od 1967. do 2002. godine. Od tog broja 14 su bile rasprave i članci, a šest su predstavljale autorizovani diskusioni prilozi s naučnih skupova, dijelom kritičkog i polemičkog karaktera.⁴

Rezultate svojih istraživanja akademik Juzbašić je prezentirao na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Bio je glavni urednik *Priloga*, časopisa Instituta za istoriju u Sarajevu, a također i član redakcije *Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine* te redakcije *Acta Historico – oeconomica Yugoslaviae*. Učestvovao je u organizaciji brojnih naučnih skupova, bio je priređivač zbornika radova i urednik više historijskih monografija. Nastupao je i s predavanjima na univerzitetima u Gracu, Beogradu, Beču i Minhenu.

² Dževad Juzbašić: *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Källayeve ere*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjestosti, 1974), 285.

³ Dževad Juzbašić: *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje 1910-1914. godine*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjestosti, 1999), 255.

⁴ Dževad Juzbašić: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Posebna izdanja ANU BiH. Knjiga CXVI Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo 2002, 531.

Osim rada u Institutu za historiju, 1994. godine profesor Juzbašić je izabran za redovnog profesora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na predmetu Opća historija novog vijeka sa savremenom historijom. Za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je izabran 1995, a za redovnog 2002. godine.

Akademik Dževad Juzbašić je ostavio dubok trag u našoj historiografiji i bio jedan od najcjenjenijih bosanskohercegovačkih historičara. Između ostalog, dobitnik je prestižne Herderove nagrade koju dodjeljuje Fondacija FVS iz Hamburga 1994. godine, a dodjeljuje se odlukom Kuratorijuma Bečkog univerziteta. Bila je to prvi put dodijeljena Herderova nagrada u Bosni i Hercegovini. Pored toga akademik Juzbašić je za svoj naučni rad dobio Republičku nagradu za nauku “Veselin Masleša” (1976. godine) te Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva (2000. godine).

Moram posebno naglasiti da sam, upravo zahvaljujući prijedlogu akademika Juzbašića 1994. godine, dobio jednogodišnju Herderovu nagradnu stipendiju za boravak na Bečkom univerzitetu i pisanje doktorske disertacije. Kao autori i urednici objavili smo četiri publikacije u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i organizovali više naučnih skupova.⁵ Od 2007. do 2017. godine bili smo članovi Evropske komisije za historiju Jugoistočne Evrope *Pro Oriente*, učestvujući na brojnim međunarodnim konferencijama.

Akademik Juzbašić je svoje mišljenje i stavove potvrdio životom i djelom. Ljudsku veličinu treba cijeniti po djelima, a akademik Juzbašić ih je imao i za više života. Pred svoje učenike, saradnike i prijatelje ostavio je zadatak i obavezu da nastave i dalje slijediti njegov put.

I na kraju, porodici sabur, a akademiku Dževadu Juzbašiću neka je vječni rahmet, a nama mir u našim srcima i draga sjećanja u našim mislima.

prof. dr. Zijad Šehić

⁵ Vidi: Dževad Juzbašić- Zijad Šehić: *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjo-političkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa Knjiga XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga I, Sarajevo, 2015, 602.

INDEKS AUTORA

BANDŽOVIĆ, Safet

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
safet.bandzovic@iis.unsa.ba

BERGHOLZ, Max

Concordia Univerzitet, Kanada
max.bergholz@concordia.ca

BIN ABDUL RAHMAN

AI-HONAIHEN, Badran
Riyad, Kraljevina Saudijska Arabija
badran.alhonaihen@dgda.gov.sa

DEDIĆ, Enes

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enesdedich@gmail.com

DŽINIĆ, Amir

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amir.dzinic@iis.unsa.ba

FORIĆ PLASTO, Melisa

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.foric@ff.unsa.ba

HODŽIĆ, Muamer

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
muamer.hodzic@ois.unsa.ba

HUSEINOVIĆ, Edin

Deveta osnovna škola, Ilidža
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
edinhuseinovic01@gmail.com

KRPIĆ, Amir

Univerzitet u Tuzli – Filozofski fakultet
Tuzla, Bosna i Hercegovina
amir.krpic@untz.ba

KURTOVIĆ, Esad

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
esad.kurtovic@ff.unsa.ba

MARIĆ, Almir

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka, Mostar,
Bosna i Hercegovina
almir.maric@unmo.ba

NAMETAK, Muhamed

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nametak@gmail.com

PECO, Almir

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
almir.peco@ff.unsa.ba

PELIDIJA, Enes

Univerzitet u Sarajevu – Emeritus
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enes.pelidija@gmail.com

RADUŠIĆ, Minela

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
minela.radusic@ff.unsa.ba

SARAČ RUJANAC, Dženita

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

ŠEHIĆ, Zijad

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
zijad.sehic@ff.unsa.ba

TASLIDŽA, Faruk

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka, Mostar,
Bosna i Hercegovina
faruk.taslidza@unmo.ba

ZILIĆ, Adis

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka, Mostar,
Bosna i Hercegovina
adis.zilic@unmo.ba

YEOMANS, Rory

United Kingdom
roryyeomans1977@gmail.com

YOUNIS, Hana

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
hana.younis@iis.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA

Časopis *PRILOZI* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u rubrici Članci i rasprave objavljuje radove koji prethodno nisu objavljeni i mogu biti kategorisani kao izvorni naučni rad, prethodno priopćenje, pregledni rad i stručni rad. Pored navedenog u časopisu *PRILOZI* objavljuju se i naučno-polemički tekstovi i osvrti, informativni prikazi knjiga i periodike, izvještaji sa naučnih skupova i konferencija, historijska građa, bilješke i vijesti o radu Instituta i slično.

Rukopisi radova za *PRILOGE* dostavljaju se na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku uz prijevod apstrakta, sažetka i ključnih riječi na engleski jezik. Radovi moraju biti obima do 32 kartice teksta (jednu karticu teksta čini 1800 znakova sa razmacima) i pisani fontom Times New Roman, veličine slova 12 i proredom 1,5, dok je u fusnotama veličina slova 10, a prored jednostruk. U iznimnim slučajevima glavni i odgovorni urednik može odlučiti da se prihvate i radovi većeg obima od preporučenog.

Rukopisi radova za časopis *PRILOZI* dostavljaju se u elektronskoj formi putem e-maila na adresu prilozi@iis.unsa.ba. Radove ispisane na CD-u moguće je dostaviti i poštom ili lično na adresu Instituta s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*".

U trenutku predaje rukopisa rada autor pristaje na recenzentski postupak. Glavni i odgovorni urednik i redakcija mogu u skladu sa važećim Pravilnikom o izdavaštvu Instituta za historiju odbiti rad i bez provedenog recenzentskog postupka ukoliko smatraju da tema rada ne odgovara profilu časopisa, ako se autor ne pridržava Uputa za autore/autorice objavljenih u javnom pozivu za dostavljanje radova ili ako se ne pridržava etičkih normi, te ako je članak loše kvalitete. Glavni i odgovorni urednik osigurava standardni recenzentski postupak dvostruke slijepe recenzije u kojoj se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata.

Glavni i odgovorni urednik i redakcija odlučuju kojim će recenzentima pristigli radovi biti poslani na ocjenjivanje. Svaki rad će biti poslan na najmanje dvije recenzije. Po potrebi rad može biti poslan i trećem recenzentu ukoliko rad obuhvata više razdoblja/područja ili ako u dvije recenzije bude različito ocijenjen ili kategoriziran. Recenzenti pišu recenzije na unaprijed pripremljenim obrascima. Kategorizaciju članka predlaže autor prema kategorizaciji koja će biti objavljena u javnom pozivu za dostavljanje radova, a recenzent predloženu kategorizaciju prihvata ili predlaže novu. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti eventualne promjene koje su sugerisane od strane recenzentata ili prema uputama glavnog i odgovornog urednika.

U časopisu *PRILOZI* bit će objavljeni samo oni radovi za koje budu napisane dvije pozitivne recenzije.

Radovi koji se dostavljaju redakciji časopisa *PRILOZI* moraju imati slijedeću strukturu i dolje navedeni redoslijed se mora poštovati:

- predložena kategorizacija rada (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- titula, ime i prezime autora/autorice, naziv, mjesto i država institucije, e-mail adresa autora/autorice (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- naslov rada (centrirano, malim slovima, bold, font 16, prored 1,5)
- eventualne napomene uz naslov rada (podaci o projektu u okviru kojeg je realiziran, zahvalnosti, finansijeri itd.) staviti u prvu nenumerisanu fusnotu
- apstrakt na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,5)
- ključne riječi (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)
- abstract na engleskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,15)
- key words na engleskom jeziku (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)

- tekst sa fusnotama
- zaključak ili rezime
- popis izvora i literature (prema priloženom uputstvu i abecednim redom, font 12, prored 1,5)
- summary na engleskom jeziku (naslov centriran, malim slovima, bold, font 14, prored 1,5; tekst font 12, prored 1,5)
- osnovni tekst rada može sadržavati poglavlja i potpoglavlja (njihovi naslovi se ravnaaju lijevo, pišu malim slovima, bold, font 14)
- fotografije, karte, tabele, grafikone i druge priloge treba dostaviti na određenom mjestu u tekstu i obilježiti rednim brojem i opisom, odnosno legendom

DETALJNE UPUTE ZA CITIRANJE U FUSNOTAMA I BIBLIOGRAFIJI

(The Chicago Manual of Style)

Citiranje neobjavljene arhivske građe:

Kada koristimo arhivsku građu podatke navodimo od općeg ka pojedinačnom poštujući i koristeći specifična pravila pojedinačnih arhiva. Ako se radi o sređenom fondu navodimo naziv arhiva, mjesto arhiva, naziv i broj fonda/serije ili knjige, broj kutije ili fascikla, broj arhivske jedinice ili signatura/broj folije ili stranice. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 62, sign. 87/198/1.

² ABiH, ZVBiH, opća, kut. 62, sign. 87/198/1.

³ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XX, 24, (14.02.1415).

⁴ DAD, Div. Canc., XX, 24, (14. 02. 1415).

⁵ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka fotografija i razglednica, 574 (dalje: ZFR-574), sign. 1666 (10).

⁶ HAS, ZFR-574, sign. 1666 (10).

⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66 (dalje: MPKJ), sign. 66-1611-1718.

⁸ AJ, MPKJ, sign. 66-1611-1718.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Muhimme defteri (dalje: MD), broj 108, strana 15.

¹⁰ BOA, MD, br. 108, 15.

Kada koristimo nesređene arhivske fondove, podatke koji nedostaju mi-jenjamo sa nazivom ili opisom dokumenta te upisujemo datum nastanka.

Primjer u fusnoti:

¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine 1974-1986 (dalje: TFSMRRD SR BiH), Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

¹² ABiH, TFSMRRD SR BiH, Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

U popisu izvora i literature treba navesti naziv arhiva, mjesto i skraćenicu u zagradi. U drugom redu navodimo naziv fonda:

Primjer u bibliografiji:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Prilikom citiranja arhivske građe Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Haag – ICTY) treba navesti zvaničan naziv suda, te podatke o samoj građi. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

¹³ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnog vijeća II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 523.

¹⁴ ICTY, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992.

Citiranje objavljene arhivske građe:

Kada koristimo zbirke objavljene arhivske građe navodimo ime i prezime urednika/glavnog i odgovornog urednika/priredivača/prevodioca, *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁵ Andrej Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008), 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

¹⁶ Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu*, 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime ur. *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Kod navođenja putopisne ili memoarske građe navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige*, ime i prezime urednika/prevodioca (mjesto: izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁷ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

¹⁸ Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 21-22.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*, ime i prezime prevodioca ili urednika. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Kada nije poznat urednik/priređivač publikacije navodimo *naslov publikacije* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921), 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

²⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*, 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

U popisu izvora i literature navodimo *naslov publikacije*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Citiranje članaka iz štampe:

Navodimo ime i prezime autora članka, “naslov članka”, *naziv novine/ lista*, datum izdavanja, stranica. U slučaju da nije poznat autor članka fusnotu započinjemo sa naslovom članka.

Primjeri u fusnotama:

- ²¹ Albert Baer, "Hanuka", *Židovska svijest*, 25. kisleva 5679/29. novembra 1918, 2.
²² R. Kolar, "Brčkanje po košticama", *Oslobođenje*, 23. oktobar 2000, 6.
²³ "Razbijači", *Narodno jedinstvo*, 26. mart 1919, 3.

U popisu izvora i literature navodimo samo *naziv novine/lista*, mjesto, godine koje su korištene.

Primjer u bibliografiji:

– *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.

Citiranje intervjua:

Kada koristimo video ili zvučne zapise te pisane bilješke razgovora sa pojedinim osobama (oral history) navodimo ime i prezime ili inicijale intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua (mjesto pohranjenog zvučnog ili pisanog zapisa). Na isti način intervjue navodimo u popisu izvora i literature.

Primjeri u fusnotama i bibliografiji:

- ²⁴ Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).
²⁵ Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

Citiranje ličnih prepiski:

Kada kao izvor koristimo ličnu prepisku, uključujući elektronsku poštu, tekstualne (sms) poruke ili poruke upućene preko društvenih mreža navodimo ime osobe koja je uputila poruku, način slanja, kome je upućena i vrijeme slanja. Navedene prepiske se rijetko uključuju u popise izvora i literature.

Primjeri u fusnotama:

- ²⁶ Enes Omerović, e-mail poruka poslana Sonji Dujmović, 2. 2. 2020. godine.
²⁷ Sonja Dujmović, facebook poruka poslana Enesu Omeroviću, 21. 2. 2019. godine.

Citiranje iz knjiga:

Kada koristimo knjigu jednog autora navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

²⁸ Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica* (Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003), 51-61.

²⁹ Kemura, *Narodna uzdanica*, 77.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– – Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

U slučaju dva ili tri autora knjige navodimo ime i prezime i ime i prezime autora, *naziv knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³⁰ Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 47.

³¹ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 47.

Kada knjiga ima četiri ili više autora navodimo ime i prezime autora i dr., *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³² Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1972), 82.

³³ Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 82.

U slučajevima kada knjiga ima dva, tri, četiri ili više autora u popisu izvora i literature navodimo prezime, ime prvog autora, i imena i prezimena ostalih autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.

Citiranje članaka iz zbornika radova, enciklopedija ili dijelova knjige:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov teksta”, u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika (mjesto, izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁴ Seka Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14.

³⁵ Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata”, 14.

³⁶ Tomislav Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)”, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 305.

³⁷ Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti zajedničke države”, 305.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov teksta”. u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika. mjesto: izdavač, godina, broj stranica.

Primjer u bibliografiji:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.

Citiranje članka iz časopisa:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov teksta”, *naziv časopisa*, broj (godina izdanja): stranica. U slučaju više autora prilikom navođenja njihovih

imena koristimo pravila koja se primjenjuju kod knjiga. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁸ Fatima Hadžić, “Češki muzičari u Bosni i Hercegovini”, *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005): 68-87.

³⁹ Hadžić, “Češki muzičari”, 67-87.

⁴⁰ Vlatka Dugački, “‘Manjinska posla’ – Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 394.

⁴¹ Dugački, “‘Manjinska posla’”, 394.

⁴² Hatidža Čar-Drnda, “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”, *Prilozi*, br. 37 (2008): 40.

⁴³ Čar-Drnda, “Integracija nekih Egipćana”, 40.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov teksta”. *naziv časopisa*, broj (godina): stranica.

Primjer u bibliografiji:

– Čar-Drnda, Hatidža. “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.

Citiranje neobjavljenih magistarskih i doktorskih radova:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov rada” (vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina odbrane), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

⁴⁴ Edin Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996” (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013), 55.

⁴⁴ Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova”, 55.

⁴⁶ Enes Omerović, “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)” (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017), 173.

⁴⁷ Omerović, “Nacionalne manjine”, 173.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime, “naslov rada”, vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.

Citiranje e-knjiga i članaka:

Prilikom citiranja knjiga ili članaka koji su objavljeni u elektronskoj verziji, uključujući i one koji su objavljeni u različitim oblicima (štampana i elektronska verzija) treba primjeniti ista pravila kao za štampane knjige ili članke, ali u produžetku dodati (pristup ostvaren datum, internetska adresa).

Primjeri u fusnotama:

⁴⁸ Oleg Rumjancev, “Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije”, u: *Zakarpatska Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko – prijevod sa ukrajinskog (Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013), 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgođnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgođnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599))

⁴⁹ Rumjancev, “Pitanje nacionalnog identiteta”, 301-311.

⁵⁰ Salmedin Mesihović, RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011), 58. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-RIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

⁵¹ Mesihović, RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA, 58.

U popisu izvora i literature primjenjujemo ista pravila kao kod navođenja štampanih knjiga ili članaka uz dodavanje podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi.

Primjer u bibliografiji:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

Citiranje drugih sadržaja sa www. (World Wide Web):

Prilikom citiranja sadržaja sa interneta koristiti ista pravila kao za štampane publikacije uz dodatak podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi. Kada nisu dostupni detaljni podaci (autor, mjesto, datum objave) treba napisati “naslov teksta”, naziv stranice ili institucije koja objavljuje sadržaj, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

- ⁵² “Nacionalne manjine u BiH”, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

PRIMJER PRAVLJENJA POPISA IZVORA I LITERATURE

Popis izvora i literature korištenih u radu treba navesti prema dole navedenoj shemi. Unutar odvojenih cjelina popis mora biti urađen abecednim redom. U popisu izvora i literature sve bibliografske jedinice moraju biti navedene latiničnim pismom. Sve bibliografske jedinice objavljene ćirilničnim pismom (na srpskom, ruskom, ukrajinskom, makedonskom i drugim jezicima) trebaju biti transliterirane na latinicu prema pravilima za transliteraciju tih jezika, a na kraju bibliografske jedinice u zagradi staviti (ćirilica). Isti model primijeniti i na bibliografske jedinice objavljene drugim pismima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):
 - Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14), (MUPKJ, 14)

Objavljeni izvori:

- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Štampa:

- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 2000.
- *Židovska svijest*, Sarajevo, 1918.

Intervju:

- Razgovor sa Muhamedom Čengićeom, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).
- 22 Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

LITERATURA

Knjige:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Hasanhodžić, Anisa, i Rifet Rustemović. *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

Članci:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.
- Čar-Drnda, Hatidža. “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko druištvo”. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.
- Dugački, Vlatka. “Manjinska posla’ – Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 389-413.
- Hadžić, Fatima. “Češki muzičari u Bosni i Hercegovini”. *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005), 68-87.
- Išek, Tomislav. “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)”. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 299-337.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Omerović, Enes. “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.

E-knjige i članci:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)
- Rumjancev, Oleg. “Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije”. u: *Zakarpats’ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet*. Zbornik radova, priredio Jevgenij Paščenko – prijevod sa ukrajinskog. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013, 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatsko-ukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwIjLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatsko-ukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwIjLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599))

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- “Nacionalne manjine u BiH”, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

Rukopisi radova koji se dostavljaju za časopis *PRILOZI* moraju biti priređeni prema navedenim detaljnim uputama. Rukopisi koji nisu uređeni prema uputama iz javnog poziva za dostavljanje radova bit će vraćeni autorima na doradu.

Rukopisi dostavljeni redakciji *PRILOGA* se ne vraćaju.

Autori objavljenih radova dobivaju po tri primjerka aktuelnog broja *PRILOGA*.

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju. Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6,

71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63 fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba> e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI
UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača
Sedad Bešlija

Glavni i odgovorni urednik
Sedad Bešlija

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik
Jasmina Mujezin

Lektura – engleski jezik
Damir Bešlija

UDK
Igor Mišković

DTP
Amra Mekić

Štampa
Štamparija Fojnica

Za štampariju
Senad Šabanović

Kontakti izdavača:
Podgaj 6, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina
tel.: ++387 33 21 72 63
fax: ++387 33 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: prilozi@iis.unsa.ba
ISSN 0350-1159 (Print) ISSN 2744-1172 (Online)

Časopis izlazi godišnje.
Časopis Prilozi je indeksiran u SCOPUS, EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus i ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources)

ISSN 2744-1172

